

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

**TÜRKLERDE
DEVLET ANLAYIŞI
(13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)**

**Hazırlayan
Prof. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL**

TÜRKLERDE DEVLET ANLAYIŞI

(13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)

Hazırlayan : Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL

Yayın No : 519

Baskı Sayısı : 5.000

Birinci baskı, Ağustos 1982

Başbakanlık Basımevi - ANKARA

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ XIII

KISALTMALAR XXI

L B Ö L Ü M

TÜRKLERDE «KAINAT DEVLETİ» (UNİVERSİSMUS) ANLAYIŞI

1. «KAINAT İMPARATORLUĞU» DÜŞÜNCESİNİN, MITOLOJİK TEMELLERİ : — a). Eski Yunanlılarda ve Batıda. — b). Eski Çin'de ve Ortaasya'da. — c). Devletin yorumu ve tabiatın gözlenmesi : (S. 5).

2. TÜRKLERDE, «KAINAT (UNİVERSAL) DEVLETİ» FIKRI VE TEMELLERİ : — a). Tek Tanrılı din (monoteizm) ve Türkler. — b). Türklerde «Gök kültü», yani ibâdeti : (S. 6). — 3. TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞUNDA, «GÖK, YER VE İNSAN» ÜÇLÜSÜ : — Her şeyi yaratan, «Yüce ve tek Tanrı» : (S. 7). — 4. «YERİ, GÖĞÜ VE İNSANOGLUNU YARATAN, TÜRK DEVLETİNİ KURAN YÜCE TANRI» : — a). Türk mitolojisinde yaratılış. — b). Gök, yani «Gök Tengri», yaratan değildi : Göğü yaratan bir Yüce Tanrı vardı : (S. 8). — 5. «İNSAN, İNSANLIK» VE TÜRK DEVLETİ : — a). «Macro - cosmos» ve «micro - cosmos» anlayışı. — b). Uygur Türk kültüründe «kişioğlu» anlayışı. — c) «Kâmil insan» anlayışı : (S. 11).

C İ H A N VE CİHANA HÜKMEDEN KİMSE : (Acun ve acun-cı : — 1. «ACUN» DÜNYA ANLAMINDA. — 2. «ACUN» CİHAN ANLAMINDA. — 3. «ACUNCI», «BÜTÜN DÜNYANIN HAKİMİ ve HAKANI, ANLAYIŞINDA : (S. 13).

Y E R Y Ü Z Ü : «TÜRK DEVLETİ» HALİNDE : (S. 13) : — 1. DEVLET VE YURT TOPRAĞI İLE YÖNLENME VE TEŞKİLAT. — 2. TÜRKLERDE «DEVLETİN TOPRAĞI» MUKADDESTİR. — 3. TÜRKLERİN MUKADDES «YER VE SULARI», DEVLET VE VATAN TOPRAĞIDIR : — Türk «devlet dini» ve halk inanışları : — 1). Türk'ün mukaddes «yer ve suları» : (Mukaddes ve mübarek anlayışları. «İdmak ve ıduk» sözleri). — 2). Ataların yer ve suları. — 3). «Türk'ün yer ve suları sahipsiz kalmamı!», diye . . . — 4). Türklerde «dağ ruhları» ve koruyucular : (S. 16). — 4. «TÜRKLERİN YERİ VE SUYU», TÜRK MİLLETİYLE TÜRK DEVLETİNİ KORUYOR. — 5. TÜRK KAĞANINA TÜRK İLİNİN «YER VE SULARI», EMİR VERİYOR. — 6. GÖK İLE «TÜRK İLİNİN» MUKADDES «YER VE SULARI», BAZAN TÜRK HAKANINA YARDIM ETMİYORLAR : (S. 19).

II. B Ö L Ü M

TÜRK DEVLETİ VE KAINAT

D E V L E T T E Ş K İ L A T I : D Ü N Y A N I N Y Ö N L E R İ - N E G Ö R E : (S. 22) : — *TÜRKLERE GÖRE «YERYÜZÜ VE DÜNYA»* : — a). Dünya, bir *otağ* gibi daire şeklinde — b). Dünya, Türk devleti gibi dört köşe : (S. 23). — 2. *DÜNYA VE «TÜRK DEVLETİNİN YÖNLERİ»* : — a). *Güneşin doğuş ve batışına göre yönlendirme.* — b). *«Yüzü, doğuya dönerek», sağ - sol ve ön - arka, diye yönlendirme.* — c). *«Yüzü güneye döndürerek», sağ ve sol diye yönlendirme.* — d). Göktürklerle göre, *«dünya ne yana döniyordu?»* : (Türk devletinin çevresinde). (S. 24).

Y U R T T O P R A Ğ I : — 1. *YURDU VE TOPRAĞI* : (*Yer ve yer orun anlayışı*). — 2. *«DOĞDUĞUM YER VE ANA YURDUM» İLE TAŞRA* : (*Yerdeş, mukaddes «ıduk» yer, iç yer, içre - taşra deyimleri*). — 3. *«MALIM, YURDUM, OTLAĞIM VE DAĞIM»* : (*Kutlu yayla, kutlu dağ*). (S. 26).

T Ü R K D E V L E T İ N İ , Y E R İ L E G Ö K Ç E V R E L İ Y O R , T A M A M L İ Y O R : — Türk devleti, gücünü *«yaratılış» tan alıyor* : (*Kılınma*) : — 1. *GÖK İLE YER VE ONLARIN ARASINDA, «TÜRK DEVLETİ»* — 2. *«YUKARIDA GÖK VE AŞAĞIDA YER» ANLAYIŞI İLE DÜZENİ* : (*Dualismus*). — 3. *GÖĞÜN ALTINDA VE İNSANIN ÜZERİNDE, «TÜRK KAĞANI» VARDI* : (*Üze, üzere, kötürmek, kötürüm deyimleri*) : (S. 32). — 4. *TÜRK DEVLET ANLAYIŞINDA «G Ö K» ÇOK ÖNEMLİYDİ; «Y İ R» İSE ETKİSİNİ KAYBEDİYORDU* : — a). Türk Kağanı, mukaddes (*ıduk*) değildi. — b). *«Yer ve sular», yalnızca Tonyukuk Yazıtı'nda baskın görünüyorlar.* — c). Türklerin *«Yer ve su ruhları» dışı mıydılar?* (*Umay ile Yer - sular*) : (S. 34). — 5. *«G Ö K — Y E R» İLE İLGİLİ BİRKAÇ DEYİM* : (S. 34).

III. B Ö L Ü M

TÜRK DEVLETİNİN İLAHİ TEMELLERİ

D İ N V E M İ T O L O J İ T E M E L L E R İ : — 1. *TÜRK DEVLETİNİN İLAHİ TEMELLERİ* : (S. 35). — 2. *GÖKTÜRKLERE KADAR, ORTAASYA İMPARATORLUKLARININ ÇİN'DEKİ EN ES-Kİ «HSİA» SÜLALESİNE DAYANMALARI.* — 3. *TÜRK DEVLET ANLAYIŞININ DAYANDIĞI «MITOLOJİ VE DESTANLAR»* : (*Myth'ler ve legend'ler*) : — a). İmparatorluktan, imparatorluğa. — b). Aileden imparatorluğa. — c). *A d e m'den İmparatorluğa* : (S. 37). — 4. *TÜRK*

LERDE, «YERYÜZÜNÜN HAKANI» OLMA İLE İLGİLİ BAZI SEMBOLLER

HAKANIN, «İ L Â H İ Ö Z E L L İ K L E R İ» : (S. 40) :
— 1. **M E T E**, «**GÖK TARAFINDAN TAHTA ÇIKARILMIŞ. HUNLARIN BÜYÜK HAKANI**». — 2. **M E T E'NİN OĞLUNUN UNVANI** : «**Gök ile yer tarafından yaratılmış, Ay ile Güneş tarafından tahta çıkarılmış, Hunların Yüce Hakanı**». — 3. **HUNLARDA, HAKAN İÇİN SÖYLENEN, «TANRININ OĞLU» TANITMASI VAR MIYDI?** — 4. «**GENİŞLİK VE «BÜYÜKLÜK»**, **HUN HAKANININ UNVANI** (S. 42) : (Genişlik, büyüklük). — 5. «**KÜR - HAN**» : **EVREN VE KAINATIN HAKANI** : (S. 44). — 6. «**YAŞLI VE ÜSTÜN**» : **METE'NİN OĞLUNUN UNVANI** : — a). Yaşlılık ve bilgelik : — b). Üstünlük ve yücelik : (S. 47). — 7. **DÜNYA VE DEVLETİN, «KUTUP YILDIZI» ÇEVRESİNDE DÖNMESİ** : (S. 48).

HAKANLIĞI, «TANRIDAN BULMA» : (S. 49) :
— 1. **TÜRK KAĞANLARI NE GÖKTE DOĞDULAR VE NE DE GÖKTEN İNDİLER.** — 2. **TÜRK KAĞANI, «GÖKTE, TANRIDA KUT BULMUŞ» İDİ.** — 3. **KUT BULMA** : (Bulmak). — 4. «**GÖĞE BENZER GÖK**» : (Tanrıya benzer Gök) : (S. 53) : (Vâcib ül - vücûd). — 5. «**TANRI YARATMIŞ TÜRK BİLGE KAGAN**» : (Yaratmak, ibdâ) : (S. 55).
«DOĞUM — KADER» VE DEVLET : (S. 56).
— 1. **DOĞUM, TANRININ KADERİNE BAĞLI.** — 2. **GÖKTE DOĞMUŞ GÖSTERİLEN KAĞANLAR.** — 3. «**GÖKÜN OĞLU**» **UNVANI.** — 4. «**GÖK KAĞAN**» **UNVANI** : (S. 59). — **NOTLAR : (S. 60).**

İV. B Ö L Ü M

HAKAN SEÇİMİ VE HAKANIN SORUMLULUĞU

HAKAN SEÇİMİNDE, DİN TÖRENİYLE HALKIN KAYNAŞMASI : (S. 62). — 1. **TÜRK TOPLULUKLARININ BAŞLANGIÇTA, «ASKERİ BİRLİKLER» HALİNDE OLUŞMALARİ** : — Askerî birlik ve boy birliği. — «Beylik» ve birliğin başı. — 2. **HAKAN SEÇİMİNE HALK VE BOY BİRLİKLERİNİN KATILMASI** : — a). Beylikten, ulu beyliğe. — b). Festival - kurultaylar : (S. 64). — 3. **GÖĞE ÇIKMA» TÖRENİ GİBİ, TAHTA ÇIKMA.** — 4. **HAKANA, VAZİFELERİNİ HATIRLATMA VE AND İÇİRME.** — 5. **YETENEK VE LİYAKAT.** — 6. **BİLGELİK, ALPLIK VE SOYLULUK** : — Verâset meselesi : (S. 67).

HAKAN SEÇİMİ ANLAYIŞININ KÖKLERİ : (S. 68) : — 1. **SEÇİM, ESKİ VE KÖKLÜ BİR TÜRK GELENEĞİ** : — Türklerde, demokrasi ve aristokrasi konusu. — 2. «**TAHTA ÇIKMA**» **İLE İLGİLİ DEYİMLER** : (Üze, olurmak, kötürme, orunluk) : (S. 69). — 3. «**TAHTA ÇIKMA**» **YUKARI GÖTÜRÜLME VE YÜKSELTİLME ANLAMINDA**

İdi : (S. 71). — 4. «*TUĞ DİKME*» VE HAN İLAN ETME : (Dokuz ve yedi kollu tuğlar : (S. 71).

V. B Ö L Ü M

DEVLET MECLİSİ VE KURULTAY

KURULTAY ANLAYIŞININ TEMELLERİ : (S. 73) : — 1. *METE VE İLK KURULTAY*. — 2. *KURULTAYLARDA DİN TÖRENLERİ, YEME İÇME TOYLARI İLE YARIŞMALAR* : (Bayramlar, toy ve devlet divanı). — 3. *YILLIK BÜYÜK «DİN TÖRENİ» VE «DEVLET KURULTAYI»* : — a). Kurultay ile din töreninin kaynaşması. — b). Devlete bağlılık ve «*sadakat andı*». — c). *Savaş ve sayım* için kurultay. — d). Göktürklerde, devlet toplantısı. — e). Uygur devletinde, *halk - devlet* toplantısı : (S. 78).

KURULTAY, TOPLANTI VE DİVAN ÇEŞİTLERİ : (S. 80) : — 1. *TÖREYİ KURMA VE TOPLAMA KURULTAYI* : — a). *Toylar* ve devlet protokolu. — b). «*Türk töresi*» nin kuruluşu : (S. 81). — 2. *KURULTAYLAR TÜRK TARİHİNDE HANGİ GEREKLER İÇİN TOPLANIRLARDI?* : — 1). Savaş kurultayı. — 2). Göçten önceki kurultaylar. — 3). Barış kurultayı. — 4). İsyân etme ve tâbi olma için kurultay. — 5). Elçiler ile ilgili divanlar. — 6). Mahkeme ve yargı kurultayları : (S. 86).

HAKAN VE KURULTAY : (S. 86) : — 1. *KURULTAYIN HAKAN TARAFINDAN TOPLANTIYA ÇAĞIRILMASI* : — a). Okla toylara çağırma. — b). Toy düzenleme. — c). Toy idaresi : (S. 88). — 2. *KURULTAY VE DANIŞMA MECLİSİ* : — *Met'e*'nin divanı ve sonraları : (S. 89). — 3. *DEDE KORKUT'TAKİ «BAYINDIR HAN VE DİVANI»* : — Divân, divân-ı hümayûn (Council of state). — 4. «*ALTIN OTAĞ*» VE KURULTAY : — a). «*Altın otağ*», devletin sürekliliğinin sembolü. b). «Yer ile göğü birleştiren otağ». (S. 91) — 5. *KURULTAYLARDA DEVLET PROTOKOLU* : — Halkın katılması. — Demokratik bir âyin : (S. 93). — 6. *KURULTAY OTAĞININ BAZI SEMBOLLERİ* : (Tuğ ve kadeh...) : (S. 94).

YOKSULLAR İÇİN YEMEK VERGİSİ VE «ŞÖLEN» : (S. 96) : «*ŞÖLEN*», *BİR YEMEK Mİ; YOKSA YOKSULLAR İÇİN ALINAN BİR VERGİ VEYA ARMAĞAN MI?* : — a). Yoksullara yiyecek armağanı. — b). Dede Korkut ve eski Osmanlı kaynaklarındaki, «*şölen koyunları*». — c). «*Konuk hakkı*» ve şölen koyunu. — d). *Şılân* ve saray sofraları : (S. 98).

TOY VE KURULTAYLARIN YARARLARI VE DEYİMLER : (S. 99) : — 1. *BÜYÜK HALK TOYLARI İLE KURULTAYLARIN, ASKERİ VE EKONOMİK YARARLARI* : — «*Havass*», cuma yemekleri ve Türk gelenekleri. — a). Ok atışları ve yarışmalar. — b). At yarışları

ve din-devlet törenleri. — c). Hayvan güreşleri ve damızlık : (S. 101). — 2. **D E Y İ M L E R** : — a). *Kengeş* ve devlet meclisi. — b). «*Derilme, derim ve dernek*» : (*Kuvrag*, rahipler toplantısı). — c). Asker ile halkın toplanma ve düzeni : (*Terig kuvrag, terkış*). — d). Beyler ve askerler meclisi : (S. 107). — **N O T L A R** : (S. 108).

VI. B Ö L Ü M

HALK VE DEVLET

H A L K V E M İ L L E T A N L A Y I Ş I : (S. 110) : — 1. **TÜRK HAKANI HALKIN KALBİNİ KAZANMA ZORUNDA** : (S. 112). — 2. **HALKI KORUMA ZORUNLUĞU** : (Türk devlet felsefesine göre). — 3. **HALKIN, ACIMASIZ VE MEŞRÜ OLMAYAN HAKANLARI, TUTMAMASI** : (S. 114) — 4. **HAN SEÇİMİNDE, HALKIN RAHATINI VE GELECEĞİNİ DÜŞÜNME**. — Devletin tehlikeye düşmesinden korkma. — 5. **HALKIN, DIŞA KARŞI DUYGULANMA VE KIZMASINDAN KORKMA** : — a). Halkın tepkisi. — b). Halkın «*millî gururu*», — c). *Millî gurur* : (S. 119). — 6. **HALK İLE HAKAN VE İDARECİLERİN KAYNAŞMASI** : — a). Türklerde sınıf ve rütbe işaretleri görülüyor. — b). Devlet angaryası görülüyor. — c). Halkın gücünü deneme : (Manevra ve sayım) : (S. 122).

VII. B Ö L Ü M

DEVLETİN HALKA KARŞI VAZİFELERİ

1. **HALKI EĞİTMEK, ÖZEN GÖSTERMEK** : «Eğitmek, igitmek» : (S. 124) : — a). «*Yaratan ve bakıp, besleyen Tanrı*». — b). Oğul, kız ile halkı terbiye. — c). Halkı diriltip, onarma. — d). «*Kalkındırmış, eğitmiş Kağan*». — e). Dağılmış halkı toplayıp, (*eğitme*) ve bakma. — f). Barışta halkı *eğiterek* oturma. — g). *Eğitmiş Bilge Kağan* a karşı isyân : (Nankörlük). — h). Aç kalmış milleti doyurup, eğitme : (S. 129). — 2. **DEVLETİ, MİLLETİ VE TÖREYİ «DÜZENE KOYMA»** : — a). Devlet kurma ve töreyi düzenleme. — b). Milleti düzene koyma : (*Etmek, itmek*). — c) Milleti yeniden kurma, (*yaratma*). — d). Milleti kalkındırma. — e). Orduyu ve sınırı düzenleme : (S. 133). — 3. **DEVLETİ VE MİLLETİ, «DERİP — TOPLAMA»** : — a). Milleti derleyip, toplama. — b). Devleti derleyip toplama : (S. 135). — 4). **HALKI VE NÜFUSU ÇOĞALTMA** : «Az milleti, çok kılma!». — 5). **ACI DOYURMA, ÇIPLAĞI GIYDIRMA** : — (Türk devletinin başlıca dileği) : (S. 137). — 6. **AT VE ELBİSE (DON) VERME** : — (Hizmet hakkı) : (S. 141). — 7. **MİLLETE, «ALTIN, GÜMÜŞ» VE DEĞERLİ ŞEYLER KAZANDIRMA** : — (Altın, zenginliğin sembolü). — a). «*Türküme, milletime altının sarısını . . . kazandırdım*». — b). Altın, hakan ve devlet sembolü : (S. 145).

«K A Z A N M A» : 8. DEVLET VE MİLLET İÇİN KAZANMAK : (S. 146) : — a). Devleti ve milleti, kurmak için kazanmak. — b). T ö r e y i ve devleti kazanmak. — c). «Türküme, milletime kazandım!» : (S. 148). — d). Milletin, devleti kazanması : (S. 149). — 9. «K O N D U R M A K» : HALKI İSKAN ETME : (S. 150) : — a). Akın yapmak, milleti kondurma : (Süledim kondurdım). — b). Devlet tarafından iskân. — c). Yurt verme ve yurtluk. — d). «Yerli ve sulu» yurt. — e). «Yurtçu», yurt kuran. — f). «Yurt gider, töre kalır!» : (S. 155). — 10. «A S A Y İ Ş» VE G Ü V E N L İ K : (S. 156) : — a). Halk ile beylerin anlaşması. — b). Halk ile beylerin anlaşamaması. — c). Anlaşmış, «düz» olmak. — d). Anlaşma ve asâyiş. — e). Devlet idaresi ve asâyiş. — f). Devlet düzenleme ve «tüzük» : (S. 160). — 11. «T U T» M A K : DEVLETİ VE MİLLETİ İDARE ETME İŞİ VE DİLEĞİ : (S. 161) : — a). «İl tutma» : Devleti tutup, idare etmek. — b). Töreyi tutma. — c). Devletin toprağını tutma. — d). Devleti idare etme : (Düstûr ve kanunlar?) : (S. 164). — 12. «İ Ş İ VE G Ü C Ü» VERME : — a). Çin'den iş gücü ve köle alma. — b). Milletin devlete vermesi. — c). Devletin millete işini gücünü vermesi. (S. 167).

13. DEVLET VE DÜZENİNİN, KARIŞARAK BULANMASI : — a). «Yerin ve göğün karışması». — b). Devlette fitne ve karışıklık : (S. 169). — 14. DEVLET İÇİNDE, «SİKINTI, ÜZÜNTÜ VE BELÂ». — a). Devlet içinde sıkıntı. — b). Barışta ve savaşta sıkıntı : (S. 171).

VIII. B Ö L Ü M

TÜRK DEVLETLERİNİN DAYANDIKLARI

ANA PRENSİP VE DÜŞÜNCELER

A. «K U T VE KUTLULUK» : (Devlet, saâdet ve ikbâl) : (S. 173) : — «Devletli ve saâdetli» anlayışı : (S. 175). — İyi kader ve başarı : (S. 182). — Lîyâkat, kemâlât ve yol : (S. 183). — KUTLANMA : (Ululuk bulma) : (S. 186). — KUTLU : (Devlet sahibi) : (S. 187). — HAKANLAR VE KUTLULUK : (S. 190). — «DEVLET VE DEVLETİ SÖZLERİYLE, «KUTLULUK» İLİŞKİLERİ : (S. 195). — «DEVLET NÖBETİ» (nevbeti) : (S. 198). — «DEVLETİ», yani «Kut ve kutluluğu bulma» : (S. 199). — «Bereket» ve «u ğ u r» olarak, kut ve kutluluk : (S. 210). — D E V L E T VE K U T L U L U K : (S. 216). — «Mukaddes» ve «mübarek» anlayışları : (S. 218). — «Tanrının izni» ve Türk Hakanları : (S. 220). — ESKİ TÜRK İNANISLARININ İSLÂM İYET İLE BAĞDAŞTIRILMASI : (S. 224). — N O T L A R : (S. 229).

B. «Y A R L I K» : (Tanrının izni ve kader) : (S. 231). — «*Tanrı emri ve Tanrı izni*» : (S. 232). — Türklerde ve Çingiz Han devletinde, «*yarlağ*» anlayışı : (S. 234). — **BUYRULTU VE FERMANLAR** : (S. 237).

C. «TALİH, NASİB VE KISMET» : (Ülüg) : — «Nasıbli ve kısmetli millet» ile hakan : (S. 240). «Osmanlı» topluluğunda *ülüg* ve *kismet*. — **TANRININ İNAYETİ** : «*inâyet ülüg*» : (S. 244).

D. «ALPLIK VE ŞECAAT» : (S. 245). — «*Alplik*» ve «*bilgelik*» : (S. 247). — «Erklig, *Türklük* ve alplik» : (S. 248). — Alpaga ve alpagutlar : (S. 250).

E. «DEVLET VE B İ L G İ» : (S. 251). — «*Ululuk*» ve bilgi : (S. 253). — Kötü bilgi : (S. 256). — Bilgilyi öğrenme ve öğretme : (S. 257).

F. «B İ L G E VE BİLGELİK» : (S. 258) : — Türklerde *bilge* olma yolu açık duruyor : (S. 260). — Devlet ve halk içindeki bilgiler : (S. 261).

G. «K Ü L Ü G», Ü N VE ŞÖHRET : (S. 267). — **AD VE ÜN** : (Ad ve ünü, dünyaya yayma dileği) : (S.268).

H. «G Ü Ç VE G Ü Ç L Ü OLMA» : (S. 273). — *İktidar* ve «*muhtedir*» anlayışı : (S.274). — «*Devlet gücü*» ve «*kaba güç*» anlayışı : (S. 275). — «*tış ve güç*» anlayışı : (S. 277.)

İ. «E R K», SALTANAT VE KUDRET : (S. 277). — «*Erk*» ve «*Türk*» anlayışı : (S. 278). — Hakanların erkligi : (Saltanat kudreti) : (S. 280).

J. «E R D E M» VE FAZİLET : (S. 281). — «*Er erdemi*» : (S. 283). — Erdem, devlet ve millet : (S. 284). — Hakanlık erdemi : (S. 284).

IX. B Ö L Ü M

VASSALLAR İLE İLİŞKİLER

— Türk devletlerine bağlı yabancılar ve büyük Türk toplulukları : (S. 286). — Türk devletlerinde *Uç Beyleri* ve *Uç boyları* : (S. 288). — Türkleşmelerde, Uç Boylarının rolleri : (S. 290). — Yabancı şehirlerin idaresi : (S. 291). — Bağlanma ve *biâd*; kurultay ve hakan sarayına gelme zorunluğu : (S. 293). — *Türkler ve Tacik* kültür çevresi : (S. 296). — *Yad* ve yabancılar : (S. 298).

X. B Ö L Ü M

TÜRK TÖRESİ

(Örf, hukuk ve kanunlar)

- 1. TÖRELERİ DÜZENLEME : (S. 300) — Töre anlayışı : (S. 301).
2. «TÜRK TÖRESİNİ KAYBETMİŞ MİLLET» (S. 301). — 3. TÖRENİN YOK OLUP, YIKILMASI. — 4. «T Ö R E Y İ K A Z A N - M A» ANLAYIŞI : (S. 303). — 5. MİLLETİN, TÖREYİ KAZANMASI. — 6. TÖREYE GÖRE TAHTA ÇIKMA : (S. 305). — 7. DEVLETİ VE TÖREYİ, «TUTUVERME, DÜZENLEYİVERME». — 8. TÖRE ANLAYIŞININ, DEĞİŞMEĞE BAŞLAMASI : (S. 307). — 9. TÜRK TÖRESİNİN, YENİ DİN VE DÜŞÜNCELERE BENZEŞTİRİLMESİ : (S. 308) : — Gerçek töre. — Töre ve şeriât. — Töre ile İslâm fıkıh ve muamelâtı.
— GELENEKLER VE TÖRE : (S. 311) : — 1. TÜRK TÖRESİNİN TEMELİ : Topluluk disiplini ve aile düzeni. — 2. YABANCI POLİTİK TESİRLER VE YABANCI GELENEKLER : (S. 313). — 3. TÜRKLERİN BAŞLICA ÖZELLİK VE KARAKTERLERİ : — Ahlâk meselesi. — 4. «TÖRE VE TOKU» : TÖRE VE ÂDETLER : (S. 317).
— «YASA, YASAMAK VE YASAK» : (S. 317). — Töre ve yosun : (S. 319). — TÜRKLERDE VE ÇİNGİZ HAN DEVLETİNDE «YASAMA» ANLAYIŞI : (S. 320). — TÖRE VE YASALARA KATKI : (S. 321). — «Çingiz Han Kutadgu Bilig'i» meselesi
— TÖRE İLE İLGİLİ DİĞER DEYİMLER : (S. 324) : — «Yol, yordam, yöntem, yong, yang, doğru yol, köni yol, yol-ymğak, yol-oruk...» : (S. 325).
— YARGI VE YARGICI : (S. 326) : — YARGI YETKİSİ : (S. 327). — TÖRE VE KANUNLARIN SAHİBİ, HAKAN : (S. 330). — OĞUZ HAN TÖRESİ : (S. 332). — YARGILAMA : (S. 335).

XI. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE HALK VE ORDU

- 1. ORDU TEŞKİLATI İLE HALK İLİŞKİLERİ : (S. 337). — 2. HUNLARDA ORDU VE BOY TEŞKİLATI : (S. 338). — 3. SOYLU BOY VE AİLELERDEN GELEN KOMUTANLAR : (S. 339). 4. KOMUTANLARIN TAYINLARI : (S. 343). — 5. BÖLGE ORDULARI : — BÖLGE VE BOY KOMUTANLARI : (S. 344). — HUNLARIN ORDU TEŞKİLATI VE OĞUZ BOYLARININ DÜZENİ : (S. 349). — SELÇUKLU VE OSMANLI ÇAĞINDAKİ DEVAMI : (S. 353). — Yabancı ordular ve komutanlar : (S. 354). — ONLUK, YÜZLÜK BİNLİK VE ON BİNLİK TEŞKİLÂT : (S. 357). — İl ve başkent orduları : (S. 359), — Bölge orduları : (S. 362).
— AİLEDE, OTURMA VE YER ALMA PROTOKOLU : (S. 366).

Ö N S Ö Z

Türklerin devlet anlayışı, bütün Türk tarihi boyunca, kökleri çok derinlerde bulunan, sağlam bir düşünce düzeniyle, dünya görüşüne dayanıyordu. Bu anlayış pek fazla değişmiyor, bir halk ve millet geleneği halinde bize kadar geliyordu. Bundan dolayı konuyu, bir Türk devlet doktrini anlayışı içinde ele aldık. Türk devlet anlayışı, tabiatın prensipleri üzerine kurulu, din inanışları ile karışık, bir gelenek halinde geliyordu. Bunun en güzel örneği Oğuz destanıdır. Bu gelenek, ahlak ve protokol kaideleriyle de pekiştiriliyordu. Bunun için de, bir Türk devlet felsefesinin varlığına inandık. Türklerin devlet anlayışı köklerini, daha çok aile ile aileden daha büyük olan boy ve köy düzenlerinden geliyordu. Bundan dolayı da gelişiyor; fakat tarih boyunca büyük değişikliklere uğramıyordu.

Metod meselesi : Bu eser, kırk yıllık bir araştırma ve düşünmenin sonucudur. Biz, her zaman olduğu gibi burada da, vesikaların dışına çıkmamağa çalıştık. Sağlam bir metod bulabilmek için, paralel ve güvenilir araştırmalar elde etmek istedik. Devlet üzerine Batıda yazılmış teorik araştırmalar bizim için faydasız oldu. Çünkü Türkler, «*Atlı kavimler*» diye adlandırılan, kavimler içinde yer alıyorlardı. Cermenlerin doğu kesimleri de, atlı kavimlerdi. Bunun için Cermenleri de inceledik Doğu Cermenleri üzerinde çok geniş bir yayın yapılmış ve metodları da artık billûrlaşmıştır. Gerçi Türkler ile Cermenler arasında bazı ortak yaşayış ve düşünceler görülüyordu. Ancak Cermenler, sosyal yapı bakımından geri ve çevreleri de ayrı idi. Bununla beraber bu ayrılık ve benzerlikleri, zaman zaman göstermeğe çalıştık.

Bu konu ile ilgili en güvenilir araştırmalar, -bir rastlantı da olsa- Uzakdoğu tarihi üzerinde yapılmıştır. Otto Franke gibi bir otoritenin, bu mesele üzerinde ciltler yazmış olması, bizim için iyi bir talih oldu. Bilindiği üzere Çin tarihi, Ortaasya ile Hindistan ve dolayısıyla İran ile, çok yakından ilgiliydi. Ayrıca Çin, bu üç kültür çevresinden, tesirler almış ve karşılıklı olarak, tesirler vermişti. Otto Franke, gerek beş ciltlik büyük ve ünlü Çin tarihinde ve gerekse daha önceki araştırmalarında, devlet anlayışını incelemeyi, bir iş edinmişti. Tarihin gelişmelerini de, bu devlet anlayışına uygulamaya çalışmıştı. Bundan dolayı da sık sık, eski

Yunan'dan başlayarak Roma, Papalık, Cermen devlet anlayışlarından, ta sömürgeci İngiliz ve Rus imparatorluk anlayışlarına kadar gelmişti. Böylece, kendine bir yol ve iz aramıştı. Halifelik ile Osmanlı devleti hakkındaki görüşleri de, C. Becker'in, sağlam araştırmalarına dayanır. Otto Franke, Osmanlı devletinde bazı Uzakdoğu tesirleri de duymuştu. Franke'nin bu duyusu, bizim için büyük bir değer taşır. Bu kitabımızın, birçok bölümlerinde görülebileceği gibi, Hunlar ile Göktürklerin devlet anlayışı bile, Çin devlet felsefesinden, çok derin ayrılıklar gösteriyordu. Şimdiye kadar, bu konuya dış benzerliklere bakılarak, aldanılmıştı.

Türklerin sosyal yapısı, düşünce kadar önemlidir. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* adlı eserinde, Anadolu'daki toplulukların, sosyal yapılarını incelemekle işe başlamıştı. Bu kitaptaki «Aşiretler» adlı bölüm, gerçekten büyük bir değer taşır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda Türkmenler, büyük bir rol oynamışlardı. Fuad Köprülü'nün çok güzel bir dille anlattığı, Selçuklu ve Osmanlı çağının bu Türkmen boylarıyla, beş yüz yıl ve belki de bin yıl önceki Türk boyları arasında, pek fazla bir değişiklik yoktu. Elbette ki çeşitli yerler ile çağlar, bunlar üzerinde de, çeşitli tesirler yapmışlardı. Ancak bunların en gelişmiş olanları, Anadolu'ya gelmiş olmalıydılar. F. Köprülü bir ara, «bunların kadınları ile çocukları da silahlı idiler», diyor ve böylece sosyal yapıyı kuruyordu. İşte bu nokta üzerinde dikkatle durmak gereklidir. Biz burada Fuad Köprülü'yü bir kez daha saygıyla anmak istiyoruz. Bu nedenle sözlerimize, onun görüşleriyle başlamak istedik.

Eski Anadolu'dan sonra, şimdi gözlerimizi, Ortaasya'daki atlı ve hayvancı Türklerin sosyal yapılarına ve geçen yüzyıldaki araştırmacıların görüşlerine çevirelim : «Kazak Türklerinde klan veya boy, politik bir birlik idi. Böylece askeri bir savunma birliği halinde oluşmuş ve gelişmişlerdi». Bu satırları Krader, Rus araştırmacısı Israztsov'dan almıştı. Krader'in eseri, kitabımızın çeşitli yerlerinde eleştirilmiştir. Burada gördüğümüz bir gerçek varsa, Türk topluluklarının başlangıçtan beri, *askeri birlikler* halinde oluştuklarıydı. Bunun en güzel örneklerini, *Dede Korkut* kitabında görüyoruz. *Ordu halinde hayvancılık* geleneğinin en muhteşem tablosunu ise, Temim ibn Bahr'ın raporlarından okuyabiliyoruz. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Tarihi* adlı, gerçekten değerli eserini yazarken, Çingiz Han'dan önceki Ortaasya tarihini izleme gereğini görmemiştir. O bölgenin geçmiş ve parlak bir tarihi yokmuş gibi, her şeyi Çingiz Han ve o çağın geri Moğolları ile başlatmıştı. Çingiz Han ile görülen o korkunç savaş makinası, gelişmiş imparatorluklara başkentlik eden Orhun kültür çevresinin, köşede bucakta kalmış çekirdeklerinden birinin yeşerip, patlamasından başka bir şey olmamalıydı. Daha önceden

var olmayan bir insan yeteneği ile tecrübesinin, birdenbire ortaya çıkması, mümkün değildir. Çünkü aynı askerî taktik ve dehâ, Mete'de, Göktürklerde, Selçuklularda, hatta İstiklâl Savaşı'nda görülen; alışıla gelmiş ve sürüp giden bir kavmin veya kültür çevresinin bir gelenegidir. Çingiz Han devletini devamlı kılan neden ise, okur yazar Türklerin oluşturdukları, bürokrasiydi. Bunların Çince vesikaları, bizim *Sino - Turcica Taipei*, 1964 adlı eserimizde bulunmaktadır.

Aileden imparatorluğa görüşü, bizim bu kitabımızın her yerinde ağır basmaktadır. Çünkü aile, çevre ve topluluğun bir parçası ve çekirdeğidir. Topluluk ise, askerî ve biraz da siyasî bir düzen üzerine kurulmuştur. Prof. Osman Turan'ın, «devlet anlayışı bakımından bir Türkmen beyi ile bir Türk sultanının aralarında pek büyük bir «yırlık yoktu», diye ortaya koyduğu görüş, bızce de doğrudur. Türk sosyal hayatının gelişmesini, aileden imparatorluğa kadar inceleyebilme, elbette ki şimdilik, çok zor bir iştir. Ancak böyle bir giriş, gerçekten denemeğe değer bir iş olur. Türk topluluklarının yapıları ile düşünce ve gelenekleri izlenmeli ve duyulmalıdır. Bunun için de, yalnızca tarih kaynakları değil; etnoğrafya ve halk bilgisi vesikalarından, eski ve yeni Türk dili hazinelerine kadar her şey, bu konuda yardıma koşulmalıdır. Bu bakımdan Anadolu, bitip tükenmeyen bir hazinedir.

Türk tarihini anlayabilmek için, Türk devlet yapısını olduğu kadar, Türk kavminin bu konu ile ilgili fikir ve düşüncelerini de bilmek ve tanımak gereklidir. Aileden başlayan bu düşünce zinciri, büyük Türk topluluklarına kadar yayılmıştı. Türkçe konuşan ve ortak bir geleneğe sahip olan Türkler, tarih boyunca birçok devletler kurmuşlardır. Ancak kavmine ait gelenekler ile düşünceler, her kurulan yeni devlette kaybolmamış ve kendini yeniden göstermiştir. Elbette ki yeni çağlar, yeni yerler ile yeni dinler, bu düşünceleri, bazı değişikliklere uğratmışlardır. Ancak bir erdem, yani fâzilet anlayışı Göktürklerde de, Buda dinine giren Uygurlarda da, İslâmiyetin şerefli bir kılıcı olan Müslüman Osmanlılarda da, hem erdem sözü ve hem de fâzilet anlayışıyla devam etmişti. Üzerinde durmak istediğimiz asıl mühim nokta budur. Süleyman Çelebi *Mevlid*'inde, Allah ile Tanrı sözlerini yanyana söylemekte hiçbir sakınca duymamıştı. Böylece, halkın Türk olan inanışları ile davranışları, sözlerde de kaybolmamışlardı. Belki buna, İslâmiyet ile eski Türk geleneklerinin geniş çapta, çatışmamış olması da sebep olmuştu. Anadolu'nun fethi ve bir Türk yurdu olarak kurulma sıralarında, Süryânî Mikail'in söylediklerine burada, hak vermekten başka bir şey de, elimizden gelmiyor. Türk hakanlarının yakın bir dostu olan bu Süryânî tarihçisine göre, Türklerin eski inanışları ile dinlerinin İslâmiyete çok yakın olması

nedeniyle, Türkler İslâm dinîyle uyuşmuş ve onun içinde kolaylıkla kaynaşmışlardı. Bu kitabımızın içinde güdülen en önemli tez ve amaçlarımızdan biri de, budur. Bize ve vesikalarımıza göre bu görüş, çok yerinde ve doğrudur. Ancak Türk kavimleri içinde bu düşünceler ile inanışları güden ve geliştiren, *bilge* kişilerin rollerini de unutmamak gereklidir. Yoksa halk gelenekleri statik ve durgun olmuşlardır.

Bilge ve *bilgelik* anlayışı üzerinde, bu kitabımız içinde çok geniş olarak durulmuştur. Tabii olarak Türklerdeki *bilgi teorisi* de, bu anlayışın bir temelini oluşturunuyordu. Her kavmin ve her medeniyetin, bir «bilgi teorisi» vardır. Türklerin de kendilerine göre, kökleri çok derinlerde bulunan, bilgi teorileri vardı. Bu teori ve anlayışın, söz ve deyimleri de Türkçe idi. XI. yüzyılda derlenen Türk halk atasözleriyle şiirlerine bakılırsa *bilgeler*, devlette olduğu kadar, halk arasında da bulunuyorlardı. Bizce bilge ve bilgelik anlayışı abartılarak, ideal bir şekle dönüştürülmemelidir. Anadolu'yu bize açan ve Rumeli'nin fethini tamamlayan Türkmen babaları da, birer bilge idiler. Bursa'nın fethinde, büyük bir rol oynayan *Abdal Musa* da, bir bilge idi. Fatih'in İstanbul'a taarruzundan bir gün önce, askerin arasına dağılıp, onlara moral veren ve halktan gelen dervişler de, küçük çapta birer, halkın bilgesi idiler. Hammer de, onların bu hareketine, büyük bir önem vermişti. Elbette ki bu küçük dervişlerin şefleri, daha gerçek bilge idiler. Bunun için bilge ve «halkın bilgesi» anlayışı, Osmanlılarda da devam etmiştir. Bu konuda *Tarama Sözlüğüne* bir göz atmak yeterlidir. Bilgelik için yalnızca çok okumuş ve yazmış olmak, gerekmez. Akılların hepsi de bilgedirler.

Halkın ve devletin bilgeleri kadar, bir kavmin bir milletin sembolü olmuş ulular ile bilgeler de vardır. Topkapı Sarayı'ndaki Oğuz destanı parçasında Oğuz, yani Oğuz kavmi öğülürken şöyle deniyordu : «Dede Korkut bilikli (veya bilgeli) Oğuz!» Dede Korkut'un ululuk ile bilgeliği, Oğuz kavminin şan ve şeref sembollerinin, en başında geliyordu. Diğer Türk destanlarında da durum, böyledir. Bilgesiz Türk, düşünülemez. Bunun içindir ki Türklerde devlet anlayışının, bir teori ve doktrin olarak, süregelmiş ve süregitmiş olabildiğini, kesinlikle söyleyebiliyoruz. Dede Korkut kitabı bunun bir vesikasıdır. Başka hiçbir millet, böyle görkemli bir vesikaya sahip değildir. Aile, ahiâk, disiplin, protokol ve devlet anlayışının hepsi, bu kitabın içindedir. Bu kitap, yazılmadan önce bütün bu bilgilerle halkın aklında ve zihninde idi. Ondan sonra yazıya dökülmüş ve kitap olmuştur.

Türlere göre insanoğlu bilgili doğmaz. Kutlu da doğmaz. Ancak her kişiye Tanrı'nın doğuştan bir şeyler vermesi gerekiyordu. Bunun için

soylu yerine Türkler, çoğu zaman «doğuşlu» demişlerdi. Aslında doğuşlu olmayanın akıllı, bilgileri de olamazdı. Bunun için Göktürk yazıtları, «küçükler büyükler gibi yaratılmadıklarından, bilgisiz kağan olmuşlar, kötü kağan olmuşlar», diyordu. Yani batıda olduğu gibi doğuştan bir asâlet ile liyâkat ve yeterlilik tanınmıyordu. Bilgi, zamanla ve tecrübeyle alınır; Tanrı'nın verdiği yetenek ve vergilerle de, desteklenirdi. Bunun için hayvancı eski Türkler bile, «oğlan bilgisiz; oğlak ise, iliksiz olur», diyorlardı. Mevki ve unvan mirâsı, bilgisiz küçük bir oğlana göre değildir. Oğlan, bülûğa erdikten sonra, Türklerin «er adı» dedikleri, kendi adını alabilmesi için bile, bir şeyler yapması gerekliydi. Yoksa adsız kalırdı. Yani bununla, şunu söylemek istiyoruz. İster Hunlarda, ister Göktürklerde ve isterse Osmanlılarda olsun, bir unvan ile mevkiin, babadan oğula geçtiğini göremiyoruz. Hakanların oğlu bile, ancak tayin edildikleri bir vazifenin ad ve unvanıyla adlandırılabilirlerdi. Bu vazifeyi de, fillen kendilerinin yapmaları gerekiyordu. Halbuki batıda böyle bir anlayış yoktu. Unvan ve mevkiler, doğuşla birlikte verilebiliyordu. Türklerde, hakan ile devlet tarafından verilen unvanlar, - batıda olduğu gibi-, babadan oğula kalamıyordu. İslâmiyette de böyle idi. Herkes, hak ettiği mevkiyi, kaderine ve iradeyi cüz'îyesine göre elde edebiliyordu. Elbetteki eski Türklerde olduğu gibi, Tanrı'nın verdiği devlet, ikbâl ile saâdet, o kişinin kaderinin çizilmesinde, büyük bir yol oynardı. Göktürk yazıtlarında bilgelik ile alplık, Tanrı'nın verdiği devlet ile ikbâlin, ancak sürekliliğine yardım ederdi. Yoksa Tanrı, yeteneksiz bir kişi veya hakandan, -eski Türklerin «kut yülek» veya «inâyet yülek» dedikleri-, yardım veya inâyet desteğini çekerdi. Nitekim Kapağan Kağan, kutluluğu kendisine destek vermediği için, savaşta ölmüştü.

Türklerde öyle bir devlet düşüncesi vardır ki, yüzyıllar boyunca ve İslâmiyete girmişten sonra da, bu anlayış değişmemektedir. 1250 yıllık devlet anlayışıyla ilgili türkçe deyimler, bugün de yaşamakta ve manalarından da, çok az şey kaybetmektedirler. Anadolu'nun en uzak ve tek kalmış köylerinde, bu anlayışlar daha da eskileşmede ve daha da güçlenmektedir. Bugün eski Türk devlet teşkilâtları çoktan kaybolmuştur. Ancak onlardan gelen doktrin ve düşünceler, günlük hayatımızı düzenlemektedir. Osmanlı devletinde de öyle idi; Selçuklu devletinde de öyle idi! İşte bu kitabın amacı, Türk milletinin bu düşünce derinliğine inme ve bunun için bir deneme yapmadır.

Her şeyden önce, Türk tarihini bölünmez bir bütün olarak ele almak ve bunu, böyle kabul etmek zorunda idik. Türk tarihi, Türk kavimleriyle, Türk milletinin bir hayat hikâyesidir. Devletler yıkılıp, yeniden kurulabilirler. Ancak kalıcı olan, Türk milleti ile Türk kavimleri ve

onların zihinlerindeki düşüncedir. Türk devletlerinin çekirdeği de ailedir. Aile bozulmadıkça, bu düşünce ve anlayış devam etmiş ve devam da edecektir. Bundan dolayıdır ki bu kitapta, halk inanışları ve bunlarla ilgili davranışlar ile düşünce düzenleri üzerinde geniş olarak durulmuştur. Yerler ve dinler değişebilirdi. Ancak kalıcı olan, Türk ailesiyle Türk toplulukları idi.

Türk devlet düşüncesinin temellerine inerken, kendimize bir paralel araştırma aradık. Bu arada bize en yakın olarak, -yukarıda da belirttiğimiz gibi-, Otto Franke'yi bulduk. Otto Franke Çin devlet düşüncesini incelerken, batıdaki gelişmeleri de göz önünde tutmuştu. Eski Yunanlılar da, devlet düşüncesine doğru giderlerken, -eski Çinliler gibi-, kâinat veya evren düzenini, göz önünde tutmuşlardı. Kâinat düzeni ile kendi düzenleri arasında bir bağ kurmuşlardı. Bundan dolayı da *kosmos* ve *nomos* deyimleri yanyana yürümüşlerdi. Kosmos, kâinat veya evren; aynı zamanda evrenin düzeni demektir. Eski Yunanda devlet fikri ise, *nomos* anlayışından kaynaklanıyordu. Nomos, kesin ve iyi bir hayat düzeni demektir. Çin'deki *Tao* deymi ise, daha geniş olarak gökteki düzen demektir. Yerdeki devlet ile insanların ahlâk ve davranışları, gökteki bu düzene uygun olmalıydı. Bunun için kaide ve kanunlar konmuş ve bunlara «Li» ve «İ» demişlerdi. Bu bakımdan Çin'deki bu hayat yolu kalde-leri, eski Yunanlılardaki nomosa benziyordu. Ancak Otto Franke'ye göre Yunanlılardaki nomos, bir fikirdi. Halkın ruhları ile zihinlerine, mal olmamıştı. Bununla beraber her eski medeniyet çevresi kendilerine göre insanların hayat ve davranışları için, bazı kaideler ve yollar koymuşlardı. Buna biz eskiden «*düstur ül-âmel*» diyorduk.

Türklerdeki *töre* ise; bir örf ve âdet hukukudur. Göktürk yazıtlarına göre, Göktürk devletinin kurucuları tarafından konmuştur. Oğuz destanında ise bu töre, Oğuz Kağan'ın veziri Irkıl Koca tarafından konmuştu. Yani Türk töresinin, eski Yunan'da ve Çin'de olduğu gibi, Tanrılar ve gök ile bir ilgisi görülüyordu. Toplulukta disiplin kurulmasıyla, protokolun belirlenmesine yönelikti. Ancak Göktürk yazıtlarında, Türk hakanı «bütün insanlığın hakanı» olarak gösterildiğine göre, Türk töresi de bütün insanlığı düzene koyan bir hayat yolu olmuş oluyordu. Oğuz destanında ise Tanrı, dünya hâkimiyetini Oğuz Han'a ve soylarına nasib eylemişti. Ayrıca, «gök çadırımız ve güneş de bayrağımız olsun», denerek, bu dilek belirleniyordu. Eski Yunanlılar, *polis*, yani şehir devleti anlayışından, zor kurtulabilmişlerdi. *Kosmopolitis* anlayışı, daha geç çağlarda oluşmuştu. O. Franke'nin, Büyük İskender ile gelişen yeni Yunan devlet anlayışlarında, Asya tesirlerini görmesi de, bir bakıma doğru olabilir. **Ancak T ü r k l e r ile Çin'deki dünya devleti anlayışının gelişmelerine, tarih ile coğrafya da yardım etmişti.**

Eski Roma'daki *pax* ve *justitia* prensipleri de, dış görünüşleri bakımından, Türkler ile Çinlilerin devlet düşüncesine uygunluk gösteriyordu. Eski Roma'daki *pax*, devlet hâkimiyetinin yayıldığı alanı ve bölgeyi içine alır. Her türlü düşünceden soyulmuş, bir hâkimiyet anlayışıdır. O. Franke bu anlayışı, din ve ahlâka dayanan Çin devlet düşüncesine aykırı görüyordu. Teoride Çin imparatoru, erdemi ve adâleti ile insanları kendisine yaklaşan insanları, ışıklarıyla aydınlatacaktı. Roma'daki *Justitia* anlayışı ise, çok daha katıydı. *Justitia*, Roma kanunlarının yürürlükte olması demekti. Romalı yargıcın verdiği karar, her yerde yürürlükte olmalıydı. Gerçi *Türklerde* de, devlet toprağı mukaddesti. Bu kitapta, bununla ilgili, pek çok vesika verilmiştir. Ancak Osmanlılarda olduğu gibi Göktürklerde de, devlet toprağı içinde oturan, fakat Türk olmayanlara, daha âdil ve daha şefkatli davranılmıştır. Aşâyış ve adâlet kurulduktan sonra, Türk olmayanların da kendi örf ve âdetleriyle yaşamalarına izin verilmiştir. Türk töresi, bir devlet düzeni ve Göktürk yazıtlarını okuyan V. Thomsen' in de güzel yorumladığı gibi, «bir devlet gücü ve otoritesi» idi. Bu düzen ile otoriteye bağlı kalan herkes, kendi gelenekleriyle serbest olarak yaşayabilir ve devletin nimetlerinden bol bol yararlanabilirdi. Göktürklerde, büyük ticaret şehirleriyle Batı Türkistan'ın idaresi, bu idare düzeninin en güzel örnekleriydi. Selçuklularda da durum aynıydı. Ancak herkes, devletin demirden bir yumruğunun, kırmızı bir kadifeyle örtülmüş olduğunu, bilirdi.

Türk töresi, yani devlet düzeni ile idaresi çok açıktı. Karışık değildi. Çinliler de bunu, böyle diyorlardı. Çin'de, gökteki düzene uyabilmek için konulan kanunlar, çeşitli seremonilerle de karışarak, karmakarışık bir hal almıştı. Türklerde ise, -yine Çinlilerin dedikleri gibi-, idare edenlerle edilenler arasında, bir seremoni engeli yoktu. Aralarında bundan dolayı bir kaynaşma vardı. Kendileri de, namuslu insanlardı. Zaten halkın sevgisini kaybeden bir hakan tutunamazdı. Töre Osmanlılardaki *örf-i sultanî* gibi, bir insanoğlu olan hakanın, iradesiyle konmuştu. Çin'de ise imparator, ahlâk yolu ve geleneklerin tesiriyle, kendisini doruğa erdirmişti. Böylece olgun ve *insân-ı kâmil* olan, bir kişiliği vardır. Bu üstün kişiliğiyle, çok uzaklarda yaşayan insanlara ışık verecek, insanlar kendi gönülleriyle gelecekler ve onun önünde eğilerek, bağlanacaklardı. Yani Romalı yargıcın yerine, Çin imparatoru geçiyordu. Söylenmeyenler ise, gelmeyenlerin demir bir yumrukla ezilecekleriydi.

Türklerde ise bu anlayış, daha gerçekçi ve daha realisttir. Gerçi devlet ve adâlet anlayışı, bir ahlâk yolu ile gizlenmemiş değildir. Ancak Türk hakanı bir insanoğludur. Doğustan, insanlarla eşittir. Hakan olması için, Çin imparatoru gibi, üstün bir doğuşa sahip olması da gerekmiyor-

du. Eti ve özü, ne Çin imparatoru ve ne de Papa gibi, ne mukaddes ve ne de mübarekti. Onun kişiliğinden bir *kemâlât* ve üstünlük de beklenmiyordu. Çünkü Fatih'te de, Göktürk kağanlarında da, *riyâzet* yoluyla kemâlâta erişme gibi bir özellik beklenmiyordu. Bunun içindir ki, Göktürk yazıtlarında eski türkçede kemâlât karşılığı olarak söylenen «tü-kellig» sözü görülmüyordu. *Bilgelig* anlayışını ise, bundan ayırmak gereklidir. Çeşitli dillerde divanlar yazan Fatih de, bu yolla bilgeliğini göstermişti. Bilge Kağan da Fatih gibi, Tanrı izin verdiği için; yine Tanrı, devlet ile ikbâl ihsan ettiği için; nasib ve kısmeti olduğu için, hakan olarak tahta çıkmıştı. Tanrı'nın devlet ile ikbaline lâyık olmadıkları an, nasib ve kısmetleri de, kesilirdi. Bu teokratik bir düzen demek değildir. Bu inançlar, bugün bile bizi kendilerine bağlamakta ve bizi rahata kavuşturmaktadırlar. Bunun içindir ki bu meseleler, kitabımızın her yerinde, bütün derinlikleriyle ele alınmıştır.

Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL

K I S A L T M A L A R

- AH : Abû Hayyân, *Kitâb al-idrâk li lisân al-Atrak*, İstanbul, 1931.
- Atlas : Radlof : *Atlas der Altherthümer der Mongolei*, St. Petersburg, IV, 1892-99.
- Brock., KSz, 18 : Carl Brockelmann, *Mahmûd al-Kaschgari's darstellung des türkischen Verbalbaus*, Keleti Ezerle. XVII, (1919), s. 29-49.
- Brock., Spr. Nr. : « » , *Alttürkestanische Volks*, OZ, VII (1920), 49-73.
- Brock., AM Pr. « » , *Alttürkestanische Volkspoesie*, ASiA (Probeband), 1924, s. 3-24 : (Kaşgari Mahmud'daki halk şiirlerinin yorumu).
- Brock., AM II : Asia Major, II, s. 110 - 124.
- Brock., Index : *Mitteltürkisches Wortschatz*, Leipzig - Budapest, 1928.
- CTS : *Chiu T'ang - shu*.
- DS : *Derleme Sözlüğü*.
- HS : *Han - shu*
- HT : *Hsüan Tsang* : 1. Çince metin. 2. A. von Gabain, SPAW, 1935, s. 151-180; 1938, s. 371 - 415.
- KB : *Kutadgu Bilig* : A. Herat kopyası. B. Taşkent. C. Mısır kopyaları; R. Arat, I-III, İstanbul, 1947-79.
- KÇ : *Küll Çur Yazıtı* : W. Kotwicz, RO, IV, 1928, s. 60-107; Or., I, 153 - 135; Malov, 1959, s. 25-30.
- KP : P. Pelliot, *Kalyanamkara et Papamkara*, TP, 1913, s. 225-272.
- KT : *Kül Tegin Yazıtı*.
- LMT : Liu Mau - tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost - Türken (T'u - küe)*, Wiesbaden, 1958.
- Malov, 1951 : *Pamyatniki drevne Tyurskiy pismennosti Mongolia*, M. - L., 1951.
- Malov, 1952 : *Yeniseyskiy pismennost Tyurkov*, M-L., 1952.
- Malov, 1959 : *Pamyatniki drevn. Tyursk. pism. ongolia i Kirgizii*, M-L., 1959.
- Man : A. le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I-II, Berlin, 1911-1922.

- MÇ :** *Moyun Çur veya Şine Usu Yazıtı* : G. Ramstedt, JSFOu, 1913; Orkun, I, 164-185.
- ME :** *Mukaddemet-ül-edeb* : Poope yayını. Diğer kopyaları, metin içinde yazılmıştır.
- MGT :** *Moğolların Gizli Tarihi* : (Tercümeleri). Bk. YCPS.
- MK :** Mahmûd Kaşgarî, *Divanü lûgat-it-Türk* : (Yayınları, metinde yazılmıştır).
- OD :** Oğuz Destanı : (Hafız Abrû, Resideddin, Bang, Uzun Köprü vb. kopyaları : Metin içinde gösterilmiştir.)
- O :** Ongin Yazıtı : Atlas (Radlof), XXV, 1-5; Orkun, I, 128-132; G. Causon, 1957, 177, 192.
- Ork :** Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları* III, İstanbul, 1936 - 1941.
- Pb. :** Bk. Radlof, *Proben...*
- Radlof, KB :** *Das Kutadgu Bilig...* (Herat kopyası).
- Radlof, Pb. :** *Proben der Türkischen volksliteratur*, XII cilt...
- Radlof, Wb. :** *Versuch eines Wörterbuches der Türk - Dialecte*, IV...
- SC :** *Shih-chi*. **SS :** *Sui-shu*.
- Suv. :** *Altun Yaruk*. Bk. Radlof - Malov, *Suvarnaprabhâsa*, Spb., 1913 17. (Bu kaynak, ayrıca inceisiyle karşılaştırılarak, kullanılmıştır.)
- Şec. Ter. :** Kononov, M. - L., 1958. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, Ankara, 1971, 209 - 268.
- Thomsen, ZDMG :** *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei*, ZDMG, 1924/25, s. 121 - 175. (Eserimizde, «Thomsen'in son yorumu», diye anılmıştır).
- Ton. :** Tonyukuk Yazıtı.
- ThS :** A. Stein el yazması : V. Thomsen, JAOS, 1912, s. 181 - 277; Ork., II, 63 - 100.
- TS :** *-Tarama Sözlüğü*.
- TT :** *Türkische Turfantexte*, I - X.
- Tuhfe :** *Ettuhfet-üz-Zekiyye*, İstanbul, 1945.
- Türk. Mit. :** B. Ögel, *Türk Mitolojisi* Ankara 1971
- Uig. :** F.W.K. Müller, *Uigurica*, I-IV, 1908 - 1931.
- USp. :** W. Radlof, *Uigurische Sprachdenkmäler*, Spb., 1928.
- YCPS :** Bk. MGT. *Moğolların Gizli Tarihi*'nin çince metni,
- Yud. :** Yudahin, Kırgız Sözlüğü, I-II, Ankara, 1945-1948.
- Yüg. :** Yügneki, *Atebetü 'l-hakayık*, R. Arat yayını, İstanbul, 1951.
- NOT :** Tarih kaynakları kitabımızın içinde kendi adlarıyla gösterilmiştir.

I. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE «KÂİNAT DEVLETİ» ANLAYIŞI

(*Universismus*)

«*Univers*», kâinat demektir. Dünya değildir. Dünya da kâinatın bir parçasıdır. Önce kâinatı, evren sözüyle karşılamak istedik. Halbuki türkçede evren, kâinat demek değildir. Oğuz destanına göre, kağanın birinci karısı gökten inmiş ve ondan, *Gün, Ay ve Yıldız* hanlar doğmuşlardı. İkinci hatunu da, ağaç kovuğundan, yani yerin sonsuzluklarından gelmiş ve ondan da, *Gök, Dağ ve Deniz* hanlar doğmuşlardı. Bu altı oğuldan da, 24 *Oğuz boyu* türemişlerdi. Böylece Oğuzlar, soy ve güçlerini yerin ve göğün, büyük varlıklarından almış oluyorlardı. Dünyanın hiçbir mitolojisinde böyle muhteşem bir tablo ile, millet ve devlet anlayışı yoktur. Göktürk yazıtlarında da, «gök ile yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış ve insanoğlunun üzerine de Türk hakanları, kağan olarak oturmuşlardı».

Çin'de de, *yer, gök ve insan* üçlüsünden oluşan bir kâinat devleti anlayışı vardır. Bu düşünceye, *universismus* veya *üniversal devlet* anlayışı, denir. Otto Franke, eski Yunan filozoflarının eserlerini de gözden geçirdikten sonra, kendi dillerini konuşmayan kavimlere bile *barbar* diyen Yunanlılarda, böyle bir düşüncenin doğamayacağı sonucuna varmıştı. *Kosmos* ve *nomos* anlayışı ise, daha geç çağlarda ortaya çıkan, halkın düşüncesiyle din inanışlarında yeri olmayan anlayışlardı (I, s. 120 vd.). Otto Franke, bizim hocamız Prof. Eberhard'ın da hocasıdır.

Cihân İmparatorluğu anlayışı, saf bir ideal ve sağlam bir düşünce düzeni olarak, Çin ile Türklerde bulunur. Çin ile Türk düşünceleri arasındaki derin ayrılıklar üzerinde ise, aşağıda geniş olarak duracağız. Otto Franke'ye göre, Çin'de dine dayanan bu cihân imparatorluğu anlayışı, ne istilâcı Roma'nın *imperium* teorisiyle; ne de İngiltere'nin işe dayanan, materyalist *empire* deyim ve kavramıyla karşılaştırılamaz. Çünkü Batıdaki bu imparatorluklarda, ne bir Allah korkusu ve ne de Tanrı'ya bağlılık ile bir sadakat görülmüyordu. O. Franke bu imparatorlukları, bir Luterci olarak eleştiriyordu. Ancak İslâm halifeleri ile İslâm devletlerinden yana görünüyordu. Çünkü İslâm devletleri, din ile siyâset yolunu birleştirerek, -dolaşısıyla insanlığa saygı duyarak-, dünya hâkimiyeti kurma yoluna gidiyorlardı. «*İnsanlık ideali*» *Osmanlı* devletinde daha belirgindi. O. Franke, Osmanlı devlet idealini daha çok benimsiyor ve «belki de Uzakdoğunun tesirleriyle» diyerek, duygularını belli ediyordu (I, s. 125). Biz de aynı görüşteyiz. Çünkü Türk devlet anlayışı eskiden de *din, devlet ve insanlık* ideali üzerine kurulmuştu. Bismark da Osmanlı devletinin gücünü, halka adâlet getirme ile toprak sevgisine bağlamıştı. Göktürk yazıtlarında da, Türk budun, yani Türk milleti denince, çoğu zaman Türk devletinin sınırları içinde kalan bütün halk toplulukları anlatılmak istenmiştir. Ancak devleti kuran ve devletin sürekliliğini devam ettiren Türk unsur da ihmâl edilmemişti. Devlet güçlü oldukça, Türk olmayanlar da, devlet için hizmet vermişlerdi. Onlar da onurlanmış ve devlet içinde saygı bulmuşlardı.

H a l i f e denince, hemen peygamberden sonra gelen ilk halifeler anlaşılmalıdır. Çünkü az sonra halifelik anlayışı üzerine, eski Sasanî kültüründen de, bazı anlayış ve görüşler eklenecektir. Diğer önemli bir noktada halifelik anlayışının gelişmesinde C. H. Becker'in, *Uzakdoğudan Ortaasya yoluyla bazı tesirlerin gelmiş olmasını*, duymuş olmasıdır : (C. H. Becker, *İslam Studien*, I, s. 19). Bu mesele üzerine sonradan ye-

niden döneceğiz. Burada söylemek istediğimiz, gerek İslâm ve gerekse Osmanlı halifelik anlayışının, büsbütün Kur'an'a bağlanmış ve her türlü dış tesirlerden kurtulmuş olmadığıdır.

1. «EVREN İMPARATORLUĞU» DÜŞÜNCESİNİN MİTOLOJİK TEMELLERİ : Eski Yunanlılar, evren veya kâinatın tümünü (Weltall) ve evrendeki varlıkların bağlı oldukları düzeni (ordnung), *kosmos* deyiimiyle karşılarlardı. Ancak eski Yunanlılarda, esas devlet fikri (Staatsidee), *nomos* deyiimiyle kendini bulmuştu. *Nomos*, kesin ve iyi bir hayat yolu ile düzeni, bir (Lebensnorm), yani *düstûr ül-âmel*'dir. İster yazılmış olsun, isterse yazılmamış olsun, köklerini tanrılardan alan kanunlara, hiçbir ayrıcalık göstermeksizin, uyma ve bağlanmadır. Ancak bu görüş ve inanış, eski Yunanlıların küçük şehir devletçiklerinin (*polis*), dar ve küçük sınırları içinde kalmıştı. Bununla birlikte, gerek *kosmos* ve gerekse *nomos* düşünce ve prensipleri ile köklerini, mitoloji ile tanrılardan alıyorlardı. O. Franke'nin de gördüğü gibi, eski İran, Makedonya ve Roma imparatorluklarında, böyle yüksek bir ahlâk fikri (*ethos*) yoktu. Eski Yunan'da da, kitleye işlemiş ve manevî bir yapı oluşturamamıştı. Bu, yalnızca Katolik dünya kilisesi ile eski Cermen İmparatorluğu'nda vardı. Katolik kilisesi, mitolojiden kurtulmuştu. Fakat Hıristiyanlık abasına bürünmüştü (I, s. 121). Çarlık Rusya'sı ile İngiltere İmparatorluğu da, materyalist (*empire*) deyiimi içinde kalmışlardı. Bu büyük devletler, yalın güç ve kuvvet kavramına (*machtbegriff*), o kadar katı, olarak bağlanmışlardı ki, onların *devlet teorisi* içinde, bir *devlet ahlâkı* (*Staatsethik*) görmek ve düşünmek, çok zordur.

a). Eski Yunanlılarda mitolojiye ve dine dayanan, böyle bir devlet kavramı ve devlet ahlâkı vardı. Veya böyle düşünülmüştü. Ancak eski Yunanlılara göre, kendi dil alanlarının dışında kalan bütün kavimler, *barbar* idiler. Bunlar, hiçbir manevî önem ve değeri olmayan, insanlardı. Onlarla birlikte, bir topluluk ve cemâat (Gemeinschaft) oluşturmanın,

yolu ve imkânı da yoktu. Çin'de ise devlet teorisi, insan topluluklarını birleştiriyordu. Evren veya gök (*cosmic*) tarafından, devletin bölünmez bir birlik halinde, kurulmuş ve konmuş olduğuna inanıyordu. Gerçi bu insan toplulukları, bölüm bölüm ayrılmışlardı. Manevî yapıları ile duygu ve düşünceleri bakımından da, birbirinden çok ayrı idiler. Ancak bu düşünce ayrılıkları düzeltilip, birleştirilebilir ve böylece hepsi bir pota içinde kaynaştırılabilirdi. Bunu da ancak, dünyanın ortasında bulunan, Çin imparatoru yapabilirdi. Çünkü, insanların aynı düşünce ve davranış çevresinde birleştirilmesini, O'na Gök buyurmuş ve emretmişti. Çünkü dünyadaki insanların en «bilge kişisi», Çin imparatoru idi. Böylece, Türk tarihindeki *Bilge Kağan* unvan ve deyiminin, gerçek mana ve anlayışına da, biraz yaklaşmış oluyoruz. Ancak Türk kağanları, yalnızca *Bilge* değil; *Alp Kağan*, yani *fatih* idiler. Çin imparatorunun bu tanıtılması üzerinde, başka bir bölümümüzde ayrıca duracağız.

b). «Çin'de devlet düşüncesi» kendi öz yapısıyla, evren üzerine kurulmuş (*cosmic*) bir fikir düzenine dayanıyordu. Gökteki varlıkların, hareket ederlerken bağlı oldukları düzene, *tao* deniyordu. Bunun manası sonradan biraz değişmiştir. Bu, «kâinat ve evrenin bir düzeni» (*ordnung des Alls*) idi. *Devlet düzeni* ise, bu sonsuz büyüklükteki bütünün, ancak bir bölümü idi. Bunun için devlet düzeni de, evrendeki varlıkların düzenine uymak zorunda idi. Eski Çin devlet fikri, diğer büyük Asya kültürlerinde, hatta Türk devlet anlayışında olduğu gibi, evreni (*cosmos*) gözetlemekle başlamıştı. İnsanoğlunun hemen tepesinde *gök*; ayaklarının altında ise, *yer* bulunuyordu. Çinliler, yeryüzünü bir tepsi şeklinde düşünüyorlardı. Türklere göre ise, -kendi devletlerinin ve yurtlarının doğudan batıya doğru uzanışına göre-, dünya dört köşe idi. *Ptoleme*'nin astronomik sistemine göre bütün gök kubbesi, sâbit ve kımıldamayan bir nokta üzerinde dönüyordu. O. Franke, bunun paralelini Çin'de buluyordu: *Devlet idaresi, güttüğü ve izlediği erdem ile, Kutup yıldızına benzer. Kendi yerinde durur.*

Diğer yıldızlar ise, onun çevresinde, saygı ile dolu olarak dönerler ve onun karşısında eğilirler : (a. e., I, s. 79). Türkler arasındaki *Demir kazık*, yani *Kutup yıldızı* ile ilgili inanışlar üzerinde, ayrıca duracağız. Ancak şu kadarını söyleyebiliriz ki, Batı, Uzakdoğu ve Türk düşünceleri arasında, bazı paralellikler ve benzer görüşler vardı. Bunları bilmedikten sonra, ne İslâm devlet düşüncesini ve ne de Osmanlı İmparatorluğu'nun idealiyle, işleyişini anlayabiliriz.

c). «*Devlet yorumu*» ile *tabiatın gözlenmesi* arasında çok sıkı bağlar vardı. Astronomi bilgisinin gelişmesi de, buna yardım etmiştir. Böylece gök ile yer, İslâmiyetteki *sema-vât ile arz* arasında, ilişkiler kurulmuştur. Türkler de, *sema-vât* sözünde olduğu gibi, bir tek gök kabul etmemişler ve *gökler* demişlerdi. Ayrıca devletin yorumu, eski halk destanları (*legend*) ile tabiat kuvvetlerine kişilik veren mitlere (*mythos*) ve dolayısıyla bunları içinde toplayan, *mitoloji* ile sıkı ilişki ve karşılıklı bir etkileşme halindeydi. O. Franke'nin de dediği gibi, devlet fikrinin doğmasına ilk hareket gücünü veren şeyler, çok eski çağlarda inanılmış ve söylenmiş inanışlardı (I, s. 79). Nitekim daha yeni çağlarda, Kur'an'da söylenenleri bilmeden, İslâmiyetteki devlet düşüncesini anlayamayacağımız gibi!

2. **TÜRKLERDE, «EVREN (UNİVERSAL) DEVLET» FİKRİNİN TEMELLERİ:** Karşılaştırmalı halk bilgisi ve etnoğrafyanın tarihe dayanan Viyana okulunun, ünlü araştırmacılarından biri olan Prof. W. Koppers, bir Türk tarih kongresinde, atlı Cermenler ile Türkleri karşılaştırmıştı. Koppers'e göre, atlı kavimlerin *gök dini*'ne erken çağlarda geçmiş olmaları, normal karşılanmalıydı. Ancak biz burada, yalnızca tarih ve sikalarına bağlı kalacağız. Yeri geldikçe bu ünlü bilginin görüşlerinden de, yararlanacağız. Ancak Koppers'in, haklı olduğu bir nokta vardı. Ziraatçılar ile hayvancı kavimler arasında, dünya görüşü bakımından, bir ayrılık olması normaldi. Zi-

raatçıların dünyası sabahtan akşama kadar, belirli bir sınırla sınırlanmış, kendi tarlası idi. Zararlı veya zararsız her şeyi kutlu sayıyor ve böylece, çeşitli *ulûhiyet* (*Göttlichkeit*) doğuyordu. Çöngeller arasına sıkışıp kalmış, Hintliler de böyle idiler. Orta ve Güney Çin'deki pirinççi Çinliler de, her zaman çok tanrılı olmuşlardı. Arap çöllerinde yaşayanlar ile uçsuz bucaksız bozkırlarda hayvancılık yapan Türkler düşünce bakımından birbirlerine benziyorlardı.

a). *Tek Tanrılı* dinin veya (*monotheism*)'in çok erken olarak doğuşunu, belki de Türklerin yaşayış ve çevrelerine bağlayabiliriz. Prof. E b e r h a r d, Güney Çin ile Kuzey Çin arasındaki ekonomik hayatın değişik olmasının, din ve düşünce düzenine de, ne gibi etkiler yapmış olduğunu, *Eski Çin'de Lokal Kültürler* (*Die Lokal Kulturen im alten Chine, Leiden, 1942*), adlı eserinde incelemiştir. *Gök dini* veya gökle ilgili inançların gelişmesi, Kuzey Çin'i daha önce tek Tanrı, düşünce-sine daha iyisi tek kutluluğa doğru götürmüştür. Ancak Gök dini denince, gökle ilgili çeşitli törenler, seremoniler, tapınmalar, (*Himmelskult*) akla gelmelidir. *Gök dininin Kuzey Çin'de doğmuş olması, çok önceleri Kuzey Çin'in atlı Türklerin anayurtlarından birisi olmasına bağlanmaktadır.* Çin «devlet düşüncesi» ile universismus ideali, M. Ö. XI. yüzyılda Kuzey Çin'de kurulan Chou sülâlesi ile başlamış ve Konfüçyüs de, yine Kuzey Çin'de yaşamıştı. Chou sülâlesini kuranlar, Güney Çin'deki hayat ve kültüre yabancı olan ve daha çok, Ortaasya'daki atlı kavimlere benzeyen topluluklardı. (Bk. Prof. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 35). Bu ünlü Çin sülâlesinin kuruluşu ile ilgili çince vesikaların türkçe tercümelerini bizim, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Ankara, 1981, I, s. 23* adlı eserimizde bulabilirsiniz.

b). *Türklerde Gök kültü*'nün çok erken başlaması veya Koppers ile ünlü meslektaşları Schmidt'in dedikleri gibi, atlı kavimlerde göğün kutluluğu ve onunla ilgili seremo-

nilerin, din anlayışında ön sırayı almaları, aile ve devlet düşüncesini de etkilemişti. P. Schmidt, Türkler ile Çinlilerin gök kültürlerinin benzerlikleri üzerinde, *Tanrı fikrinin menşe ve kökleri* (Der Ursprung der Gottesidee, IX, s. 21-39), adlı eserinde durmuştur. İster universal devlet, ister Cihânşümûl devlet, isterse evrensel devlet diyelim, bütün bu devlet ideallerinin kök ve kaynağı gök tapınmasıdır: *Gök, kendi kendine hareket etmez. Gök, Ta o denen kendi kanununa ve düzenine göre döner. Güneş, ay ve yıldızlar da bu düzene göre gezinirler. Gökteki kanunların kurduğu bu düzen, insan toplulukları ile devlet içinde de bulunmalıdır. Herkes bu düzene göre, hayatını kurmalıdır. Çin imparatoru ise, göğün bir sembolü ve insanlara bir örnek olarak oturmalıdır. Çinde Gök dini veya Gök kültürü ile, devlet arasındaki ilişki böyle kuruluyordu. Göğü ve devleti idare eden düzen, Tao idi. Çin'deki Tao, eski Yunanlıların Nomos una yakındır. Türklerde ise bu, «Töre» dir. Ancak Töre Türklerde, Tanrı tarafından değil; Gök tarafından kutlanmış olan kağanın, kendi iradesiyle kurulurdu. Görülüyor ki, Türkler ile Çin'deki Gök kültürü arasında, bazı derin ayrılıklar vardı. Bu konuya, yeniden döneceğiz.*

3. TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞUNDA, «GÖK, YER VE İNSAN» ÜÇLÜSÜ: Göktürk yazıtları, Türk devletinin kuruluşundan söz açarken, daha doğrusu yazıtlar söze böyle başlarken, şöyle diyordu:

Üze kök tengri, asra yağız yer kılındukda; ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş. Olurupan, Türk budunung ilin töriüsün tuta birmiş, iti birmiş: (DI, 1).

Yukarıda mavi gök ve aşağıda yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumın Kagan ve İstemi Kagan, (kağan olarak) oturmuşlar, (yani tahta çıkmışlar). (Kağan olarak) oturduktan sonra, Türk milletinin devleti ile töresini idare etmiş ve düzene koyu vermişler.

Göktürk yazıtlarının gerçekten bu görkemli ve muhteşem girişinden de anlaşılıyor ki, göğü ve yeri yaratan bir güç veya bir tek hâlik vardı. Gök, kendi kendine Tanrı değildi.

Türklerdeki *tek Tanrı ve yaratıcı, yanî (monotheism)* anlayışı, bu girişten açık olarak anlaşılıyordu. Çin'de de böyle bir *gök, yer ve insan* üçlüsü görülüyordu. O. Franke bu anlayışı şöyle açıklıyor ve yorumluyordu: *Gök devleti (Himmelstaat), t'ien sözüyle karşılır ve yalnızca «gök» manasını içine alır. Yerle ilgili (irdische) deyim ise, t'ienhsia'dır. Anlamı, «göğün altında ne varsa herşey» demektir. Aynı zamanda «devlet» (Reich) ile «Dünya» da bu sözün içinde, manasını bulurlar. Buradaki devlet, imparatorluk, yani imperium'dur. Ancak bütün dünyayı içine alan bir imparatorluktur. Bu devlet (Reich), daha küçük devletlere (Staaten) bölünmüştür. Tam ortada, yani Kutup yıldızının altında ise, Çin imparatoru oturur ve Çin devleti bulunur. Bunun için Çin'e şimdi de, «Orta devlet» (Chung kuo) denir. Çevresindeki on bin devlet ise, ona bağlanmıştır: (a. e., I, s. 120). Görülüyor ki Çin'deki «yer, gök ve insan» üçlüsü ile Türklerinki arasında, bazı önemli ayrılıklar vardı. Türklerde, göğü yaratan bir güç vardır. Çin'de ise, göğün kendisi bir yaratıcıdır.*

4. GÖĞÜ, YERİ YARATAN VE TÜRK DEVLETİNİ KURAN YÜCE TANRI: Göktürk yazıtlarının bu girişindeki, olup bitenler arasında, bir zaman ayrılığı da vardır: 1. Yer, gök ve insanoğlunun yaratılışı, bilinmeyen ilk çağda oluşmuştu. Bu bölüm, yaratılışla ilgilidir. 2. Göktürk devletinin kurucuları Bumın ve İstemi kağanlar ise, Göktürk devletinin kuruluşu ile tahta çıkıyorlardı. Göktürk yazıtlarının bu girişi, gerçekçi ve açık bir dille kaleme alınmıştı. Büyük devlet ve gerçek bir imparatorluk anıtları olan Göktürk yazıtlarında, herhangi bir mitoloji izi yoktur. Göğün ve Yerin yaratılışından önceki sonsuzluk ile bilinmeyen şeyleri de, dile getirmiyordu. Yerlerin

göklerin binasını düzen, engûr şerbetini kırklara ezen, diye yaratılıştan söz açan, Bektaşî şairi Aşık Hasan gibi!

a). Türk mitolojisinde, yaratılıştan önce uçsuz ve bucaksız bir *okyanus* vardı. Bu motif, Altay Türklerine, dışarıdan girmiş olmalıdır. İran mitolojisinde ise, yaratılıştan önce, bir *esir (aether)* her tarafı kaplıyordu. Göktürklerde ise, daha öncelerinden, hiç söz açılmıyordu. *Yeri göğü, insü cinni yarattın; Ayı günü çarhı burcu var ettin; Sen ey mimarbaşı, eyvancımısın; Ey mekân sahibi! Rahşancı mısın?* diyen Azmî Baba, Tanrı'yı *mekân sahibi* olarak kabul ediyordu. Mutasavvıflara göre, gök ve yer yaratılmadan önce bir *âdemiyet*, bir yokluk vardı. Her şey, bu yokluktan (*ex-nihilo*) yaratıldı. Ancak yine Azmî Baba, bir *var* dan söz açıyordu : *Bu âlem-i ekvân yaratılmadan, on sekiz bin âlem, dünya yoğiken; evvel yokken, vara uğradım geldim; Kâmildeki nura uğradım geldim!* Aslında, *var*, *nur*, *kâmil*, *kemalât* anlayışları, İslâmiyetten önceki Türklerde de vardı. Ancak Göktürk yazıtları, büyük bir devlet diliyle, konuyu, gerçek düşünceden saptırmıyorlardı.

b). *Gök (Kök Tengri), yaradan değildi*: Göktürk yazıtlarının girişinden de anlaşılacağı üzere, burada Kök Tengri yalnızca *mavi gök* idi. Bunun için Thomsen de, haklı olarak bunu, «*der blaue Himmel*» diye tercüme etmişti (s. 144). Buna karşılık, yerin de bir rengi vardı. O da, *yağız* idi. Ancak *Tengri* sözünün, eski Türklerde her zaman gök manasına yazıldığı da, söylenemez. Zaten Göktürk yazıtlarında, yaratan, esirgeyen, *Türk milleti yok olmasın diye*, onu koruyan Yüce Tanrı, kendisini söz arasında, belli ettirmektedir. Aslında Çin kültüründe de, gök ile Tanrı, aynı deyimle ifade edilmiştir. İslâmiyetten sonra ise, Kaşgarlı Mahmud'un da dediği gibi, kutlu şeylerin hepsine birden; *Tengri* denmiştir. Ancak Selçuklular çağında Süryanî Mikâil, kendi vekayinâmesinde Türklerin Yüce Tanrılarına, *Kan Tengri* dediklerini yazıyordu. Bu konuya, yeniden gireceğiz. Uygur Türkleri ise Buda için, *Tengriler Teng-*

risi, Tanrıların Tanrısı, yani en büyük Tanrı, diyorlardı (Uig., I, 24; HT, 1830). Bilindiği üzere Türklerde gök başlangıçta, *dokuz kat gök*, idi. Yani gök, bir varlık idi. Bunun için Türkler çoğu zaman gök için, *semavât* karşılığı olarak, *gökler* diyorlardı. Türkler Önyasya kültürleri ile, ilişki kurmağa başlayınca gökler, *yedi kat gök* oldular. Bu göklerin üzerinde, güneş, ay ve yıldızların dolaştığı bir âlem vardı ki, ona da İslâmiyette *arş* deniyordu. Yaratan Tanrı, bütün bunların sâhibi idi. Belki bu Yüce Tanrı, Göktürklerin *Tengri teg Tengri* dedikleri ve Thomsen'in, *Tanrıya benzer gök* diye anladığı, Ulu Tanrı idi. Belki de bu bir, *vâcib ül-vücûd* anlayışıydı!

5. *İNSAN, İNSANLIK VE TÜRK DEVLETİ* : Türklerin insanın yaratılışı ile insan hakkındaki görüşleri, G ö k t ü r k yazıtlarının, muhteşem girişinde görölüyordu. Yukarıda Gök *aşağıda Yer yaratıldığında (kılındukda), ikisi arasında İnsan (Kişi oğlu) yaratıldı (kılındı)* (IDI). Görölüyor ki Türklere göre Tanrı, insanı kendisi yaratmıştı. Eski *Tevrat*'ta da Tanrı, aracısız olarak, insanı bizzat kendisi yaratmıştı. Temel Türk inanışında, Tanrı'nın doğurması yoktur. Çamur, toprak vs. gibi, dört unsur da, başlangıçta görölümüyordu. Bu, *İslâmiyete* çok yakın bir anlayıştı. II. yüzyıl Türkleri *Âdem'e, Yalnguk*; insana ise, *Yalnguk oğlu* diyorlardı (MK, 3, 384) Göktürklerde *Kişi oğlu*, yani insan vardır. Fakat kişi, *Âdem* yoktur. *Altun Yaruk* adlı ünlü Uygur kitabı, *kişi* sözünü, çince metindeki *kadın-erkek* sözlerinin karşılığı olarak kullanıyordu. Kaşgarlı Mahmud'a göre Yağma Türklerinde *kişi, kadın ve zevce* anlayışında kullanılıyordu (3, 224). Brockkelmann da, *kişi* karşılığı olarak, *Gattin* demekle bunu doğruluyordu (Ind., 109). B a n g da, bu anlayış üzerinde durmuştur (Türk. Briefe, 2,235). Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi bu söz, geniş manada, «hem erkek, hem kadın» anlamına kullanılmıştı (a. y.). Demek ki Göktürklerin anlayışına göre, yer ile gök arasında yaratılan *kişi oğlu*, bir «ç i f t» olmalı idiler.

a). *Macro-cosmos*, kâinat ve evrendir. Bunun içinde, dünya ile yer de vardır. *Micro-cosmos* ise insanlar, hayvanlar ve bitkilerdir. Göktürklerin anlayışına göre, önce evren yaratıldı. İnsan ile diğer canlılar ise, ikinci çağda yaratıldılar. Güneş, ay ve yıldızların yaratılışından ise hiç söz açılmıyordu. Belki de burası, *Tanrı yeri* idi. Oğuz destanında olduğu gibi *Gök* sözü de, bütün âlemi karşılamıyordu. Yani İslâmiyetteki *Arş'ı* Türkler de kabul ediyorlardı. Ancak *Arş* da, göğün içindedeydi. Göktürk yazıtlarında *Şeytan* da görülmüyordu. İnsan oğlu, en üstün bir yaratıktır. Ancak yazıtlarda, insanın zayıf yanlarından da, sık sık söz açılıyordu. Ancak bu, bir *yanılma* olarak gösteriliyor ve sık sık *yangıldığı için*, yani yanıldığı için deniliyordu. Bektâşî şairi Caferoğlu'nun dediği gibi, *Paktır, hem arıdır İnsan, Mevlânın sırrıdır İnsan!*

b). Uygur Türk kültürü ile başlayan ikinci gelişme çağında *Kişi* sözünün yanında, *yalnguk* deymi de, görülmeğe başladı. Ancak *Yalnguk*, sözü Uygurlarda bütün canlıları içine alıyordu. *Kişi oğlu*, yani insan için ise, Türkler *yalnguk oğlanı* diyorlardı (Uig., I, 15, 4). Türklerin İslâmiyete girmesiyle, kişi ve insan sözlerinin yanında bu *yalnguk* sözü yine insan karşılığında kullanıldı. Eski *A n a d o l u* türkçesinde *kişilik*, «insanlık»; *kişiliksiz*, «şahsiyetsiz»; *kişi oğlu kişi* «soylu, insan oğlu insan»; *kişilik eylemek*, «insanca hareket etmek»; *kişi sürüsü* ise, «insan topluluğu» karşılığında söylenmiştir.

c). «Kâmil ve üstün insan», *Bilge kişi*, eski Türk düşüncesinde de vardır. Ancak Uygurlarda, Budizm ve Çin tesiriyle söylenen *ulug tınlıg* «ulu canlı, insan»; *üstündeki yalnguklar* «Kemalâta ermiş kişiler» gibi anlayışlar eskiden yoktu. Soyluluk ve bilgeliğe, hizmet ve tecrübe ile erişilirdi. *İnsanlar ise, ayrılıksız (adırtısız) idiler*: (USP, 90, 10). Yani insanların hepsi eşitti. Aralarında ayrılık yoktu. Ayrılık, hizmet ile tecrübe ve bilgelikten doğuyordu.

CİHÂN VE CİHÂNA HÜKME DEN

(Acun ve Acuncı)

1. «ACUN», DÜNYA ANLAMINDA : Acun sözü, daha çok Uygurların türkçe yazı dilleri ile başlar. Bu sözün türkçeye soğdcadan gelmiş olduğu düşünülebilir. Çünkü Uygurlar ve hatta Karahanlılar, Soğdlular ile pek içiçe idiler. Buda dininde, çok çeşitli dünyalar vardı. Bunun için Uygur budist edebiyatı, «acunlar» sözünü bu dünyalar için kullanmıştır. (TT, VII, 52, 137). Sonradan Karahanlılar ile *Kutadgu Bilig*'de bu söz, Türklere mal olmuş ve türkçedeki manası da derinlenmiştir. Acun sözü, bazan, madde ile dolu dünya için de, söylenmiştir. Çünkü bir eski Türk şiirinde, bahardan söz açılırken, *Acunun nefesi ısındı*, da deniyordu (MK, I, 179). Kış için ise, *Acun karla kaplandı*, diye söz açılıyordu (a. e., I, 463). Bir şehirli şiirinde de, *Doğudan bahar yeli geldi, Acun iyilere cennet (uçmak) yolunu açtı*, diye düşünceye giriliyordu (KB, 63). Kuşların uçtuğu, canlıların yaşadığı gök ve havaya da, *acun kalığı* diyordlardı. Ancak acun sözü, bu manada az kullanılmıştır.

2. «ACUN», «CİHÂN» ANLAMINDA : Acun Kutadgu Bilig'de çoğu zaman, *cihân* karşılığı olarak kullanılmıştır 1. «*Ulu Tavgaç Buğra Han acunu tuttu, adını kutlasın (Tanrı), iki cihânı versin*» (KB, 88). 2. «*Cihânı tutmak, (hâkim olmak) isteyene, bin erdem gerek*», «*Acuncıya bir milyon (bin tümen) erdem gerek*» (KB, 284-5). 3. «*Acunda dikkatli, bilgili (tetik) olan er, bu cihânı, idare edip yedebilir*» (KB, 279). Radlof, *tetik* yerine bunu *yetik* okuyor (KBB, 19,27). Yine Herat nüshasında, *Acuncıya erdem gerek bin tümen, acuncı bu erdem ile cihana sahip olur* (173,9), deniyordu.

Acun tutmak, cihânı elinde tutup, idare etmektir. Yukarıda, Karahanlı Hakanı Tavgaç Buğra Han'ın acunu nasıl tuttuğunu görmüştük (KB, 38). Aslında Tavgaç Buğra Han'ın toprağı, dünyayı içine alacak kadar büyük değildi. Bu söyleyiş,

Türk devlet anlayışı'nın bir gereğidir. Başka bir yerde de, Doğruluk ile bu acunu tutmuş, (idare etmiş) er deniyordu (KB, 1746). Bazan da bu söz sadece dünya gibi anılıyordu: Kervanların, illerden yürülerek, Acunu gezinirler (KB, 5367). Görülüyor ki Yusuf Has Hâcib, cihân sözünü kullanırken, eski türkçe acunu da bırakamamıştı.

3. «ACUNCİ», «BÜTÜN DÜNYANIN HÂKİMİ, HAKANI» ANLAYIŞINDA: *Universal devlet ve universismus: Çin'de, Hunlarda ve Göktürklerde universal cihân devlet anlayışında, dünyanın hakanları Çin, Hun veya Göktürk kağanları olmalılar. Halbuki Kutadgu Bilig'de, millî ve kavmî duygulardan arınmış, bir universalismus, bir cihân devleti anlayışı vardır. Buradaki Dünya Hakanı, yani «Acuncı», bir filozof hakan tipindedir. Bu bakımdan Yusuf Has Hâcib, Plato (Eflatun) ile Konfüçyüs'e yakınlaşır görünüyordu. Onlara göre, hükümdarlar da filozof olmalıydılar. Nitekim, acuncu beg, (yani) halkı idare eden, bilgili, iyi insan, ne diyor, dinle, sözünde de, bir filozof idareci ve «idealizm» vardır. Bu Hakan Tahta çaktı, dünya asayiş, düzen buldu (KB, 63). Yalnızca Önasya edebiyatını bilenler, bunu bir islam düşüncesi sanarlar. Bu da, bir eski Türk düşüncesi idi.*

Y E R Y Ü Z Ü

«TÜRK DEVLETİ» HALİNDE

1. *DEVLET VE YURT TOPRAĞI; YÖNLENME VE TEŞKİLÂT*: Devleti yapan, toprak ile insan unsurudur. Bu sebeple *Türk universismus'u*, yani *Türk Dünya Devleti* ideali, Orhun yazıtlarının hemen girişinde anlatılmıştı. Yeryüzü, yani yağız yer ise, Türk devletinin dayandığı, bir toprak olarak kabul edilmişti: «Yukarıda gök, aşağıda da yer yaratıldığında; ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine ise, Türk kağanları, Bumın ve İstemi kağanlar, kağan olarak oturmuşlardı». Bu aynı zamanda, bir din inanışıydı. Türklerin bu din

inancının içinden de, «devlet kavramı» (*Staatsbegriff*) gelişmişti. O, Franke'nin de dediği gibi, Çin'de de devlet düşüncesi, öz yapısı bakımından evrenle ilgili, yani kozmik (*cosmic*) idi. Bu düşünce, Çin ruhunun tabiatla içiçe olmasından dolayı doğmuştu. Atalara saygı seremonileri ile, göğü gözetleme ve astronomi de, bu düşüncenin gelişmesine, yardım etmişti. Böylece Çin'de, *üç unsur (moment) teorisi* ortaya çıkmıştı. Ayrıca hayat ve bereket veren toprakla da, içten bir ilgileri doğmuştu. Toprağa, hayat ve verimlilik veren de göktü. İnsanoğlunun, hemen tepesinde bulunan gök, sihir dolu güçlere sahipti. Çin'de, çok eskiden beri inanılan ve saygılanan ataların ruhları da, insanı bu büyük tabiat güçlerine bağlamıştı. Bunun için de, tabiatla tek olarak görülen her şey, kâinattaki büyük varlığın, organik bir parçası halinde görüldü. İnsanoğlu da bu büyük varlıktan ayrı görülemezdi. O da, bu varlığın bir parçasıydı. Bir çeşit, *vahdet-i vücûd* teorisi gibi. Ancak, ayrılıkları vardı. Gökteki düzeni, yerde de görme eğilimi başgöstermişti. «Gök ve yer» birbirinden ayrılmaz, bir bütün ve birlik olarak görülmüştü. İnsanda, yukarıya ve aşağıya, yani göğe yere sıkı bağlarla bağlanmış, bir organ veya uzuv (*Glied*) gibi görülmüştü (A. e., I, 63, 118). Bugün de bizim durumumuz, eskilerden pek ayrılıklı değildir.

Türk *kozmogoni'si*, yani «evren ile insanın yaratılışı ve Türk devletinin doğuşu» ile ilgili inanışlar, yukarıdaki görüşlerden pek fazla bir ayrılık göstermiyordu. Bir Hun imparatorunun, Çin elçisine dediği gibi, *Hun devleti ile devlet protokolunda bu inanışlarla ilgili, bitip tükenmeyen seremoniler ve törenler yoktur*. Çünkü, Çin devlet hiyerarşisinde de, gökteki tanrılar hiyerarşisi yer alıyordu. Halbuki Türklerde, idare edenlerle edilenler arasındaki ilişkiler, bâsit ve sâde idi. Bu vesikalar, bizim Hunlar ile ilgili kitabımızda, yer almışlardır.

2. TÜRKLERDE «DEVLETİN TOPRAĞI», MUKADDES-TİR: Bu, bir çeşit «*vatan*» anlayışıdır. Osmanlı İmparator-

luğu'nda da, yalnız Türk olanların değil; ırk bakımından Türk olmayanların oturdukları topraklar da, devletindir.

Devlet-i âliyyeye, yani yüce devlete ait olmaları nedeniyle, bu topraklar için çok kan dökülmüş ve savunulmuştur. Devletin toprağı hakkında en manalı davranış, M e t e tarafından gösterilmişti. Bundan dolayı O. Franke'nin, devlet düşüncesi-nin destanlara dayandığı hakkındaki görüşü, yerindedir. M e t e'nin, devletin toprağı hakkındaki düşünceleri, özet olarak şu olayda görülyordu : *Mete'nin doğu sınırında bulunan düşman-ları, -belki de bir savaş nedeni bulmak için-, Mete'den ünlü bir atını isterler. Mete kurultayını toplar ve devlet büyüklerine sorar. Herkes bu soruya, atın verilemeyeceğı cevabını, kesin ola-rak bildirirler. Ancak Mete, -yine belki de zaman kazanmak için-, gelen elçiye atı verip, gönderir. Az sonra yine komşu, Tunghu'ların elçisi gelir ve Mete'nin bir kadını ister. Mete, Hunlar arasındaki büyük kızgınlığa rağmen, kadını da elçiye verir ve geri gönderir. Tunghuların elçisi, üçüncü defa gelir. Çorak ve küçük bir toprak parçası ister. Mete yine kurultayını toplar. Devletin ileri gelenlerinden bazıları, bu değersiz toprak parçasının düşmana verilmesinden, yana olurlar. Bunun üze-rine Mete gürleyip, şöyle der : «At ve kadın, benim malımdı. Onun için verdim. Ancak toprak, devletin malıdır. Toprağı hiç kimse başkasına veremez», der. Toprağı verme yanlısı olanla-rın başlarını kestirir. Atına biner ve doğuda dünya tarihinin en kanlı savaşlarında birini başlatır ve düşmanı yener. Bunun tam tercümesi ve yorumu, bizim Hunlar ile ilgili kitabımızda vardır. Belki de bu, bir destan veya mitoloji parçasıydı. Bunu bilmiyoruz. Ancak bir gerçek var ise, devletin toprağı ile ilgili bu inanışın, 720 yıl Ortaasya ile Çin'de hüküm sürmüş olan Hunlar arasında ve sonra da, Göktürklerde yaşadığıydı.*

Meteden aşağı yukarı iki yüz yıl sonra yine Çin, bir Hun hakanından küçük bir toprak parçası istemişti. Hun hakanı ise buna, «Ben babamdan kalan bir toprağı veremem», diye

cevap vermişti. Aslında bu, bir ata toprağıdır. Ata toprağını, ata ruhlarıyla diğer koruyucu ruhlar korurlardı. Bu da zararı olmayan, aile ile devlet birliğini yapan, güzel bir inanıştı. Bu konuyu, aşağıda inceleyeceğiz. Ü ç ü n c ü örnek, Türk Kültürünün Gelişme Çağları adlı eserimizde verilmiştir (2. baskı, s. 213) : *Çingiz Han'ın ilk akınlarında, Kuzey Çin'de alınan yerlerde, insanların hepsi öldürölüyordu. Bu sırada, Hami şehrin-den Tapan adlı birisi vardı. (Hami bu sırada Uygur bölgesiydi. Bunun Türk olması çok muhtemeldir). Tapan, Çingiz Han'a şöyle dedi: «Siz insanları öldürüp, toprağı boş bırakıyorsunuz. Halbuki devlet, i n s a n ile t o p r a k t a n meydana gelir. İnsansız devlet olamaz». Çin tarihlerinin yazdıklarına göre, Çingiz Han bu sözlerden epey bir ders almış ve bundan sonra, hiç olmazsa teslim olan şehirlerin halkını, öldürmemeye çalışmıştı.*

3. TÜRKLERİN, MUKADDES «YER VE SULARI», DEVLET VE VATAN TOPRAĞIDIR: Türklere göre devletin ve vatanın toprağını meydana getiren yer ve sular, mukaddes idiler. Su bulunmayan bir toprağın, değeri yoktur. Bunun için Türkler toprağı *yer ve su*; G ö k t ü r k l e r ise, kısaca *Yer sub* gibi, birleşik bir deyimle anlatmışlardı.

Aslında her insan topluluğı, kendisine hayat veren toprak ile suları saygılamış; onları yüceltmek ve hoş tutmak için, çeşitli seremoni gereklerini duymuşlardır. Ancak bunun, bir *devlet felsefesi* halinde, halkın akıl ve gönüllerini kaplamış olması, Çin ile Türklerde görölüyordu. Çin'de bu iş, daha çok tapınma ve saygılama ile ilgili, bir yığın seremonilerle gelişmişti. Türklerde ise, *yer ve suların mukaddes bir kişiliğı ve gücü vardır*. Yer ve Sular Türk milletini, devletini ve vatanını korur. Kötü idarecileri cezalandırır. Çin'de ise bu güç daha çok, kâinat ve evren düzenine, Tao'ya tanınmıştır. Bu konuda A. Forke, Çin felsefesi ile ilgili eserinde, durumu şöyle özetliyordu : «Çin İmparatoru, veya başlangıçta Çin kiralı, gök ile gö-

gün altındaki bütün ülkelerin tek hakanı ve hâkimi idi. Bunun için her ülke, Çin imparatoru adına, kendi yerlerinde bulunan dağlar ile ırmaklara kurban vermek, yer ile yerden alınan ürünleri saygılamak zorunda idiler» (I, s. 55). Aslında bu da, insanlığın birleşik düşüncelerinden biridir. Fakat devlet anlayışına, protokoluna ve devleti ayakta tutan, inanışlar arasına girmiştir.

«*Türk «devlet dini» ve halk inanışları*» arasında bir ayrılık yapmak gereklidir. Bunun için Prof. Eberhard, *Türk devlet dini* diye bir deymi benimsemişti. Bizce burada haklıdırlar. Geniş ve uzun tecrübeler sonunda, Türk devletinin dünya görüşleri ile inanışlarında, büyük bir gelişmeler olmuştu. İnanışlar, hiç olmazsa pratikte ve devlet idaresinde, mistisizmden kurtulmuştu. Böyle olmak zorundaydı. Bundan dolayı bugün Altaylardaki geri şamanist Türkler ile, yüce devlet fikrine sahip Göktürklerin inançlarının aynı olduğunu söylemek doğru değildir. Bununla beraber inanışların gelişmemiş ilk kök ve temelleri halktan kaynaklanıyordu. Şimdi bu konu ile ilgili Göktürklerin devlet yazıtlarındaki vesikalara gelelim :

1). *Türkün mukaddes yer ve suları*: «*Yukarıda Türk Tanrısı, Türk'ün mukaddes yeri ve suyu, şöyle demiş: Türk Milleti yok olmasın diye, O (yeniden bir) millet olsun diye, (Tanrı), benim babam İl-Teriş Kağan'ı ve annem İl-Bilge Hatun'u, göğün tepesinden tutup, yukarı götürmüş, yani Hakan olarak Türk milletinin üzerine oturtmuş*». Eski türkçesi şöyledir: «Üze Türk Tengrisi, Türk ıduk yeri subı, anca timiş erinç: 'Türk Budun yok bolmazun tiyin, budun bolçun', tiyin...» (ID11).

Görülüyor ki yücelerdeki *Türk Tanrısı* ile Türk'ün yerdeki mukaddes yer ve suları söz birliği, etmişler ve karar vermişler. Burada mukaddes anlamına kullanılan *ıduk* sözü, eski Türkçedeki «ıdmak», «göndermek» kökünden yapılmış bir sözdür. Buna göre, *Türk'ün yeri ve suyu, Tanrı tarafından gönde-*

rilmiş ve lûtfedilmiş nimetlerdir. Yazıtın bundan sonraki sözlerini, başka bir bölümümüzde yorumlayacağız. Thomsen, «şöyle demişler» yerine, «şöyle davranmışlar», diye yorumluyordu (s. 146). Yani Türk Tanrısının bir davranışı vardı.

2). *Ataların yer ve suları: «Bizim atalarımız tarafından idare edilmiş, (hükmedilmiş, tutulmuş) yer ve sular sahipsiz, (Hansız) olmasın diye, (sayıca) az olan milleti, düzenleyip, kurup...» (Diye başlayan girişin eski türkçesi şöyleydi): «Eçümüz apamız tutmuş yer sub, 'idisiz bolmazun', tiyin, az budunig itip, yaratıp...» (ID19).* Burada karşımıza yeni bir durum çıkıyordu. Buradaki tutmak, sözü şimdiki manada tutmak, idare etmek ve hükmetmek demektir. Hun hakanının, «ben babamdan kalan toprağı veremem» dediğı gibi, burada da «atalardan kalan yer ve sular» değerlendiriliyordu. Bunda *Ata ruhu veya kültü* inancının, bir rol oynayıp oynamadığını bilmiyoruz. Buradaki *eçüm apam* sözü, atalarımız demektir. Toprak da, onlara aittir. Bu deyim, Bang tarafından açıklığa kavuşturulmuştu. (WZKM, 1897, s. 199). *Atalarımız tarafından tutulmuş yer ve sular sahipsiz kalmasın diye* girişindeki, *sahip* eski türkçedeki *idi* ile karşılanmıştır. «İdi» nin esas anlamı, hükümdar, demektir. Almanca «Herr, herrscher» sözleriyle karşılanmıştır. Aslında şamanist Türklere göre, *otlaklar ile çayırlar, idhi'lerle doluydu* (A. İnan, Mak., 394). Bundan da anlaşılıyor ki *idi*'ler, otlaklar ile sularda bulunan ruhların adları da olabilirdi. Daha doğrusu bunlar, otlaklar ile çayırları koruyan, ruhlardı. Belki de sonradan yer ve suların, bir sahibi manasını almıştı. İdi sözü, Kaşgarlı Mahmud ile Kutadgu Bilig çağında, yani İslâmiyetten sonra, *Allah, Tanrı* karşılığında kullanılmağa başlandı.

3). *«Yer ve sular, sahipsiz kalmasın» diye: «Kögmen (dağının) yer ve suları sahipsiz (idisiz) kalmasın diye, geldik, Az ve Kırgız budunlarını kavmini düzenleyip, kurup (yaratıp), savaştık, yine (onlara kağanlığını geri) verdik».*

(*Eski Türkçesi şöyledir*) : «*Kögmen yer sub idisiz kalmazun tiyin Az (?) ve Kırgız budumg itip yaratıp, keltimiz, süngüş-dimiz, yana birtimiz*» (IID20) : Bu metni, Thomsen'in son yayınına göre kurduk (s. 148). Kögmen dağları, Göktürklerin Kuzeybatısında, Göktürklerle Kırgızları birbirinden ayıran, büyük ve karlı dağlardır. Kırgızlar Göktürlere bağlı oldukları sürece, Kırgızların kağanını vassal olarak tanımışlardır. Anlaşıldığına göre Kırgız kağanı, da Göktürlere isyan etmiş ve yahut da Kırgızlar kağansız kalmışlardı. Bunun için de, «yer sular» sahipsiz düşmüşlerdi. Bundan dolayı Göktürkler, Kırgızları düzene koyup, yeniden kurup, *yer ve suları sahipsiz, başsız kalmasın diye*, başlarına bir de kağan vermişlerdi. Bu duruma göre, *yer ve suların sahibi, vassal devletlerde de kendi kağanları oluyordu. Ancak Göktürlere bağlı olduğu sürece.*

4). «*Türklerde dağ ruhları*» da burada kendisini gösteriyordu. Kırgız ilinin veya milletin yer ve suları demiyordu da, Kırgız ilinin bir sembolü olan, *Kögmen (dağının) yer ve suları sahipsiz kalmasın diye*, anılıyor ve böyle deniyordu. Altay dağları, büyük dağ ruhlarının toplandığı bir yer olarak görülmüştür. Bunun için Altay şamanizminde de yer ruhlarına, ya *yersu*; yahut da *altay* denmiştir (A. İnönü, Mak., s. 404, 417).

4. «*TÜRKLERİN YERİ VE SUYU*», *TÜRK MİLLETİYLE TÜRK DEVLETİNİ KORUYOR* : Yukarıda da görüldüğü gibi, Türk milleti devletsiz ve hakansız kaldığı zaman, yücelerdeki Türk Tanrısı ile Türklerin mukaddes yer ve suları, hep birlikte harekete geçiyorlardı. Ancak Göktürk yazıtları Türk milleti, budunu olmadan, devlet ve kağanının da olamayacağını farkındadır. Bunun için bu mukaddes güçler, ilk önce, *Türk milleti yok olmasın diye millet (budun) olsun diye*, harekete geçiyorlardı. Bundan da anlaşılıyor ki Türk milleti, her şeyin yaratıcısı ve yürütücüsü idi. Bunun için Bilge Kağan'ın babası İl-Teriş, yani ili deren, toplayan kağan ile hatunu İl-bilge, yani devletin bilgisi olan hatununu, Tanrı yücelerden tutup, Türk mil-

letin üzerine, kağan olarak tahta çıkarıyordu. Yazıttaki «kötürmüş», yani götürmüş sözü, eski türkçede, tahta çıkarmak karşılığı olarak kullanılmıştır. Ancak, Türk hakanını, tahtın üzerine götüren, yüce bir güç vardı.

5. *TÜRK KAĞANINA, «TÜRK İLİNİN YER VE SULARI» EMİR VERİYOR*: 744'de kurulan Uygur devletinin ikinci Kağanı Bayan Çur Kağan, Gök (Tengri) ve Yer, bana deyiverdi (ayu birti), kulum ve cariyem olan (bir) kavmi (budunu), mızrakladım, diyordu (ŞUD2). Göktürk yazıtlarında Oğuz veya Dokuz Oğuz adlarıyla geçen Uygurlar, Göktürk devleti yıkıldıktan sonra, yani M. S. 744 de Orhun'da birinci Uygur Kağanlığı'nı kurdular. İkinci Uygur Kağanı Bayan Çur Kağan'ın bu yazıtı, Göktürk kültür ve geleneğinin bir devamı olarak, yine Göktürk yazıtlarıyla yazılmıştı. Ancak Uygur Kağanlığının henüz yeni kurulmuş olması ve Uygurlarda henüz devlet tecrübe ve geleneklerinin, başlangıçta bulunması sebebiyle, devlet dili de gelişmemişti. Bunun için yazıt, mukaddes Gök ve Yeri, bir insan ve bir arkadaş gibi konuşturuyor ve bana «deyi verdi» (ayu birti) diye, yazıyordu. Göktürklerde, vassal kavimlerin başına kendilerine bağlı bir kağan veya bir Göktürk komutanı verilir veya tayin edilirdi. Bundan sonra da o kavim, bir millet (budun) olarak kabul edilirdi. Bu da *evren (universal) devletin*, bir gereği idi. Burada ise ikinci Uygur kağanı, kendi vassallerinden, «kulum ve câriyem» diyerek söz açıyordu. Böyle geri bir anlayış, Göktürk yazıtlarında görülmüyordu.

6. *GÖK İLE «TÜRK İLİNİN MUKADDES YER VE SULARI»*, *BAZAN TÜRK KAĞANINA, YARDIM EDİYORLAR*: Otto Franke'nin de belirttiği gibi Çin imparatoru, insanların göğün düzenine, yerde de uyabilmeleri için yardım ederdi. İmparator ise, Göğün yardımını elde edebilmek için, *erdem*'ini (Tê) koruma ve geliştirme zorunda idi. Eğer Çin imparatoru *erdem* hazinesini kaybederse, Gök de yardım elini onun üzerinden çeker ve böylece imparator, felâkete uğrar veya tahtını

kaybederdi (O. Franke, a.e., I, s. 120). Çin imparatoru da, eski Türklerin *tükellig* dedikleri, *kemalât*'a erişme ve *insan-ı kâmil* olma zorunda idi. Bu bilgiyi, paralel bir örnek vermek için sunuyoruz. Yoksa Göktürk yazıtlarında, *erdem* özü görülüyordu. Ancak Göktürk yazıtları, *küçüklerin, büyükler gibi yaratılmadığını*, kabul ediyorlardı. Türklerde, doğuş ve yaratılış önemliydi. Ayrıca, *bilgisiz kağan* ve «*kötü kağan*» (*yablak kağan*) ların da bulunabileceğini söylüyorlardı. Bilge Kağan Yazıtı'nda, Bilge Kağan'ın amcası Kapağan Kağan'dan söz açılırken *karanlık* bir yer kalıyordu. Ancak Thomsen sonradan *bu kağanın, Kapağan Kağan olmadığını göstermiş ve adını boş bırakmıştı* : Yukarıdaki gök ile mukaddes yer ve sular, (...) Kağanın devlet ve *ikbâline yâr olmadılar :Üze Tengri, iduk yer sub, (... Ka)gan kutı taplamadı (IID35)*: Eski Türklerde *kut* sözü, «devlet, ikbâl ve saadet», yani devlet sahibi olma ve hakan olmadır. Eski Türkler her kişide bulunan *tâlih* için ise, *ülüg sözünü* kullanıyorlardı. Yani burada Türklerin yer ve suları, onun hakan ve devlet sahibi olmasına yâr olup, gülmemişlerdi. Böylece o da, ya ölmüş veya tahtını kaybetmişti.

II. B Ö L Ü M

TÜRK DEVLETİ VE KÂİNAT DEVLET TEŞKİLÂTI VE YÖNLER

1. *TÜRKLERE GÖRE YERYÜZÜ VE DÜNYA*: Uygur yazısıyla yazılmış Oğuz destanında, Oğuz Kağan'ın kuracağı *Dünya devleti* idealinden söz açılırken, şöyle deniyordu : *Güneş tuğumuz (bayrağımız), gök de çadırımız olsun!* Gök gerçekten, bir çadır kubbesi gibidir. Bu durumda, Gök çadırının tabanı olan dünya da, bir çadır tabanı, bir tepsi gibi görülüyordu :

a) *Dünya, otağ gibi daire şeklinde* : Hayvancı Türklerin yaşadıkları yerler, otağ ve çadırlardı. Onların dünyasına ve düşüncelerine göre otağ, gök kubbesi; otağın tabanı da, dünya gibi olmalıydı. Nitekim Altay şamanları âyin yaparlarken, çadırı gök; çadırın direğini, göğün direği; çadırın bacasını da, Tanrı'ya açılan göğün kapısı olarak kabul ediyorlardı. Buna göre törenlerini yapıyorlardı. Şamanlar çadırın direğine tırmanıyorlar ve sembolik olarak, göğe çıkma davranışları gösteriyorlardı. Macarların eski bir kolu olan Vogullara göre, Tanrı, «dünyanın toprakları çevreye yayılmasın diye, dünyanın çevresini taş bir kuşakla sarıp, sıkıştırmıştı». Önasya'daki bir inanışa göre ise, *Kaf dağları* dünyanın çevresini, çepeçevre kaplamışlardı. T ü r k mitolojisindeki *Göktürklerin türeyiş efsanesi ile Ergenekon Destanı*'nda da, buna benzer bir anlayışı, görüyoruz. Göktürklerde, bu dünyaya bir mağaradan giriliyordu. Ergenekon destanında ise, bu dünyanın çevresi demir dağlar ile çevrili idi. Dışarı çıkmak için, dağları eritmişlerdi. Aslında eski T ü r k düşüncesine göre yeryüzü, gök kubbesine bir *demir kazık* ile «kutup yıldızı» na bağlı idi. Bunun için yerinde, gök gibi daire şeklinde olması gerekiyordu.

b) «Dünya», *Türk devleti gibi dörtköşe*: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, büyük imparatorluklar kuran Türklerde, din ile dünya görüşü gelişiyor ve gerçekçi bir yola oturuyordu. Böylece devlet, halk ve şaman mistisizminden, kurtuluyordu. Büyük bir devletin idaresi için, böyle gerçekçi bir *devlet inancı ve görüşü* gerekliydi. Böylece Türklerin dünya görüşleri de, coğrafyanın sınır ve çizgilerine (*geogonica!*) göre değişiyordu. Göktürk devleti doğudan batıya doğru uzanıyordu. Siyasî bakımdan, doğu ve batı yönleri önemliydi. Kuzeyi ve güneyi ise, kutuplar ve Himalayalar ile çevriliydi. Bunun için Göktürkler dünyadan söz açarlarken *dört bulung*, yani *dört köşe veya dört yan* diye söz açıyorlardı. Bilge Kağan Yazıtı'nda, *Dört yandaki (bulungdaki) budunları, (yani kavim ve milletleri) düzenledim (ittim) ve yeniden kurdum (yarattım)*, diyordu. Aslında bizim bugün kullandığımız, «dünyanın dört bucağı» sözü de, eski Türk düşüncesini, en güzel yansıtan bir sözdür. Nitekim eski Uygur türkçe yazılarında da, *bulung buçgak*, yani bulun bucak gibi bir eş mana ile, yanyana görülüyordu: *Onun ülkesi (uluşu) ile şehirleri, kıyısız ve bucaksız (bulungsuz buçgaksız)* idi, deniyordu (TT, VI, 427). Buradaki bucak, köşe de olabilirdi. Ancak yine Uygurların başka bir yazısında güneyden, *gün yanı (bulung)* diye söz açılıyordu (TT, I, 143). Aynı deyim Uygur yazılı Oğuz Kağan Destanı'nda da görüyoruz (33, 7) *Yan veya köşe* deyimleri zamanla anlam değiştiriyordu. Bizim dört köşe deyimimiz, Farsların çehar kûşe sözlerine benzer. Araplar da, buna *hudûd-u erbaa* derler ki, asıl bu *dört yan* demektir. Fakat Türk halk edebiyatında dört köşe deyişi, daha çok yerleşmiştir. Karacaoğlu'nın dediği gibi, *güleç yüze tatlı söze duyulmaz, yedi iklim dört köşeden geliyor*. Dünyanın yedi iklime ayrılması, İslâmiyetten önceki Türklerde de görülüyordu. Bu, Önasya etkisiyle olsa gerekti.

2. *DÜNYA VE TÜRK DEVLETİNİN YÖNLERİ: (YÖNLERE GÖRE DEVLET TEŞKİLÂTİ)*: Büyük Türk İmparatorluklarındaki devlet teşkilâtı bu yönleme veya yönlendirme esas-

larına göre kurulmuş ve oluşturulmuştur. Türklerdeki bu yönlendirmeler, Türklerin din inanışlarının ve dünya görüşlerinin, yerli düşünce temellerine göre gelişmiştir. Türk devletlerinde iki türlü yönlenme vardır : 1. *Yüzü, güneye doğru döndürerek yönlenme veya yönlendirme* : Bu, Büyük Hun İmparatorluğu'ndan başlar. Oğuz Destanı ile İslâmiyetten sonraki Türk devletlerine kadar devam eder. 2. *Yüzü, doğuya doğru çevirerek, yönlenme ve yönlendirme* : Bu, Göktürk devletinin, yönlendirmedeki öz anlayışıdır. En orijinal Türk davranışı ve inancı da, bu olsa gerektir. Çünkü Türklerin aile inanışlarına göre de *doğu*, güneşin doğduğu bir yöndür. Bunun için de *doğu*, kuttur.

A). *Güneşin, doğuş ve batışına göre yönlendirme* : İki anlayış ve davranış, Türklerin kendi devletleri ile dünyayı yönlendirmelerinde rol oynuyordu : 1. *Türklerin, yüzlerini döndükleri yöne göre, «sağ ve sol» diyerek yönlendirmeleri*. Diğeri de güneşe göre veya bir günlük takvime göre yapılan yönlendirmedir : 2. *Güneşin, doğusuna, gezinmesine, batışına ve ışıktandırmasına göre yapılan yönlendirme* : Bu sistem, Göktürklerle aittir. İlk önce bundan başlayalım : Türkçe sözlerde görülen *-re* eki, yönlendirmede rol oynuyordu. Kanımızca, *son* sözü, son olan bir noktadır. *Son-ra* ise, ondan sonraya uzanan bu yönlendirmedir, yani (elativ) ekidir :

1. *Doğu* : Güneşin çıktığı, yüzün dönülüp, selâm verildiği yöndür. *Doğu*, Göktürklerde, *ileri*; Tonyukuk Yazıtı'nda ise, *ön* idi. Güneşe göre, *gün doğusuydu*. Uygurların Oğuz Destanı'nda ise, *gün doğuşu* deniyordu. Doğuya bakan Kırgızlar ise bu yöne, *gün çıkışı* veya *tüştük (öğle) çıkışı* derlerdi.

2. *Güney* : Güneşin güneydeki gezinişinin tam ortasıdır. Hem öğle ve hem de güney yanıdır. Bunun için Göktürklerde bu yöne *Gün ortası* denirdi. Bu deyiş, Uygurlar ile XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud çağında da, devam ediyordu. Bazan yalnızca,

gün orta da denirdi. Altaydaki Türklerde, *gün yanı* deyişi, daha yaygındır. Diğer Türkler, *öğle* yanı olması nedeniyle güneye, *tüş* (*öğle*) *yanı*; Anadolu'da ise, *güney* ve *kible kapısı* denmişti. Güney ile Kırgızlardaki *küngöy* deyimlerini de karşılaştırabiliriz. Çünkü her ikisi de «güneş gören yer», demektir. Güneşe bakan güney, Türklerce *sağ yandır*. Bunun için Göktürkler de güneye, *beri* derlerdi. Kırgız Türkleri de güneye, *ong* (*sağ*) *tüş-tük veya tüş-tük yer*, yani «öğle yeri» dediler.

3). **B a t ı**: Gün batısı deymi bu konuda, bütün Türklerde yaygındır. Osmanlılarda ise yalnız *batı* ile yetinilmiştir (LO, 181). Bazan da *gün batısı* deniyordu (TS). Uygur Oğuz destanından itibaren ortak, *gün batışı* deyişi, gelişmeye başlar.

4). **K u z e y**: Eski Türkler, güneş gibi gecenin de gezindiğine, inanırlardı. Bunun için Göktürklerden *beri tün ortası*, yani *gece ortası* sözü çok gelişmiş ve yayılmıştır. Kuzeye bakan yerler ise, güneş görmezler. Bunun için de buralara, *kuzey*, *kuzay* denmiştir.

B). «*Yüzü doğuya dönerek*»; *sağ-sol, ön-arka* diye yönlendirme: Bu yönlendirme daha çok din inançlarından kaynaklanarak başlamış olmalıdır. En orjinal şekli Göktürklerdedir: — 1). **D o ğ u**: Göktürkler doğuya, *ileri* diyorlardı. Sonradan *ön*, yani *öng* de, denmiştir. *İleri*'nin kökleri, gramer bakımından (*il-ge-rü*) idi. — 2). **G ü n e y**: *Beri* veya *beriye* denirdi: Bu sözün kökü, karanlıktır. Ancak, ona yakınlık gösteren bizim bugünkü *beri* sözümüzle bir ilgili olsa gerektir. Köküde, *be-ri* olmalıydı (?). — 3). **B a t ı**: Bu yön Göktürklerin arkasında kalıyordu ve bunun için de batıya, *kırı* diyorlardı. Belki de *geri* gibi. Yüzünü güneye çeviren Türkler ise kuzeye arka diyorlardı (R, I, 295). — 4). **K u z e y**: Göktürklerin sonunda kalan kuzeye ise, *yıra* veya yönlendirme eki ile *yırgaru* (*yır-ga-ru*) diyorlardı. Bu sözün kökünün, bizim *ırak*, *yırak* deyişlerimizle, bir ilgisi olsa gerektir. Böylece Göktürkler, sağdaki güneyi *beri*, (belki, yakın); soldaki kuzeyi ise, *yırı*. (belki, uzak) diye adlandırıyorlardı. Kırgız Türklerinin bazı kesimleri

ise, güneye sağ yan (ong tüştük); kuzeye ise, *sol yan* (sol tüştük) derlerdi, (Yud., 775).

C). «*Yüzü güneye döndürerek*» sağ-sol diye yönlendirme: Bu düzen ve inanış daha çok Hunlar, Oğuz destanı, Çingiz Han devletiyle, daha sonraki diğer Türk devletlerinde görülür. Devlet teşkilâtı da Türklerde, buna göre düzenlenmiştir. Aynı gelenek Çin'de de vardır. Ev veya çadırımızın kapısını, güneye, yani güneşe çevirerek, arkamıza kuzeyi almak, normal bir davranıştır. Büyük Hun İmparatorluğunda bütün devlet teşkilâtı, *Sol-sağ* düzenine göre düzenlenmiştir. Güneşin doğduğu yönde, yani solda, veliaht yer alıyordu. Devlet teşkilâtında bu yön daha önemli tutuluyordu. Göktürk devletinde de *Bilge Kağan*, henüz kağan olmadan önce, Hunlardaki gibi *Sol Bilge Prensi*, yani veliahttı. Kendisi kağan olunca, aynı mevkiye *Kül Tegin* geçti. Oğuz destanı içindeki düzene göre ise, sağda Oğuz Han'ın oğulları *Gün, Ay, Yıldız* hanlar yer alıyorlardı. Yani Oğuzlarda *sağ yan*, daha önemli tutuluyordu. Çingiz Han devleti de gelişirken, sağda *Borogul Noyan*; Solda ise, *Mukali Noyan*'lar bulunuyordu. Sağdaki *Borogul Noyan*, daha büyüktü.

D). *Göktürklerde dünya ne yana dönüyordu*: (*Dünyanın, Türk devletinin çevresinde dönmesi*): Buna göre dünyanın, soldan sağa dönmesi gerekiyordu. Çünkü Göktürk yazıtları çevrelerindeki ülke veya kavimleri sayarken, «doğu - güney - batı - kuzey» gibi bir yön sırasını izliyorlardı. Yani doğudan başlayıp, güney batıda geziniyor ve sözlerini, tam kuzeyde bitiriyorlardı. Kavimlerin sayımında, Çin, Tibet, Apar, Kırgız sırası, bu anlayışı böyle gösteriyordu. Başlangıçta ise, güneşin çıkış yeri, önemli bir rol oynuyordu.

YURT VE VATAN TOPRAĞI

1. *TÜRKLER İLE TÜRK DEVLETİNE BAĞLI OLANLARIN, YURDU VE TOPRAĞI*: *Türk budun*, yani *Türk milleti*

denince, yalnızca devleti kuran ve koruyan Türkler mi; yoksa Göktürk devletine bağlı olan kavimler de mi, anlaşıyordu? Henüz bu nokta karanlıktır. Anlaşıldığına göre, *Türk Sir budun* sözü, herhalde yalnızca öz Türk olanları tanıtıyordu. Tonyukuk Yazıtı'nda, şöyle deniyordu: *Türk Sir budun yerinde, ne boy (bod), ne millet (budun), ne kişi, ne de hakan (idi) kalmış olacak idi!* (T. 60). Buradaki «Türk Sir budun yerinde» sözüyle, herhalde devleti kuran, idare eden ve koruyan Türklerin yurdundan söz açılıyordu. *Ötüken yeri* de, herhalde soylu, devletin sahibi ve kurmay Türklerin bulunduğu bir başkent toprağı olmalıydı: *Devleti idare edecek yer (il tutsık yer), Ötüken ormanı (yış) imiş* (IG4). Başka bir yerde de, *(Türk milleti) Ötüken yerinde (Ötüken yer) oturup (Çin'e) kervan gönderirse, hiçbir sıkıntısı (bung) olmayacaktır*, deniyordu (IG8). Göktürklerle, zaman zaman bağlanmış olan Türk soyundan Bayırkuların yurdundan söz açılırken de, yalnızca *Bayırku yeri* deniyordu (IG4). Şimdi de Kuzey Türklerinde, *Orus yeri* (Rusya), *Kıtay yeri* (Çin), denir (R, 3, 335). Budist Uygur Türkleri ise göğe, *Tanrılar yeri* derlerdi (Uig I, 24). Bu da, Tanrılarının yurdu demekti.

Yer orun deyimi, daha çok Uygur çağında başlar. Bu deyişde yalnızca yer değil; «makam ve mevki» anlayışı da yer almıştır. Osmanlılardaki *ululuk orunu, tamu (cehennem) orunu* sözlerinde olduğu gibi (TS). *Dört taraftaki (sıngar) memleketleri (yer orunu), kovalamış ve basmış*, sözünden de anlaşılacağı gibi, «yer orun», devleti ve ordusu bulunan bir ülke demekti (Suv. 607, 14). Başka bir yerde de, *o yer orundaki ili ve Hamı, dertsiz... olsun*, deniyordu. (199, 22). Burası da, hanlı ve devletli bir ülke idi. Bir diğer yerdeki, *o yer orunu bakıp, gözeterek idare etsin (tutsun)* sözü de, aynı anlayışı başka bir deyişle anlatıyordu. Türklerce *Kara orun* da, «mezar» demektir. O da bir mevki yeridir.

2. «DOĞDUĞUM YER, ANA YURDUM» VE TAŞRA :

Çok kuzeylerdeki Yakut Türklerinde toprağın adı geçtikçe, ona *ana toprak* diyorlardı. Ana toprak yalnız toprağın değil; *yer-yüzü ruhunun* genel bir adıydı. Bizde de *toprak ana sözü*, zaman zaman söylenir. Yerin göbeği veya bazı dağlar da Kuzeydeki Türklerde, «toprak ananın kalkık memeleri» gibi düşünülürdü. Bu inanışlar hakkındaki geniş bilgiler, bizim «Türk mitolojisi» adlı eserlerimizde, geniş olarak verilmiştir. Anadolu'da da, *doğduğun toprağın kokusunu ver*, derler. Komşu ve vatandaşlar için söylenen *yerdeş* sözü, Türklerde çok eskidir. Göktürk yazıları ile yazılmış bir mezar taşında ise, *öz yerim, mukaddes (ıduk), yerim*, diye kendi yurdundan derin bir içlilikle söz ediliyordu (HNO, 3, 95). Aynı mezar taşlarından, başka birinde de, *hem yerimden, hem sularımdan ayrıldım*, diye dert yanılıyordu (a. e., 3, 72). *Gökte güneşe, yerdeki ilime doymadım* sözleri de, Göktürk yazılı aynı mezar taşlarında, görülüyordu. *İç Oğuz ve Dış Oğuz* anlayışı, Dede Korkut kitabında görülen bir anlayıştır.

Dede Korkut'taki Dış Oğuz, kız alınan bir dayı ailesidir. İç yer değişini ise, Göktürk yazılı Yenisey Türk yazıtlarında görüyoruz. *İç yerimizdeki geyikler artsın*, diye duada bulunuluyordu (Ye., 48, 4). Bu, bir çeşit «aile yurdu» gibiydi. Göktürk yazıtları, «içre taşra» anlayışını bazan, biraz daha dar tutuyorlardı. *İçre, aşız, taşra tonsuz, yani içeride aşız, yemeksiz dışarıda da giysisiz*, demekle evin içini ve dışını anlatmak istiyorlardı. XI. yüzyılda ise bu söz artık, *yad el, yabancı el* manasını içinde toplamıştı: *Taşra (taş yer) onu olgunlaştırıp, katılaştırdı* (MK, 2, 27).

3. *MALIM, YURDUM - OTLAĞIM, DAĞIM*: Yukarıda, *Gökteki güneşe, yerdeki ilime doymadım*, diye başlayan Göktürk çağının güzel bir mezar taşı ağıtını sunmuştuk. Yine Göktürk çağının Berge Yazıtı'nda şöyle ağılanıyordu: *Yerimden, çok yazık, suyumdan ayrıldım!* Mezar taşında, böyle deniyor-

du. Yine Göktürk çağının İşim mezar yazıtı ise, «yerim subım» *yerim ve suyum* diye, yurdu için ağlıyordu (Ye., 45). O t l a k, hayvancı Türklerin hayatıdır. Bunun için otlaksız kalan aileler, yeni otlaklar ararlardı. Yeni *yerlerine ve sularına konarlar*, veya kondurulurlardı (IID42). Göktürk yazıtlarının çok bozuk olan bu bölümünün tercümesini, Thomsen yapmamıştır (IID40). Göktürklerin kuzey doğusundaki Köğmen dağları, bu çevrede yaşayan Türklerin önemli bir «otlak yeri» idi.

Kutlu yayla ve kutlu dağlar: Bu yerler Göktürk yazıtlarında, sık sık yer alırlar. Bunların başında *Ötüken Yış*, yani Ötüken ormanı gelir. Doğuda, *Kadırgan Yış*; batıda da *Altın Yış*, yani güneybatı Altay dağları, eski Türk yazıtlarında önemli, yer tutarlardı. Kuzeybatıda, Yenisey Göktürk yazıtları ile Göktürkleri ayıran, Tonyukuk Yazıtı'nda yalnızca *Köğmen Yış*, Yani «Köğmen ormanı» diye geçen büyük bir dağ zinciri vardı. Göktürk yazıtları, *Köğmen yer sub* diyerek, onun kutlu yer ve sularından da söz açıyorlardı (T 28, ID20). Uygurlar ise ona, yalnızca «*Köğmen tag*», yani dağ diyerek geçiyorlardı (Man, 3,23). Hüseyin Namık Bey'in bu dağa başka özellikler vermesi, biraz karanlık kalmaktadır (I, 161). Çünkü bu yaylanın da, yer ve suları mukaddesti.

Yayla, Göktürk yazılı diğer vesikalarda da ayrı bir değer taşır: 1). *Yazlık (yaylık) dağıma çıkıp, orada yaylayarak durdum* (ThS, 2, 96). 2). *Yazı (yay) orada yazladım (yayladım)* (MÇ, 20). Görülüyorki başlangıçta yaylamak, «yazlamak» için söyleniyordu. Ancak bunun yanında, yaz sözü de vardı: *Yeşil (yaşıl) kaya yaylağım*, «*Ceviz ağaçlı (yagak ıgaç) yaylağım*» sözleri de, Göktürk düşüncesinin, yaylalar hakkındaki güzel hatıralarını yansıtıyorlardı: (ThS, 2, 78, 86). Kaşgarlı Mahmud çağında, yani XI. yüzyıl Türklerinde yaylacılıkla ilgili sözler, daha aydınlığa kavuşmuşlardı: *O, koyunu yaylagda yazlattı* veya yalnızca, *onu, dağda yaylattı*, gibi. Yayla, Türklerin hayatının temeli idi.

K o m ş u da, yurdu tamlıyan bir yerdeştir. Konum kom-
şu, eski Türklerinde çok söyledikleri sözlerdir. Ailenin sahip
olduğu kendi toprağı ile suları da mukaddestir. Yeni gelen
gelinler, aileyi besleyen toprak ile suları gezer ve onları, saçıl-
larla, saygırlardı. Bunlar üzerinde 'durmayacağız.

T Ü R K D E V L E T İ N İ

YER İLE GÖK ÇEVRELİYOR VE TAMAMLIYOR

Göktürk yazıtlarında, bazan birdenbire, çok eskilerden
gelen (*archaic*) düşünce ve görüşler görülüyor ve duyuluyordu.
Yazıtların girişinde okuduğumuz «yerle gök ve onların arasında
insanoğlunu yaratılışı», çok eski bir inanış ve görüşün, Gök-
türk çağına birdenbire uygulanması gibi görünmektedir. Yer
ile sulara, bir «kişilik» verilmesi de, eski düşünce ve inanış-
ların veya aile anlayışlarının, Göktürk yazıtlarına bir yansı-
ması olabilirdi. Thomsen'in de dediğı gibi, bu bölümlerde dil
ve düşünce, biraz eskileşiyor (*archaisiert*) ve değişiyordu.
Göktürk çağında artık devlet, tek güç ve yine tek büyük varlık
olan gök ile ilgili görülmüştü. Bununla beraber yazıtların,
Türklerin evren ile devlet hakkındaki görüşlerini belirtmeleri
ve bize bazı ip uçları vermeleri bakımından, bu bilgilerin ayrı
bir değeri vardır.

Türk devleti, gücünü yaratılışla alır: Çin'de ise, böyle
bir yaratılış temeli yoktur. Liu Mau-ts'ai gibi, konunun derin-
liklerine inmeden, «Türkler devlet fikrini Çin'den aldılar» gibi
sloganlara kapılmak, doğru değildir. *Yukarıda gök, aşağıda
yer yaratıldığında (kılındukda), ikisi arasında insanoğlu ya-
ratılmış (kılınmış), insanoğlunun üzerine, atalarım Bumın
Kağan ve İstemi Kağan, (kağan olarak) oturmuşlar (IDI).* Gök,
yer ve insan üçlüsü, ilk önce ve temel olarak yaratılıyorlardı.
Türk kağanının ise, bu ilk ve büyük yaratılışla, bir ilgisi
yoktur. Kişilerin yaratılışı ayrı olmalıdır. Çünkü yine Göktürk
yazıtları, *küçükler büyükler gibi yaratılmadığı için,* bilgisiz ve

kötü kağanlar olmuşlar, diyordu. Yani insanın iyi veya kötü olması, yaratılışa ve doğuşa bağlanıyordu. Çin’de ise, A. Forke’ nin de dediği gibi, göğün isteği (Wille) ile hakan olunur ve bunun için de riyâzet ile bilgi (*Studium*) gerekli idi. Türklerde ise, yaratılma (*kılınma*) önemliydi. Yoksa, sonradan öğretilenlerin, bir yararı yoktu.

1. *GÖK İLE YER VE ONUN ARASINDA TÜRK DEVLETİ:* Türk kağanları zaman zaman, kendilerine güç ve yarlık, yani izin veren, gökle yeri yanyana anıyorlardı: *Yukarıdaki gök, aşağıdaki yer yarlığıdığı için, halkımı, gözüünün görmediği, kulağının işitmediği... (yerlere kadar götürdüm?)(IİK11).* Bilge Kağan başarısını burada, «gökle yere» bağlıyor ve yönlerle, dünyanın veya kendi devletinin çevresini çiziyordu: *İleride gün doğusuna, sağda öğle yerine, arkada gün batısına doğru ve solda gece ortasına, yani uzak kuzeye kadar gittiğinden söz açıyordu.* Burada, «Yerin göğün izniyle, Dünya Devleti» kurma düşüncesi görülüyordu. Bir başka yerde, *Yukarıda Türk Tanrısı, aşağıda mukaddes Türk yeri ve suyu, şöyle demişler: Türk Milleti (Türk budun) yok olmasın diye, millet olsun diye, İl-Teriş Kağanı, kağan olarak tahta çıkarmışlar.* Ancak burada, kağanın tahta çıkmasında yer bir rol oynamıyordu. Çünkü kağan, göğün tepesinden (*Tengri töpüsünde*), bir yardımla tahta çıkıyordu. Bundan da anlaşılıyor ki, gök ve yer ile başlayan giriş de, eski (*archaic*) bir söyleyiş olabilirdi. *Yukarıdaki gök basmasa, aşağıdaki yer delinmese, ey Türk milleti (Türk budun), senin devletin ile töreni, (Thomsen’e göre, gücünü), kim yok edebilir!* Bu söz de, bir atasözü gibidir. Yani, eski gibi görünüyor. Yer, Bilge Kağan zamanında din, dünya görüşü ve devleti tamamlayan bir unsur olarak önemliydi. Yerin kişiliği, kağan ve devlet ile ilişkileri, çok daha eski olmaydı. Bu anlayış, dil ve anlatış bakımından biraz daha eski veya bâsit olan, *Tonyukuk Yazıtı*’nda, daha çok görülüyordu. Bu konuya az sonra yeniden döneceğiz: *Dokuz Oğuzlar benim*

milletim (budunum) idi. Gök ve yer karıştığı için (bulgakin için), gönlüne kıskançlık, hâsed değdiği için, düşman oldu (IID30). Buradaki, gök ve yer karışması nedir? Dokuz Oğuz kağanı, gök ve yerdeki bir karışmadan dolayı mı başkaldırmıştı? Yoksa gönlüne kıskançlık düştüğünden, gök ve yerin kurduğu bu düzeni, kendisi mi bozuyordu?

2. «YUKARIDA GÖK VE AŞAĞIDA YER» ANLAYIŞI İLE DÜZEN : Eski Türk inanisında, gök ile yer, şöyle yer alıyordı : «Gök ve mukaddes Yer - Su» (IID35); 2. «Gök, Umay ve mukaddes Yer - Su» (T. 38); 3. «Yağız yer, mavi gök (yaşıl) Gök» (KB, 3). Görülüyor ki Türkler İslâmiyete girince, yeri önce söylemeğe başlıyorlardı. Göktürk yazılı bir kaynakta, deve diyor ki, *benim böğürtüm yukarıda göğe değer, aşağıda yerin içine girer* (ThS, II, 31). Uygur yazılarında : 1. *Yukarıda on kat Gök, aşağıda sekiz kat Yer* (Huast., L, 43); 2. *Yukarısı (üstün) Tanrı yeri, aşağısı (altın) cehennem (tamu) yeri* (TT, V, A. 28), 3. *Yukarısı gök (tanrı), aşağısı insanoğlu* (Suv., 188, 10). Uygur Türk kültür çevresi, Budizmdeki tanrıları da, sınıflara ayırıyordu : *Üstteki ve alttaki tanrılar* (TT, VII, 34, 13). Ayrıca, *üst dudaklar, alt dudaklar* (erinler) sözünde de, bir ikili veya *dualismus* görülüyordu (TT, X, 449). Yüksekle alçak, bir dualismus olarak karşılıklı duruyorlardı. Nitekim Kutadgu Bilig, *yükseliş, (yani ağış)'ın karşısı, iniş; yüksek, (yani ediz)'in karşısı, batış; sevincin karşısı düşünce (sakinç); acının karşısı da, tatlıdır diyordu* (KB, 1087). Yine aynı eser Tanrı için, *yerli göklü yaratan*, diyordu (KB, A3). Yani «yaratılış» tek olmuyor, bir ikili düzen bir *dualizm* içinde, ikili oluşuyordu. Dolayısıyla bu görüş, devlet anlayışını da etkiliyordu.

3. GÖĞÜN ALTINDA VE İNSANIN ÜZERİNDE, «TÜRK KAĞANI» VARDI : *Üze* sözü eski Türklerde, ingilizce «over», Almandada «über» karşılığıdır. Yani, alındakiyle üstündeki arasında, biraz aralık vardır, askıdadır ve sürtünme yoktur. Eski türkçedeki «üze» sözü bugünkü türkçemizde, yönlendir-

me (elativ) ekiyle, *üze-re, üzeri-nde* olmuştur. Göktürk yazıtlarının girişinde, Büyük Türk Kağanları Bumın Kağan ile İstemi Kağan, «kişi oğlu *üze*» kağan oturmuşlardır. Başka bir yerde ise, *Tokuz Oğuz (Türkleri) üzerinde (üze), yüz yıl kağan olarak oturmuş* (MÇ, 3). Türkçe Buda yazılarında tanrılar, *kişi üze hükmederlerdi* (Man., I, 8, 18). İslâmiyetten sonra ise, *kullar üze, beg hakkı; begler üze de, yani beyler üzerine de, kul hakkı doğmuştur* (KB, 2953). Göktürk yazıtlarında Tanrı İl-Teriş Kağanı *götürmüş (kötürmüş)*, yani yukarı götürüp tahta çıkarmıştı. Bunun için *kötrüm* ise, eski Türkçede «t a h t» demektir. Yani, taht yücelerde duruyordu. Bu da eski Türklerdeki, «s a l t a n a t, i k b â l» ve «devlet» anlayışı bakımından, bize bir fikir verebilir.

4. GÖKTÜRK DEVLET ANLAYIŞINDA «GÖK» ÇOK ÖNEMLİYDİ, «YER» İSE, ETKİSİNİ KAYBEDİYORDU : Yer ile ilgili ruhlar eski çağlarda, günlük yaşantı ve devlet hayatı üzerine, tesir etmişlerdir. Eski Yunan'da da, Roma'da da böyle idi. Ancak Çin'de bu ruhlar, devlet felsefesinin içine girmiş ve kaynaşarak yuğrulmuşlardır. A. F o r k e, *Geschichte der alten chinesischen Philosophie* adlı eserinde şöyle diyordu : *Mukaddes olan kişilerin ruh güçleri, tıpkı tabiat güçleri gibi, başarı yoluyla tesir edebilirlerdi. Ancak bu tesir, âdi ve normal insanlar için, söz konusu olamazdı. Çünkü onlar, hırslı olduklarından, bu olgunluğu ve kâmil özü, kaybederlerdi. Bunun için, erdemi (Tugend) öğrenmek, bilge ve bilgili olmak ve böylece de, k e m a l â t a erişmek gerekliydi. Bu olgunluk ve kemâlât, yalnızca gök ve devlet için değil; Ruhlar (Geister) ve demonlar (Dämonen) için de geçerli idi* (I, s. 166.) Bu demektir ki Çin imparatorunun, ruhlar ve demonlar ile de ilgisi vardı. Yine aynı esere göre, *Her hükûmdar (veya derebeyi), -Çin imparatoru adına-, kendi dağları ile ırmaklarını, toprağını ve toprak ürünlerini, saygılamak zorunda idi* (a. e. I, s. 55). Yukarıda Çin imparatorunun sahip olduğu özler, yani, *erdem, bilge bilig-*

lig, kemalât (tükellig), mukaddeslik (ıduk), Göktürklerde görülüyor. Ancak Göktürklerden sonra, diğer Türklerde görülür.

a). *Türk kağanı mukaddes (ıduk) değil*: Göktürklerin *ıduk yer sub* dedikleri, yer ve sular mukaddes (heiliger, gesegnet) idiler. Türk kağanı ise, yalnızca *kutlu*'dur. Çin imparatoru da, mukaddestir.

b). «*Yer ve Sular, Tonyukuk Yazıtı'nda baskın görünüyorlar*»: Bu, çok önemli bir gözlemedir. Yani, resmî devlet yazıtları olan Orhun yazıtlarında, ruhlar ile demonların (*spirits and demons*) yerleri, hemen hemen hiç yok gibi idi veya çok azdı. Tonyukuk Yazıtı'nda ise bu, çoğalıyordu. Bilge Kağan Yazıtı'nda yalnızca bir yerde, *gök ve mukaddes (ıduk) yer ve sular onun talihine yâr olmadılar*, deniyordu (IID35). Bu da, atasözü şeklinde, bir deyim olabilirdi. Halbuki Bayan Çur Kağan Yazıtı'nda, *Gök ve yer deyiverdi (ayu berti), onları orada mızrakladım*, deniyordu (MÇ, D2).

c). *Türk Yer ve Su ruhları dişi miydiler?*: Bilindiği üzere Çin'de, «Yer İmparatoriçesi» (Hou-tu), dişi idi (Forke, a. e. I, s. 40). Tonyukuk Yazıtı'nda ise bir savaştan söz açılırken: *düşmanı, Tengri, Umay, ıduk yer sub bası berti: yani Gök, Tanrıça Umay ve mukaddes Yer-Sular, basıverdiler*, deniyordu (T. 38). Türk yer ve sularının, kadınların koruyucusu Tanrıça Umay ile birlikte geçmesi, bizi ister istemez böyle bir düşünceye götürüyor.

5. «GÖK - YER» İLE İLGİLİ BİRLEŞİK BİRKAÇ DEYİM: Bir Altay destanında bir yiğit düşmanına, *göge yere dua et* diyordu (Pb, 5, 152). Ak Han ise, *gök yer yaratıldığında, ben de vardım*, diyordu. Manas destanındaki Alman Bet, *yer yer olanda, su su olanda* diye, bir tekerleme ile söze başlıyordu. Kendi bulduğumuz bu birkaç örneği de, görüşlerimizi pekiştirmek için sunuyoruz.

III. B Ö L Ü M

TÜRK DEVLETİNİN İLÂHÎ TEMELLERİ

DİN VE MİTOLOJİ TEMELLERİ

1. *TÜRK DEVLETİNİN İLÂHÎ TEMELLERİ* : Burada *ilâhî* sözünü kullanmamızın sebebi, konuyu biraz daha geniş ve derin tutmak içindir. Türk devletinin kök ve temellerini, yalnızca Tanrı veya gökle ilgili görmek de, çerçeveyi biraz daha daraltmak demektir. Çünkü, insanların Tanrı anlayışına gelmeden önceki, düşünce çağları da vardır. *Mitolojik çağ* dediğimiz bu çağ, Türk devlet anlayışının gelişmesinde, daha sonraki devirlerde bile etkili ve baskılı olarak, kendini göstermektedir. *Oğuz destanının*, *Osmanlı devlet anlayışında* bile, bir ağırlığı ve tesirleri vardır. Bu bakımdan konuya, çok eskilerden, mitolojik çağlardan itibaren girmek gereklidir. Nitekim O. Franke de, *Universal devlet fikri* adlı diğer bir eserini, *Çin Tarihi* adlı ünlü eserinde özetlerken, Çin'de de devlet fikrinin, çok eski mitoloji temellerine ve bunların yorumlarına dayandığını göstermişti : *Bütün kavimler, kendilerinin en eski «Myths ve legends», yani mitolojik kişileştirmeler ile destanlardaki düşüncelere göre, kendi devlet şekillerini geliştirerek kurmuşlardır. Daha doğrusu bu mitolojik düşünceleri, siyasetle yuğurmuş (politisiert) ve kendi devlet tarihlerinin bir bölümü haline getirmişlerdir (I, 122).* Gerek O. Franke ve gerekse «*Universistmus*» adlı eserinde De Groot, Batıdaki imparatorluk anlayışlarını da çok ince olarak incelemiş ve bazı çıkış noktaları aramışlardır. Doğuyu hiç tanımayan, batılı teorici araştırmacılar-
dan ise; doğuyu çok iyi bilen O. Franke ve De Groot'un eserlerini, örnek araştırmalar olarak göz önünde tutmak, bizce daha doğru bir yol olur.

2. GÖKTÜRKLERE KADAR, ORTAASYA İMPARATORLUKLARININ ÇİN'DEKİ İLK «HSİA» SÜLÂLESİNE DAYANMALARI: Anlaşıldığına göre, Çinli dediğimiz kavmin oluşmasından önce, Kuzey Çin'de Hunların ataları veya daha geniş bir deyimle, Ortaasyalı kavimler vardı. Biraz güneyde de, Tibetliler başlıyordu. Çin tarihlerine göre, -belki de tamamıyla bir efsane olarak- başlangıçta, Çin'in kuzeyinde «Hsia» adlı Çin sülâlesi kurulmuştu. Çin tarihlerine göre Hunların ataları, bu sülâleden geliyorlardı. Bundan da anlaşılıyor ki bu sülâle, Çinli değildi. Bu konuda bütün Çin tarihleri birleşmişlerdi. VI. yüzyıla kadar, Çin'in kuzeyinde ve batısında kurulan Hun devletlerinde bu inanış, devlet anlayışının temelini oluşturmuştu. Anlaşıldığına göre bu inanış, Göktürk devletinin kuruluşundan sonra, artık kaynaklarda görülmez olmuştu. Bu demektir ki, *gerek Hunlar ve gerekse Göktürkler, kendi devletlerini Çin kadar eski, köklü, ulu ve yüce görüyorlardı. Zaten Çinliler de, bunu kabul ediyorlardı. O. Franke'nin de dediği gibi Hun imparatorluk unvanı, Çin'dekine eşit olarak, başlangıçtan beri, kendi kendine oluşarak gelişmişti (III, 178). Yoksa De Groot'un sandığı gibi bu, Hunların bir taklidi değildi 1). Hunların bu ilk atalarına ait vesikaların hepsi, bizim eserimizde sunulmuştur 2).*

3. GÖKTÜRK DEVLET ANLAYIŞININ DAYANDIĞI MİTOLOJİ VE DESTANLAR: Çin tarihleri, Göktürklerden söz açar açmaz, onların Hunların soylarından geldiklerini söylerlerdi. Ancak şu kadarını belirtmekte yarar vardır. Göktürkler, Hunların Ortaasya'da bulunan soyları ve kalıntıları idiler. Göktürk imparatorluğunun kuruluşu ile ilgili, mitoloji ve destanları, Selçuklu Araştırma Enstitüsü'nün yayınladığı, *Türk Mitolojisi, I*, Ankara, 1971 adlı eserimizde, tam vesikalar halinde tercüme etmiş ve yorumlamıştık. Aslında Göktürk devletinin kuruluşunda, Ortaasya'da yayılmış olan birçok Türk kesimlerinin rolleri olmuştu. Bundan dolayı, kuruluşla ilgili efsane (*myth*) ve söylentiler (*legends*), çeşitli yönlerdeki Türk

inaniş ve geleneklerinden geliyordu. Biz bu söylentileri, *sosyal tabakalaşma* bakımından, yeni olarak şu davranışlarla yorumlayabiliriz :

a). *«İmparatorluktan imparatorluğa»* : İçinde bir tarih gerçeği de bulunduğu anlaşılan bir söylentiye göre, *Çin'in kuzeyindeki P'ing-liang şehri yörelerindeki Hunlar, Toba devleti tarafından yenilgiye uğratılmışlardı. Onlar da kaçarak (Ortaasya'ya) gelmişler, Göktürk devletini kurmuşlardı.* Tarih kaynakları, bu şehrin yörelerindeki Hunların, herhangi bir yenilgisi ile göçlerinden, hiç söz açmıyorlardı. Anlaşıldığına göre V. yüzyılda, bu bölgelerde kurulan güçlü ve kendilerini Mete'nin torunlarından sayan bazı, Hun devletleri söz konusu idi. Ancak böyle bir göçten hiç söz açılmıyordu. Göktürk devletini kuran bu Hunların, Batı Liang devleti ile de ilgileri olabilir. Çünkü bu devletin güçlü ve şuurulu Hun şefinin, Tanrı dağları ve Altaylarla, bazı ilişkileri vardır. Böylece Göktürk devletinin kökleri, Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlanmış oluyordu.

b). *Aileden imparatorluğa* : Bu inaniş daha çok, insan baba ile kurt anneye dayandırılıyordu. Söylentiye göre çok daha önceleri de Türkler vardır. Ancak bu Türkler, düşman tarafından yok edilmişler ve geriye yalnızca bir çocuk kalmıştı. Bu çocuk da bir dişi kurt tarafından emzirilerek kaçırılmıştı. Kurt, Turfan'ın kuzey doğusunda, bir mağaradan içeri girerek, kurtulmuş; ancak mağaranın içinde, yeni ve küçük bir dünya ile karşılaşmıştı. Dişi kurt bu mağaranın içinde, çocukla evlenmiş ve *on oğlu* olmuştu. Bu on oğuldan da, *on aile* türemişti. Çingiz Han zamanında ortaya çıkmış olan *Ergenekon destanı*, yarım kalmış veya noksan anlatılmış olan bu Göktürk destanını tamamlıyordu. Ergenekon destanına göre, gittikçe çoğalan bu aileler, *çevredeki demir dağları eriterek, dışarı çıkmışlardı.* Çingiz Han çağında söylenen bu efsanedeki Moğol kavimleri, Göktürk çağındaki *on aile, On Boy*, daha doğrusu

«On Ok» Türklerinin, yerini almışlardı. *On Oklar*, Batı Göktürk devleti ile Oğuz ve Türkmenlerin atalarıdır. On aile veya On boydan biri olan *Aşina ailesi*, hanedan olarak Göktürk devletini kuruyordu. Çingiz Ailesi de kendisini Göktürklerin yerine koyup, *hâkimiyet ile meşrûiyeti*'ni, Ortaasya'nın bu çok eski inanış ve geleneğinden alıyordu. Nitekim Oğuz destanı da Çingiz Han ailesinin tarihiyle ilgili tarihlerin, başında yer alıyordu. *Oğuz destanına*, Çingiz Han ailesiyle ilgili inanış ve gelenekler de katılarak, onlar da Oğuz Han ile Oğuz destanının, soyu ve bayrağı altına girmiş oluyorlardı. Zaten Çingiz Han devletinin başkenti de, Orhun kıyılarındaki, *Kara-Korum* denilen bir yerde idi. Göktürk yazıtlarının, *Bengü il*, yani *Ebedî devlet* diye tanıttığı Türk devleti; Çingiz Han ile devam ettiriliyor ve batıda *devlet-i ebed müddet*, Osmanlı devleti ile noktalanıyor ve geliyordu. Bu *Oğuz destanı* geleneği, Osmanlılarda da devam ediyordu. Konuyu daha fazla uzatmıyacağız.

c). *Âdem'den İmparatorluğa*: Bu inanış Türklerle, daha çok Tevrat'ın türeyiş (*Genesis*) bölümünün, tesirleriyle girmiştir. Bu tesirler İslâmiyetten sonra başlamıştı. Ancak Türkler, bunu da kendilerine uydurdular. *Nuh*'ün üç oğlundan biri olan *Yâfes*, söylentiye göre Ural dağları çevrelerinde bulunuyormuş. Büyük oğlu *Türk*'ü, *Isığ Göl* bölgesine gönderiyor. *Tanrıdağlarının ortasındaki Isığ Göl, bütün Türk gelenek ve kavimlerine göre, 'Türklerin anayurdu' idi.* Ötüken, ancak idare yeri ve başkent olarak kalmaktaydı. Türk'ün de dört oğlu vardı. Bundan sonra artık Oğuz destanına Türklerin soy kütüğüne, yani *Bulca Han'a* giriliyordu. Görülüyor ki İslâmiyete girdikten sonra da Türkler, İslâmiyetteki soy kütüklerin en şerefli yerlerini alıyorlar ve hemen ondan sonra da kendilerini, Oğuz destanının soy kütüğüne (*généologie*) bağlıyorlardı. Bizim anlayışımıza göre bu Önasya tesirleri, çok daha önceleri de Türkler arasına girmiş olmalıydı. İçinde, Türk mitolojisinin birçok katları bulunan bir Göktürk destanında da, *Türk* adlı, böyle büyük bir oğula rastlıyoruz. Fakat bu des-

tan, diğer Göktürk efsanelerine göre, oldukça geri bir durumdadır ve gelişmemiştir. Bu efsaneye göre, *Türk'ün on karısı vardır*. Göktürk devletini kuran *On boy*, *On-Ok*, Türkleri, bu kadınların oğullarında türüyorlardı. Efsanede, yarı yarıya *ana ailesi (cognat)* izleri de görülüyordu. Bu oğulların en büyüğü ve Göktürk hanedanının atası olan Aşina'nın, *beylik liyâkatı ile yeteneği* de, çok geri bir metoda göre ölçülüyordu. Aşina, herkesten en iyi yükseğe atlayabildiği için, bey olabiliyordu. Böylece Çeviklik yoluyla beylik meşrûiyetini alıyordu. Anlaşıldığına göre, Göktürk devletinin kuruluşu ile ilgili olan bu efsane, Göktürk devletine katılan, kuzeydeki geri Türk kavimlerinden geliyordu veya çok eskiydi. Çünkü biz Altay destanlarında, böyle yükseklerle atlama yoluyla bey olan bir çocuk motifini bulmuştuk (Pb, I, 186-188).

4. *TÜRKLERDE, «YERYÜZÜNÜN HAKANI» OLMA İLE İLGİLİ, BAZI SEMBOLLER*: Osmanlı devletinin kuruluş geleneklerine göre, Osman Gazi'nin bir rüyasında, *göğsünden büyük bir ağaç yükselmiş ve dalları bütün dünyayı sarmıştı*. Üç ağaçlı aynı rüyâyı, Selçuklu devletinin kurucusu da, görmüştü. Aslında bu motif ve anlayış, Oğuz destanının bölümlerinde de görülür. Macar Kırallı Almoş'un annesinin karnından bir sel boşanmış ve dünyayı sarmıştı. Rüyâda görülen bu motif de, Almoş'un yeryüzünün hakani olacağını gösteren, bir sembol olarak görülmüştü. Buna benzer bir geleneği, Çingiz Han'ın ailesi ile ilgili rivâyet ve söylentilerde de görüyoruz.

Ok ve yay'ın Türklerde, bir dünya hâkimiyeti veya bir *Dünya devleti* kurma ile ilgili bir sembol olduğu da, bir gerçektir. Bunu ilk önce Oğuz destanında görüyoruz. İslâmiyetten önce de Türklerde yay ve ok bir sembol olarak çok önemli idi. Artuk Bey ile Fatih'in kiliselerin tavanına ok atmaları, yine bu eski Türk geleneğinin bir devamı olsa gerektir. Ancak mana bakımından (*methaphorical*), yani biraz değişmiştir. Dede Korkut'ta gerdek yeri de, ok atılarak bulunurdu. Dünya hâkimi-

yeti sembolü olarak görülen *kılıç* : ise, Attila ile ilgili vesikalarda görülür.

HAKANIN İLÂHÎ ÖZELLİKLERİ

1. *METE, «GÖK TARAFINDAN TAHTA ÇIKARILMIŞ HUNLARIN BÜYÜK HAKANI»*: Vesikalar ile Mete'den başlayan bu inanış ve gelenek, Göktürklerde de görülecek ve ondan sonraki Türk devletlerinde de, değişik söz ve manalarla, devam edip gidecektir. De Groot gibi Çin kültürünün dar çerçevesi içinde sıkışıp kalmış sinologlar, Mete'nin bu unvanının Çin imparatorunun bir taklidiymiş gibi sanmışlardı ⁽¹⁾. Ancak F. W. K. Müller, büyük bir orientalist, aynı zamanda Türko-log olduğundan, bu inanışın Türk devletlerinde devam ettiğini göstermişti ⁽²⁾. Mete, M. Ö. 176 yılında, Çin imparatoruna yazdığı mektubunda, söze şöyle başlıyordu :

Gök tarafından tahta çıkarılmış Hunların Büyük Hakanı... Bu mektubun geniş bir yorumunu, Hunların tarihi ile ilgili kitabımızda yapmıştık ⁽³⁾. *Büyük Hakan* deyiimi üzerinde de az sonra duracağız. Mete'nin oğlu da mektubuna başlarken, *Hunların Büyük Hakanı* adını kullanıyordu. Mete'nin bu unvanı açık ve klasik bir dil ile yazılmıştı. (Bk. Çince not. 1). Söz söz yorumlayacak olursak, *Gök tarafından tahta oturtulmuş*, deniyordu. Burada Gök mü, yoksa Tanrı mı desek doğru olur, bunu bilemeyiz. Bu unvan ve anlayış, Göktürk devletinde de devam edecektir.

2. *METE'NİN OĞLUNUN UNVANI : GÖK İLE YER TARAFINDAN YARATILMIŞ, AY İLE GÜNEŞ TARAFINDAN TAHTA ÇIKARILMIŞ, HUNLARIN BÜYÜK HAKANI* : Anlaşıldığına göre Mete'nin kullandığı unvanı, daha yerli ve daha köklü idi. Mete'nin oğlunun unvanının ise, böyle söylenmesini, ünlü Hun veziri öğütlenmişti ⁽⁴⁾. Ancak böyle bir unvanın, Hun gelenekleri ile inanışlarına, uygun olması gerekirdi. Anlaşılan Hun veziri, inanışlara göre, Hun hakanlarının unvanını, biraz

daha süslemiş ve genişletmişti. De Groot, bu unvanı *Gök ve Yer tarafından hayat verilmiş* (leben gegeben), diye yorumluyordu ⁽⁵⁾. F. W. K. Müller ise, manayı biraz daha onarıyor ve *gereğince, hakanlığa uygun olarak yaratılmış* (erzeugte) anlayışını, vermek istiyordu ⁽⁶⁾. Aslında eski türkçede *yaratmak*, «hazırlamak ve yapmak» demektir. «Gökte doğmuş» olma ise başka bir şeydir. *Gök ve Yer tarafından kılınmış ve yaratılmış* ise, daha başka şeydir. *Güneş ve Ay tarafından tahta oturtulma veya çıkarılma* anlayışına ise ilk kez burada rastlıyoruz. (Bk. Çince not. 2). Uygur çağında, *Kün ay Tengride kut bulmuş... Kağan* unvanını da görüyoruz ⁽⁷⁾. Manası, *Gün ve Ay Tanrıdan Kut, (yani devlet ve mevki) bulmuş... Kagan* demektir. Görülüyor ki Mete'nin oğlunun unvanının, bu Uygur hakanının unvanından pek fazla bir ayrılığı yoktur. Ancak Göktürk çağında güneş ile ayın böyle bir rolüne, hiç rastlamıyoruz. Metni artık, daha fazla zorlamayalım.

3. *HUNLARDA HAKAN İÇİN SÖYLENEN, «TANRI-NIN OĞLU» TANITMASI VAR MIYDI?* : Aşağıda çok daha geniş olarak duracağımız gibi, Göktürk kağanlarının vücudu, yani eski Türklerin dediği gibi *eti özü* mukaddes değildi. «Mukaddeslik» anlayışını eski türkçe de «*ıduk*» sözü, çince de ise *shêng* ⁽⁸⁾ işareti karşılar. Ne Hunlarda ve ne de Göktürklerde, hakanlara böyle bir mukaddeslik tanıtmasının verildiğini, görmüyoruz. Ancak Çin kaynakları, Hun hakanlarının bir diğer unvanının da, *Göğün oğlu* olduğunu yazıyorlardı. *Kendi devleti Hun Hakanını, 'T'eng-li Ku-t'u' unvanı ile adlandırır. Hunların dilinde g ö k, T'eng-li (Tengri) demektir. (Göğün oğ'u ise), ku-t'u sözü ile adlandırılırdı.* (Bk. Çin n. 3). Buradaki metin ve mana, çok açıktır. De Groot'un da dediği gibi Hun hakanlarının bu unvanı, Çin'den alınmıştı. Çünkü Çin imparatorunun unvanı da, «Gökün oğlu» idi. Aslında ise burada, bir mana ve anlayış karışıklığı vardı. Hunlar Çinlilerinkini değil; Çinliler Hunlarkini kendilerine benzetmişlerdi. Bunun için F. W. K. Müller, Hunların bu hakan unvanının

türkçedeki *Tanrı Kut* olabileceği üzerinde durmuştu (⁹). Bizce Müller, bu görüşünde haklı idi. Bu tıpkı Uygur Hakanlarının, *Iduk Kut* unvanlarına benziyordu. *Tengri Kut* sözünün anlamı da, *Gök veya Tanrıdan kut bulmuş veya Devletli ve Saadetli* demekti.

Daha sonraki Hun tarihinde böyle bir anlayış ve hakan unvanını görmüyoruz. Tanrının, Hun hakanına haber verdiği veya hakanı cezalandırdığı görülmüştür. M. Ö. 92 yılında Hun hakanının, Çin imparatoruna yazdığı mektupta, Hun'lar için, (*Tanrının mağrur çocukları* dediği de, görülmüştür. Ancak Hun hakanı'nı, «Göğün veya Tanrının oğlu» şeklinde bir tanıma, görülmemiştir.

4. «*GENİŞLİK*» «*BÜYÜKLÜK*» : *HUN HAKANININ UNVANI* : Bilindiği üzere Hun hakanlarının unvanı, Çin işaretleriyle «Şen-yü» veya «Tan-yü» sözleriyle anılıyordu. Çin tarihleri Hun tarihine başlarken bu unvan için şöyle diyorlardı : *Shan-yü, genişlik ve büyüklüğün tanıtması ve görüntüsü demektir. Onların kendileri, göğü böyle düşünüyor ve tasavvur ediyorlardı. Shan-yü için de, (böyle geniş ve büyüktür), diyorlardı.* (Bk. Çince not. 4). Türklerde *Uluğ*, yani ululuk, han unvanlarıyla birlikte çok görülür. Ancak genişlikle ilgili bir tanıtmayı görmüyoruz.

Gün doğusu, gen yerden kopan Oğuz! Topkapı Sarayındaki Oğuz destanı, söze böyle başlıyordu. Türklerde genlik, ululuk ve kutluluğun bir sembolü gibidir. Oğuz destanı, yine şöyle devam ediyordu : *Gümüş göklü, ban evlü, bargâhlu Oğuz!* Burada gen yerden kopan ve gümüş göklü olan, Oğuz kavmidir. Yoksa Oğuz'un Hanı değildir.

Genlik, Türklerde kâinat ve evren kadar; gönlün ve mezarın genişliğiyle de ilgilidir. *Gen* sözümüz, *eski türkçede keng* olarak söylenirdi. Uygur yazılarında, *Okyanuslar kadar (taluy ögüz), geniş ve uçsuz bucaksız (yani keng alking)* denirken,

genlik söz konusu ediliyordu ⁽¹⁰⁾. Kâinat ve evrenin uçsuz bucaksızlığı için de, yine genlik söz konusu idi: *Bu yerli ve bu göklü (tengrilig), genişlik ve uçsuz bucaksızlık (keng alkıg)* sözü de, bu düşünce ve anlayışın başka bir anlatışı idi ⁽¹¹⁾. Görülüyor ki böyle bir düşünce ve anlayış, Türklerde vardı. *Gen*, Kaşgarlı Mahmud'a göre *vâsi*, yani çok geniş demektir. Kâinat ile evreni veya canlılar âleminin genişliğini anlatan, *keng yetiz, yetiz uzun, yetinçsiz ve tutunçsuz*, gibi, genlikle ve genişlikle ilgili, sonsuz genişliği tanıtan, başka türkçe deyimler de vardı. Onlara göre evren ve varlık, *yetinçsiz ve tutunçsuz* bir genişlikte idi ⁽¹²⁾. Kutadgu Bilig de sık sık, *tuzu, ekmeği, hem aş gen, geniş olsun, kulağı seh, gönlü gen, geniş olsun* diyordu.

B ü y ü k l ü k ise, içinde çeşitli anlayışlar taşıyordu. *Ulug* yani ulu ve ululuk, bütün Türklerde, maddî ve manevî olarak, büyüklükle ilgili her türlü manayı içinde topluyordu. Ancak çok eski türkçede ululuk, biraz daha dar bir mana içinde, kalıyordu. Büyüklük anlayışı içinde, «y ü k s e k l i k» de vardır. Çünkü eski Türklerde *uluğ tağ* dendiği gibi; *ediz tağ* da, deniyordu. Anlaşıldığına göre *ediz* sözünün içinde, yükseklik olduğu kadar, «g e n i ş l i k» anlayışı da bulunuyordu. Kutadgu Bilig'de en yüksek göklerden *ediz arştan* söz açıldığı gibi, insanın yücelmesi için de, *edizlik* dileniliyordu. *Gönlün «yüksek ve ediz»* olması da, ayrı bir yücelik idi. *Yüksek ediz orunluk* ise, kemâlâta erenler ile yine yüce hakanların yerleri ve mekânları idi ⁽¹³⁾. «Üzeliksiz üstünki», yani daha üzerinde başka bir şeyin bulunmadığı, en büyük üstünlük ise, herhalde yalnızca Tanrı'ya ait bir öz olmalıydı ⁽¹⁴⁾.

Görülüyor ki Türklerin, *genlik, genişlik*, yetişilemeyen, *yetinçsiz* bir genişlik ile büyüklük, gönüllerince kutlanmıştı. *Ulug* ve *edizlik* ise, bu uçsuz bucaksızlığın bir boyu ve yüksekliği idi. Otto Franke, Hunların Şan-yü hakanlık unvanını, Çinlilerin *Hoang-ti* imparatorluk unvanı ile karşılaştırıyordu. Çince de *Hoang, en yüce (supreme); ti* sözü ise, *imparator* de-

mektir. Hunlarda da, Şan veya Tan, yücelik bildiren bir söz; «yü» sözünün ise türkçe *Han veya Kan*'dan bozulmuş olması çok muhtemeldir. O. Franke'nin bu görüşü, çok yerindedir ⁽¹⁵⁾. (Bk. Çince not. 5).

5. «KÜR - HAN» : EVREN VE KÂİNATIN HAKANI :

Gur-Han unvanı daha çok Moğol soyundan gelen Hitay (Liao) devleti ile Çingiz Han ve oğullarında görülüyor. *Gür-han* ve *Kür-Han* ise, daha çok Uygur devletinin kültür bakımından kalıntıları olan, Nayman ve Kereit devletlerinde görülüyordu. Çin'deki *Hitay* veya *Kıtay* (Liao) devleti de, Uygur kültürünün tesirinde kalmış bir devlet idi. Çingiz Han zamanında, Kereit Han'ı Ong-Han'ın amcası, *Gür-Han* unvanını taşıyordu. Bu çağa ait, *Gür-Han* unvanlarının eleştirmesini, P. Pelliot yapmıştır ⁽¹⁶⁾. Ancak Pelliot'un görmediği veya kullanmak istemediği, önemli bir vesikayı da, Reşideddin'in Nayman bölümünde görüyoruz. Reşideddin'e göre, *Nayman hakanları, Uygur hakanlarının eski Kür-Han unvanını kullanıyorlardı. Bu, çok olağandır. Hitay devletine de Uygurlardan gitmiş olabilir. Ancak Uygurlar ile Uygur edebiyatında Kür-Han unvanını görmüyoruz. Fakat Kür sözü türkçede, köklü ve yerli olarak vardır. Bu sözü az sonra inceleyeceğiz.*

Kür-Han, Küz-Han ve Or-Han adları veya unvanları, ilk kez Oğuz destanlarında görülüyorlardı. *Or-Tegin* adı ise, Çingiz Han çağından çok önce, Uygurların türeyiş efsanesinde görülüyordu ⁽¹⁷⁾. *Or-Han* da Osmanlılarda bulunuyordu. Bunu, Oğuz geleneğine bağlamak gereklidir. *Or* sözü ise türkçede, bir at rengi olarak söyleniyordu ⁽¹⁸⁾. Sözü daha öncelelerine ise, gidemiyoruz. Bu meseleleri, «Türk Mitolojisi» adlı eserimizde incelemiştik (I, s. 151).

«Oğuzların ilk yurdu» sayılan yerde, *Kür-tag ve Or-tag* adlı, iki dağ da görüyoruz. Oğuzların atalarının, yaylak ve kışlakları, bu dağların sınırında imiş. Yine buralarda, *Inanç*

şehri de bulunuyormuş. Oğuzların, Boz - Ok ve Üç - Ok kollarının, yaylaları olan bu dağların adlarını, Prof. Dr. Faruk Sümer, tarih kaynaklarında da bulmuştur⁽¹⁹⁾. Bundan da anlaşılıyor ki, -Çingiz Han çağının tesirleri dışında-, *Kür* sözü Türkçede de vardı. Bu bakımdan Reşideddin'in Naymanlardaki *Kür - Han* unvanını Uygur köküne bağlaması da biraz doğrudu. Ancak bu unvanın, hem Türklerde ve hem de Moğollarda bulunduğu görüşünden hareket edersek, daha tedbirli davranmış oluruz. Ancak türkçede *kür* sözü yaygın olarak bulunur ve manası da açıktır. Moğolların Gizli Tarihi'nde ise, bu söz yalnızca unvan olarak geçiyordu. Hem de «*Universal*» karşılığı olarak⁽²⁰⁾. «Bütün, hep, dünyayı içine alan» manasına yorumluyordu. Çingiz Han devletinde şimdiye kadar «*Gur*» okunan bu sözün P. Pelliot, «*Gür*» şeklinde okunması taraftarıdır. Moğolca, «*Gür - ulus*» ise, «*bütün devlet*», demektir. Daha popüler olan *Camuka*, Gür - Han unvanını alarak, Çingiz Han'a karşı çıkmıştı⁽²¹⁾. Moğolların Gizli Tarihi'ndeki çince yorumlara göre *Gür - Han*, Çin'deki Hoang-ti karşılığıydı. Yani, *Yüce, bütün dünyanın imparatoru* demekti⁽²²⁾. Bundan da anlaşılıyor ki, *gür* sözü eski Moğol kaynaklarında yalnızca unvan olarak bulunuyordu.

Kim kür, yiğit olsa, mağrur ve gururlu olur : XI. yüzyılda derlenmiş bir eski Türk atasözü, böyle diyordu⁽²³⁾. Kaşgarlı Mahmud, buradaki *kür* sözünü, «el râbitu, el cê'şi, kâviyyülkalbî», yani *yiğid, korkmaz, kâvi ve katı kalpli* olarak tercüme ediyordu. Bu, yiğidlik ve cesaretin de üstünde, bir onur ve şeref unvanı gibiydi. Kutadgu Bilig'de de *kürlüg, küvezlik, gururla yanyana* söyleniyordu. «*Yağıcı (düşman) kür er, kür yürek (yürekli); göğsü kiir, yürekli gerek*» gibi sözler, Kutadgu Bilig'i dolduruyordu. Bugünkü *gür* sözümüzünde bununla bir ilgisi olsa gerektir. Çünkü Kırgız türkçesinde *kür*, «tam kuvvetinde bulunan, kusursuz, eksiksiz», manalarında kullanılıyordu⁽²⁴⁾. Görülüyor ki *kür* sözü, türkçede daha yerli ve köklü idi. Bu gücünde, eski Türk devlet anlayışından, almış olsa gerektir.

6. «YAŞLI VE ÜSTÜN»: METE'NİN OĞLUNUN UNVANI: Mete'nin oğlunun bir unvanı da, «Yaşlı ve üstün veya yüce» idi. Daha doğrusu bu manayı, onun adı olan *Lao-shang* sözünü, tercüme ederek buluyoruz. Yaşlılık, bir bilgi ve tecrübe olgunluğudur. Çin'de de yaşlılara, büyük bir saygı gösterilirdi. Biraz da, protokol icâbı olarak, Sakal da, yaşlılığın bir sembolüydü.

a). *Yaşlılık ve bilgelik*, her yerde sakal ile sembollenirdi. Sakal, -Türklerin sakallarını tıraş etmeleri nedeniyle-, başlangıçta büyük bir rol oynamıyordu. Ancak Kutadgu Bilig'de *kökçin sakal* diye bir deyim vardır ki, bunun üzerinde dikkatle durmak gereklidir. Türklerde *ak sakal* sözü oldukça geç çağlarda; Batıya daha yakın olan Oğuzlarda görülüyordu. ⁽²⁵⁾. Bunda, İslâmiyetin de bir tesiri olsa gerektir. Çünkü Kutadgu Bilig, *ak sakal* yerine, *beyaz (ürüng) sakal* diyordu. İslâmiyetin girmedığı Altay Türk destanlarında ise, *gök sakallı*lar, tıpkı Hızır gibi, birdenbire görünen ve yiğitlere yardım eden, yaşlılardır ⁽²⁶⁾. Kutadgu Bilig'deki, *kökçin sakal* sözünü, bu bakımdan değerlendirmek gereklidir (KB, 667). *Kök Böri* de, böyle yaşlı ve tecrübeli, bir kurt olarak değerlendirilmelidir. Gök renk aynı zamanda, gök ile Tanrı'nın da, bir sembolüdür.

Korkut Ata'da, Türk mitolojisinde 250 yıl yaşamış yaşlı bir bilgedir. Yoksa sakal, eski Türk kaynaklarında daha çok soğan, sarımsak ve teke sakalları dolayısıyla, geçen bir sözdür. Uyğur Oğuz Kağan destanında, *Oğuz Kağanın yanında, ak sakallı, boz saçlı... bir kart (yaşlı) kişi var idi, deniyordu* ⁽²⁷⁾. Bu da Korkut Ata gibi yaşlı ve bilge bir kişi idi. Bu Oğuz destanı da, biraz geç bir eserdir. Türklerde, kadeh tutan ve yemek getiren kişiler, sakalsız olmalıdırlar. Kırgız Türkleri, *Uluya itaat ve bağlılık temeliyle topluluklar için, ak sakallık* derler ⁽²⁸⁾. Ancak bunun, çok eski bir gelenek olduğunu da, vurgularlar.

Karı sözü, Türklerde yaşlı ve tecrübeli kişiyi tanıtan ve vurgulayan, bir sözdür. Kutadgu Bilig sık sık, *tecrübeli* (sınamış) *karılar* ile *bilgili karıların*, yani yaşlıların sözlerine kulak verilmesini, öğütlüyordu. Uygur Türkleri ise, tecrübeyi başta görürler ve *karı başları*'ndan söz açarlar (29). Ancak Türkler, devlet içinde saygılı; fakat çok yaşlı olan Oğuz Han'ın veziri Tüşi Koca gibileri, savaşa götürmüyorlardı (30). Türk dillerindeki *karı-gök*, yani *yaşlı-genç* deyimini de, ayrı bir güzellik ve incelik taşır (31). Hayvancı Kırgız Türklerinde ise, «*yurt karısı*», yani yurdun yaşlısı, «*İl başı*» demekti. Bu il başı, genç veya yaşlı olabilirdi. Ancak tecrübeli ve yetenekli bir kişiydi (32).

«Astronomik ihtiyarlar»: Çok eski bir türkçe söz olan ve yaşlı anlamına söylenen «*kurtga*» sözüyle anılıyor ve içinde, bir çok derinlikler saklıyordu. Anlaşıldığına göre XI. yüzyılda, Kaşgarlı Mahmud çağında bu söz, eski kutlu manasını kaybetmiş ve yalnızca ihtiyar karşılığında kullanılmağa başlanmıştı. Göktürk yazılı el yazmalarda ise, *Dindar* (*tengrülüg*) bir ihtiyar (*kurtga*) *yurtta kalmış*, gibi sözler geçiyordu (33). Türkçe Mani el yazmaları ise, *ters saçlı bir ihtiyar* (*kurtga*) *şeytan*'dan söz açıyorlardı (34). Bazan da *aviçka kurtgu*, yani «abuşka, abuca, amuca kurtga», ihtiyar deniyordu. Ancak Ke-reitlerdeki, *Yedi-Kurtga*, *Beş Kurtga*, *Üç Kurtga*, gibi adlar, insanı şaşırtıyordu. P. Pelliot'nun da dediği gibi, bunların hangi astronomik (?) anlamı taşıdıklarını bilemiyoruz (35). Kart, ece, apa gibi, diğer sözler üzerinde durmayacağız.

b). *Üstünlük ve yücelik*: Buradaki çince söz, yani «shang», en yüksek, en ulu, en yüce, en doruk demektir. Belki eski türkçedeki *âli*, yüksek sözü bile, bunda hafif kalıyordu. Ancak hakan, Tanrı ve gökten de yüce değildi! Bunu en iyisi, Göktürk yazıtlarının anlayışıyla yorumlamaktır: *Yukarıda gök, aşağıda yer yaratıldığı zaman, ikisi arasında insanoğlu kişiöğlü yaratılmış, kılınmış. Kişi oğlunun üzerine de (üz e)... Bumin Kağan ve İstemi Kağanlar, (kağan olarak tahta) otur-*

muşlar. İşte buradaki, *ü z e, ü z e l i k*, hakamı insanoğlunun üzerinde ve yücesinde kılan, bir anlayış olmalıdır. Eski Türklerin, *üzelihsiz, üstünki*, yani üzerinde hiçbir makamın bulunmaması ise, Tanrı'ya göre bir yerdir⁽³⁶⁾. Teoride kağan ile tebaâ arasında, bir mesafe, bir açıklık vardı. Zaten *G ö k t ü r k* yazıtlarında da, *Babam kağanı, annem hatunu tahta çıkarmış (kötürmüş) Tengri*, deniyordu. Buradaki *kötürmek, götürmek* sözü, «y ü k s e l t m e k, y ü c e l t m e k» demektir. *Edizlik* de, bir yüceliktir. Ancak hakanlıktan çok, manevî değerleri içine alıyordu.

7. *DÜNYA VE DEVLETİN, «KUTUP YILDIZI» ÇEVRESİNDE DÖNMESİ*: Bu düşünce, devletin kozmogonik düşünce temelleriyle ilgilidir. Gerçekler ve tecrübelerle yüklü olmuş Türk devletlerinin felsefesinde, artık böyle bir kozmogonik düşünce, görülüyordu. Ancak Çin'de vardı. Türkler Kutup yıldızına, *altun kazuk* veya *demir kazuk* derlerdi. Zaten bu deyimlerden de, Kutup yıldızının Türk düşüncesindeki, kozmogonik manası, anlaşılıyordu. İslâmiyetin girişiyle, bu inanış da, azalmıştı. Kaşgarlı Mahmud, *Demir kazık, demirden kazık demektir, sanki gök, bunun üzerinde dönüyordu*, diye bu inanışı azıcık olsun, açığa vuruyordu⁽³⁷⁾. Altaylar ile Yakut Türklerinin mitolojisinde ise bu inanış çok daha köklü ve yerliydi. Çin devlet geleneği ise daha tutucu idi. Onlara göre Demir kazığın bir ucu, gökte; diğer ucu ise, yerdeydi. Gök ve yer, onun çevresinde dönüyordu. Demir kazığın yerdeki ucu, Çin imparatorunun sarayındaydı. Bunun çevresindeki dört bölgede, bağlı (*vassal*) devletler, yani bütün dünya yer alıyordu. O. Franke, bu konular üzerinde derin olarak durmuştur⁽³⁸⁾. Kazığın altında, yani yerde, Çin imparatoru; gökte ise, Yüce İmparator (Shang-ti) ile ataların ruhları bulunurdu. *Böylece yer ve gök, tek bir devlet ve tek bir aile meydana getiriyordu*. Bu gibi düşünceler Türklerde, yalnızca mitoloji ile şamanizmin, bazı dallarında kalmıştı. A n a d o l u'da, biz de Kutup yıldızına, *Demir Kazık* deriz. S û f î l e r ise buna, *kutub* derler. *Pir Sultan*

Abdal'ı da, bu düşünce güder. Onlara göre, yeryüzü bir beden olarak düşünülürse, ruhu da insandır. Ancak, bir tek insan vardır ki, o da kutubdur. *Kutubların kutbu ise Muhammed'dir*. Kutub, değirmen taşının ortasındaki demirdir. Taş nasıl demirin çevresinde dönerse, âlem de Kutbun çevresinde döner. Görülüyor ki bu düşüncenin, Ortaasya ve Çin düşünceleri ile yakınlığı vardır. Ancak Türkler atlı bir kavim olduklarından bu kutbu, *Kutlu at kazığı* gibi görmüşlerdir. Bu düşünce ise, Çin ile Önasya'da yoktur. Bu konular üzerinde *Türk Mitolojisi* ile ilgili eserlerimizde, çok geniş olarak durmuştuk. Ancak Göktürklerde başkent Ötüken'in; Çingiz Han devletinde de, başkent *Kara-Korum'un*, dünyanın bir ortası gibi düşünüldüğü de bir gerçek olabilirdi.

KAGANLIK KUTUNU GÖKTE BULMA

A). *TANRI'YA BENZER GÖKTEN, (KAĞANLIĞINI) ALMIŞ, TÜRK BİLGE KAGAN : (Tengriteg Tengride bulmuş Türk Bilge Kagan) :*

Dilcilerimiz, bu gibi yorumlarını, genel bilgilerine bakarak, yapmağa çalışıyorlar. Halbuki bu gibi sözler ile manayı, birleştirme ve benzeştirmelerde (identification), en esenli ve doğru yol, iki dil (yani bilingua) ile yazılmış vesikaları karşılaştırarak, bir sonuca gitmedir. Sözler ile manaları, karşılıkları ile oturtma; ancak her ikisi için de, vesika gösterme yoluyla gerçekleştirilebilir. Ayrıca Göktürk yazıtlarını anlama ve yorumlama için, eski Türk gelenek ve inanışlarını da, bilme ve tanıma gereklidir.

1. *TÜRK KAĞANLARI NE GÖKTE DOĞDULAR VE NE DE GÖKTEN İNDİLER :* Sözlerin dış görünüşlerine bakarak, bu gibi yorumlarda bulunmak doğru değildir. Göktürk yazıtlarına göre, kağanlar da bir insanoğlu (kişioğlu) idiler. İnsanoğlu ise, diğer varlıklar gibi *kılınmış*, yani yaratılmışlardı. Bunun için Türk dünya görüşü ve felsefesi, *yaratılış ve do-*

ğ u ş'a değ er veriyordu. «Yukarıda gök, aşağıda yer kılındığında, (yaratıldığında), ikisi arasında insanoğlu, kış i oğlu yaratılmış, kılınmış». Kağan da, bir insanoğluydu. Zaten Türk kağanları da, bunu söylüyorlardı : *Tanrı izin ve yarlık verdiği için kutum var olduğu için, (yani) Tanrı bana devlet ve ikbal yolunu açtığı için, ayrıca talihim (ülügüm) var olduğu için*, kağan oldum veya başarıya ulaştım, diyorlardı. Yazıtlarda kağanların Gökte doğdum, gökten geldim diye, bir sözüne rastlamıyoruz. Sözlere mana verirken, düşünce birliğini de, korumak gereklidir. *Küçük kardeşler, büyük kardeşler gibi; oğlu da, babası gibi yaratılmadığı, (kılınmadığı) için*, sonraki kağanlar kötü ve bilgisiz kağan olmuşlar. Görülüyor ki Türk düşüncesinde, yaratılış ve doğuş bir temel nedendir. Çin'de ise, *riyâzet ve öğrenme (studium)* önemlidir. Türklerde ise, iyi bir doğuş ve yaratılış yoksa, bunların hiçbir yararı yoktur. Bu inanış, aşağı yukarı bugünkü düşüncemize yakındır. Bunun için insanın yaratılıştan, kılınıştan gelen *kılık*, yani *tabiat ve karakteri*, herkeste bir değildir.

2. **TÜRK KAĞANI, «GÖKTE, TANRI'DA (KUT) BULMUŞ» İDİ** : Bu yorum ve gerçek, iki Türk prensesinin, çince bir mezar yazıtının incelenmesi sonunda ortaya çıktı ⁽³⁹⁾. Yoksa gökte doğmuş değildi. V. Thomsen'in ölümünden sonra, bu konu aydınlığa çıkarıldı. Göktürk prensesinden söz açılırken, şöyle deniyordu : *Babası Göktürklerin Büyük Kağanı, .. Kutlug Beg Beg Çur (Mo-ch'o) idi. Bu unvanını Yüce Gökten almıştı...* «Bu (kağanlık unvanını) Yüce Gökten almıştı, (daha doğrusu Yüce Gökte bulmuştu)» sözleri, çince «T'ien shang tē» işaretleriyle yazılmıştı. (Bk. Çince not. 6).

a). *Kağanlık unvanını Yüce Gökte bulmak, (veya elde etmek)* anlayışıyla yürütülen bu görüş, P. Pelliot tarafından geliştirilerek, daha doğru bir düşünce düzenine sokuldu ⁽⁴⁰⁾. Türkler Kağan unvanını, *Gökte bulmuş* idi. Çünkü, *gökten bulmak* ile *gökte bulmak* sözleri arasında, epey bir düşünce ve

anlayış ayrılığı vardır. Halbuki bu zamana kadar V. Thomsen bu sözü, «*gökte olmuş veya gökte doğmuş*» anlayışıyla, yorumlamıştı. Pelliot bunu, eski türkçedeki *bolmuş*, yani olmuş sözünü, *bulmuş* düzeltmesiyle, bir düzlüğe çıkarmıştı. Türk kağanı, «Tengride bulmuş», ancak neyi bulmuştu, bu konuda sessiz kalmıştı. Türk dostu İtalyan Türkoloğu B o m b a c i, buna bir söz katarak, konuyu daha anlaşılır bir anlatışa büründürmüştü: *Gökte (kut, talih) bulmuş*: who received (the fortune)'in heaven. Ancak bu arada bir *kut* sözü var mıydı; yoksa yok muydu, bu konuda kendisi de, kuşgulu idi ⁽⁴¹⁾. Bizce Göktürk yazıtlarındaki diğer örneklerle bakılırsa, arada bir «kut» sözü olsa gerek.

b). «*Kutluluk*», gökte mi, gökten mi, alındı? Denecektir ki, bu kadar derin düşünmeğe bir gerek var mı? Böyle bir derinleşmeğe gerek vardır. Çünkü din, düşünce ve dünya görüşü bakımından, bu iki söz arasında, bir ayrılık vardır. Türk kağanlarının kutlulukları gökten gönderilmemiş; bilgelik ve alplıklarıyla onu, gökte, almışlardır. Böyle düşünen P. Pelliot bunu, Çingiz Han ve oğullarının kullandıkları, *Ebedî Tanrı'nın gücünde* (Möngke Tengriyin küçündür), sözüyle de karşılaştırmıştı ⁽⁴²⁾. Yani Çingiz Han ve Oğulları hakanlıklarını *Ebedî Tanrı'nın gücünden* değil; *Tanrı'nın gücü içinde*, biraz da ülûhiyetle karışmış olarak almışlardı. Görülüyor ki Göktürk yazıtlarında, biraz derinliklere inmek gereklidir. Yoksa bazıların yaptığı gibi, «Tanrı'nın yardımıyla» diyerek, derin düşünmeden, ne manada ve ne de incelikte birşey vermeden, konuyu basitleştirmek, doğru değildir ⁽⁴³⁾.

c). *Türk kağanı Gökte doğmadı*: Bu yanlışlıkta yine, «Tengride bulmuş veya bolmuş» sözlerinin birbirine karıştırılmasından ileri gelmiştir. V. Thomsen bu ünlü girişi, kendi ilk tercümesinde, *gökten gelmiş* (venue du ciel) sözleriyle tercüme etmişti ⁽⁴⁴⁾. Daha sonraki almanca, tercümesinde ise bunu, *gökte doğmuş* gibi, yeni bir yorumlamaya doğru gitmiş-

ti (45). Bombaci'nin de dediği gibi, bu ayrılık, iki Göktürk prensesinin çince yazıtının okunuşuna kadar devam etmişti. Bununla beraber, Mete'nin torunu ile, ünlü Göktürk Kağanı *Işbara Kağan*'ın Çin imparatoruna yazdığı mektuplarında, *gökte doğmuş* veya *göğün doğurduğu* anlayışlarını karşılayan, çince işaretlerle yazılmış, Türk unvanlarını da görmüyor değiliz. Bu konuya, az sonra yeniden döneceğiz.

3. *TÜRK KAĞANININ, «(KUT) BULMASI»*: Yukarıda «bulmak» ile «bolmak», yani olmak sözlerinin birbirine karıştırılmasından, ne gibi büyük mana değişiklikleri doğduğunu, kısaca göstermeğe çalıştık. Türklerde *kutlug bolsun*, yani *ku tlu olsun* sözü, eskiden beri çok yaygındır. Bombaci, bu konu üzerinde, değerli bir araştırma da yapmıştır (46). Biz burada, bu konu üzerinde duracak değiliz. Uygur Kağanlığının ikinci kağanı, henüz Göktürk tesirlerinden kurtulamamıştı. Bunun için Uygur kağanlarının adlarıyla unvanları, aşağıdaki gelişmeleri gösteriyordu :

1). 746'da bu kağanın unvanı, *Tengride bulmuş, İl itmiş, Bilge Kağan idi* — 2). 759'daki Uygur kağanının unvanı ise, daha aydınlanmıştı : *Tengride bulmuş, İl tutmuş, Alp, Külüg, Bilge Kagan idi*. — 3). 789'da Uygurlar eski Göktürk geleneklerinden kurtuluyorlar ve kaganlık unvanları, *Ay Tengride kut bulmuş* sözleriyle başlıyordu. «*Kut*» sözü de, ortaya çıkmış oluyordu. — 4). 795'de ise, Uygur Kağanlık unvanı, *Ay Tengride ülüg bulmuş*, diye başlıyor ve *kut* sözününün yerini, *ülüg*, yani «*t a l i h*» almış oluyordu. Bundan dolayı Göktürk unvanlarını, «*gökte doğmuş*» gibi, sözlerle yorumlamaya gerek yoktur. F. W. Müller'in de gösterdiği gibi, unvanların bu paralel gelişmesiyle durum, aydınlanmış oluyordu (47).

Bulmak, «elde etmek ve bulmak» demektir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi aynı manayı, *Tengride bulmuş* sözünün, çince karşılığında da buluyoruz (48). Altun Yaruk'un çince karşılık-

ları da, aynı manaları vermektedirler⁽⁴⁹⁾. (Ayrıca bk. Çince not. 7). Artık bu konu üzerinde daha fazla durmayacağız.

4. «*GÖĞE BENZER GÖK*» (*TENGRİTEG TENGRİ*), *NE DEMEKTİR?* Din, düşünce, dünya görüşü ve devlet anlayışı bakımından çok önemli olan, Göktürk yazıtlarının bu ünlü girişi, hâlâ karanlıktır. En son olarak V. Thomsen, Göktürk yazıtlarının almanca tercümesinde, buna biraz ışık getirmişti: *Tanrı'ya benzer Gök* (Gottgleiche Himmel), Thomsen'in en akla yakın bir yorumu idi. Bunun manasına bir-biraz daha aydınlık getirebilmek için, Göktürk ve Uygurlardaki Han unvanlarını, karşılaştırmak gereklidir:

1). Tengriteg	Tengri	yaratmış. (Gökt.)
2). Tengriteg	Tengride	bulmuş ... (»)
3). (M.Ö.746) :	Tengride	bulmuş ... (Uyg.)
4). (M.Ö.759) :	Tengride	bulmuş ... (Uyg.)
5). Ay	Tengride kut	bulmuş ... (789)
6). Ay	Tengride ülüg	bulmuş ... (795)
7). Kün Ay	Tengride kut	bulmuş ...

Yukarıdaki karşılaştırma gösteriyor ki Uygur çağında, «Tengriteg» sözü düşmüş veya gerek görülmemişti. M. S. 789 dan sonra, belki de *manı* dininin tesiriyle, «*Tengriteg*» sözü nün yerine, *Ay* ve bazan da *Kün*, yani güneş geçmişti. Bundan da anlaşılıyor ki Tengri-teg, Gök değil; Ay veya Gün gibi büyük bir varlık veya, *Tanrı* idi. Ondan sonra gelen «Tengride» sözü de, Gök olmamalıydı. Nitekim F. W. K. Müller, bunu, «*Ay Tanrı'da* kut bulmuş» yorumuyla yorumluyordu⁽⁵⁰⁾. Göktürklerin, iki tanrı veya tengri sözünden biri, Yüce Tanrı olmalıydı.

«*Vâcib ül-vücûd*», acaba bir anlamda Türklerde de var mıydı? F. W. K. Müller'in yukarıdaki yorumuna uyarsak, -ki bütün oriyentalistler içinde onun kadar geniş bilgiye sahip

olan bir diğeri yoktur, buna evet dememiz gerekiyor. Yani, «Tanrı'ya benzer Tanrı», yahut *Tanrı*, *kendine benzer*, manası çıkabilirdi. Bu ilk kez -kuşguyla da olsa- bizim tarafımızdan ortaya atılan bir görüştür. Elbette ki kesin değildir; ancak dayanağı da yok değildir. Türk düşüncesi biraz daha zenginleşsin ve genişlesin diye, bunun üzerinde durmayı gerekli gördük.

Tanrı'ya benzer Gök veya *Tanrı'ya benzer Tanrı*, yani «Tengri-teg Tengri» deyimini, iki Göktürk prensesinin mezar yazıtında görülen ünlü Göktürk kağanı ve Bilge Kağan'ın amcası, *Kapagan Kagan*'ın çince unvanı ile de, karşılaştıralabiliriz: Konu böylece, biraz daha derine inmektedir. Ancak, Türk düşüncesi ile devlet anlayışını yorumlayabilmek için, bu bir gerektir. Türkçe ve çince sözleri şöyle uygulayabiliriz: *Tengri-teg* (T'ien) *Tengri-de* (shang) *bulmuş* (tê). (Bk. Çince not.). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, böyle bir karşılaştırmaya gerek görmeden, sözün genel anlamı bakımından, bu yorum zaten kabul edilmişti. Ancak böyle bir yorumda da, *Göğ e benzer Tanrı*, anlayışı ortaya çıkmaktadır. Tabii olarak bu görüşün de kesin bir dayanağı vardır. Çünkü çince *t'ien*, sadece *gök*'tür. İkinci söz, *shang* ise, *her şeyin üstünde*, *suprême* ve *en üstün*, demektir. Bundan da anlaşılıyor ki Türkler Çinlilerden ayrı olarak, göğün üstünde veya göğ e benzer bir *Ulu Tanrı'ya* inanıyorlardı. Bu bakımdan, Thomsen'in en son görüşünü, haklı görmemekten başka birşey elimizden gelmez. Bu bakımdan yeni dillileri, biraz daha derin düşünmeğe davet ederiz. Az önce üzerinde durduğumuz çince, «*t'ien-shang*» sözü, eski Uygur metinlerinde, *Tanrılar Tanrısı yerinde* (yani *Tengri-ler Tengrisi yerinde*) diye yorumlanıyordu⁽⁵¹⁾. (Bk. Çince not.). Bundan da anlaşılıyor ki Göktürk yazıtları *Tengri-teg Tengri* sözüyle göğü değil; göğün çok daha yücelerindeki bir Tanrı yerinden söz açıyorlardı.

«Benzer» veya «gibi» sözleri karşılayan, türkçe *teg* sözü üzerinde de, biraz durmak istiyoruz. Türk düşüncesinin

bu temel inanışına, belki biraz aydınlık getirebiliriz diye! *Teg*, bugün Anadolu'da da kullandığımız, bir sözdür. Yukarıdaki ünlü Göktürk unvanını biraz aydınlatabilmek için, bazı paralel örnekler de verelim : *Tanrıça Umay'a benzer annem (Umay-teg ögüm)*; *Tanrı'ya (veya göğe) benzer çocuk (Tengri-teg ögük)*... Görülüyor ki *Tengri-teg Tengri* sözünde de, her iki Tanrı veya Tengri sözlerinin aynı manada kullanılmaması gerekiyordu. *Teg* sözünün çince karşılıkları da, «gibi» ve «benzer» karşılığı olarak verilmişti. (Bk. Ç. not. 8).

5. *TANRI YARATMIŞ TÜRK BİLGE KAGAN* : (*Tengri -teg Tengri yaratmış Türk Bilge Kagan*) : F. W. K. Müller'in de dediği gibi, Göktürklerde «Tanrı, devlet ve kağan» ile ilgili söyleyişler, çok eski (archaic) bir ifade ile başlıyorlardı. Bu deyişler Uygur çağında, yavaş yavaş aydınlığa kavuşuyorlardı. Yine Müller'in gördüğü ve dokunduğu gibi, bu eski karakterdeki deyişlerin kökleri ise, Hun düşünce ve inanışlarından geliyorlardı⁽⁵²⁾. Yukarıdaki listemizde de görüldüğü gibi Göktürklerin, *Tengriteg Tengri yaratmış* sözünü, en eski Türk düşünce yapısında gördüğümüzden, bu deyişi en başa almıştık :

a). *Tengri teg Tengri yaratmış Türk Bilge Kagan* : Sözü, çok eski ve derin bir mana yapısı vardır. V. Thomsen ilk tercümesinde biraz sarsılmış ve bocalamıştı. Onu küçük düşürmemek için eski tercümesini vermeyeceğiz. Ancak *yaratmış* sözüne, öncede yapıcı bir mana ile girmiş ve (institue) diye tercüme etmişti. Yani, «*Ben, Tanrı tarafından kağanlığa uygun olarak, tesis ve teşkil edildim*», diyordu Bilge Kağan. Radlof ise, manaya daha iyi giriyor ve tercümeyi daha doğru yapıyordu⁽⁵³⁾. Bunun için Thomsen son tercümesinde Radlof'un anlayışına dönüyor ve şöyle tercüme ediyordu : *Ben, Tanrı'ya benzer Gök tarafından tahta çıkarılmış (ingesetzt) Bilge Kagan*⁽⁵⁴⁾. Böylece Türk dil ve düşünce birliği ile bilgisi, önemli bir adım atmış oluyordu.

b). *Y a r a t m a k* sözü bizi, bugünkü anlayışımız içinde şaşırtmamalıdır. Bugün de, bu sözün manası, geniştir. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, *yaratmak* sözü için, üç karşılık vermiştir: Arapça *hâlik*, yani yaratıcılık, yalnızca Tanrı'ya mahsus değildir. O, *kendinden söz yarattı* örneğini veriyor ve buna *ihthalake, ibdâ*, diyordu. *Bu ayakkabıyı bana yarattı*, yani «ölçüp biçip, benim ayağıma göre yaptı» için de, Arapça *kaddere*, yani *kadir* oldu karşılığını veriyordu. (II, 254). Göktürk yazıtlarında da, *bark yarattım, ev, mezar evi yaptım; budunıg itdim yarattım, yani milleti düzene koydum*, bu çeşit yaratma manalarını karşılıyordu. Şimdi bu örneklerle göre, «Tanrı'nın kağanı, kağanlığa uygun olarak nasıl hazırlayıp, yarattığını», daha iyi anlayabiliriz :

c). *K a ğ a n ı y a r a t m a* ve *Kağanlığa uygun olarak hazırlama*: Zaten bunun üç şartını Göktürk yazıtlarında görüyoruz: 1). Tanrı emir ve izin, *yarlıg* verdiği için. — 2). Tanrı, *kut*, -yani devlet ve ikbâl- verdiği için. — 3). Tanrı, *tali h* (ülüg) verdiği için. Bunlardan başka, kağanın doğuş ve yaratılışı da, önemlidir. Böylece bir Türk kağanı, hazırlanmış ve yaratılmış, oluyordu. Bundan dolayı Hamilton'un yaratmak sözünü, *nasıl gerekiyorsa öyle hazırlama (préparer)*, diye yorumlaması çok yerindedir⁽⁵⁵⁾. Kağanı, Tanrı özel olarak yaratmış veya gökte yaratmış gibi yorumlar, doğru değildir. Zaten oğlu babası gibi yaratılmayınca, ona kağanlık verilse de, kötü kağan oluyordu. Ancak bu kılınma ve yaratılış, bir insan olarak yaratılmadır. Doğuş ve yaratılış, insanlarda hep birlikte oluyordu. Daha doğrusu, *Türk kağanının vücudu (ıduk) mukaddes değildi*. Belki mubarekti. Yani kutluydu.

DOĞUM - KADER VE DEVLET

Yukarıda *yaratmak* sözü ve anlayışı üzerinde durduk. Türk kağanı, -Batıda olduğu gibi-, doğumla kağan yaratılmıyordu. *Tanrı Türk Bilge Kağan'ı* yaratmış, yani «onu tayin, te-

sis etmiş veya vâsi olarak tayin etmişti.» Bu bakımdan, Thomsen'in kullandığı «institué» sözü çok yerindedir.

1. İNSANIN DOĞUMU, TANRI'NIN KADER VE TÂYİNİNE BAĞLIYDI : Nitekim Göktürk yazıtlarında ölüm de kadere bağlanmıştır. Öldü, denmiyordu. «*Gerek oldu (kergek boldı), yani vâcib oldu, deniyordu. Aynı yazıtlarda doğumla ilgili bir bilgi yoktur. Ancak babası hakanı diye, -Batıda olduğu gibi-, oğlu da Tanrı tarafından babası gibi yaratılmıyor, kılınıyordu. Belki de bunun için, Türklerde unvan ve mevkinin, babadan oğula geçtiğini görmüyoruz. Bu geçişi, yalnız hanedan da görüyoruz. O da oğul, lâıyk ise ve kaderinde bu var ise!*

Çingiz Han devleti, aile gelenek ve inanışlarını daha çok kendinde topluyordu. Hun, Göktürk devletleri ile Oğuzlarda ise, aile gelenekleri gelişerek bir devlet inanışı hâline girmişti. Moğolların Gizli Tarihi adlı ünlü kaynak, Çingiz Han'ın ilk atasını şöyle anlatıyordu : *Çingiz Han'ın kökü veya menşei, Gök Kurt tur. Tanrı'nın emri (veya çizdiği kaderi) ile, yukarıdaki gökten doğarak (gelmiştir).* Burada ve diğer yerlerde doğum, Tanrı'nın emri ve kaderi ile tanımlanıyordu. Kaynakta, «Tanrı'nın emri ve kaderi», çince *ming* işareti ile tanımlanıyordu. Göktürklerde bunun karşılığı, *yarlıg* idi. Moğollar, doğum emri ve kaderine ise, *caya'an töreksen* diyorlardı. Bunu Haenisch, «schicksal geboren» yani «Kadere bağlı doğum»; Pelliot ise yalnızca «le destin», yani «kader» sözüyle karşılıyordu (YCPS, 66). Görülüyor ki Çingiz Han devletinde, Göktürk ve Uygurların *devlet terminolojisi*, henüz daha iyice, oturmamıştı. (Bak. Ç. not. 9). Bununla beraber yalnız hakanın değil; her insan içinde, bir *doğum kaderi* bulunduğu inanılıyordu.

2. «GÖKTE DOĞMUŞ» GİBİ GÖSTERİLEN BAZI GÖKTÜRK KAĞANLARI : Türk kağanlarının gökte doğmadıklarını ve vücudlarının da mukaddes (ıduk) olmadığını, kağanlığa yalnızca *Tanrı'nın yarlıgı*, emri veya isteğiyle geldiklerini yukarıda

göstermiştik. Ancak bazı Türk kağanlarının Çin'e yazılan mektuplarında, *gökte doğmuş* sözünün yer aldığını da, görüyoruz. Bizce bu çince sözler, Çin ve Türk düşüncesinin, birbirine karıştırılması veya benzeştirilmesi nedenleriyle vesikalara geçmiş olmalıydı. Ünlü Göktürk kağanı, Işbara Kağan'ın Çin'e yazdığı mektupta, *gökte doğmuş* unvanı da, yer alıyordu. (Bk. Ç. not.) Bu ünlü Göktürk kağanının Çin'e yazılan mektubundaki unvanı, şöyle başlıyordu: *Gökte doğmuş, Büyük Göktürklerin ve bütün Dünyanın, Bilge ve Mukaddes İmparatoru (Gökün oğlu)...* (Bk. Ç. not. 10). Aslında bu, Göktürk ve Uygur kağanlarının, *Tengride bulmuş*, yani *Gökte (kut) bulmuş* unvanlarının, çince karşılığından başka birşey olmasa gerekti. Nitekim Mete'nin oğlunun unvanında da, *Gök ve yer tarafından yaratılmış, (yahut doğurtulmuş), Gün ve Ay tarafından tahta çıkarılmış...*, deniyordu. (Bk. Çin. n. 11). F. W. K. Müller haklı olarak bunu, Gök ve Yer tarafından doğurulmuş değil; kağanlığa hazırlanmış olarak yorumlamıştı⁽⁵⁶⁾. Yani türkçe, «Tengride bulmuş» sözüyle karşılaştırıyordu.

3. «GÖKÜN OĞLU» UNVANIYLA GÖRÜNEN BAZI TÜRK KAĞANLARI: Türk kağanlarının diğer unvanlarının yanında *Gökün oğlu*, yani çince *T'ien - tse* tanıtımları da, yine Çin'e yazılan mektuplarda görülüyor. Bu benzetmeyi, ya Çin'de bu mektupları çinceye çevirenler, veyahut da Göktürklerin yanında bulunan Çinli sekreterler yapıyorlardı. Nitekim ünlü Göktürk kağanı Işbara kağan'ın mektubunda, diğer unvanlarla birlikte, *İmparator (Gökün Oğlu)* unvanı da görülmüyordu. (Bk. Çince n. 12). *Tardu Bilge Kağan*'ın unvanında da Gökün Oğlu tanıtması vardı. Ancak bu unvan, tam olarak çince yazılmıştı⁽⁵⁷⁾. Anlamı ise, *iyi anlayış ve davranış dolu imparator (Gökün Oğlu)* idi. (Bk. Çince n. 13). Ancak Çinliler bu unvanı vermekle de, bu Türk kağanını, bir imparator olarak kabul etmiş oluyorlardı.

Göğün çocuğu ile *Göğün oğlu* arasında bir ayrılık yapmak gereklidir. Çünkü Bilge Kağan'ın amcası Kapagan Kağan'ın bir unvanı da, -iki Göktürk prensesinin çince mezar yazıtında-, *Göğün erkek çocuğu* olarak görülüyordu⁽⁵⁸⁾. Çincesi, «T'ien-nan» dır. (Bk. Çince n. 14). Prof Bombaci'nin de dediği gibi herhalde bu, Göktürk kağanına Çin imparatorunun verdiği bir unvan olsa gerektir. Aslında çinceden türkçeye tercüme edilmiş türkçe bazı eserlerde, Çin imparatorunun *Gökün oğlu* unvanı, *Tengri urısı*, yani *Göğün erkek oğlu* diye tanıtılıyor⁽⁵⁹⁾. Bundan da anlıyoruz ki, Çin imparatorunun unvanı, türkçede tam bir karşılık bulamamıştı. Ancak Çin elçisi Bilge Kağan'a, *Siz de Gökün oğlu, Çin de Gökün oğludur*, yani eşitiz, demişti⁽⁶⁰⁾. Bu da, önemli bir vesikadır.

4. «GÖK K A G A N» UNVANINI TÜRKLER DAHA ÇOK, ÇİN İMPARATORU İÇİN KULLANMIŞLARDI: Türkler güçlü oldukça kendilerini, Çin ile eşit olarak görmüşlerdi. Nitekim Çin elçisi Bilge Kağan'a, yukarıda belirttiğimiz gibi, *siz de Gökün oğlu, biz de Gökün oğlu*, yani her ikimizde imparatoruz, diyordu. Ancak Göktürkler zayıflayınca, yani Bilge Kağan'dan sonra gelen kağanlardan *Tengri Kagan*, Çin imparatoruna, «*Gök Kagan*» (*Tengri Kagan*) diye, anmağa ve çağırmağa başladı⁽⁶¹⁾. Türkler aynı duruma M.S. 630 dan sonra, yani Çin'e yenilmelerinden sonra düştüler. Türkler yenilip, Çin'e esir düşünce, Çin İmparatoru kendi kendine, Türkler için çıkardığı fermanlarında, *Gök Kağan (Tengri Kagan)* unvanını kullanmağa başladı⁽⁶²⁾. (Bk. Çince n. 15). Kaynaklarımıza göre Göktürk Kağanı esir düşünce, artık Türk kağanı kalmamıştı. Bunun için bazı Türkler Çin imparatoruna, *Gök Kağan (Tengri Kağan)* unvanını kullanarak, Çin İmparatorunun kendilerinin de kağanı olmasını dilemişlerdi. Bununla beraber ikinci Uy g u r Kağanı *Bayan Çur Kagan* da bir mektubunda Çin imparatoruna, *Gök Kagan* demişti⁽⁶³⁾. Ancak bu sırada Uygurlar, henüz yeni yeni güçlenmeğe ve düzene girmeğe, başlamışlardı.

Uygur Kağanlığı içinde, bilhassa Turfan Uygurlarında, *Tengri* (Gök) unvanını kullananlar vardır: *Tengri Böğü Tengriken Kül Bilge Tengri İlig*, gibi (⁶⁴). Ayrıca, *Tengri yarutmuş Tengri Tegin*, yani Göğün nurlandırdığı Gök Tegin unvanını da görüyoruz (⁶⁵). Ancak bu unvanlar, eski ve büyük Türk imparatorluk unvanları değildir. Buda dininin tesirinde kalmış, küçük unvanlardır. (B. Çince n. 16).

(N O T L A R)

- 1). De Groot, *Die Hunnen*, I, s. 54. — 2). F. W. K. Müller, *Uigurische Glossem*, Hirthfestschrift, s. 313 - 316. — 3). B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* I, s. 439 vd. — 4). Aynı esr., I, s. 509. — 5). De Groot, a. esr., I, s. 89. — 6). F. W. K. Müller, a. esr., s. 315. — 7). A. esr., a. yer; *Pfohlinschriften*, s. 26. — 8). Çince «*shêng*», yani «*mukaddes*» için bk. Çince not. — 9). F. W. K. Müller, *Uig. Glossen*, s. 316. — 10). «*keng alkıg*» : Suv., 639, 7. — 11). TT, VI, 241. — 12). Suv., 347. — 13). «*Yüksek ediz orunluk*» : KP, 61. 5. — 14). Suv., 614, 15. — 15). Franke, *Geschichte*, III, s. 179. — 16). P. Pelliot, *Histoire des campagnes de Genghis Khan*, s. 231. — 17). Cüveynî, I, s. 41. — 18). MK, I, 45. — 19). Faruk Sümer, *Oğuzlara ait destânî mâhiyetde eserler*, Dil ve Tarih - Coğr. Fak. Dergisi, 1959, s. 360. — 20). YCPS, 141, 202, 206. — 21). Aynı esr., 141. — 22). Ayrıca bk. P. Pelliot, a. esr., s. 231. — 23). MK, I, 273. — 24). Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 540. — 25). MK, I, 81. — 26). B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 87, 512. — 27). Bang, *Oğuz Kağan destanı*, 35, 6. — 28). Yudahin, a. esr., s. 15. — 29). TT, VI, 10. — 30). Togan, *Oğuz destanı*, s. 88. — 31). Yudahin, a. esr., bk. «*kök, karı*» maddeleri. — 32). A. esr. s. 409. — 33). Ths, II, 18. — 34). Man., II, 11, 6. — 35). P. Pelliot, a. esr., s. 240; Regideddin, (Blochet), II, s. 106. *Kurtuga* sözü için bk. A. Temir, *Caca Bey Vakfiyesi*, s. 313. — 36). Suv., 644, 10. — 37). MK, III, s. 353. — 38). O. Franke, *Geschichte*, I, s. 119. — 39). E. Chavannes, *Deux épitaphes des deux princesses Turques de l'époque des Tang*, Festschrift Vilhelm Thomsen, Leipzig, 1912, s. 62 - 87. — 40). *L'Édition collective des œuvres de Wang Kuo - wei*, TP, XXVI, (1929), s. 151 - 153. — 41). A. B o m b a c i, *The fusbands of princess Hsien - li Bilge*, Studia Turcica, Budapest, 1971, s. 111. — 42). P. Pelliot, a. esr., s. 152 -

153. — 43). Liu Mau - tsai, «*Himmlich gütiger*» gibi bâsit bir düşünce ile, konuyu geçiştiriyor. A. esr., s. 656. — 44). Thomsen, *Inscriptions*, s. 144. — 45). A. esr., s. 140. — 46). A. B o m b a c i, *Kutlug bolzun*, UAJ, 36 (1964), s. 287 vd. — 47). F. W. K. Müller, *Hirthfestschrift*, s. 314, n. 3. — 48). E. Chavannes, a. esr. s. 62 - 87. — 49). Suw., 609, 11; 626, 3; 638, 5. — 50). F. W. K. Müller, a. esr., s. 315. — 51). *Uigurica*, I, 24. — 52). F. W. K. Müller, *Uig. Glosson*, s. 315 - 316. — 53). Radlof, *Die Inschriften aus der Mongolei*, I, s. 130. — 54). Thomsen, ZDMG, s. 144. 55). Hamilton, *Contes Bouddiques*, w Xb9. 56). F. W. K. Müller, *Hirtfestschrift*, s. 315. — 57). Liu Mau - tsai, s. 30, 450, 548. — 58). Chavannes, a. esr., s. 79 : «*Gökün oğlu*» diye tercüme ediyor. P. Pelliot ise, «*erkek çocuğu*» «garçon» olarak yorumluyor : TP, XXVI, s. 152. B o m b a c i ise, bu unvanın Çin imparatoru tarafından verildiğine inanıyordu : *Studia Turcica*, Budapest, 1971, s. 107. — 59). *Hüen Tsang*, VII, 13; *Uigurica*, II, 30. — 60). Liu Mau - tsai, s. 227; Yakinef, I, s. 277. — 61). Liu Mau - tsai, s. 229; Yakinef, I, 277. — 62). *Tsê - chih Tung - chien*, 193 : 1864b; Liu Mau - tsai, s. 241. — 63). *Bayan Çur Kağan* için bk. TS. 217A, 3a; Yakinef, I, s. 313. — 64). F. W. K. Müller, *Pfahllinschriften*, 6, 3. — 65). Aynı esr., 18. 4.

IV. BÖLÜM

HAKAN SEÇİMİ VE HAKANIN SORUMLULUĞU

HAKAN SEÇİMİNDE DİN TÖRENİ VE HALKIN KAYNAŞMASI

1. *TÜRK TOPLULUKLARININ BAŞLANGIÇTA, «ASKERİ BİRLİKLER» HALİNDE OLUŞMALARI* : Başlık, beylik ve hakanlık, aileden başlar, aile topluluklarının meydana getirdiği boylarda kendini bulur ve ondan sonra da, ta imparatorlukların başlığına kadar gelişir. Burdan dolayı her imparatorlukta, o imparatorluğu oluşturan kavmin, az veya çok, bir izi ve geleneği görülür. Türklerde devlet geleneği, çok daha gelişmiştir. Bunun için devlette, aile ve boy geleneği daha az görülür. Çingiz Han İmparatorluğunun ise, her yönünde kabile gelenekleri, açık olarak kendilerini gösterirlerdi.

Askerî birlikler, (military units), Türklerde daha ilk çağlardan beri, hemen aile birliğinin üzerinde veya aileler topluluğu halinde, doğma ve gelişme zorunda kalmışlardı. Aileleri bir boy hâlinde birleştiren neden, savaş ve savunma zorluğu idi. Devletin çekirdeği böylece boy veya kabile veyahut da (clan) da, oluşmuş oluyordu. Her boy kendine göre bir *damga* seçiyor ve bu yolla bağımsızlığını kuruyordu. Ayrıca her boy birliği için, savaşta veya barışta, birbirlerini tanımağa yarayan bir *parola*, Türklerin deyişiyle bir *uran* seçiliyordu. Çoğu zaman boydan gelen ünlü bir atanın adı olan bu uran çağırışı, kendi birliklerinden olanlara tanınan bir çeşit «geçiş izni» (counter sign, password), yani askerlikteki parola idi. Aynı zamanda bu, birliğin kurulması ve karşılıklı yardımlaşma içinde, sesli bir işaret ve sinyaldi. Evliya Çelebi, Harput çarşısında bile, *uran* çağırıldığında söz açıyordu. Köylerde de, bu görülüyordu.

Beylik veya *birliğin başı*, böylece kendi kendine doğmuş oluyordu. Başlangıçta bu birlikler, kan akrabalığına dayanan (consanguinal) kuruluşlardı. Anadolu'daki *İl beyleri* de, böyle idiler. Türk toplulukları, ne kadar devlet teşkilâtına doğru gelişirlerse gelişsinler, sosyal kuruluş (social status), bu çekirdeğe dayanıyordu. Beyler, sürekli savaş halinde olan kendi topluluklarından, saygı görüyorlardı. Topluluk içindeki anlaşamamazlıklar (social conflicts), onun tarafından çözülüyor ve barışa kavuşturuluyordu. Aynı zamanda onların, hâkim ve yargıç olarak, bir karar verme ve hüküm (adjudication) hakları da vardı. Komutan olan beyin büyük otoritesine rağmen, bütün bu sosyal meselelerin, eski töre ve geleneklere göre çözümlendiği de, bir gerçektir. Çünkü bu çözümlerde yaşlılar veya aksakallıların rolleri de, büyük oluyordu. Askerî birliklerin başları veya beyleri, kişilikleriyle sivrilirlerdi. Böylece seçim de, otomatik olarak gerçekleşmiş olurdu. Çünkü, topluluğun hayatı ve varlığı, beyin kişilik, cesaret ve bilgeliğine bağlıydı. Seçilmese bile, «zor yoluyla» (usurpation) başa gelebilirdi. *İl beylerinin*, pek fazla bir «idarî ve siyasî» (politico-administrative) bir faaliyetleri bulunduğu da, söylenemezdi. Fuad Köprülü'nün *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* adlı eserinde, aşiretler bölümünde tanıtılan *İl Beyleri'nin*, bir memur sınıfı (office) yoktu. Sonradan geliştikçe, bunlar ofise, divana da sahip oldular.

2. *HAKAN SEÇİMİNE HALK VE BOYUN KATILMASI* : Yukarıda en küçük Türk birliğinin başını, *baş* veya *bey* olarak adlandırdık. Devlet ve hakanlık anlayışı, bu çekirdeğe dayanarak geliyordu. Bir hakan seçimi, bir beyin seçiminin, daha geniş bir seremonisi gibiydi. Ancak Türkler büyük devletlere sahip oldukça, beylik ile hakanlık anlayışı arasında geniş ayrılıklar doğmağa başladı. Bununla beraber, Anadolu'daki *İl beyleri* bile, Selçuklu Sultanına, *Ulu-bey* diyorlardı.

a). «*Beylikten, Ulu-Beyliğe*» geçiş anlayışı, Türk tarihi ile devlet düşüncesinin temelini teşkil ediyordu. Bunun

içindir ki, Göktürklerde Kağan'ın tahta çıkması ile ilgili olarak anlatılan bazı söylentilerin, Göktürk Kağanlığından çok daha öncelere ait olduğu bir gerçektir. Örnek olarak büyük Göktürk Kağanları, Bumin ve İstemi Kağanlar'ın boyunlarına ip geçirerek, sıkabilecek bir çevrenin varlığına, inanmak çok güçtür. Bununla beraber bu söylentiler, Türk beylerinin «halkla birlikte olma ve halkın yararına çalışma» zorunluğunu gösteren bir sözleşmeyi, bize yansıttıklarından dolayı, ayrı bir değer taşırlar :

b). *Festival-Kurultay* tipinde devlet veya Türk kavimlerinin bir araya gelmesi de, halk ile devlet arasındaki kaynaşmayı olgunlaştırıyordu. Bu *Festival - Kurultay* deyimini, Japon bilgini Shiratori tarafından kullanılmıştır (¹). Shiratori, Hunların Lung - ch'êng'deki kurultaylarından söz açarken, burada üç festival yapıldığını, böylece halkın Hun hakanının çevresinde birleştiğini, aynı zamanda millet birliğinin (*unity of nation*) pekiştirildiğini vurguluyordu. Kurban törenlerinin de ancak burada yapıldığı üzerinde, ayrıca duruyordur. Burada hem *hakan seçimi* ve hem de bir çeşit, *Din ve devlet* toplantısı yapılıyordu : Ağustos ayında ise toplanıp, bir ormanın veya yere çakılmış dalların çevresinde dönerek, a t y a r ı ş ı yaparlardı. Sonbaharda, atlar da semizlenmiştir. (Bunun için) T'ai-lin'de büyük bir toplantı (veya kurultay) yapar ve toplantıda, halk ile hayvanların sayımını yaparlardı. (Bk Çin. n. 17). Bu konuya sonra yeniden döneceğiz. Kommentarlara göre bu yerde, yere ve göğe kurban da veriliyordu. Aynı şekilde din ve devlet toplantısı Göktürkler tarafından da yapılıyordu. Her yıl Göktürk Kağanı ile devletin ileri gelenleri, ata mağarasına giderek, kurban veriyorlardı. «Türkmenlerin Şeceresi» nde anlatılan, büyük tahta çıkma toyları ile Dede Korkut'taki toylar da, Türklerde hakanlar ile halkın, birleşip kaynaşmasına sebep olan toplantılardır. Hakan toy vermezse, halkın şikâyetçi olması, beyle halk arasındaki, hak ile hukuku yansıtan örnek ve dileklerdi.

3. «GÖĞE ÇIKMA TÖRENİ» GİBİ, TAHTA ÇIKMA TÖRENLERİ: Tahta çıkma töreni sırasında, Kağanın bir keçe veya halı üzerine konarak kaldırılması Türk kavimlerinde çok yaygındır. Göktürklerde yeni bir hakan seçildikten sonra, devletin ileri gelenleri onu bir keçe üzerine oturtuyorlar ve (keçenin uçlarından tutarak) onu güneşin (geziş yönünü) izleyerek, dokuz defa döndürüyorlardı. Yukarıda, «Türklere göre dünya hangi yönde dönüyordu» adlı bölümümüzde, güneşin doğudan başlayıp, güneyde gezinip ve batıda battığını, göstermiştik. Bu gelenek ve uygulamayı, Toba devleti ile daha sonraki, Hıтай (Liao) devletinde de, görüyoruz. Daha sonraki şaman törenlerinde de, şaman bir keçe halı üzerine konuyor ve dokuz defa döndürülüyordu. Böylece şaman, göğün 9 katını aşarak, Tanrı'nın yanına ulaşmış oluyordu. Bu konu üzerinde, *Türk Mitolojisi*, I. adlı eserimizde, geniş olarak durmuştuk. Yine kaynağımız, Göktürk kağanının keçe üzerinde her dönüşünde, bütün halkın onu selâmladığını da, sözlerine ilâve ediyordu. Böylece halk, devlet ve kağan arasında, bir bütünleşme ve kaynaşma doğuyordu. Ancak bunun, gerçekten büyük olan Göktürk kağanlarına, bu törenin ne derecede uygulandığını bilemiyoruz.

4. TAHTA ÇIKIŞTA, «KAĞANA VAZİFELERİNİ HATIRLATMA VE AND İÇİRME TÖRENİ»: Türklerde and ve yemin konusu çok geniştir. Gelişmiş Türk kesimlerinde ise, kağanın vazifeleri bellidir. Nitekim Bilge Kağan'da yazıtlarda, hep bu vazifelerinden söz açıyordu. Oğuz Han'ın büyük oğlu Gün Han'ın başkanlığında, kurultay toplanıyor ve devlet içindeki orun ve ülüş meseleleri karara bağlandıktan sonra, and içiliyordu (2). Büyük devlet kuramamış Türklerde ise, mesleğe yeni başlayan genç şamanlar, and içerlerdi. Genç şamanın eline at kollarıyla süslenmiş bir asâ (*tuğ*) verilir ve genç şaman da şöyle derdi: *Düşkünlerin koruyucusu, yoksulların babası ve öksüzlerin anası olacağıma söz veriyorum.* Genç şaman ayrıca, kabileleriyle ruhlara da, doğrulukla hizmet edeceği üzerine, and

ıçerdi. Bu bir çeşit, *Juramentum promissorium* idi ⁽³⁾. Aynı Şey, batıdaki papazlarda da görülürdü. Göktürkler ise, *seçilen kağanın boynunu ipek bir kaytanla sıkıp, kaç yıl kağan olarak kalacağını*, sorarlarmış. Bu da bir çeşit, «hizmet isteme andı», olsa gerektir. Bu konuya, hakanın vazifeleri ile ilgili bölümümüzde, yine döneceğiz. Bu da bize gösteriyor ki, bey veya hakanın vazife ile mes'uliyetleri, Türklerin dinleriyle mitolojik düşüncelerinde bile, yer almışlardı.

5. *HAKAN SEÇİMİNDE, «YETENEK VE LİYAKAT» ARANMASI*: Aslında Allah'ın kader ve ikbâli kime nasıb olmuşsa, hanedan içinde o hakan olurdu. Ancak eski Türk devletleri bunu, din inanışlarına dayanan bir *devlet otoritesi* haline koymuşlardı. Bu inanışın kökleri de, ta *mitolojik çağlara*, kadar uzanıyordu. Göktürklerin bir türeyiş efsanesine göre, kardeşler arasında yarış yapılmış ve *en fazla yükseğe sıçrayan kardeş, bey olarak seçilmiş*. Bir Kuzey Türk destanında ise, *Bey veya Han seçiminde  kardeşe, üç tane kara ok veriyorlar. Yere de, ak bir tabak koyuyorlar. Üç kardeş, oklarını göğe atıyorlar. İki kardeş, gökten düşen kendi oklarıyla ölüyorlar. nc kardeşin oku ise, yere düşüp, ak tabağı parçalıyor ve böylece Han seçilmiş oluyor* ⁽⁴⁾. Herhalde, bu okları, yeniden aşağıya atan, Tanrı idi. Böylece Osmanlıların, «*Nizâm-ı âlem anlayışı*, Tanrı tarafından yerine getirilmiş oluyordu». Oğuz destanını içinde ise, Oğuz Han'ın torunları, direkler üzerindeki altın ve gümüş tavuklara ok atarlar. Ancak bu toyda, bir han seçimi söz konusu değildir. Bir başka Kuzey Türk destanında ise, *güneş kimin yayını tutarsa, o Han oluyor*. Bu rnek, çok daha mitolojiktir ⁽⁵⁾. Açıkçası, beylikte yay kullanma ve alplık, büyük bir rol oynuyordu.

6. *HAKAN SEÇİMİNDE, «BİLGELİK, ALPLIK ve SOYLULUK», TEMEL NEDENLERDİ*: Göktürklerde, kağan olarak seilebilmenin şartlarını, nl Göktürk Kağanı *Işbara Kağan*'ın seçim kurultayındaki, konuşmalarından anlıyoruz. Tahttaki

kağan, biraz zayıf karakterli çıkınca, devletin ileri gelenleri bir araya gelerek bir kurultay topladılar. (*Daha önceki*) Göktürk Kağanlarından dört kağanın oğullarından *en bilge olanı*, İşbara'dır dediler ve bunun için, onu tahta çıkardılar. Demek ki devlet ile millet, kağan çocukları arasında bir ayrılık yapmıyordu. Kim lâıyk ise, onu kağan olarak tahta çıkarıyorlardı. Yeter ki hânedandan olsun ve soylu olsundu. Ancak *annesi yeterince soylu olmayan* ünlü Göktürk Kağanı Mohan Kağanın oğlu Talopien, yetenekli, bilge ve alp bir kişi olmasına rağmen, tahta çıkarılmamıştı. «*Devletin ileri gelenleri, onun kağan olmasını uygun görmemişlerdi*». (Bk. Çin. n. 18). Bunun için de, onun yerine İşbara Kağanı tahta çıkarmışlardı. Bu seçim için gerçek bir kurultay yapılmıştı. Uygurlardan P'u-sa adlı bir lideri, «*Kendi halkı bilge bir kişi olarak kabul ettiği için, tahta çıkardılar*». (Bk. Çin. n. 19). Ancak kaynağımız, *kendi halkı* deyimini, kesin olarak vurgulamaktadır⁽⁶⁾. Göktürk Kağanı Yunyülü'nün kağan olarak seçilmesi için de, aynı deyim geçiyordu. *Onun halkı onu, hakan olarak başlarına geçirdiler*, deniyordu. (Bk. Çin. n. 20).

Babadan oğula verâset Göktürk aile ve devlet geleneğinin, temeli idi. İşbara Kağan kardeşinin, kendi oğlundan daha iyi ve bilge olduğunu görerek, yerine kendi kardeşinin geçmesini vâsiyet etmişti. İşbara Kağanın ölümünden sonra, kardeşi tahtı kabul etmedi ve veliahta şöyle dedi: *Mohan Kağandan beri, küçük kardeşi büyüğe ve meşru olmayan çocuğu da, meşru çocuğa tercih ediyoruz. (Buna göre Kağanın büyük oğlu hanedan içinde en büyük oluyor ve taht verâseti içinde, en meşrû bir çocuk sayılıyordu). Bundan dolayı, atalarımızın t ö r e s i n i bozuyoruz. Ayrıca aramızda, saygı da kalmıyor. Sen tahta çıkmalısın, ben de hiç düşünmeden, senin karşında diz çökeceğim! Bunun üzerine veliaht ise, amcasına şöyle dedi:*

«—Siz, benim amcamsınız. Siz ile babam, bir (ağacın?) kökündensiniz. Soyun kütüğünü, siz oluşturunuz. Ben ise

(bu kütüğün) dal ve yapraklarıyım. Kök dururken ben nasıl kağan olabilirim!..» Bu seremoni, beş veya altı defa yenilendi. En sonunda İşbara Kağan'ın kardeşi, Çulohou Kağan unvanıyla, tahta çıktı. Bu kağan, gerçekten çok korkunç ve savaşçıydı. Ancak, Batıda savaşırken bir ok yarasıyla öldü.

HAKAN SEÇİMİ ANLAYIŞININ TEMELLERİ

1. *HAKANIN KURULTAYDA SEÇİLMESİ, ESKİ VE KÖKLÜ BİR TÜRK GELENEĞİDİR* : Kurultayın, kesin bir tarif ve tanıtmasını bundan sonraki bölümümüzde yapacağız. Uygurların eski çağlarında halk, bilge gördüğü kişiyi başlarına geçiriyorlardı. Ancak Göktürklerde, İşbara Kağanın seçimi dolayısıyla, *Devletin ortasındaki, (yani başkentteki) vezirler (hsiang), (bir defa da yine) devletin ortasındaki generaller* kurultayından söz açılıyordu. Çingiz Han devleti ise, *(Çingiz Han'ın kanını taşıyan bir soylular ve aristokratlar devleti idi. Bunun için, hanedandan olmayan bir kişi, kurultaya giremezdi. Hunlarda ise, seçim kurultay'na boy beyleri; toyuna ise halk da katılabiliyordu. Anlaşıldığına göre Türkler daha demokratik idiler .*

Oğuz destanının bir parçası olan Türkmenlerin Şeceresinde, «Korkut başta olmak üzere, bütün oğuz ili yığıldı. Inal Yavı'yı Han olarak tahta çıkardılar», deniyordu (7). Farsça Oğuz destanı'nda ise, Türklerin kengeş dedikleri seçim kurultayı için şöyle deniyordu : «Köl Erki Han toy yaptı.. Tuman Han'ın atalarından kalan altın evi diktirdi.. Oğuz urukları ile büyüklüklerini (ekâbir) ve ileri gelenlerini (eşrâf) topladı.. 32 yıldır oturduğum bu taht Tuman Han'ındır. Padişahlık tahtı, YÜCE TANRI tarafından seçilmiş olan, onların nesline lâyıktır. Onlar hata yapmazlar», deyip tahtı Tuman Han'ın oğlu Tiken ile baş biçen Inal Yavkı'ya vermek istedi (8). Bu farsça Oğuz-nâme'de geçen «ekâbir, eşrâf» gibi deyimler, yuvarlak sözlerdir. Bunlardan seçim kurultayında, kimlerin bulunduğunu çıkarabilmek, çok zordur. Ancak Türkmenlerin Şeceresi, Oğuz

Han'ın toy veya kurultayına girenleri, şöyle sıralıyordu : 1. Oğuz'un oğul ve torunları, 2. Kuma çocukları.. 3. Oğuz Han'ın soyundan olmayıp da, defterde yazılmış bulunan, Kalaç, Kıpçak, Kanglı, Karlık.. gibi boylar⁽⁹⁾. Bundan da anlaşılıyor ki, Oğuz Han'ın toyuna, belli başlı Türk kavimlerinin bey ve temsilcileri de giriyorlardı. «Altın ev veya otağ ise, devlet ve hanedanın bir tevârüs sembolü» gibiydi. Yine aynı kaynak, başka bir yerde ise, *ilin ihtiyarları ile beyler ve yiğitlerin de katıldığını* söylüyordu⁽¹⁰⁾. Türklerin, Çingiz Han devletine göre, daha demokratik oldukları, bundan da anlaşılıyordu.

Çingiz Han devletinde Han ölünce, Kurultay hemen toplanırdı. 1246 daki Göyük Han'ın seçiminde, *seçim kurultayı otağı* içine, iki bin kişi sığmıştı. Elçiler de, otağ içine alınırdı. Halk ise sonucu, dışarıda beklerdi. Yasak, *koru* bölgeyi aşma, yasaktı. Göyük Han'ın Han seçilmesi, daha önceden karar altına alınmıştı. Seçim, gizliydi. Ancak sonuç belliydi. Çingiz Han devletinde seçim kurultayları, Çingiz Han'ın doğduğu yerler olan, Köge Na'ur (Gök Göl) ile daha batıdaki Onan ve Kerülen ırmakları dolaylarında yapılırdı. Bu gelenek, *Mengü Han'a* kadar devam etmişti. İlhanlı devleti ise, Mogolistan'dan çok uzaktaydı. Bunun için, İlhanlı devletinde seçim kurultayları, ölüm döşeginde yatan hakanın hemen yanı başında veya çoğunlukla, Tebriz'de toplanırdı. Hakanlığı zorla alanların seçim kurultayı ise hemen, en son zaferi elde ettiği yerde yapılırdı. Yani hakanlık her ne yolla alınırsa, alınsın, kesinlikle bir seçim kurultayı yapılır ve *hükûmdarlık, meşrû gösterilirdi*.

2. «TAHTA ÇIKMA», TÜRKLERCE NASIL ANILIYOR VE TANINIYORDU? En eski Türk yazıtlarında tahta çıkma, *olurmak*, yani oturmak sözü ile anılırdı. Eski türkçede *olurmak* söztünün, üç manası vardır: 1). Tahta çıkmak. Bu, en eski manasıdır. 2). Bir yerde oturmak, ikamet etmek. Bu, daha çok Tonyukuk yazıtı ile başlıyordu. 3). Kalkmanın kar-

sısı olarak oturmak. Göktürk yazıtlarında *tahta çıkmak, oturmak*; *Tahta çıkarılma* ise, *olurtmak* sözleriyle karşılanıyordu. *Özümü o Tanrı Kağan olarak oturttu*, gibi.. Yani Göktürk Yazıtlarındaki yazılışıyla, (*Özimin ol Tengri*) *Kagan olurttı*(ID26). Tıpkı *Met e*'nin unvanı gibi: *Gök (veya Tanrı) tarafından tahta çıkarılmış, Hunların Büyük (Uluğ) Hakanı*. (Bk. Çin n. 21). *Mete*, Çin imparatoruna yazdığı mektupta, söze böyle başlıyor ve bundan sonra da, Çin İmparatorunun esen olup, olmadığını soruyordu. *Met e*'nin bu mektubunda *tahta çıkarılmış* sözü, çince «*li*» işareti ile karşılanıyordu. Bu çince «*li*» işareti, tahta çıkmak veya yalnızca oturmak karşılığında da, kullanılırdı. Çinceden türkçeye çevrilmiş Uygur kitaplarında da, çince «*li*» işareti, türkçe *olurmak* sözüyle karşılanmıştır. Sonradan bu sözün, bu yüce manası kaybolmuş ve *Çince-Uygur Türkçesi sözlüğü* içinde, âdi oturmak karşılığında, «*tso*» işaretiyle gösterilmiştir ⁽¹¹⁾. *Olurmuş orun*, yani *oturduğu taht* ise, yalnızca «taht» sözüyle karşılanmıştır ⁽¹²⁾. (Bk. Çin. n. 22). Batıdaki Türklerde ve Osmanlılarda da, *tahta oturma* sözü yaygındır. *Tahta çıkmak* anlayışı üzerinde ise, az sonra duracağız. Bu, bir yükselme ve çıkıştır.

«*Üzerine oturmak*» (*üze oturmak*), yani «halkın üzerine hakan olarak oturmak», hakan ile halk arasında, yüce devlet ile millet arasında, dikeyine bir yükseklik ve mesafe anlayışını doğuruyordu. Nitekim Göktürk yazıtlarının muhteşem girişinde de, «yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer, ikisi arasında insanoğlu (*kişioğlu*) yaratıldığında *kişioğlu üze*, yani *insanoğlunun üzerine* ise, büyük Türk kağanları Bumın ve İstemi kağanlar oturmuş yani (*olurmuş*) idiler, deniyordu. İnsanoğlu ile Türklerin yüce devleti ve hakanları arasında da, bir yükseklik aralığı ve uzaklığı vardı. Aslında bu inanış ve anlayış, Çin ile Önasya kültürlerinde de görülür. Tahtın merdivenleri bazan 7 ve bazan da 9, yani gök katlarının sayısı kadardı. Tonyukuk yazıtında, *Dokuz Oğuz üzerine Kağan olarak oturdu* (*Tokuz Oğuz üze Kağan olurtı*) sözü, tipik bir tahta çıkmak anlayışdır(T.9).

3. «TAHTA ÇIKMA», YUKARI GÖTÜRÜLME VE YÜKSELTİLME ANLAMINDA İDİ : Kültegin Yazıtında, *babam kaganı, annem hatunu götürmüş Tanrı*, yani tahta çıkarmış deniyordu. Eski türkçede götürmek, *kötürmek* sözünün bir manası da, «yükseltmek», demektir. Uygur çağında buna *örü*, yani yukarı sözü de katılarak, *örü kötürmek* deniyordu. Bu manayı, çinceden türkçeye tercüme edilen kitaplardan, kesin olarak öğreniyoruz. (Bk Çin. n. 23). Herhalde XI. yüzyılda, üzerinde oturulacak, yüksek seki veya kerevet karşılığında kullanılan *kötrüm* sözü, bu manadan kaynaklanıyordu. (13). Tahta götürülme, yükseltilme, herhalde Tanrı tarafından yapılıyordu. Ancak Çingiz Han'ın torunları tahta çıkarken, örnek olarak Ögedey Han'ı, *kardeşi Çagatay ile amcası elinden tutarak tahta çıkarmışlardı* (14). Ancak bir gerçek varsa, bütün Ortaasya Türk ağızlarında, götürmek, kötermek sözünün, «yükseltmek» manasına geldiğidir (15). Aynı zamanda *taht*, yani *orunluk*, *yüksek* ve *edizlik* sayılmıştır (16). Yücelik ve yükseklik, han tahtının bir tanıtması idi. Ayrıca Cihân İmparatoru sayılan Çingiz Han'ın torunlarının *tahtında dünyanın dört bucak ile dört bucağın hakanlarının tahtlarını temsil eden, dört minder veya şilte* daha bulunuyordu (17). Yani yer-yüzü taht üzerinde kurulmuş ve temsil edilmişti. Elinden tutulma yoluyla götürülme veya tahta çıkarılma, Osmanlılar ile Altay Türklerinde de vardır.

4. «TUĞ DİKME» YOLU İLE HAN İLAN ETME: Bilindiği üzere tuğ, devletin ve İmparatorluğun bir sembolü idi. Aynı zamanda tuğ mukaddesti. Bunun için daha eski çağlarda, tuğa kurban da verilir ve saç yapıldı. Osmanlılar ile Batı Türklerinde 7 tuğ dikilirdi. Doğuda ve başlangıçta ise, 9 tuğ geleneği vardır. Dokuz sayısı, gökteki dokuz gezegeni temsil ederdi. Gök de, dokuz kattı. Dünyada, dokuz bölgeye bölünmüştü. Batı Türklerinde, biraz da Önasya kültürlerinin tesiriyle, yedi sayısı yayılmıştı. Çingiz Han, 1206'da han ilân

edildiği zaman, *dokuz kollu beyaz bir tuğ* dikilmişti. Bu, Cihân İmparatorluğunun bir sembolü idi. Çin'deki Mukali'nin tuğunda ise, ayrıca *siyah bir ay vardı*. Ancak, bir nokta karanlık kalmaktaydı. Tuğ, ilk kağanın tahta çıkışında ve devletin kuruluşunda mı; yoksa her kağanın, han ilân edilişinde de, ayrı ayrı mı dikiliyordu, bunu bilemiyoruz. Devlet kurulurken dikilen tuğların, herhalde devlet ve halk arasında, ayrı bir ululuk ve yüceliği vardı. Bunun için de, mukaddesti. Türk alaylarına da sancak bir defa verilirdi.

V. BÖLÜM

DEVLET MECLİSİ VE KURULTAY

Kurultay sözü, Türkçe *kurul* ve moğolca *tay* ekiyle oluşmuş, bir sözdür. Bugünkü türkçemize bu deyim, Çingiz Han devletinden girmiştir. Kurultay, bir *Danışma Meclisi*dir. Oğuz türkçesindeki asıl karşılığı *kengeş* demektir. Ancak, kurultayın bir toplantı olması sebebiyle, Oğuz Türkleri onu, *yığmak*, *dernek*, *derim*, gibi birçok sözlerle de, adlandırmışlardır. Kurultay, devlet idaresinin temelini oluşturur. Bundan dolayı bu konu üzerinde, derin olarak durmak gereklidir. Çünkü bunun üzerinde, şimdiye kadar doğru dürüst bir araştırma da, yapılmamıştır. Yapısını ve ayrıntılarını bilmediğimiz, temel bir devlet müessesesi hakkında birkaç bilgi ile hüküm vermek ve sonuca varmak, doğru değildir. Türk tarihinin kaderi budur. Her konuya derin olarak girmek gerekmektedir :

KURULTAY ANLAYIŞININ TEMELLERİ

1. *METE İLE, İLK KURULTAY HABERİ BAŞLIYORDU* : Hunların doğusunda bulunan, Proto-Moğol Tunghu devletinden, Mete'ye bir elçi gelir ve Mete'nin ünlü atını ister. Tunghu devletinin gayesi, Mete henüz zayıf iken, onu bastırmaktır. Mete, devletin ileri gelenlerini toplar ve onlara durumu bildirir. Herkes buna karşı gelir. Ancak Mete, komşu devletten bir at esirgenmez; der ve kendi atını verir. Az sonra elçi yine gelir, Mete'nin kadını ister. Ancak bu, Mete'nin ünlü ulu hatunu değildir. Mete yine kurultay toplar. Buna herkes çok kızar ve bu Tunghularda, *ahlak anlayışı* (tao) diye bir şey yok, diyerek bağırırlar. Ancak Mete, onları dinlemez ve kadını verir. Az

sonra aynı devletin elçisi yine gelir. Bu kez çorak bir toprak parçası ister. Mete' yine kurultay toplar ve durumu, devletin ileri gelenlerine bildirir. Buna bazıları karşı gelmezler ve at ile kadın verildikten sonra, bunu da verelim, derler. O zaman Mete kükrer ve şöyle bağırır: «—At ve kadın benimdi. Onun için verdim. Toprak ise, devletindir. Devletin malını başkasına nasıl verebiliriz?» Mete bunu dedikten sonra, toprak parçasını verelim diyenlerin başlarını, hemen orada kestirir.

«Mete'nin kurultayı», bir çeşit Oğuzların «kengeş» ve meşveret meclislerine benzemektedir. Toplanma, görüşme vardır. *Ancak son söz devletin sahibi olan hakanın oluyordu.* Mete orduda, çok sert ve disiplinli bir eğitim uygularken; ona benzer sert ve öğretici bir eğitimi de devlet içinde uyguluyordu. Kaşgarlı Mahmud'un derlediği çok eski bir Türk atasözünde dendiği gibi, *Geniş elbise parçalanmaz, danışmakla gelişen bilgi ise, bozuk ve kötü çıkmaz!*

2. KURULTAY, BAŞLANGIÇTA TÜRKLERDE, DİN TÖRENİ, BAYRAM, YEME İÇME TOYU, EĞLENME İLE YARIŞMAYIDA, İÇİNDE TOPLAYAN BİR DEVLET TOPLANTISI İDİ: Önemli olan nokta budur. Bu toplantılarda, halk ile devlet birleşiyor ve kaynaşıyordu. Çingiz Han devletinde ise kurultay, aristokratların, yani Çingiz Han'ın soyundan gelenlerin toplantısıdır. Anlaşıldığına göre, dernek veya toy şeklinde olan bu kurultaylara, Hunlar ile Oğuzlarda, halk da katılıyordu. Büyük Hun devletinde başlıca üç büyük toy ve yığınak vardı: 1) *Yeni yıl bayramı.* 2) *İlkbahar bayramı.* 3) *Güz bayramı.* Bilhassa bu sonuncusu, yani güz bayramı, büyük bir kurultay şeklinde, Çin'in kuzeyindeki Lung-ch'êng adlı yerde yapılırdı. Bu bayram veya toy kurultayına, devletin bütün ileri gelenleriyle, vassal veya bağlı kuralların da katılma zorunluğu vardı. *Bu büyük Bayram Kurultayı'na gelmeyenler, Hun hakanına isyân emiş sayılırlardı.* Tıpkı Dede Korkut'daki gibi! Dış Oğuz, Bayındır Han'ın toyuna gelmedi diye, düşman ilân edil-

mişi. Güz kurultayında, atlar da semizlenmiş ve savaşıa hazır olmuş olurlardı. Bu konuya az sonra yeniden döneceğiz.

Oğuzlarda kurultay veya danışma toplantısı yaygın olarak, *toy* veya *düğün - dernek* şeklinde yapıldı. Yani bu toplantının içinde, *yemek içmek* de vardı. Zaten, gerek halkı ve gerekse beyleri yedirip içirmek, hakanın bir vazifesi idi. Aşığıda da belirteceğimiz gibi, halk ile beyler Hanlardan davacı olabirlerdi. Bu toyların içinde, hanın evini yağma etmede vardı. *Divan* veya devlet divanı, Dede Korkut'da daha çok Bayındır Han'ın, yani hanlar hanının huzurundan söz açıldığı zaman, söylenen bir kuruluş ve deyimdir. Dede Korkut da divanın da, hem bir toplantı yeri ve hem de toy yeri olduğu görölmektedir. *Ağır ulu divan, davulların gümbür gümbür döğüldüğü*, bir yerdir.

3. YILLIK BÜYÜK DİN TÖRENİ İLE KURULTAYIN BİR ARADA YAPILMASI: Din ve devlet hayatını, devlet ve orduya ait heyecanı, hep birlikte yaşama ve böylece sosyal gelişmeyi, bu yolla tamamlama, Türk tarihine çok şeyler vermiştir. İslâmiyetteki yücelik ile cihâd ruhu da, bu kaynaktan geliyordu. Peygamberin başkumandan olması, duygu ve gönüllere bambaşıka bir yön vermişti. Eski Türk tarihinde *baş rahip*, yahut Batıdaki deyimlerle «*pontifex maximum*», yani papa veya papaz, eski Türklerde hakanların kendileri idi. Şimdi, birkaç vesika sundukan sonra bu konuya yeniden döneceğiz.

a) Kurultay ile din törenlerinin kaynaşması: Bu çeşit toplantılar, en muhteşem sahneleriyle, ilk defa Büyük Hun İmparatorluğunda görölmekte ve Göktürklerde de, devam etmekteydi. Kaynaklarımız, Hunlardaki, gerçekten büyük ve muhteşem olan üç kurultay için, şöyle diyorlardı: 1) *Yılbaşında (veya yılın ilk ayında, yani ocakta), Hun hakanının sarayında (veya otağında), küçük kurultay*

yapılırdı. (Bu tören), atalara kurban verilen (saray veya otağdaki) sunakta yapılırdı. Bilindiği üzere Türklerde, Çin'de yapıldığı biçimde bir ata kültürü veya atalara tapınma ile atalara kurban verme gibi, çok ayrıntılı ritler veya seremoniler yoktu. Nitekim Çin tarihleri de, *Göktürklerin, atalara kurban verme tapınakları, -yani Çin biçiminde- yoktur. Ataların keçeden heykellerini yapar ve bir torba içinde, saklarlardı, diyorlardı. Türkler bu ata heykelciklerine, tös adı veriyorlardı. Ancak Hunlar, anlaşıldığına göre, bunun yerine bazı yerlerde altın heykel kullanıyorlardı. 2. Büyük Kurultay (veya toplantı), yılın 5. ayında, (yani mayıs ayında, bahar başlangıcında veya yılbaşında), Lung-ch'êng'de yapılırdı. Bu toplantıda, kendi atalarına kurban verilirdi. (Halbuki yukarıda, atalar için verilen kurban sunağı, Hun hakanının sarayında bulunur, denmişti). Yer ile göğ'e, kötü ve iyi ruhlara da kurban, burada verilirdi.*

b) Bağlılık ve sadakat andı'nın yenilenmesi, bu kurultayda yapılıyordu. Prensler, devlet büyükleri, boy beyleri ile Hun İmparatorluğu'na bağlı kırıllar, baharda bu kurultaya katılıyorlar ve Hun hakanına, böylece bağlılıklarını bildirmiş oluyorlardı. Örnek olarak, Batı Türkistan'ın doğusundaki Wusun Kralı, ta Orhun'daki bu kurultaya gelerek, katılıyordu. Gelmezse bağımsızlığını ilân etmiş ve düşman biri olarak, kabul ediliyordu. Bunu, kesin olarak biliyoruz. Dış Oğuz, hanın toyuna gelmedi diye, Oğuzlarda kopan gürültüyü, Dede Korkut'tan biliyoruz. Lung-ch'êng, Ejderha Kalesi demektir. Ancak Hunlarda, surlu şehirler yoktu. Daha sonraki kaynaklar ise bu yeri, yalnızca Lung-kurban sunağı (tz'u) adıyla anıyorlardı (HHS, 119). En iyisi buna, Ejderha-kurbanı denseydi, belki daha doğru olurdu. Çünkü SC So yin'in, eski notuna göre Hunlar, batıdaki Ejderha Tanrısı'nı saygıylarlardı. Bu notu, biraz dikkatle karşılamak gereklidir. Çünkü Hunlar ile Göktürklerde, bir ejderha kültü ve ibâdeti, görülmüyordu.

c) *Savaş ve sayım kurultayı*. Devletin kaynakları ile halkının kontrol ve sayımı, yapılan bir toplantıya *Sayım Kurultayı* da, diyebiliriz. Bu kurultay, sonbaharda, eylül ayında yapılırdı. Çünkü bu ayda atlar güçlenmiş oluyorlardı. Askerlik yapacak gençler de, evlerindeki işlerini bitirmişlerdir. Kaynaklarımız şöyle diyorlardı : *Sonbaharda atlar güçlenince, (yani semizlenince), (Çin'in kuzeyindeki) T'ai-lin'de büyük toplantı (veya kurultay) yapılır. Burada insan gücü gözden geçirilir ve hayvanların sayımı yapılır.* (Bk. Çin n. 24). Aslında bu vesika, içinde topladığı sözler ve mara bakımından, çok görkemlidir. Bu vesikanın, devlet yapısı ve anlayışı bakımından taşıdığı büyük değeri, az sonra belirteceğiz. Daha sonraki bir kaynağımız ise şöyle diyordu : *Hunlar bir yılda üç defa ejderha (veya Lung) kurban töreni yaparlar. Yılın birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarının, (yani ocak, mayıs ve eylül aylarının) wu günlerinde, göğe ve tanrılara kurban verirler (HHS, 119. 5).* Buradaki wu günü, Çin imparatorunun tahtının bulunduğu yerin, yani yerin tam ortasının, sembolü olan bir gündür. Bu 5. gün olsa gerektir. *Tan-lin* şehri, Kuzey Çin'deki Ma-i şehrinin yakınında idi. De Groot'un da dediği gibi eylül ayı, Hunlarda kışın ve dolayısıyla savaş hareketlerinin başladığı bir çağıdı. Bu çağ, aynı zamanda Çin'de harman mevsimi idi.

d) *Göktürklerde devlet toplantısı* da, çoğu zaman bir din töreni şeklinde görülüyordu: Göktürkler de Hunlar gibi bu büyük toplantıyı 5. ayda, yani mayıs ayında bir *Bahar bayramı* şeklinde yaparlardı : *(Göktürk) kağanı, sürekli olarak Ötüken dağında otururdu. Çadırı, doğuya, yani güneşin doğduğu yöne dönüktü. Böylece, (güneşi) saygılamış olurlardı. Her yıl (Göktürk kağanı), devletin ileri gelenleriyle birlikte, kurban vermek için, ata mağarasına giderdi. 5. ayın, yani mayısın ortalarında ise, toplanırlar ve «Gök Tanrı» ya, Temir (?) ırmağı kıyısında, kurban verirlerdi. Burası, Ötüken'den dört veya beşyüz mil kadar, bir uzaklıktadır. Oramın çev-*

resini, çok yüksek dağlar, yükselerek çevirirler. Bu dağlarda, çok ot ve ağaç vardır. Burasına, Po-teng-ning-li dağları denir. Bunun manası ise, Yer Tanrısı demektir. (CS, 50). Bu çok önemli vesikayı, P. Pelliot açıklamaya çalışmıştır (TP, 26, s. 214). Burada, diğer ayrıntılar konumuzu doğrudan doğruya ilgilendirmediklerinden, üzerinde durmayacağız. Bu törene, halk da katılıyordu. (Bk. Çin. n. 25). Bu mağara, Göktürk türeyiş efsanesinde, kurdun girdiği ünlü ata mağarası olmalıdır. Yüksek dağlarla çevrili yer de, herhalde «Ergenekon» idi. Bu toplantıda, at ve koyunda, kurban ederlerdi (SS, 84).

e) *Uygur Devlet-halk toplantısı*, M.S. 983-985 yıllarında, Turfan'a gelmiş olan ünlü Çinli elçi ve seyyah Wang Yen-t'ê'nin gezi raporunda çeşitli yönleriyle, çok defa anlatılmıştır. Uygurlarda, tam bir demokrat idare vardı. Halk ile hakan arasındaki ayrılık veya mesafe azalmıştı. Sosyal adalet yine tam olarak kurulmuştu. Çünkü bu gezi raporunda, *Uygurlarda herkes çalışır, çalışamayanlara da devlet yardım eder, deniyordu.*

4. *KURULTAY, MİLLETİN BİRLEŞMESİ, KAYNAŞMASI VE DİN İLE DEVLET GÜCÜNÜ, TEK ELDE TOPLAYAN, BİR GÖSTERİ VE TOPLANTIDIR:* Böylece, konunun temel noktasına, gelmiş bulunuyoruz. Türk devletlerindeki kurultayların bu özelliğine, Çin kaynakları yoluyla ilk defa ine-bilen ünlü Japon bilgini Şiratori olmuştu. Ona göre, *devletin ve milletin temellerini sağlamlaştıran hiçbir müessese ve kuruluş (institution), Hunlardaki bu üç festival-kurultay kadar, güçlü ve gerekli olamazdı. Milletin birleşip ve kaynaşması (the unification of nation), bu toplantılar yolu ile sağlanıyordu. Prensler, büyük memurlar ile vassallar, bu festival-kurultaylarına gelmek zorunda idiler. (Bilhassa mayıs ayı kurultayına). Bu festival-kurultaylara gelmeyenler, yalnızca Tanrı'nın değil; hakanın da emirlerine bağlanmama ve sadakatsizlik (di-*

sobey the summons) ile suçlanırlardı. Gelmeyenler, kanun dışı hainler, tâbiler veya bağılılar (*disloyal subject*) olarak, kabul edilirlerdi. Aynı zamanda bunlar, isyân etmiş, başkaldırmış (*insurgent*) kişiler olarak sayılırlar ve cezalandırma yoluna gidilirdi. Bunların, tarihteki örneklerini de, görüyoruz. M.Ö. 85'de kızan Hun prensleri, Lung-ch'êng'deki büyük kurultaya gitmiyorlardı. M.Ö. 93 yılında Sol Bilge Prensi ise, hakan-dan korkup, kurultaya gitmedi. Bunu Şiratori de, anıyordu. (TB, T, s. 29). Hatuna kızan bazı prensler ise, hakanın otağın-daki toplantıya gitmiyorlardı. Eskiden beri Hunlara bağlı olan Wusun kralı da biraz güçlenince, *Hunların saray toplantılarına gitmedi*. Bunun üzerine Hunlar ordu göndererek onları ceza-landırmak istemişti. Bu davranışlar, devletin müesseselerinin kuruluşu ile, devlet anlayışının gelişip, güçlenmesini destek-lediklerinden, bu hadiseleri çince vesikalarla, vesikalandır-mak gereklidir. (Bk. Çin. n. 26).

Japon Şiratori'ye göre Hun hakanını da, bir Çin im-paratoru gibi düşürmek gereklidir. Çünkü Çin'deki iki törende yere ve göğe, Çin imparatorunun bizzat kendisi kurban ve-rirdi. Onun yerine başka hiçbir kimse bu işi yapamazdı. Hunla-rın da bu büyük bayramlarında, herhalde yalnızca Hun hakanı toplantıya başkanlık ediyor ve sunguları, kendi eliyle sunu-yordu. Bu onun, bir imtiyaz ve ayrıcalığı (*privilege*) idi. Bu hak ve vazifesini hiçbir yolla, başkası hesabına feragat ederek, başkasına bağışlayamazdı. Çünkü Hun hakanı, Gök tarafından tahta çıkarılmış ve bu hak yalnızca kendisine verilmişti. (A. esr., s. 28). Şiratori, bu görüşlerinde, çok haklıdır. Gök tük devletinde de durumun, aynı olduğu görülüyordu.

Oğuzlarda *kengeş toyu*, çok önemli idi: *Hanlar hanı, Han Bayındır Han, yılda bir kere toy edüp, Oğuz beglerin ko-nuklar idi*. (DK, 10, 4). Görülüyor ki Oğuzlarda, -önemli birşey olsun olmasın- han, yılda bir kez, beylerini toplayıp konuklu-yor ve bu arada, danışma ile görüşme oluyordu. Yukarıda gör-

düğümüz gibi, *toya gelmeyenler*, Hunlarda da düşman kabul edilirdi. Dede Korkut'ta şöyle deniyordu: *Üç Ok, Boz Ok yığnak olsa, Kazan eviün yağmaladur idi... İttifakı cem'i, Taş Oğuz Begleri, Kazana gelmediler... âdavet eylediler... (DK, 291)*. Aslında ev yağmalatma toyu, bir halk toyudur. Yalnızca beglerin toyu, değildir. Dede Korkut'un birkaç yerinde görüldüğü gibi düşmanlık, toya gitmemekle veya toya çağırılmamakla başlıyordu. *Türkmenlerin Şeceresi'*ne göre *Salur* boyundan *Öğürçik*, kim ki toy tutmadıysa onları buldum, diyordu⁽¹⁸⁾. Toy tutmama da, herhalde bir ayıp idi.

KURULTAY VE DİVAN ÇEŞİTLERİ

1. TÖREYİ KURMA VE TOPLAMA KURULTAYI:

Türklerde yeni bir devlet kurulunca, töreyi tesbit edip kurmak için de, büyük bir kurultay yapıldığını görüyoruz. Aslında o devletin töresi, devletin kurucusunun adını taşırdı: *Oğuz Han töresi veya orun ile ülüşü, Bumin Kagan, İstemi Kagan törüsü, Çingiz Han yasası, hatta Fatih'in Kanun-u Osmanî'si, gibi... Oğuz Destanı* içinde, *Oğuz Han* savaştan döndükten sonra, büyük bir *zafer toyu* yapar. Bundan sonra da ikinci bir *Töre toyu* yapar. Direkler üzerine konmuş olan tavuklara yapılan atışlar yapılır. *Orun, ülüş ve ongun'*ların, *Oğuz Han*'ın çocukları arasında dağıtılması ise, ikinci toyda yapılmıştır. Bu konu üzerinde, *Türk Mitolojisi* adlı eserimizde, derin olarak durmuştuk (s. 206). *Türkmenlerin Şeceresi* ise, bu töre toyunu, *Gün Han* zamanına almaktadır. *Gün Han*'ın veziri *Irkıl Hoca*, nişan ve damgaları, *Oğuz Han*'ın çocuklarına dağıtır ve töreyi kurar. Bundan sonra da, büyük bir toy yapar.

a). *Toylar ve devlet protokolu*: Günümüzde bile devlet yemekleri, devlet içindeki protokol ve rütbelerin, kesinlikle belirlendiği yerlerdir. Resmî yemeklerde herkes, her istediği yerde oturamaz. Türklerdeki «*ülüş*», töre ve gelenekleri de, bu protokolu düzenleyen bir töredir. Topluluk içindeki herkesin yeri, bu *ülüş* haklarına göre, belirlenir. *Ülüş* sözü,

ülüşmek veya *üleşmek* köklerinden gelir. Manası, pay demektir. Bir kişinin *ülüş* hakkı, başarısıyla yükselebildiği gibi, başarısızlığı ile de, düşebilir veya kaybedilebilirdi. Bunun için Dingelstedt ve ona dayanarak da Krader, *Kazaklarda sınıf yoktur. Herkes, kendini atasından beri, soylu sayar. Harkes, atası ile öğünür. Yalnız aralarında, bir öncelik veya üstünlük hakları (the right of priority) vardır. Buda ziyafetlerde, et kesmek ve et üleşmekle ortaya çıkar* (19). Görülüyor ki, Oğuz destanındaki *ülüş* töresi, kuzey Türklerinde de, halk arasında hâlâ yaşamaktadır. Halk arasında sınıf yoktu. Ancak atalardan gelen bazı hizmet ve başarı üstünlükleriyle aralarında, karşılıklı rıza ve hoş görüye dayanan, bazı ayrıcalıklar oluyordu.

b). *Türk töresinin kuruluşu*, herhalde çok eskilere dayanır. Ancak Reşideddin ile Türkmenlerin Şeceresi gibi Oğuz destanı ile ilgili kaynaklar, Türk töresini koyan kişinin, Oğuz Han'ın Büyük oğlu Gün Han'ın veziri, *İrkıl Ata* veya *Bilge İrkıl Hoca* olduğunu yazıyorlardı. Önemli olan nokta, Türk töresinin *bilgeler* tarafından kurulmuş olması ve Türk kavimlerinin de, buna inanmış olmalarıdır. Yoksa, *İrkıl Ata* diye bir vezirin veya bilgenin yaşamış olduğu, çok şüphelidir. Nitekim Prof. A. İnan, bu vezirin, Türk mitolojisinde yarı Tanrı bir kam veya şaman olabileceğini göstermiştir (20). Bir kurultayda veya bir toplantıda, kim nerede oturacaktır? Bu, Türklerin deyimiyle, bir *orun*, yani *mevki* meselesidir. Herkesin mülkiyet ve hâkimiyetini gösteren bir *damga* ile, yine her Türk topluluğunun bir sembolü olan bir *bayrak*, Türk tarihinin hep bu mitolojik çağlarında oluşmuş, hukukî belgelerdir. Bütün bu töreler, *topluluk düzeni* ve *askerî bir disiplin* kurmak için, konmuş kanunlardır. Hunlar, T'ai-lin kurultayında, *ormanın veya fidanların çevresini, atlar ile üç defa döner ve dururlardı. Bu, onların atalarından kalmış, eski bir töre ve kanun gibidir.* (21). Çin tarihi, kanun (fa) sözünü, burada bilerek söylüyor ve kullanıyordu. (Bk. Çin. n. 27).

2. **KURULTAYLAR, TÜRK TARİHİNDE HANGİ GEREKLER İÇİN TOPLANIRLARDI?**: Kurultayın sınırlandırılmış olanları aslında Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *divan* demektir. Nitekim Dede Korkut'ta da, Oğuzların büyük hanı *Bayındır Han*'ın divanından, söz açılmaktadır. Çingiz Han ve oğullarının başkenti olan Kara-Korum'da da divana benzer bir ofis (office) vardı. Devlet içinde büyük bir saygı ve otoriteleri olan, Çinkay gibi bir bürokrat sınıfı, bu divanı oluşturmuyorlardı. Buna rağmen seçimler, savaşlar, tayinler ile ekonomik düzenlemeler hatta büyük yargılar, Çingiz Han devletinde, kurultay tarafından karara bağlanıyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Çingiz Han devletinde kurultaya, yalnızca Çingiz Han soyundan olanlar girebilirlerdi. Hunlar ile Gök-türklerde, hanedan ile boy beyleri, bilgeler ve vassallar da giriyorlardı. Bunlar, yarı yarıya din toplantıları görüntüsü de, veriyordu. Dede Korkut'ta ise beglerin yanında, 366 alp erenler de vardı. Kurultay toyuna ise, bütün halk katılıyordu. Aslında Türklerde, *yeme içmesiz* bir toplantı düşünülemezdi. Kurultayın bu ana çizgilerini sunduktan sonra, şimdi tarih kaynaklarında bulduğumuz, bazı kurultay türlerini sıralayabiliriz. Tabii olarak bu bizim sunduklarımıza, daha birçok kurultay çeşitleri katılabilir ve konu daha da genişletilebilir :

1) *Savaş kurultayı*: Attila Hunlarında bu kurultay, ya savaş başında veyahut da savaş ortasında, yeni bir taktik uygulamak için, yapıldı. Ancak şunu unutmamak gereklidir : *Savaş kurultayı, at üzerinde yapıldı*. Bu da, bu tür kurultayın bir özelliğidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Mete ile oğullarının devletinde savaş kurultayı, sonbaharda ve eylül ayında yapıldı. Çünkü bu mevsimde atlar güçlenmiş ve savaşın güçlüklerine karşı hazırlanmış olurlardı. Buna Türkler, her çağda büyük bir önem vermişlerdir. Mete de, Yüecileri yendiğini Çin imparatoruna haber verirken, *atlarının gücü ile* sözünü, sözlerine katıyordu. Hunların eylül ayında Çin'in ku-

zeyindeki T'ai-lin'de yaptıkları kurultayda, *Sayı m yapılır ve devletin insan gücü hesaplanır ve hayvan sayısı da tesbit edilirdi*. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu toplantı, şuurlu ve hesaplı bir seferberlikti. Çin akınları ise, bundan sonra başlardı. Hem de harman mevsiminde. Burası, Hunların çok eski bir yurdu idi. Herhalde büyük din törenleri de, bu toplantıda yapılıyordu. Nitekim buraya sonradan gelen Proto-Moğol Sienbiler, *göğ e kurban verdikten sonra, ormanın çevresini atla üç defa dönüyorlardı*. Savaş arasında yapılan toplantıların en tipik olanını, M. Ö. 99'da görüyoruz. Savaşı durduran komutanlar, bir araya gelerek hemen yeni bir taktik seçmişlerdi ⁽²²⁾. Göktürklerin tesiri altında kalan, yarı Proto-Moğol Kitanlar, *savaşta bir araya gelebilmek için, işaret veriyorlardı* ⁽²³⁾. Dinamik ve hareketli bir savaş taktiği uygulayan Türklerin, zaman zaman bir araya gelip, taktik değiştirmeleri çok görülürdü. Savaş öncesi yiğitlerin toplanması da, bir çeşit *savaş kengesi ve meşveret kurultayı* gibidir. Kaşgarlı Mahmud eski bir Türk atasözünü verirken, *alplar kamug tirkeşür*, yani *alpların hepsi bir araya geliyorlar*, çünkü düşmanın postacısı gelmiştir (MK, 3, 65). *Tirkeş* sözü de, eski Türkçede bir toplantı ve kurultay gibidir. Dede Korkut'da bunun yerine *yığıldı* sözü kullanılıyordu. Yine başka, çok eski bir Türk atasözünde, *Kalın eren tirkeşür*, deniyordu (MK, 1, 148). Yani *sayısı pek çok olan erler bir araya geliyorlardı*. Brockelmann, kendi indeksinde, *tirkeşme* sözünü biraz da haklı olarak, *sıraya girme, savaş düzeninde dizilme*, diye yorumluyor (s. 209). Kuzey Türk mitolojisinde, *savaş öncesi* toy ve kurultaylarından da, sık sık söz açılır. *Toya yığılan alplar* sözü, tıpkı Dede Korkut'ta olduğu gibi, Altay masallarında da görülür ⁽²⁴⁾. Ayrıca bu masallarda, *kırk yiğitler* gibi, toya gelen kırk kişiden de, söz açılır ⁽²⁵⁾. Aslında devlet kurmamış ve büyük devlet hayatı yaşamamış olan bu Türklere, bu gibi inanışlar, herhalde mirasla geliyordu. Büyük alplar, güreş ve yarıştan önce de, bir toy verirlerdi ⁽²⁶⁾. Sözümüzü Dede Korkut'taki, muhteşem bir savaş tanıtması

ile bitirelim : *Kalkubanı Kazan Han, yerinden turı geldi. Ala dağda çadırın otağın dikti. Üç yüz altmış altı alp erenler, yanında yığınak oldu* (DK, 256). Aslında Selçuklular ile Osmanlılarda da buna benzer savaş divanlarının sayısı ve örnekleri çoğaltılabilir.

2) *Göçten önceki kurultaylar*: Bilhassa eski Türklerde göç, çok önemli bir olay ve girişmedir. Göç, bütün halkı ilgilendirir. Osmanlılar da dahil, her çağda göçten önce, bir meclis kurulmuştur. Burada yalnızca iki vesika sunacağız. Bunlardan birincisi, M.Ö. 43 yılına aittir. «Çin'e sığınmış olan Hunlar güçlenmişlerdi, (Çin elçilerinin) duyduklarına göre Hun hakanı, Hun büyüklerinin büyük bir kısmını toplamış ve onlardan görüşlerini sormuştu. Beylerin çoğu da, kuzeye kendi yurtlarına dönmek istemişlerdi⁽²⁷⁾. (Bk. Çin. n. 28). Türkler Anadolu'ya geldikten sonra da göçlerden önce danışıp düşünüyorlardı. Bunun için kargaşalığa ve gürültüye meydan vermeden, ilerliyor ve duraklıyorlardı⁽²⁸⁾.

3) *Barış için kurultay*: Türk devletlerinde halk ve beyler, düşman bir devletle hemen barış kurmak için hazır değillerdi. Bunun için hakan, gerekli ortamı yaratmak için bazı tedbirler alırdı. Nitekim M. Ö. 68 yılından sonra Hun hakanı, Çin ile barış kurmak için, devletin ileri gelenlerini görüşmeğe çağırdı⁽²⁹⁾. (Bk. Çin. n. 29). Aslında barış Türklerde, bir tören ve toy nedeni olabilirdi. Kişiler arasında da, öyle idi. Yakut Türkleri sulh ve barış için, özel olarak bir hayvan keser ve hayvanın aşıklı iliğini düşmana sunup yedirmekle, barış andı ile törenini tamamlamış olurlardı. Ayrıca Türkler çok önceleri, kız kaçırma yolu ile evlenirlerdi. Bu yüzden de birçok savaş ve vuruşmalar olurdu. Sonradan kız isteme yoluyla evlenmeler başlayınca, bu tür âkidlere, *barış dendi* ve düğün toyu kazanına da, *barış kazanı* adı verildi. Bu konular, Prof. A. İnan'ın and ve evlenmeler hakkındaki araştırmalarında yer almıştır.

4) *İsyân ve tâbi olma kurultayı*: Yukarıda, Hun hakanının sarayında yapılan kurban töreni ile kurultaya, Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlı olan bütün vassalların, gelme zorunluğu üzerinde durmuştuk. Gelmeyen, isyân etmiş sayılırdı. *Dede Korkut kitabında da, Bayındır Han*'ın toy ve kurultayına gelmeyen *Dış Oğuz*, düşman olarak kabul edilmişti. *Manas* destanının bir bölümü olan Köketey destanında da, Köketey, şöyle diyordu : *Aşıma gelmeyeniyi yağma ederim!* Bundan da anlaşılıyor ki, değil kengeş ve meşveret toylarına; ölü aşına bile gelmeyenler, düşman ilân ediliyorlardı ⁽³⁰⁾. Bu toyda, *kâfirler ile Müslümanlar, hep birlikte yemiş içmiş ve eğlenmişlerdi*. Hakandan ayrılıp, başkasına bağlanmak için, beyleri ve halkı razı etmek gerekiyordu. Bunun için de, beyler ile halkı toplayıp, onlarla görüşülmeliydi. Bu toplantıların en görkemlisi, M. Ö. 53 yılında oldu. İki kardeş, Cici Han ile Huhanyeh Han, Hun tahtı yüzünden bozuşurlar. Huhanyeh Han yenilir. Bunun üzerine güneye gidip, Çin'e bağlanmak ister. Bunun için de, beyleriyle halkını toplar ve durumu anlatır. Bunun üzerine beylerden biri, Huhanyeh Han'a şöyle der : *Bu olamaz! Hunların gelenekleri, cesaret ve güçlülüğü, kök ve temel olarak bir üstünlük ve onur meselesi olarak kabul eder. Başkasına bağlanıp, ona hizmet etmek ise, aşağılıktır!...* Bu güzel konuşmalara rağmen Huhanyeh Han, Çin'e bağlanmaktan başka bir yol göremez ⁽³¹⁾.

5) *Elçiler ile ilgili divanlar*: Bu toplantılara artık kurultay değil de, *divan toplantısı* diyebiliriz. Osmanlılarda böyle önemli elçiliklere, cevap hazırlamak için, divan toplanırdı. M.Ö. 8'de, önemli bir Çin elçiliği bir mühür meselesi dolayısıyla gelince, önce bir beyler divanı toplantısı ve sonra da toy yapılmıştı. M. Ö. 101 yılında ise, Çin elçisi Su Wu intihar edip, ağır yaralanınca, Hun hakanı devletin bütün ileri gelenlerini çağırarak, büyük bir toplantı yapmıştı. Kaynağımız, *hakan, bütün beyleri çağırdı* diyerek, toplantının önemini be-

lirtiyordu (³²). (Bk. Çin. n. 30). Bu da herhalde büyük bir divan toplantısı idi. Çünkü bu kadar az bir zamanda, devletin her yanından büyük beyler gelemezlerdi.

6) *Mahkeme ve yargı kurultayları*: Anlaşıldığına göre, eski Türk devletlerinde adâleti temsil eden hakanıdır. Tabii olarak bu hak, beylikten hakanlığa kadar, değişirdi. Çingiz Han ile oğullarının saraylarında, *Bulgay* ve *Mönggeser* gibi *Ulug Yarguçı* veya Moğolca, *Yeke Yarguçı*, yani başkadıların varlığından da haberimiz vardır. Ancak af hakkı, hakana aitti. *Mengü Han*'ın tahta çıkması ve hanedanın değişmesiyle cezalar, seçim kurultayının bir sonucu olarak hükme bağlanmış olmalıydı. Nitekim *Mengü Han*, seçim kurultayına gelmeyenlerden de, hesap sormuştu. *Gazan Han*, 1303'de Suriye'de başarı kazanamayan generalleri mahkeme için, belki de normal mahkemelerin yetkileri dışına çıktığından-, kurultay toplanmasını emretmiştir (³³). Aslında, aksakallılar ile bilgelerden oluşan, bir *kabile* veya *boy şûrası* da, küçük bir divandır. Açık bir *yargı kurultayını*, M. Ö. 101'de, Hunlarda görüyoruz. *Çin elçileri General Wei Lü'yü öldürmek isterler. Bunun üzerine Hun hakanı çok kızdı ve konuyu konuşmak üzere, devletin ileri gelenlerini (kuei) çağırdı... Ancak Hun vezirlerinden biri, durumu yatıştırdı* (³⁴). Aslında, bu da bir divandır. Çünkü bu kadar az bir zamanda, devletin her yanından, büyükler gelemezdi. Ancak Hun seçimlerinden sonra, bazı temizliklere girildiğine göre bu cezalar da, büyük kurultayın bir hükmü, sonucu olarak, düşünülebilirdi.

HAKAN VE KURULTAY

1. *KURULTAY DİVAN VEYA TOYUN, DEVLET ADINA HAKANLAR TARAFINDAN TOPLANTIYA ÇAĞIRILMASI*: Normal olarak, kurultayın hakan tarafından toplantıya çağırılması gerekiyordu. Ancak bu, bir «T o y» şeklinde olabilirdi. Bununla beraber Göktürkler ile Hunlarda kurultay belirli zaman-

larda, aynı zamanda bir din ve kurban töreni gerekçesiyle, örnek olarak mayıs ayında toplanıyordu. Çingiz Han'ın topluluğunda da, baharda kurbanlı bir toplantı yapılıyordu. Ancak bunun bir devlet bayramı ve kurultayı olması, çok şüphelidir. Çünkü Çingiz Han devletine imparatorluk çehresi, ancak Ögedey Han'dan sonra gelebildi. Ögedey Han zamanında *şulen*, yani yiyecek vergisi de yılda bir kez toplanıyor ve fakirlere dağıtılıyordu. *Şulen* üzerinde az sonra duracağız. Dede Korkut kitabında, *Bayındır Han yılda bir kerre toy edüp, Oğuz heglerin konuklar idi*. Görülüyor ki, bu devlet «Toy-kurultayları», yılın belirli günlerinde oluyordu. Belki de davete gerek yoktu.

a) *Okla toylara çağırma* geleneği Türklerde çok yaygındır. Türklerde *okuma*, davet etme ve çağırma demektir. *Okucu*, yani davet için giden hizmetli, Türklerde hem düğünlerde ve hem de devlet kurultayları ile toylarında görülür. Örnek olarak bu, Çingiz Han devletinde çok yaygın bir habercilik sistemidir. Ancak yayın hâkimiyet; okunda bağlılık sembolü olduğu uygulamada, pek fazla görülemiyor⁽³⁵⁾. Kuzey Türk destanlarında Kücum Han, *okçularım*, diye alplarını çağırıp, okçularını ağırlıyor⁽³⁶⁾. Buna, Dede Korkut'ta da rastlanır. Aslında ok, bir savaş haberi sembolüdür. Aynı zamanda oklar, ok sahibinin damgasını taşıdığı için, bir çeşit itimatnâme yerine geçmiş olmalıydı.

b) *Toy düzenleme* de ayrı bir bilgi ve tecrübeyi gerektirir. *Toy verdi* sözü Türkçede en yaygın olan bir deyimdir. Oğuz Kağan destanında da, Oğuz Han *toy verdi (berdi)*, deniyordu⁽³⁷⁾. *Toy kılmak* da, Kuzey Türk destanlarına kadar, uzanan bir deyimdir. Manas destanının bir bölümü olan *Er Töştük* destanında, Er Töştük oğulunun doğumu nedeniyle, *Toy kıldı ve pek çok halkı (köp curtu, yurdu), çağırdı (şagırdı)*⁽³⁸⁾, deniyordu. Görülüyor ki, toyla ilgili deyimler, Manas destanında da, pek değişmiyordu. Daha kuzeydeki mitolojik Türk destanlarında, *Contai Mergen, halkı yığdı (yuudu), toy kıldı*⁽³⁹⁾. Dede

Korkut kitabında da, *yıǵmak, yıǵılmak, yıǵnak olmak*, toyun toplanması ile ilgili sözlerdi. *Begler yıǵıldı, divana geldi* (DK, 298, 12). *İç Oǵuzun, Taş Oǵuzun beglerin üstine yıǵnak etgil* (14, 6). *Oǵuz begleri bir bir gelüp, yıǵnak olmağa başladı*. (11, 13). Bu konu üzerine az sonra döneceğiz.

c) *Toy idaresi*: Kutadgu Bilig ile Çağatay sözlüklerinde mutfak ile ilgili birçok memuriyetler vardır. Ancak *toyun başkanı*, bilge ve saygı değer bir kişi olmalıydı. Manas destanında bu başkanlığı Manas Han, kendinden yaşlı olan *Koşay Han'a* veriyor ⁽⁴⁰⁾. Oǵuz Destanındaki *İrkıl Koca'nın* da, belki böyle bir toy başkanlığı düşünülebilirdi. Çingiz Han devletinin geleneğini taşıyan Türklerde ise, *yasavul ve bekavul* gibi memurlar, toylardaki düzenleri kurarlardı. Osmanlılarda *yasavul*, belki bu gelenekten dolayı, düğünlerde çocukları kovan ve düzeni sağlayan, kişilere denmiştir. *Toy yasamak*, yani toy düzenlemek deyimi de Çingiz Han geleneğinden gelirdi. *Toy yasadı* ve *toy içtiler* gibi deyimler ise, daha çok kuzey Türk destanlarında görülüyordu ⁽⁴¹⁾. *Toy yasamak*, toyu donatmak ve idare etmek, demektir. Kuzey Türk kesimlerinde, *toyladı* sözüne de, çok rastlanır ⁽⁴²⁾. Kuzey Türk kesimlerinde bu toylar, yalnızca boy idaresi düzeyinde kalıyordu.

2. *KURULTAY VEYA DİVANIN, BİR DANIŞMA MECLİSİ ÖZELLİĞİNİ GÖSTERMESİ*: Çingiz devletinde bile kurultay, bir *boy konseyi* veyahut da *aile konseyi* gibiydi. Dede Korkut'ta ise, bu bir *beyler konseyi* gibi, görünmektedir. Üyeleri ancak beyler, ünlü savaşçılar ve alplardır. Elbette ki eski çağlarda, tam bir parlamento veya *diète meclisi* düşünülemezdi. Ancak Mete'nin hayatı ile ilgili çince metinlerde ise, Mete her konuda *danışma için, devletin ileri gelenlerini çağırıyor ve onlara soruyordu*. Mete'nin danışma meclisi ile ilgili vesikayı yukarıda sunduğumuzdan, burada konuya yeniden dönmeyeceğiz. *Mete vezirlerini danışmaya çıkarıp, onlara sordu*. Bazan, *hepsi birden olamaz* diyorlar; bazan da, *bazıları*

evet, diyorlar. Bazan da, *Mete sağındaki solundakilere sordu*, deniyordu. Tabii olarak en sonunda, Mete'nin dediği oluyordu. Ancak her durumda, danışma meclisine bir defa olsun, danışma gereği duyuluyordu. (Bk. Çin. n. 31). M. Ö. 68 yılında Hun hakanı, Çinle barış kurma amacıyla, plan yapıp, düşünmek için, devletin ileri gelenlerini çağırdı. (Bk. Çin. n. 32). Burada, soylu, kişiler, çince «kuei-jên» sözü geçmektedir. Ancak bu söz devletin ileri gelenleri, saygıdeğer kişiler manasına da gelir.

*Mete'nin divanı*da, diyebiliriz bu meclise. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hunlarda kurultay, yarı bir din gösterisi halinde yapılıyordu. Devlet daha çok, askerî bir idare şeklinde kurulmuştu. Bu nedenle büyük memur veya komutanlar, kendi bölgelerinde ve çok uzaklarda idiler. M.Ö. 60 yılındaki Hunların kurultayında, Ho-su adlı bir Hun prensi, Hun hakanının hasta olduğunu duyunca, (seçim hakkına sahip) prenslerin kurultaydan uzaklaşmamaları için bir emir çıkardı. Bu prensin unvanı, o kadar yüksek değildi. Anlaşıldığına göre bu, kurultayın idaresine memur bir Hun prensiydi. Ayrıca saray içinde de, yazışmalar ile hukuk işlerine bakan, vezirler vardı. Bunların arasında, Çinliler de bulunuyordu. Chung Hang-yüeh ve Wei lüeh, bunların en ünlüleridir.

3. DEDE KORKUT KİTABINDA, HANLAR HANI BAYINDIR HAN'IN DİVANİ: Üzerinde durulacak diğer bir nokta da, *divan* sözünün, Kutadgu Bilig ile Kaşgarlı Mahmud'da ve daha önceleri Türkçede görülmemesidir. Dede Korkut'ta yalnızca Hanlar Han'ı Bayındır Han'ın divanından söz açılmaktadır. «Divan» sözü bizce burada, «Bayındır Han'ın huzuru» anlamında kullanılmış olmalıydı. Yoksa Dede Korkut'ta, bir *divan-ı hümayûn* (a council of state) düşünebilmek, çok zordur. Çünkü Dede Korkut'ta ne *yazıcı*, ne *yargıcı* ve ne de *defterdar*'dan söz açılmamaktadır. Herkesin kendisinden korkup titrediği, *Deli Karçar Bayındır Han'ın divanına geldi, dizin çökdi*,... Devletli hanın ömrü uzun olsun, dedi (Dk, 93, 1). Bir

diğeri de hana, *Sultanım*, der. Burada hanın otağı ve bir taht yeri, söz konusudur. Han'ın divanı boş durmaz, boy veya devlet işleri görülürdü. Kötü haberlerde, bazan işler de dururdu. *Gümbür gümbür davullar döğülmedi, ağır ulu divanın sürülmedi* (Dk, 146, 4). Buradaki sürülmedi sözüyle, «divan toplanmadı, işler görülmedi», demek isteniyordu. Ancak uzaktan gelen Oğuz beylerinin divanda toplanması, küçük bir kurultay özü gösteriyordu: *Han Bayındır yerinden turmuş idi, ağban evin yerin üzerine diktürmüş idi... İç Oğuz, Taş Oğuz begleri yığnak olmuş idi.* (DK, 253, 8). Ancak, deyim ve terminoloji karışıklığı, Dede Korkut'ta da görülüyordu. Kazan'ın otağı da, *divan* adıyla adlandırılıyordu: *Akındılı görklü suyu delip geçin, Kazan'ın divanına çapup (koşarak, sür'atle) varın* (DK, 298, 5). Ancak Hanlar Hanı Bayındır Han'ın divanı, ağır ve ulu bir divandı.

4. ALTIN OTAĞ: KURULTAY, TOY VE DİVAN TOP-LANTILARINDA, HAKANLIK VE DEVLET SEMBOLÜ: Bu konuya da en iyisi, Oğuzlar ile Oğuz destanından başlayıp, gerilere doğru gidelim: Hafız Abru'nun farsça Oğuz destanında şöyle deniyordu: *Köl Erki Han büyük bir toy yaptırdı. Tuman Han'ın atalarından kalan «altın evi» ni, diğer evlerin önüne kurdurdu. Korkut'u, bütün Oğuz uruklarını, büyükler ile ileri gelenleri toplayıp, şöyle dedi: «Otuz iki yıldan beri bu tahtta oturuyorum. Bugün artık hak, Tuman Han'ındır... Padişahlık tahtı, bu iş için Yüce Tanrı tarafından seçilmiş olanlarla, onların nesillerinden gelen insanlara lâyıktır. Bu soydan gelen kimseler, asla hata yapmazlar. Ben ise yapabilirim.* (43). Bu destanda biraz Fars üslûbu vardır. Ancak Türk motifleri ile temaları da, açık olarak görülmektedir.

a). *Devletin sürekliliğinin sembolü*, yukarıdaki vesikaya göre, hakanın altın otağı veya altın evi olarak görülüyordu. Altın otağ, Tuman Han'a atalarından kalmıştı. Oradan da oğluna geçmeliydi. *Türkmenlerin Şeceresine* göre,

Gün Han, babası Oğuz Han'ın yaptırdığı altın evi diktirdi (44) Belki de Oğuzların inanışlarına göre, Tuman Han'ın otağı Oğuz Han'dan beri gelen bir altın otağıdır. M. S. 840'da *Kırgızlar, Uygurları yenmişler ve Uygur Kağanının altın çadırını yakmışlardır*. Bu olay Ortaasya tarihinde çok ünlüdür. Bizans elçisi Zemarhos, Göktürk Kağanı İstemi Kağanın iki altınlı büyük otağından, uzun uzun söz açmıştı. M. S. 568 yılından az sonra gelen Zemarhos, Göktürk kağanının, *otağının direklerinin altınla kaplı olduğunu, görmüştü*. Türk kağanı da, altın bir taht üzerinde oturuyordu (45).

b). Yerle göğü birleştiren otağ, görkemli bir dille, yalnızca Dede Korkut'ta anlatılıyordu. Oğuzların Hanlar Hanı, Han Bayındır bu otağı ile Göktürk kağanlarının evreni içine alan (cosmic) kağanlık anlayışına bürünmüştü: *Han Bayındır yerinden durmuş idi. Ağ ban evini, yerin üzerine diktirmiş idi. Ala sayvan gök yüzüne aşanmış idi. Bin yerde ipek halıçası, döşenmiş idi. İç Oğuz, Taş Oğuz beyleri yığnak olmuş idi... Dedem Korkut geldi, şadıllık çaldı...* (DK, 235,5). Burada kapalı da olsa, eski bir gelenek ezana, Oğuzların hanının otağını, «yerle göğün birleştiği» bir yere oturtuyordu. Bayındır Han'a bağlı Kazan'ın, bir savaş otağından ise, şöyle söz açılıyordu: «*Kalkubanı Kazan Han yerinden turı geldi. Ala dağda çadırın otağın tiktı, üç yüz altmış alp erenler yanına yığnak oldu* (DK, 293, 10). Bu, hakanlık ve devlet otağı değil; kumandanlık otağıdır. Bu da, bir semboldür ve ordugâhtır. Bizce Türklerin bu büyük devlet geleneği ile sembolleri, Çingiz Han'dan az önce Kereit devletinde de devam etmişti. Kereit Hakanı (*Ong-Kan altın çadırını kurarak, toy yapmağa hazırlanıyordu*) (46). Çingiz Han devletinde de, Kurultay ile toylar ve yeme içmelerde, Hakanlık otağı kurulurdu. Ögedey Han, bir veda ziyafetinde, bu otağını kurdurmuştu. Ancak bu otağ, *yeke çıkar, yani büyük çadır* gibi, görkemli bir dille anılıyordu (47). Bununla beraber gezginlere göre, Batu Han'ın otağı, bir şehir ka-

dar büyükmüş (⁴⁸). Çingiz Han devletinde, bu büyük otağlara, *ordu* da denirdi Ancak bunları, tören otağlarından ayırmak gereklidir (⁴⁹). Tören otağları, tam bir *otağ-ı Padişâhî* idi. Prensler ile beyler, otağın içinde ağırlanırdı. Halk ise dışarıda, yer içer ve eğlenirdi. Çingiz Han devletindeki, bir tahta çıkma kurultayında kullanılan büyük bir ctağı, gezgin Plano Carpini geniş olarak anlatmıştı. Bu konu üzerinde yukarıda durmuştuk.

5. *KURULTAYLAR İLE TOYLARDA, DEVLET PROTOKOLU VE DİSİPLİNİ* : Yukarıda seçim ile kurultay bölümüne girerken, aile ile Türk topluluklarının, *askerî bir birlik* halinde geliştiklerini göstermeğe çalışmıştık. Kurultaylar ile toylara, sayıları çok yüksek olan beyler ile geniş bir halk kitlesi de katılırdı. Bundan dolayı bu toplantılar, disiplin ve sessizlik içinde geçmeliydi. Herkes, yerini ve sırasını bilmeliydi. Yoksa anarşi doğabilirdi. Türklerin, bu konuyla ilgili *orun ve ülüş* töresi üzerinde, hocamız Abdulkadir İnan durmuştur (⁵⁰). Biz burada, yalnızca hocamızın üzerinde durmadığı, bazı önemli noktalar üzerinde, durmak istiyoruz. *Ülüş töresi*, yalnızca beyler ile devletin ileri gelenleri arasında değil; halk arasında da yaygındı. Toylar ile toplu yemeklerde, her ailenin kızartılan koyunun neresinden yiyebileceği ve et doğrama hizmetleri belirlenmişti. Bu konu üzerinde, yukarıda da durmuştuk. *Ataların hizmetine göre*, her aile topluluk içinde, bir yer almıştı. Yoksa Kazak Türklerinde, her aile soy bakımından, birbirine eşitti. (⁵¹). Yani bir sınıf ayrılığı yoktu. Suç işleyenler, bu ülüş hakkını düşürebilir veyahut da büsbütün kaybedebilirlerdi. Böylece, *Türk kavimleri sosyal bir topluluk* haline geliyorlardı. Bunun için Selçuklu çağı kaynakları, *Türkler kargaşalığı ve gürültüye meydan vermeden ilerliyor ve duraklıyorlardı. Çünkü onlar sessiz kalıyorlar ve uzun konuşmalardan hoşlanmıyorlardı* (⁵²). Osmanlı çağında Busbecq ise, padişahın ordugâhı hakkında, *Bu büyük kalabalık içinde, imrenilecek diğer bir şey de, sessizlik ve düzendi. Hiçbir bağırışma, uğultu ve gürültü yoktu.*

Bizde ise, birkaç kişi bir araya geldi mi, gürültüden durulmaz. (53). Yeme içmede bile, herkesin ne yiyebileceği belirlenmiş olan bir toplulukta, göç ve savaşta, yerleri belirlenmiş olurdu. Dede Korkut'ta, *oğlu olanı ak çadıra, kızı olanı kırmızı çadıra, oğlu kızı olmayanı da kara çadıra koyup, önüne kara koyun yahnısından yemek koyma*, yine orun ve ülüş töresine göre yapılmış bir konuklama olsa gerektir. Oğuzlar, *ağca koyun şölenli*; kâfirler ise, *küçüçük tonguz şölenli* idiler. Dede Korkut iki kavmi de, aynı ölçülere göre sınıflara ayırıyordu (DK, 281, 5). Kuzey Türk destanlarında da, toplu yemeklerde ilk önce han ile hatun yemeğe başlıyorlardı. *Kazancı*, yani aşçı, bunu düzenliyordu (54). Öyle anlaşıyor ki *Hakanlar, kendilerine bağlı olan boy veya kesimler için kesilen her at veya koyundan pay, ülüş alarak, yiyorlardı. Böylece, kendilerine bağlı herkes için hâkimiyetleriyle koşulma derecelerini, belirlemiş oluyorlardı.* Farsça Oğuz destanında, *Üç Ok ve Boz Ok için, iki at kesiliyor ve han, her iki attan da pay alıyordu* (55).

Sofrada herkes, dengi dengine ve eşi eşine, oturmalıdır. Nitekim Dede Korkut Kitabında, *itim ile bir yalakta içen kâfir*, deniyordu (DK, 41, 1). Oğuzlar düşmanlarını, böyle aşağı bir protokolda görüyorlardı. *Sofra âdâbı*, Selçuklularda da, Osmanlılarda da çok önemli idi. Sofrada diziliş ve yer alışları, divan ile ilgili bölümümüzde ele alacağız. Örnek olarak, *Osmanlı divanında Baş Defterdar, Sadrazam ile birlikte yemek yiyordu.*

Demokratik bir âyin veya din töreni, Oğuzların halk toylarının özünde yatar. Aslında toy ve yenmek için kesilen hayvanlar aygır, buğra ve koç gibi erkek hayvanlar. *Erkek hayvan kesimi, bir kurban işaretidir. Çingiz Han Devleti aristokrat bir devlet idi.* Kurultaylar ile devlet toylarına yalnızca Çingiz Han'ın soyundan, yani Altın Urugdan olanlar, girebilirlerdi. Oğuz Han kurultayında ise, Oğuz Han'ın soylarından başka, *kuma çocukları*, yani onların akrabaları; ayrıca bunların dışında *Kalaç, Kıpçak, Kanglı ve Karlık* gibi uzakta kalan

Türk soyları da katılıyorlardı. Türkmenlerin şeceresi, bunların listesini de vermektedir ⁽⁵⁶⁾. Buna göre, *Oğuz Han kırıltayı, bütün Türk kavimlerinin müşterek bir kurultayı idi*. Elbette herkes, dengi dengine ve orun ile ülüşüne göre, sofralarda yerlerini alacaklardı. Ancak, aynı içme yeme ve toy yerinde birleşeceklerdi. 900 at, 9000 koç kesildiğine, 90 deri havuz kırmızı, 40 havuz arak hazırlatıldığına göre, yiyecek ve içecekler de, birleşik olarak hazırlanıyor demektir ⁽⁵⁷⁾. Ancak farsça Oğuz destanının dediğine uyarsak, bu aygırlar ile koçlar da, boylar arasında ülüşülerek ve boyların kendi paylarına göre, kesilmiş olmalıydılar ⁽⁵⁸⁾. Diğer büyük aş ve toylarda, Müslüman ile kâfir arasında, bir ayrılık da gösterilmiyordu ⁽⁵⁹⁾. Manas destanında, belki böyle karışıklık olabilirdi. Ancak Oğuzlarda, herkes kendi protokoluna göre yerini alıyordu. Elbette ki bu arada, fakir fukara da doyuruluyordu.

6. KURULTAY VEYA DİVAN OTAĞININ BAŞLICA SEMBOLLERİ : Otağın başlıca sembolü, hiç şüphe yok ki *tuğ* idi. Ancak minyatürlerde tuğlar, divanda kapalı ve kaplarında görünüyordular. Bundan sonra *ayak*, yani *kadeh* gelir. Bilindiği üzere, Göktürk çağının heykellerinin de elinde, birer kadeh bulunuyordu. Bulgar kabartmalarında da, bu kadehi görüyoruz. Geza Feher'e göre hakanın elinde bir kadeh tutması, hâkimiyet ve güçlülüğün bir sembolü idi (İnschriften, s. 16). 568'de Zemarchos, Göktürk Kağanı İstemi Kağan'ın otağında da altın içki sürahileri ile kadehler görmüştü.

a) Hakanlara kadeh tutma : Türklerde bu gelenek ilk kez Hafız Abru'nun farsça Oğuz destanında görülüyordu. *Oğuz Kağan'ın babası Kara Han'a, gelinleri kadeh tutuyorlardı* ⁽⁶⁰⁾. Türkler kırmızı veya şarap kadehine, *ayag*, derlerdi. Farsça destanda ise, buna, *kâse dâšten*, *kâse giriften* diyorlardı. Anlaşıldığına göre Türklerde, tahta çıkma toyu içinde, bir kadeh tutma seremonisi vardı. Yukarıdaki gelinlere sağrak sürdürme, yani kadeh tutturma ise, Müslüman olmayan Oğuz'un

babası, Kara Han tarafından yaptırılmıştı. Türkler Müslüman olduktan sonra ise, durum değişti. Ancak, *Tuman Han, Köl Erki Han'ın kızlarını toyda kâse tutarlarken görmüş ve bunlardan birini, beğenerek istemişti* ⁽⁶¹⁾... Anlaşıldığına göre Türklerde asıl kadeh tutma töreni, tahta çıkma seremonilerinde oluyordu : *Bu toy kararlaştırıldıktan sonra, «kadeh tutma töreni» için ayrıca üç bin koyun ve otuz kısrak hazırlanmasını emretti. Korkut'un gelip Tuman Han'a kadeh sunması için, bir adam gönderdi.. Köl Erki Han, Tuman Han'a toy verdi ve Korkut'da, Tuman Han'a kadeh sundu* ⁽⁶²⁾. Görülüyor ki bu gelenek, sanıldığından da önemli idi. Çingiz Han devletindeki tahta çıkma kurultaylarında bu gelenek, daha açık olarak görülüyordu. *Ögedey Han tahta çıktıktan sonra kadehi, küçük kardeşi Toluy'un elinden almıştı* ⁽⁶³⁾. Toluy, Çingiz Han'ın en küçük oğlu olduğundan, bu sırada nâib olarak bulunuyordu. Aslında Çingiz Han devletindeki toy ve kurultaylarda, *Büyük Hatun'un kadeh sunması*, yaygın bir gelenek halindeydi. Bunu gezgin ve papanın elçisi Pl. Carpini de görmüştü ⁽⁶⁴⁾. İslâmiyetin girmesiyle Türklerde kaybolan birçok gelenekler, Çingiz Han devletinde yaşıyordu : *«Kadeh çok sıkı bir sıra ve seremoniye göre tutulurdu... kadeh gezdirilir... Bu sırada da el çırpılırdı* ⁽⁶⁵⁾».

b) *Altın hakanlık kadehi*'ni, bir çeşit Uygur Devleti'nin kalıntıları üzerinde kurulan, Orhun'daki Kereit devletinde de görüyoruz. İslâmiyetten önceki Türk devletlerinde, böyle sembolik altın bir kadehin bulunması gerekirdi. Çingiz Han Kereitleri yendikten sonra, şöyle bir emir (*yarlıg*) çıkardı : *Ong Kan'ın altın çadırını ve bütün altın içki (ayaka) ve sofrasaba (saba) takımlarını, hizmetçileriyle birlikte... Badai ile Kişilik'e veriyorum* ⁽⁶⁶⁾. Gizli Tarih, altın çadır için, *altan terme* deyimini kullanıyordu.

c) *Hakanlık sembolü kadeh (Ayag)* : Uygur edebiyatında «*ayag*», yani içki kadehi, büyük bir yer tutuyordu.

Kadeh, Buda dininin de önemli bir sembolüdür. Kaşgarlı Mahmud'a göre, yani XI. yüzyıl Türklerinde de ayag veya çanak sözü, çok yaygındı. Ancak İslâmiyet, bu geleneği biraz olsun ortadan kaldırmıştır. Fakat Kutadgu Bilig'de vezirlik alâmeti olarak ayag, yani kadeh sözü çok geçer. *Kadeh (ayag), damga at, at eyeri (üstem) ile elbise veya hil'at (kedüt)*, bunlar da birer vezirlik sembolleri idiler Uygur edebiyatında ise, tanrılara sunulan kadehler, *ulu türlü ağır kadeh (ayag)*, idiler⁽⁶⁷⁾.

YOKSULLAR İÇİN VERGİ VE ŞÖLEN

ŞÖLEN, YEMEK Mİ; YOKSA YOKSULLAR İÇİN ALINAN BİR YİYECEK VERGİSİ VEYA ARMAĞAN MIYDI? Şölen sözü türkçeye, Çingiz Han devletinden sonra, moğolca yoluyla giriyordu. Moğolların Gizli Tarihi içinde *şölen*, daha çok sabah çorbası veya sadece, yemek karşılığında kullanılıyordu. Ancak iki yerde, yılda bir kez alınan, bir hayvan vergisi olarak geçiyordu. Ögedey Ka'an bir yarlığında, şöyle diyordu: (Halkın yoksulluk çekip, sefalet içinde kalmamasını söyledikten sonra), *Her yıl yemek (şülen) için, halkın sürülerinden iki yaşlık birer koyun alınacaktır. Her yüz koyundan bir koyun alınarak, herkesin kendi ulusu içindeki fakirlere verilsin* ⁽⁶⁸⁾. Gizli Tarih'in çince karşılıklarında ise, (bu koyunların alındığı yerlerde) *herkesin kendi yoksuluna verilsin*, deniyordu. Çince öz tercümede ise, *bundan, kendi ulusundaki yoksullara verilerek, yardım edilsin*, deniyordu (Bk. Çin n. 33).

a) *Yoksullara yiyecek armağanı* ve yardım için alınan bir vergiye, *şülen* dendiğini, yukarıdaki vesikalardan, anlıyoruz. Gizli Tarih'in 280. bölümünde yine bu vergiden, biraz daha kısaltılmış olarak, yeniden söz açılmaktadır. Buradada, *alınan koyunların, yoksullara verilmesi* emredilmektedir. Kozin'in *yiyecek vergisi* deyimini, biraz tutarsızdır. Bu vergi, ordu için değil; halka yardım için alınıyordu. Vergi kısmı de yılda bir kez oluyordu. Bunun, *şölen âyini* veya yılda bir

defa yapılan, *kurban âyini* ile bir ilgisi görünmemektedir⁽⁶⁹⁾. Ancak koyunlar verildiği zaman, hakan için bir toy yapıyor idiyse, bunu bilmiyoruz. Burada, *imparatorluk adına alınan bir vergi ile, yoksul halka verilen bir yemek*, söz konusudur. Haenisch'in bunu imparatorluk kasasına giren bir vergi olarak sanması da doğru olmasa gerekir⁽⁷⁰⁾. Sonradan moğolca «şule-», vergi toplamak demektir⁽⁷¹⁾.

b) *Dede Korkut'taki «şölen» koyunları*: Yukarıdaki çok önemli vesikadan sonra, Dede Korkut'ta görülen bazı konuların daha derinliklerine girebiliriz. İslâmiyetin girmesine rağmen, «*kâfir kızlarına sağ rak sürdürme*» geleneği, Dede Korkut'ta da yaşıyordu. Yukarıda, kadeh ile ilgili bu konu üzerinde durmuştuk. Aşağıda ise, Dede Korkut'tan derlediğimiz, bazı sözleri sunuyoruz. Bunlar üzerinde düşünelim: -1). *Ağa yılda ağca koyunum sana şölen olsun!* (DK, 118, 4). -2). *Ağa yılda ağca koyunu sorar olsam, ağam Beyreğin şöleniydi, Ağam Beyrek gideli şölenim yok*: (Beyrek'in kızkardeşi böyle diyordu: (DK, 104, 2). -3). *Küçücük tonguz şölenlü, bir torba samanı döşekli, yarım kerpiç yastuklu*: (DK, 281, 5). Yukarıdaki sözlerle dikkat edecek olursak, şölen doğrudan doğruya koyun demektir. Ayrıca koyun burada, âdi bir mal değil; şölen, şöhet ve sevap gereği ve vasıtası olarak, görünüyordu. Aslında şölen, Dede Korkut'ta bir yeme içme ve toy demektir. Zaten Basat kardeşi için söylediği «*şöleninde korduğun koyunun*» sözünden de, bu anlaşılıyordu (DK, 223, 3). Deli Dumrul babasından can istemek için gittiği zaman, babası ona şöyle demişti: *Ağa yılda ağca koyunum gerek ise, kara mudbak altında anın şöleni olsun*: (DK, 164, 13). Yani koyunumu al da, canımı isteme diyordu. Babanın oğluna koyun armağan etmesi de, *koyun şölen*, idi: *Ağca yüzülü oğluna, ağca koyun şölen verdi*: (DK, 252, 13). Görülüyor ki Dede Korkut'ta da, koyun varlığı, koyun armağanı, belki de koyun mirâsı, fakir fukarayı doyuran, sahibinin adını ve şanını yükselten bir varlık olarak görülüyordu.

c) *Konuk hakkı ve şölen koyunu*: Sosyal konuları, fazla zorlamak doğru değildir. Ancak akla gelen bazı paralel gelenekler vererek, gelecek nesillere ışık tutmaktada bir yarar vardır. Bilindiği üzere, Türk ailelerinde konuk hakkı, atadan gelen bir mirâs olarak görülür. Bu meseleyi Prof. Abdulkadir İnan incelemiştir. Dış tesirlerin daha az sızdığı bazı Kuzey Türk kesimlerinde, ölen bir kimse vâsiyetinde varlığını çocuklarına bırakırken, bir bölümünü de gelen konukların ağırlanması için bir yere ayırırdı. Daha tutucu Türk kesimlerinde, konuklanmayan bir misafir, bu hakkını alıp gidebilirdi. Aslında Anadolu'da da evlerde misafir için ayrılan ve *selâmlık* denilen bir oda vardı. Anadolu'daki yaylacılar ise, gelecek konuklara ayrı bir çadır ayırırlardı. Dede Korkut'taki, Oğuzların bütün koyun varlıklarının hepsi, elbette ki yalnızca şölen için değildi. Ancak sürünün şölen payı, sürü ile sahibini, onurlayan bir sebep oluyordu.

d) *Şilan ve saray sofraları*: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türk dilinin temel kaynakları olan Kutadgu Bilig ile Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinde, şölen veya şilan sözlerini görmüyoruz. Osmanlı topluluğuna, İlhanlılar yoluyla ve doğru söylenişle *şölen* şeklinde geçmiştir. Çağatay kültür çevresinde ise bu söz, *şilan* veya *şilân* şeklinde gelişmiştir. Ancak İslâm devletlerinde de görülen fakirlere sofrâ çıkarma geleneğini, Türklerin toy veya kurultay yeme içmelerinden ayırmak gereklidir. Selçuklu devleti imparatorluk haline gelince, Türk-İslâm karakterini birbiriyle birleştirmiştir. Buna paralel olarak Çağatay Türk kültür çevresinde de bu benzeşme olmuştu. *Babürnâme*, *aş ile şilânın her zaman eşikte*, (*yani sarayda, saray kapısında*), *yapılması gereğinden söz açıyordu* (72). Bu, Türk-İslâm sentez ve karakterinde, bir sözdü. Ayrıca açık ziyafet veya toy, padişahın vazifeleri arasında gösteriliyordu: *Bahşiş, beriş*, (*yani veriş, bağış*), *divan*, (*yani idare veya danışma konseyi*), *destgâh*, (*yani saray idare*

resi), *şilân ve meclis*, (yani halka açık toy, yeme içme ile misafir yemeği), padişahlara mahsus idi (73). Görülüyor ki *şilân* dışarıda halka ait yeme içme; *meclis* ise, saraydaki sofradır. Ancak daha geç bir eser olan Ebülğazi Bahadır Han'ın Türklerin Şeceresinde, *padişahlık şilân-hânesinden söz* açılıyordu. (74). Radlof'a göre bu, *devletin halka açık toy ve törenlerinin yapıldığı bir salon*, idi. Böyle büyük bir salon olmadığına göre bu, bir saray avlusu da olabilirdi (75). Doğu Türkistan'da ise *Şilân, asker için pişirilen yemek; Şilânçı (şölenci) ise, askerlere azığı bölüştüren kimse*, demektir (76). Bu da, bir açık hava ve topluluk yemeğidir. Fakat resmidir.

TOY VE KURULTAYLARIN YARARLARI

1. BÜYÜK HALK TOYLARI İLE KURULTAYLARININ, ASKERİ VE EKONOMİK YARARLARI : Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türk tarihinde kurultaylar, din ve devlet törenleri şeklinde başlamıştı. Aslında Anadolu Selçuklu devletindeki *havass* adı verilen, halka açık *cuma günü ziyâfetleri* de, İslâmiyetle benzeşmiş; ancak mana ve topluluğun eğitimi ile gelişmesi bakımından biraz daha gerilemiş, Türk gelenekleridir. Çünkü eski Türk toylarında topluluk, han çevresinde birleşirdi. Ayrıca at, ok yarışları bu birleşmeği güçlendirirlerdi. Bu bakımdan Türk edebiyatının kökleri, yarışma, teşvik, seçkinlenme ve ödüllendirilme, hep bu toplantılarda yapıldı. Devletin en iyi atışçıları, binicileri, atları ve damızlık hayvanları da, bu devlet-halk toylarında görülürdü. Şimdi bu konular ile ilgili birkaç vesika sunalım :

a) Ok atışı ve yarışmalar : Birçok yerde söylediğimiz gibi, Oğuz Han'ın toyunda, iki direk üzerine iki tavuk veya kuş konmuş ve Oğuzların, Üç Ok ile Boz Ok kesimleri, bu kuşlara ok atmışlardı. *İslâmiyette ok atma eğitimi*, mukaddes bir vazife gibi kabul edilmişti. Bundan dolayı, *kavis-nâme* adlı pek çok kitap yazılmıştı. Türklerde de bu gelenek, başlan-

giçtan beri, askerlik gereğince var gibi görünüyordu. V. yüzyılda yaşamış olan ve Uygur topluluğunun ataları sayılan *Kaoç*ı adlı Türk kavimleri, *bayramlarda ve yıldırım düşerken, göğe ok atarlardı*. Bu, Tanrı veya gök ile bir haberleşme gösterisi olsa gerektir. Yukarıda da gördüğümüz gibi, *ok gönderme*, çağırma veya haber verme sembolü veya aletidir. Çin'e giden bir Göktürk elçiliği veya heyeti, Çinlilerle büyük bir ok atma yarışması yapmışlardı. Bu da toy, ziyafet veya törende yapılan bir ok yarışması olmalıdır. Biraz daha doğuda, Proto-Moğol veya Kore yakınlarındaki kavimlerde, ok atışma, bir din töreni şeklinde görülür⁽⁷⁷⁾. Ok yarışı Osmanlı topluluğunda da, gerçi biraz İslâmiyetle benzeştirilmiş olmasına rağmen, bir tören gösterisi olarak, büyük bir yer tutmuştu. Kuzey Türk destanları ile mitolojisinde de, *Han halkı topladı, ok atışıp, oyun kıldılar*, gibi anlatışlar görülmüyordu⁽⁷⁸⁾. *Artuk Bey aldığı bir kilisenin tavanına ok atıyordu*. Fatih'in *Ayasofya'nın tavanına ok atmasıyla* ilgili söylenti, Türklerdeki bu gelenek ve inanışların çerçevesi içinde incelenmelidir. Dede Korkut'taki Beyrek ile Banu Çiçek'in ok yarışması, gerdek yerinin ok atma yolu ile bulunması, Türklerdeki bu derin ve eski geleneğin çeşitli görünüşleridir.

b) *At yarışları ve din-devlet törenleri*: At yarışları, eski Türk topluluk hayatının, vazgeçilemez bir bölümü idi. Bu yarışlar dolayısıyla, halk da toplanmış ve birbirine kenetlenmiş oluyordu. Yoksa eski Türk oyunları, yalnızca bir *yeme-içme* toplantısı değildi. Eski Hun topluluğunda at yarışları, Hun hakanının da başında bulunduğu, bahar ayında Lin-hu adlı yerdeki büyük kurultayda yapılmıyordu. *Atlarla ormanın çevresi dönülüyordu*. Gerçi bu, bir din seremonisi idi. Ancak içinde, at yarışı da vardı. Bu geleneği, İsa'dan sonraki çağlarda, Hun kültürünün tesirleri altında kalan ve kendilerini Hunların vârisleri sayan, Sienbilerde daha açığa kavuşmuş olarak görüyoruz. Çin'in kuzeyinde devlet kuran Sienbiler, *orman bulunmadığı yerlerde, söğüt dalları (veya fidan diki-*

yorlar) ve bunların çevresinde, atla dört nala üç defa döndük-
ten sonra, duruyorlardı. Bu, onlara atalarından kalmış, kanun
gibi bir gelenektir⁽⁷⁹⁾. Bu toplantılara bütün halk katılırdı.
Bu, büyük bir din ve devlet kurultayı idi. Göktürk toplulu-
ğunda, çevreyi bu atla dönme geleneğini, ölüm ve yağ törenleri,
içinde görüyoruz. Göktürkler, ölünün bulunduğu çadırın çev-
resini, yedi defa dönüyor ve her dönüşte ağlayıp, bağıarak
yüzlerini kesiyorlardı. Bunların doğrudan doğruya bir at yarışı
olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak atla ilgili önemli bir kült ve
tören olduğu da, bir gerçektir. Türklerde dokuz burçla ilgili,
dokuz sayısı kutludur. Batıdaki Türklerde ise, yedi sayısı kutlu
sayılıyordu. Göktürk çağındaki Kırgız Türkleri ise, ölü çadı-
rının çevresini, üç defa dönüyorlardı. En iyisi bu törenleri,
Prof. Eberhard'ın yorumundan dinlemektir⁽⁸⁰⁾: *İlkbaharda*
çayırların çoğaldığı ve taylorın doğduğu çağda, bir bayram ya-
pılır ki, bu ziraatçıların kültürlerinde olduğu gibi bir bereket
kültü ile değil; yer kültü, (veya Yer-su) ile ilgili bir inanıştır...
At yarışları ile atların sergilenmesi, bu bayramlarda yapıldı.
Ölü aşlarında da, büyük at yarışları yapıldı. Halk bu tören-
lerde de, bir araya gelirlerdi. Köketey'in toyunda, on beş gün,
gece ve gündüz, atları yarıştırmak, terletiyorlardı. On yedi gün
sonra da atlar, sınçı adı verilen yarış hâkemi önünden geçiri-
liyor ve hâkem (sınçı), her at hakkındaki görüşünü söylüyordu.
Bunları da, güreş ve süngü yarışmaları izliyordu⁽⁸¹⁾. Ana do-
lu'da da çoğu düğün ve panayırlarda, at ve cirit yarışmaları
olur. Bu bir topluluk ve şenlik geleneğidir. Kuzey Türk mito-
lojisinde de, *toy düzenlediler (oyun yasadılar), ata binip (at*
münüp) oynadılar, gibi söz ve sahneler görülüyordu⁽⁸²⁾.

c). *Hayvan güreşleri ve damızlık*: Anlaşıldı-
ğına göre Hunlardan beri, din-devlet kurultayları ile toyları,
bir çeşit panayır şeklinde düzenleniyordu. Anadolu'daki *deve*
güreşleri de, bu geleneğin son izleri olsa gerektir. Çünkü Ana-
dolu tarihinde de, kervanların deve ihtiyacı, Türkmen yörük-

leri tarafından veriliyordu. «Deve gresi», deve cinsleri ile damızlıkların, bir çeşit sergilendiği ve sekinleştiği bir seremonydi. Bu konuda, atlar için de elimizde, çok değerli bir vesika vardır. Çin kaynakları kuzeydeki Göktürk ağı Kırgız Türklerinden söz açarlarken şöyle diyorlardı : *ok büyük ve güçlü atları vardır. Bu atlar içinde en iyi dğşenler (veya greşenler), devlet içinde birinci olurlardı.* Bu vesika üzerinde biz, çok yerde durmuştuk. Mete'nin atları da, *devlet atı* gibi, bunlara benzer adlar taşıyorlardı. Dede Korkut içinde de, *Deve ile Buğra*, yani erkek develerin greşini görüyoruz (DK, 15, 11). Hayvancı kavimlerde, bu gibi yarışmaların olması, normal görülebilir. Ancak hakanların, büyük toyları ile din ve devlet kurultay ve toplantılarında bu yarışmaların görülmesi, ayrı bir mana taşıyordu. *İnsan ve hayvan sayımları* da bu kurultaylarda yapılıyordu. Bu konu üzerinde, yukarıda geniş olarak durmuştuk.

2. TÜRKLER, «HALK TOPLANTILARINI, KURULTAY, DİVAN VE DEVLET DANIşMA MECLİSLERİNİ», NASIL ADLANDIRIYORLARDI? Yukarıda da belirttiğimiz gibi, eskilerde devlet ve halk toplantıları, bir «*din-devlet*» toplantısı halinde görülüyordu. nl Japon bilgini şiratori'nin de dediği gibi bu toplantılar, *Hakana ve devlete bağlılık (Allegiance to Han)* ve *milleti birleştirip kenetleyen (unification of nation)* gösteriler ve festivaller, şeklinde oluyordu. Bunun içindir ki Dede Korkut'taki yeyip içmeleri, toyları, Türklerin eğlence ve boğazlarına düşkünlükleriyle yorumlamak doğru değildir. Bunlar Türklerin çok eski çağlarından beri sürüp gelen, din ve devlet geleneklerinin birer devamıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, savaşta generaller arası; devlette beyler arası veya hanedan içinde; idarede ise, saraydaki bürokrasi divanında, bir «danışma veya meşveret meclisi» toplanıyordu. Bu toplantıları deyimler bakımından toplayıp, aşağıda sunmağa çalışalım :

a) *Kengeş veya Devlet meclisi*: Bu sözün iki manası vardır: Bunlardan birincisi ve galiba öz olanı, *karşılıklı danışma* ve *önleyici tedbir almadır*. Bu toplantılar, kişiler ve devlet için, vazgeçilemez bir şeydir. Ancak asker bir millet olan Türklerde, çok konuşma ve her kafadan bir ses çıkması da, bir disiplinsizlik işareti gibi görülüyordu. Bu bakımdan da *kengeş* sözünün bu manası, disiplinsizlik karşılığı olarak görülmüştür. Kengeş sözünü, en eski türkçede göremiyoruz. Rusların eski Türkçe sözlüğü Göktürk yazıtlarındaki, *kingşür* sözünü, *kengeşür-mek* şeklinde yorumlamıştır. Birbirine düşürmek manası nadır. Bizce doğru olmalıdır. Deyim, XI. yüzyıl kaynaklarında, daha sık görülmeğe başlar. Kaşgarlı Mahmud'a göre *danışma*, *müşâvere* demektir. *Kengeşli* ise, «tanışıklı ve tedbirli» manasına kullanılırdı. Buna ait iki ata sözü de verilir: *Dar don, yani elbise yıpranmaz; danışıklı bilgi (kengeşlig bilig) ve iş ise, bozuk olmaz* (I, 368). Bununla ilgili olarak, «işlerinde kendi kendine iş görmemesi gereken kimse için söylenen bir sözdür», diye de bir yorum yapılmaktadır. Yine çok eski bir Türk atasözünde ise, şöyle deniyordu: *Danışıklı kengeşli bilgi gittikçe artar, danışiksiz (kengeşsiz) bilgi ise eskir* ⁽⁸³⁾. Brockelmann'ın bu yorumu, daha doğru olsa gerektir. B. Atalay ise bu sözü, *Danışıklı bilgi güzelleşir, danışiksiz bilgi ise, yıpranır*, diye yorumluyordu (I, 232). Ayrıca, *Benim ile karşılıklı danıştı (kengeşdi), bilgisi benimle böylece denkleşti (tengeşti)*, diye başlayan, eski bir Türk kahramanlık şiiri de vardır (I, 393). Kutadgu Bilig'de ise artık saray hayatı başlıyordu. Türk sarayının divanında, vezirler ile türkü danışmanlar vardı: *Vezir beylere, sürekli olarak (tutçı), danışman veya danışıkçı (kengeşçi) olur*.

Vezir, Karahanlılardan önceki Türk devletlerinde, *ayguç*, yani «söyleyen, akıl veren» kimse olarak anılırdı. Bu çağda ise, «Hakanla fikir alışverişi yapan», bir *kengeşçi* oluyordu. Ancak kengeşçi vezir, akıl verme ve danışıklık ölçüsü, «örnek verme, karşılaştırma, kıyas ve mukayese ile denkleştirme» yoluyla, yani *tengeşçi* olmalıydı. (*Kengeşçi, dengeci veya dengeleyici*

(*tengeşçi*) olmalıydı ⁽⁸⁴⁾. Ünlü Göktürk veziri *Bilge Tonyukuk*, örnekler ve atasözleriyle kağanına söyler, (*ayıtır*) ve durumu «*arzederek sunar*» (*ötünü*r) idi. Kağan da bu görüşleri kabul ettikten sonra, harekete geçirdi. Göktürklerde vezir, *bilge* idi. Karahanlılarda ise vezir, *öge* idi. Yani *kengeşçi öge* ⁽⁸⁵⁾. Görülüyor ki Türk devlet anlayışında, zengin türkçe deyimler zaman zaman birbirlerinin yerlerini alıyorlar; ancak Türk düşüncesinin derinliği, yine yerinde duruyordu. Daha sonraları bu söz, Mısır türkçesi ile Kadı Burhaneddin'in divanında, *kengeç* oluyordu. Ancak O s m a n l ı türkçesinde de, *danışık ve kengeş* veya *kengeş ve meşveret* gibi, çift ve yorumlu sözlerle devam edip, gidiyordu. Bu ünlü Türk devlet deyimini, farsçaya girmiş olarak, farsça Oğuznâme'de de, Oğuz hakanlarının divan toplantıları için, sık sık kullanılıyordu ⁽⁸⁶⁾. Bu deyim ve anlayış, bugünkü Ortaasya Türklerinin günlük hayatlarında da, yaygın olarak yaşayıp, durur Kırgız Türkleri, *iyi danışma (kengeş)*, *başarının yarısıdır*, derler ⁽⁸⁷⁾. Ayrıca, *eğri oturup, düz kengeşelim; danışma (kengeş) yoluyla kesilen parmak acımaz, diyorlardı*. Ancak uzun süre büyük devlet hayatından uzak kalmış olan bu Türklerde *kengeşçi* sözü, daha çok «*öğüdçü*» ve «*nasihatçı*» manasına kullanılırdı. *Öğüd verenin veya nasihatçın yoksa, kendi kaburgana sor*, gibi sözler, bu anlayıştan gelen atasözleriydi ⁽⁸⁸⁾.

Kişilerin kengeşi, daha doğrusu kişiler arasındaki münakaşa ve çekişme, Türklerde pek hoş karşılanmıyordu. Yukarıda da, Süryânî Mikail ile Busbecq'ten örnekler vererek, bence göstermiştik ki, Türklerin büyük topluluklarında gürültü değil, sessizlik vardı. Kengeş ve danışma, ilgili ve yetkililer arasında olurdu. Nitekim Dede Korkut'taki, *kavimli kavimiyle kengeşdi mi* sözünde, bir kavga söz konusu edilmektedir (DK, 257, 10). Bunun için Türklerde, devlet ile kişilerin hayatında, bir ayrıcalık görmek gereklidir.

b) *Derilme, derim ve dernek* sözleri ve anlayışı, Türklerin devlet hayatında, çok eski çağlardan beri yer almış sözlerdir. İkinci Göktürk devletini kuran *İl-Teriş Kağan*, «İli, devleti deren, toplayan» unvanı ve adıyla onurlanmıştı. Çingiz Han devletinin *kurultay* deyiminin kökleri de, türkçe *kuvramak* sözünden gelmeliydi. Bunun için Uygur-Türk edebiyatında *kuvrag* sözü, din veya devlet toplantılarını, karşılamak için söylenirdi. Ancak yine de çoğu zaman derlenmek sözünden gelen ve toplantı karşılığında kullanılan *terin* deyiimiyle birlikte söylenirdi. Anadolu'daki bu sözün karşılığı, *derim* idi. Hatta toplantı yeri veya düğün evine de, *derim evi* denilirdi. Tarama Sözlüğünde, Osmanlı kitaplarından derlenmiş, *derim evi* ile ilgili, pekçok örnek bulabiliyoruz. Sonradan, derme çatma çadırlar için söylenmişti. Ancak Yazıcıoğlu Ali, - Uygur Kağanının altınçadırı ile Oğuz Han'ın *altın evi* gibi Osmanlılarda da, *altun büyük derim bân ev* deyişiyle, bir Osmanlı padişah otağından söz açıyordu⁽⁸⁹⁾. Görülüyor ki Anadolu'daki *derim* sözünün eski türkçedeki karşılığı, *terin* idi.

Kuvrag sözü, toplantı ve «toplantı yeri» karşılığı olarak, herhalde türkçenin çok daha eski deyimlerinden biri idi. *Kurultay* sözünün kökleri de bu söze dayanır. Anadolu'da görüşme karşılığı olarak söylenen, *kurama* sözünün kökleriyle de, bunu karşılamak gereklidir. Bu eski türkçe sözümüz, moğolcaya da aynen girmiştir⁽⁹⁰⁾. *Terim kuvrag* sözü ise, Uygur türkçesinde tam bir «divan veya din meclisi» karşılığında söyleniyordu⁽⁹¹⁾. Bunu, çince karışıklıklarından, kesin olarak anlayabiliyoruz. (Bk. Çin. n. 34). Bu söz aynı zamanda, belirli bir topluluk, «*cemaat*» (gemeinde) karşılığı olarak da söylenmiştir. Yine aynı türkçe Uygur eserinde, *azmış kuvrag*, yani *yolunu şaşırmış topluluklar*, belki de buda dininden olmayan kimseler için söylenmişti⁽⁹²⁾. Yine aynı eserler, *devlet (ulus) ile Halk (budun) toplandı*, demek için; *kuvraradı* sözünü kullanıyorlardı⁽⁹³⁾. Uygurların türkçe metinlerinde, kavimlerin çeşitli cemaatları için, *terinleri kuvrakları* da, deniyordu⁽⁹⁴⁾.

Din veya rahipler toplantısı, Buda dini gibi çeşitli dinleri kabul eden Uygurlarda büyük bir önem taşıyordu. *Terin kuvrag*, çoğu zaman bu gibi toplantılar için söylenmişti. *Terinsiz kuvragsız*, yani *derimsiz*, *toplantısız* bir topluluk ise, yolsuz ve dinsiz sayılıyordu⁽⁹⁵⁾. *Erigli kuvrag* ise, güçlü bir rahipler birliği ve ibâdet topluluğu idi. Bu toplantıya Hakan *Tengri İlig Böğü Han* başta olmak üzere, onun dindarları, yani onların deyişiyle (*dintarları*) da gelmişlerdi⁽⁹⁶⁾. Kuvrag sözünün Göktürk çağındaki karşılığı, herhalde *kubran-mak*. veya *kobran-mak*, sözleri idi. Tonyukuk Yazıtı'na göre, (*Türk milletin geriye*) *kalmış olanları bir araya gelip (kobranıp)*, yedi yüz kişi olmuşlardı (Ton. 4). Kül Tegin Yazıtı'nda ise, yoksul *fakir (yok çıgay) milleti toplayıp, refahını yükselttim (kubratdım)*, deniyordu.

Türk hakanlarının ilk vazifesi, dağılmış milleti derleyip, bir araya getirmektir. Bu sözün kökü de herhalde, *kop*, yani *hep*, bütün sözünden gelmekteydi.

c) *A s k e r i l e h a l k ı n d ü z e n e g i r m e s i* de, «birlik ve toplantı» karşılığında anlaşılırdı. *Derik* sözü Anadolu'da da yaşamıştır. «S a v a ş d ü z e n i» içine girme ve dizilip, toplanma da yine bu sözlerle anlatılmıştır. Buna benzer, *Terig kuvrag* gibi sözler, Uygurlarda da söylenirdi. Başka güzel bir örnek *Alp, orduda, savaş düzeninde; bilge kişi ise derikte, toplantıda (terigte)* sınıanır. Türklerin, bir XI. yüzyıl atasözü böyle diyordu⁽⁹⁷⁾. Brockelmann'ın da belirttiği gibi bu derik veya toplantı, bilgiler ile halkın ileri gelenlerinin bir derneği idi. Halkın toplanması ise, daha başka bir şey ve anlayıştı. Bunun için de, *budun terildi*, deniyordu. Yine bu çağ Türkleri, sık sık toplanıp bir araya gelen Türk boyları için ise, *sürekli (tutçı) derilen*, yani terilgen, diyorlardı (MK, I. 521).

Göktürk yazıtlarında, *arkış terkiş*, kervan demektir. Buradaki arkış kervanı; *terkiş* sözü ise, kervan topluluğunu veya düzenini tanıtıyordu. Nitekim Timurlu ve Çağatay kültür

çevresinde de, terkiş veya tirkeş, *askerin saf düzeninde yürümesi*, demektir ⁽⁹⁸⁾. Kaşgarlı Mahmud'un derlediği eski kahrmanlık şiirlerinde yer alan, *Alpların hepsi tirkeşür ile katabalık, pek çok (kalın) erler tirkeşür*, şiirlerindeki tirkeşür sözünü Brockelmann, hem «toplanma» ve hem de «sıraya girme» manasına yorumlamıştı ⁽⁹⁾. *Develerin arka arkaya dizilerek kervanda yerini almaları* örneğindeki, *tergeşmek* sözünü de, bu anlayış içine katmıştı. Besim Atalay ise, (develerin katarlanması)nı, «askerlerin dizilmesi»nden ayırmaktadır. (I, 206). Biz burada, Brockelmann'ın görüşüne katılıyoruz.

Dernek veya düğün dernek, eski Türklerde olduğu gibi Anadolu'da da, -biraz değişik manada,- çok kullanılan bir deyimdir. Ternek, Kaşgarlı Mahmud'a göre, «halkın işleri görüşüp konuşmak için toplandıkları yer», demektir (I, 477). Brockelmann'a göre ise bu söz, yalnızca toplantı (versammlung) demektir. Bu konuda Besim Atalay, daha haklıdır ⁽¹⁰⁰⁾. *Dernek* sözü şu örneklerde, Anadolu'da Dede Korkut kitabı ile gelişir ve çoğalmağa başlar: 1. *Oğuz illerinde dernek var imiş* (DK, 297, 10). 2. *Segrek... bir gün bir derneğe uğradı, konıldılar, yemek içmek etdiler, Segrek mest oldu* (DK, 256, 8). Görülüyor ki Oğuzlarda dernek, bir yemek içmek meclisidir. Ancak bu yeme içmeler, beyler tarafından verilmiş toylar olmalıydılar. *Düğün - dernek* sözü de, yine ilk önce Dede Korkut'ta görünüyordu (DK, 260, 6). Bununla beraber Osmanlı çağında, -farsça *encümen* karşılığı olarak-, divan ve meclis manasına söylenmiş, *dernek* sözünü de görüyoruz. Bunun pek çok örneği, Tarama sözlüğü içinde yer alır. Bu sözlükte *dernek yeri* ile *derneşeceği* gibi sözler ise, halkın bir araya gelerek, işlerini, konuştukları yer olarak gösteriliyordu.

d) *Beyler ve askerler meclisi*: Aslında bunları karşılayan sözlerin hepsi de, toplanmak toplantı yapmak, demektir. Ancak bu mananın içinde Mütercim Asım Efendi'nin belirttiği gibi, *yığnak, insan cemiyeti, topluluğu* anlayışı da

vardır (¹⁰¹). Uygur Yazılarında *yıkılku*, *yılgı* sözleri, bir rahipler ve Tanrılar toplantısı; *yıkılkulug*, *yılgılık* ise, toplantı yeri veya salonu karşılığında söyleniyordu (¹⁰²). Bunun anlamını, çince karşılığından kesin olarak biliyoruz. (Bk. Çin n. 35) Yine Uygur metinleri, *bütün Tanrıların divanı (kuvragı) toplandılar (yığıldılar)*, gibi sözlerle, bu toplantıların divan veya meclisle ilgili olduğunu da gösteriyorlardı (¹⁰³). Uygarlara göre, *Buda olacak kimselerin (bodisatv) yığınmağı*, sözü de bir divan ve «meclis» demektir (¹⁰⁴). Ancak bu söz «halkın yığılması» demek değildi. Bu anlayışın, böylece köklerine kadar indikten sonra, daha geç çağlardaki gelişmelerine, daha güvenli olarak gelebiliriz. Dede Korkut kitabında şöyle deniyordu :

1. «Kazan'ın begleri yetdi. Üzerine yıgnak oldu. Aru sudan abdest aldılar. İki rek'at namaz kıldılar... kâfire at saldırlar» (DK, 152, 13). 2. Han Bayındır yerinden turmuş idi... İç Oğuz, Taş Oğuz Begleri yıgnak olmuş idi (DK, 235) 3. Kalkubanı Kazan Han yerinden turı geldi. Ala tağda çadırın otağın tiktı. 366 alp erenler, yanına yıgnak oldu. (DK, 293, 10). Görülüyor ki burada yıgnak sözü, bir «savaş ve devlet meclisi» karşılığında söyleniyordu:

HAKAN SEÇİMİ VE HAKANIN SORUMLULUĞU

N O T L A R

- 1). K. Shiratori, *Hsiu-t'u Prince and his territory...*, Toyo Bunko, I, 29. — 2). *Türk Mitolojisi*, s. 220. — 3). A. İnan, *Makaleler*, s. 321. — 4). *Pb*, 4, metin : s. 64 /Terc., s. 80. — 5). *Pb*, 3, 68.— 6). *CTS*, 195, 1a; *Chavannes, Documents*, s. 89; *TS*, 217A; Yakinef, I, 302. — 7). *Türk Mitolojisi*, s. 231. — 8). Togan, *Oğuz destanı*, s. 61. — 9). *Türk Mitolojisi*, s. 215. — 10). Aynı esr., s. 220. — 11). Radlof, *Wb*, I, 1087. — 12). *Suw.*, 658, 2. — 13). *MK*, I, 458. — 14). Regîdeddin, Blochet, II, 16. — 15). Radlof, *WB*, II, 1278 — 16). Hamilton, *Le Conte Bouddhique*., Paris, 1971, s. 106. — 17). *C a r p i n i*, (Wyngaert yayını), 120; Cüveynî, I, s. 147. — 18). *Türk Mitolojisi*, s. 211. — 19). Krader, 203. — 20). A. İnan, *Makaleler*, s. 196 vd. — 215. E. Chavannes, *Memoires historiques*, V, s. 46. — 22). *HS*, 54;

De Groot, *Die Hunnen*, I, s. 168. — 23). SS, 84, 9a - b; LMT, s. 126. — 24). Radlof, *Wb*, 3, 1141. — 25). A. esr., I, 143, 896. — 26). Radlof, *Pb*, 4, 147/186. — 27). HS, 94A; De Groot, A. esr., I, 228; Yakinef, I, 91. — 28). O. Turan, *Cihân hâkimiyeti*., s. 123. — 29). HS, 94A; 3787; De Groot, A. esr., I, 201. — 30). A. İnan, *Makaleler*, s. 123 - 124. — 31). B. Ögel, *Büyük Hun imparatorluğu tarihi*, II, s. 153. — 32). A. esr., II, s. 90 vd. — 33). Makrizî, (Quatremère), II, 204. — 34). B. Ögel, *B. Hun imp. tarihi*, II, 92. — 35). O. Turan, *Belleten*, 35, s. 305 - 318. — 36). *Pb.*, 4, 100/142. — 37). W. Bang, *Oğuz Kağan Destanı*, 10, 8. — 38). *Pb.*, 3, 317/382. — 39). *Pb*, 4, 5/7. — 40). A. İnan, *Makaleler*, s. 124. — 41). Radlof, *Wb.*, 3, 1141; *Pb.*, 4, 5/7. — 42). Radlof, *Wb*, 3, 1143. — 43). Togan, *Oğuz Destanı*, s. 61. — 44). *Türk Mitolojisi*, I, s. 211. 45). Chavannes, *Documents*, s. 238. — 46). YCPS, 130. — 47). A. esr., 272, 275. — 48) R u b r u k, (Risch yayını), s. 123 — 49). P. Pelliot, TP, 1930, s. 208 - 210. — 50). A. İnan, *Makaleler*, 241 - 254. — 51). Krader, *Kazaks Social organization*., s. 203. — 52). O. Turan, *Cihân hâkimiyeti*., s. 123. — 53). A. esr., a. yer. — 54). *Pb*, 4, 80/102. — 55). Togan, *Oğuz destanı*, s. 52. — 56). Togan, *Oğuz destanı*, s. 52. — 57). Togan, *Oğuz destanı*, s. 52. — 58). Togan, *Oğuz destanı*, s. 52. — 59). İnan, *Makaleler*, s. 123. — 60). Togan, *Oğuz destanı*, s. 18. — 61). A. esr., s. 59. — 62). A. esr., s. 57. — 63). Cüveynî, I, 143 - 144. — 64). Carpini, Risc yayını, s. 251. — 65). Rubruk, s. 44 vd. — 66). YCPS, 187. — 67). TT, X, 171. — 68). YCPS, 279; E. Haenisch, terc., 151. — 69). Ahmed Temir, MGT, terc., s. 202 n. — 70). E. Haenisch, (YCPS), I, s. 181 n. — 71). Vladimirtsov, *Mogolların içtimai teşkilatı*, (Fransızca terc.), s. 181, n. 10. — 72). *Babürnâme*, 218, 11; Radlof, *Wb*, 4, 1077. — 73). A. esr., 27, 11. — 74). *Şecere-i Türkî*, (Desmaison yayını), 117. — 75). Radlof, *Wb*, 4, 1077. — 76). A. esr., a. yer. — 77). Prof. W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 22. — 78). Radlof, *Pb*, 4, 63/79. — 79). Chavannes, *Mém. hist.*, V, s. 46. — 80). *Çinin Şimal Komşuları*, s. 94. — 81). A. İnan, *Makaleler*, s. 123. — 82). Radlof, *Pb*, 4, 28/36. — 83). Broçkelmann, *Spr.*, 76. — 84). KB, 2256. — 85). KB, 2935. — 86). Togan, *Oğuz destanı*, s. 68. — 87). Yudahin, s. 438. — 88). A. esr., a. yer. — 89). *Tarama Sözlüğü*, II, 1105. — 90). Kowalevskiy, *Dict. Mong. - Française*, I, 975. — 91). *Hüen Tsang*, VII, 2080 ve çince metin. — 92). Aynı esr., 1816. — 93). *Kalyanamkara ve Papamkara*, 71, 4. — 94). TT, IX, 979. — 95). *Suv.*, 299, 11. — 96). TT, II, A. 34. — 97). MK, I, 388; *Spr.*, 35, 3. — 98). Radlof, *Wb.*, 3, 1372. — 99). MK: AM Pr., 15, 2; 16, 8; AT, III, 65 — 100). MK, I, 396, 11. — 101). *Burhan-ı Katı*, s. 307. — 102). *Uigurica*, II, 52, 10. — 103). Aynı esr., I, 23, 4. — 104). *Suv.*, 148, 9.

VI. B Ö L Ü M

HALK VE DEVLET

HALK VE MİLLET ANLAYIŞI: Türk hakanı devletin tek temsilcisi ve sahibidir. Ancak devleti oluşturan halk, insan oğlu, veya eski Türklerin deyişiyle kişiogludur. Göktürk, yazıtlarına göre, «yer ve gök yaratıldığında, yer ile gök arasında da insanoğlu yaratıldığında, Türk hakanı insanoğlunun üzerine hakan olarak oturmuştur.» Yer yer, gök gök idi. İnsanoğlu ise insanoğluydu. Hepsi de ayrı ayrı Tanrı tarafından yaratılmıştı. Türk hakanı ise İnsanoğlunu idare etmesi için, Tanrı tarafından yüceltilmiştir. Ancak Tanrı'nın yarattığı insanoğlunun. Türk hakanının malı olduğuna dair, en küçük bir vesika yoktur. Türk hakanı, Tanrı'nın emri ve yarlığıyla, insanoğlunu yalnızca idare etmesi için vazifelendirilmiştir. Bu teori ve anlayışı, Göktürk yazıtlarının görkemli ve muhteşem girişinde, çok daha açık olarak görüyoruz. *Türklerin bu evren devleti anlayışında, kabile geleneklerinin izleri görülüyordu. Buna karşılık Çingiz Han devletinde, kabile inanışları ile gelenekleri, kendilerini imparator ile imparatorluk anlayışında bile belli etmişlerdi* İşte bizim en önemli giriş noktalarımızdan biri de budur. Gençliğinde Çingiz Han'a bağlı olan köle veya yarı köle bazı kabileler vardı. Bunlara moğolca *unagan bogol* derlerdi. Vladimirtsov'un da gayet güzel belirttiği gibi, Çingiz Han imparator olunca, *bütün dünya milletleri Çingiz Han'ın eski köle kabileleri, unagan - bogol'larıymış gibi sayılmaya başlandı*. İşte bizim için çok önemli olan ikinci nokta ise, budur. Göktürk yazıtlarında ise, böyle geri bir anlayış görülüyordu. Arap devletlerinden Emevî Devleti'nde de, Arapların dışındaki herkes, *mevâlî*, yani köle sayılıyordu. Göktürk yazıtlarında

ise Türk hakanı, İnsanoğlu, yani kışioğlunun, hepsi üzerine hakan olarak oturmuştu. Tanrının buyruğuna göre, hizmet ve adâletini, bütün insanoğlu arasında paylaştırma zorunda idi. Zaten Göktürk Yazıtlarındaki *Türk budun*, yani *Türk milleti* sözü de bütün genişlik ve derinliği ile, iyice anlaşılamıyordu. Türk budunu, Türk milleti, Türk devleti içinde yaşayan herkes miydi; yoksa devletin sahibi olan yalnızca Türkler miydi? Bizce bu sözün içinde, her iki anlayış da vardı. Çünkü vesikalar bize, öyle gösteriyorlardı. Mete'nin M. Ö. 176'da Çin İmparatoruna yazdığı mektupta da, aşağı yukarı aynı anlayış görülmüyordu. Mete, *eli yay tutabilen kavimlerin hepsi Hun oldu*, diyordu. Yani Mete'nin devleti içinde toplanan kavimlerin hepsi, *Hun* adı altında birleşmiş oluyorlardı. Mete yine aynı mektubunda, *hepsi bir aile gibi birleştiler*, diyordu. Mete'de de bir tek devlet, bir tek halk ve bir tek hakan, anlayış ve inancı görünüyordu. Ancak Göktürklerde, devleti kuran ve onun güveninden sorumlu olan ordu ve Türk unsur, devletin çekirdeğini oluşturuyordu. Kervanlar işleyip, vergiler geldikçe, onların deymiyle kurt ile kuzu bir arada yaşadıkça, her şey yolunda idi. Göktürk kağanı Bizans'a, Batı Türkistanlı ve Türk olmayan Maniah adlı birini, elçi olarak göndermeğe güvenebiliyordu. Hun ve Göktürk saraylarında Çinli ve Batı Türkistanlılar, devletin güveni ve gelişmesi için çalışıyorlardı. Çingiz Han devletinde de, -biraz kaba olmakla beraber kabile geleneklerinden kurtulmamış olarak, bu düzen devam edip gidiyordu. Hun ve Göktürk devletlerinde, Türkistan'daki ticaret şehirleri Türklerle bağlı kalıyorlar ve Çin baskısına, Türklerle birlikte karşı duruyorlardı.

Konuyu böyle ele alınca, Türk hakanının halka karşı olan tutumu ile vazifeleri, yalnızca Türk olanları değil; devlet içinde yer alan ve Türk olmayanları, hatta vassal devletleri bile içine almış oluyordu. Ancak devleti kuran ve onun güveni ile sürekliliğinden sorumlu olan Türklerin, elbette ki ayrı bir yeri

vardı. Konuya bu anlayışla girmek istiyoruz. Burada Türklerin, bir Cihan imparatorluğu, bir Cihan imparatoru ve ona bağlı kalan halklar ile ilgili meseleler söz konusudur.

1. TÜRK HAKANI HALKIN KALBİNİ KAZANMAK ZORUNDA: Bunun çeşitli örneklerini Selçuklu ve Osmanlı tarihinde de görüyoruz. Aslında divan ile devlet bürokrasisi ve düzeni kurulduktan sonra, hakan ile halkın ilişkileri ancak sembolik bir çerçevede kalıyordu. Ancak şehzadelerin halk arasında prestij ve sevgi kazanmaları, bilhassa kuruluş çağlarında, önemli bir rol oynuyordu. Bir eşkiya çetesi görünüşünde olan Çingiz Han'ın ilk çağlarına inmeyelim. Ancak Selçuklu çağındaki *İl Beyleri*'nin de, kendi halkına karşı bir sorumlulukları vardı. Bu sorumluluk anlayışı, aileden başlıyor, ta imparatorluklara kadar geliyordu. Türk boyları ile beğlerine dayanan Hun, Göktürk, Selçuk ve hatta Osmanlı devletinin başlangıçları, birleşik ve benzer karakterler gösterirler. Bunun için örneklerimize Hunlar ile başlayalım. M. Ö. 176'da Mete'nin Çin imparatoruna yazdığı mektupta, şöyle deniyordu :

Eski anlaşmazlıklar (ile düşmanlıkları) bir yana bırakmak, böylece andlaşmalarımızı yenilemek, sınırlarda yaşayan halkı huzura ve rahata kavuşturmak, başlangıçtaki ilişkilerimiz nasıl idiyse, onları yeniden kurmak istiyorum. Böylece küçükler, büyümeleri için, gerekli (ortamı) elde etmiş olacaklar; yaşlılar (ve büyükler) ise, sessiz (ve rahat) yaşayacaklar; nesillerden nesillere (bütün Hunlar), hariş ve mutluluk içinde kalacaklardır: Hunların tarihi ile ilgili kitabımızda bu vesikaların hepsi verilmiştir. Ancak bu yüksek bir protokol ve devlet dili ile yazılmış bu mektup, bütün Türk devletlerinde, hakanların halka karşı olan sorumluluklarına ışık tutabilecek, örnek bir vesikadır. Yine Hun tarihinden, sonraki çağlar için bize ışık tutabilecek ikinci bir vesikayı, daha sunalım. M. Ö. 57 yılında çok acımasız olan Hun hakanına karşı bütün devlet ayaklandı :

Daha savaş başlamadan önce, Hun hakanının ordusu dağılıp kaçtı. Bunun üzerine hakan, küçük kardeşi Sağ Bilge Prensine haber göndererek şöyle dedi: «Hunların hepsi birleşerek, bana hücum ettiler. Bana asker göndererek yardım eder misin?» Küçük kardeşi de ona şöyle cevap verdi: «-Sen, insanları sevmedin! Küçük kardeşlerinle, devletin ileri gelenlerinin hepsini öldürdün! Nerede öleceksen, orada öl! Bana gelme ve beni kirletme!» (Küçük kardeşinin) bu cevabı hakanı üzdü ve hakan kendi kendisini öldürdü.

İbret dolu ikinci vesikayı da yukarıda sunmuş olduk. Hunlar, kabile devletlerinde görülen, çevresindeki askerlere yarar sağlayan, bir çete reisi gibi görünmüyorlardı. Devlete karşı gelenlerin, kendi askerleri de dağılıyordu. Gerçi başkentte bulunan hakanlar, çoğu zaman başkent ve saray tarafından tutuluyorlardı. Fakat vesikalarımız bu konudada şöyle diyorlardı: *Hakanlığının ikinci yılında öyle korkunç şeyler oldu ki devletin ortası (yani başkenttekiler) bile, ona bağlanıp, bağlılık gösteremediler* (DG, I, 207). (Bk. Çin. n. 36).

2. HALKI, «DEVLET FELSEFESİNE GÖRE» KORUMA: Üçüncü vesikayı ise, M. Ö. 162 de Hun hakanına, Çin imparatorunun yazdığı mektuptan alarak sunalım: *İdare eden ve edilenler, birbirlerine karşı zor ve şiddet göstermeden, düzen, disiplin ve asayiş içinde olacaklardır.* Başka bir yerde ise, şöyle deniliyordu:

«Yaşlılar dinlenebilirler, çocuklar da büyüyebilirler, herkes kendi başına ve işine sahip olur. Tanrı'nın kendisine verdiği hayatı tamamlar. Ben ve siz, Hun hakanı! Her ikimiz de bu yolu izleyelim! Tanrının buyruğunu yerine getirelim! (Halkımıza) karşı olan sevgimizi, nesiller nesile sürdürelim! Bu vazifeyi herkes, sonsuza kadar birbirine versin! Göğün altında yaşayan herkes, onu sevsin ve yararlansın». Gerçi bu sözler, o çağda devlet içindeki hak ve sorumlulukları belirten, bir devlet fel-

sefesinin doktrinleridir. Ancak Çinliler, bunu ne derecede uygulayabiliyorlardı? Karanlık kalan nokta, burasıdır. Şimdi bunu da, M. Ö. 167'de Hun vezirinin, Çin elçisi ile yaptığı bir konuşmadan izleyelim :

Hunların gelenekleri şöyledir : Kendi sürülerini yerler ve süt ile yoğurt, (veya kırmızı) içerler. (Ayrıca hayvanlarının) derilerini de giyinirler. Sürüleri, otla beslenirler. Kendileri de, onların sütlerini içerler. Bunun için (Hunlar), mevsimlere göre, sürülerini izleyerek, şuraya veya buraya giderler. Tehlikeli zamanlarda, gerekirse herkes atına biner ve oklarını kullanırlar. Savaş geçip de, barış gelince de; herkes yeniden mutlu olur ve rahatlığa kavuşur. Onlar, karşılıklı bir anlaşma içinde olduklarından, idareleri zor değildir. Hakan ile vezir arasındaki ilişkiler basit (ve Çin'deki gibi seremoniler, protokollar dolayısıyla karışık) değildir. Bunun için de (bu ilişkiler), sürekli olarak devam edip, gider. Bütün bir devletin idaresi, adeta tek bir vücut gibidir.

3. HALKIN, ACIMASIZ VE MEŞRU OLMAYAN HAKANLARI TUTMAMASI : Halkın beyleri sevmemesi, idare kadrosunda geniş değişikliklere yol açıyordu. Büyük Hun İmparatorluğu ile Göktürk devletinin güçlü çağlarında beyler, halkı memnun etmek için yağmacı bir eşkiya çetesi kılığına giremezlerdi. Zaten Göktürk yazıtları da bunları, kınamakta idi. Birkaç örnek vererek bu konuya da, biraz aydınlık getirmeğe çalışacağız. Şehzadeler, alplik ve bilgelikle kendilerini halka sevdirmiş olsalar bile, veraset önceliği her şeyin başında geliyordu. Hun Hakanı Huluku'nun üvey kardeşini, iyi bir general olarak, halk çok tutuyordu. Fakat Ulu Hatun'un baskısı üzerine, bu şehzade bir türlü tahta çıkamıyordu. Çünkü yeteri derecede soylu değildi. Ünlü Göktürk Kağanı Mohan Kağanın alp ve bilge oğlu Talopien de, halk tarafından sevilmesine ve tutulmasına rağmen, annesi yeterince soylu veya birinci hatun olmadığından, tahta çıkamamıştı. *Halk ile beylerin sevmesine*

ve törenin izin vermesine rağmen, tahttan vazgeçme olayı, hem Hunlarda ve hem de Göktürklerde görülüyordu. Örnek olarak, Hun Hakani Huluku Han'ın tahta çıkışı, böyle olmuştu. M. S. 627 yılından sonra Batı Göktürk Kağanı Tung Yabgu Kağan, «gücünden ve zenginliğinden dolayı gurur duyuyordu. Bundan dolayı da halkına iyi bakmadı (ve iyi davranmadı). Bunun üzerine halkı ondan nefret etmeğe başladı. Karlukların büyük bir bölümü, ona karşı isyan etti... 628 yılında da öldürüldü». Bu ünlü Göktürk kağanını, Çinli rahip ve 'gezgin Hsüan Tsang, 630 yılında ziyaret ettiğine göre, onun 628 yılında öldürülmüş olmaması gerekir. Bir diğer örnek de, gerçekten güçlü ve savaşçı bir Batı Göktürk Kağanı olan Tulu Kağanın, M. S. 642 yıllarında başından geçenlerdir. Bu çağ, Batı Göktürklerin batıya kayma çağıdır; Çin tarihleri şöyle diyorlardı: Tulu Kağan yaratılıştan çok acımasız ve gururlu idi... Batı Türkistan'ı aldı... Ancak askerleriyle arasında çatışma çıktı... Kendisine karşı gelen Nuşibi Türk kesimlerini ezdi... Savaşa çıkarken askerlerini diziyor, davullar ile boruları çaldırarak, hücumu geçiyor... Bu zaferlerinden yararlanarak, eski halkını yanına çağır-mak istedi. Onlar da Tulu Kağan'a şöyle dediler: «Bir kişinin, önceden ezip, yendiği binlerce kişinin başına (yeniden) geç-mesi düşünülemez. Biz bundan sonra size bağlı kalmayacağız. Bunun üzerine kağan askerlerini alıp, Toharistan'a gitti».

Görülüyor ki bu çağda Göktürk kağanları ile beyleri, rahatça Toharistan'a kadar gidip gelebiliyorlardı. Tulu Kağan yağma ile gânimetlerden, generaller ile halka düşen payları vermemişti. Bozuşma, daha çok buradan geliyordu. Tulu Kağan kendinden önceki kağanın, Tudun ve İlteber gibi unvanlar taşıyan büyük generalleri ile memurlarını kandırarak, eski kağanı yalnız bırakmıştı.

4. HAN SEÇİMİNDE, HALKIN RAHATINI VE DEVLE-TİN GELECEĞİNİ DÜŞÜNME: Türk devletlerinin güçlü olduğu çağlarda, hakan olacak şehzadenin kişiliğine büyük bir

öncelik ve değer verilirdi. Şu veya bu şehzadenin hakan olması, önemli değildi. Şehzadelerden biri ölür veya öldürülür, ancak sağ kalan ve güçlü olan devleti, halkın da desteğiyle, devam ettirirdi. M. Ö. 53 yılında yapılan bir kurultayda söylenen aşağıdaki sözler, Selçuk ve Osmanlı devlet anlayışı için de geçerlidir. : *Şimdi (devletimiz içinde) büyük ve küçük kardeşler, devleti ele geçirmek için uğraşıyorlar. (Devleti ele geçirmeyi) büyük kardeş başaramazsa, küçük kardeş başarabilir. (Devleti ele geçiren kardeş) öldükten sonra ise bize, onun ünü ve şerefi kalır. Onun torunları ise, daima devletin başında kalarak, (devleti idare ederler).* Bu sözler, içlerinde çok yüksek bir devlet felsefesini toplarlar. Nice Selçuk ve Osmanlı şehzadeleri vardır ki, kaybolup gitmişlerdir. Tahta çıkabilenler ile onların oğulları ve torunları ise, Selçuk ve Osmanlı tarihini onurlandırmışlardır. M. Ö. 53 kurultayında, *taht kavgaları için millet ve devlet ikiye bölünemez, deniyordu. İşte Türk devlet felsefesinin ana temellerinden biri bu idi. Bu konu ile ilgili bir örnek daha verelim : M. S. 580 yılında ölen, Göktürk Kağanı Tabo Kağan'ın yerine, oğlu Anlo geçti. Ancak yeni kağanın kişiliği zayıftı. Daha önceki ünlü Göktürk Kağanı Mohan Kağan'ın, -(annesi yeter derecede soylu olmadığı için tahta çıkamayan oğlu)- Talopien veya Apa Kağan, yeni Göktürk Kağanına kötü sözler ısmarlamağa ve Türk devlet töresine uygun olmayan şeyler yapmağa başladı bunun üzerine derhal büyük kurultay toplandı. Kağanı tahttan indirip, yerine ünlü Göktürk kağanı Işbara Kağan'ı geçirdiler. Çin tarihleri Işbara Kağan için ise, şöyle diyorlardı : *Işbara Kağan, cesur ve alp bir kişiydi. Halkının kalbini kazanmıştı. Kuzeydeki kavimlerin hepsi, onun buyruğu altına girmişti.* (Bk. Çin. n. 37). Bu ünlü Göktürk kağanının imparatorluk unvanları üzerinde ise, daha yukarıda durmuştuk. Bununla beraber devlet içinde, şehzadelerin rekabeti de yok değildi. Işbara Kağan'ın küçük kardeşi için ise, kaynaklarımız şöyle diyorlar : *Işbara Kağan'ın küçük kardeşi Çulohou kurnazdır. Ancak durumu zayıftır. Hal-**

kının kalbini elde etmesini bilir. Bunun için de Işbara Kağan onu, kıskanır. Bu sözler M. S. 578 yıllarında söyleniyordu. Ancak kardeşler arasında bir hadise çıkmamıştı.

Devletin tehlikeye düşmesinden korkarım : Bu sözleri, M. Ö. 31 yılında Hun hakanının Ulu Hatunu söylüyordu. Hunlarda, Timurlu devletinde olduğu gibi, iki büyük hatun vardı. Belki de bu, verâseti güvence altına almak içindi. Töreye göre, birinci, yani ulu hatunun oğlunun tahta çıkması gerekliydi. Ancak bu şehzade herhalde zayıf ve hasta idi. Bunun için ulu hatun, ikinci hatun olan «büyük hatun» a, tahta kendi oğlunu çıkarmasını öğütüyor ve şöyle diyordu: «— On yıldan fazladır ki, Hunlar arasında büyük karışıklıklar sürüp gidiyor. Bu karışıklıklar, kendi başımızda durmadan çıkan (karışık) saçlar gibi oldular!... İçimizdeki dirliğin kurulmasının üzerinden, henüz çok geçmedi. Halkımız arasında kan dökmele de, henüz yeni yeni azalmağa başladı. Benim oğlum... henüz çok genç. Halkımızın ona bağlı kalıp kalmayacağını bilmiyorum. Bundan dolayı devletin yeniden tehlikeye girebileceğinden korkuyorum. Ben ve siz, aynı ailedeniz, Bundan dolayı çocuklarımız da aynı aileden sayılır... En iyisi, senin oğlunun tahta çıkmasıdır.» (Bunun üzerine (ikinci) hatun da şöyle dedi :)

«— Senin oğlun... küçüktür. Fakat devlet büyükleri ile vezirler onunla birlikte, devlet işlerini yürütebilirler. Eğer en soylu oğlu bir tarafa atıp, ikinci derecedeki bir oğlu tahta çıkarırsak, (devlet içinde) bazı karışıklıklar, kesin olarak ortaya çıkabilir». En sonunda ikinci hatunun oğlu tahta çıkar. Ancak burada, *Hun Saray bürokrasisi*'nin rolü de açık olarak belirtiliyordu. Devlet ile vezirler ve bürokrasi, hep birlikte yürüyebiliyorlardı.

5. *HAKANLAR DIŞA KARŞI, «HALKIN DUYGULANMASI İLE GURURUNUN KIRILMASINDAN» ÇEKİNİYORLARDI :* Hunlar ile Göktürklerde, âdeta ideal haline gelmiş,

üstün bir milli gurur ve kendilerine karşı da, bir güven gelişmişti. Bunun için hakanlar, Çin elçilerinin bir küstahlık yapmalarından ve bunun da halk tarafından görülüp veya duyulmasından, çok çekiniyorlardı. M. Ö. 167 yılında, Çin elçisi ile Hun veziri konuşurken de, bu çekingenliği görüyoruz. Hun veziri çok konuşan Çin elçisine, «gevezelik etmeden sarayına dön ve başınıza bir felâketin gelmemesi için, vergilerinizi düzenli olarak ödemeye bak», diyordu. Ancak M. Ö. 110 yılında, Hun hakanının otağında, gerçekten çok korkunç bir şey oldu. Hun hakanının çadırına kabul edilen Çin elçisi küstahlık edip, Hun hakanının karşısında töre dışı sözler söylemeğe başlamıştı. Hakan ise henüz savaşa hazır değildi. Bunun için bu sözlerin, Hunlar tarafından duyulmasını istemedi: *Bu sözleri duyunca Hun hakanı çok kızdı. Ayağa kalktı ve kılıcını çekti. (Kabul) törenini düzenleyen büyük (Hun) memurları ile (devlete karşı yapılan bu saygısızlığı) gören ve duyanların başlarını, hemen orada kesti.* Elçiye ise, kuzeyde Baykal Gölü kıyılarına sürdü. Bu çağda elçi öldürme geleneği yoktur. Bu hadise, devlet içinde kurulmuş korkunç ve çok katı bir disiplin i gösterir. Ancak bu saygısızlığın öcü, az sonra alınacaktır.

a). *Halkın tepkisinden çekinme*, M. Ö. 107 yılında da Hun hakanının başlıca korkusudur. Hakan, otağıdaki Çin elçisinin küstahlığını, orada bulunanları öldürmek yolu ile halktan saklamıştı. Ancak Çin. soylu olmayan küçük memurları, elçi olarak göndermeğe devam ediyordu. Bunun üzerine Hun hakanı Çin elçisine şöyle demişti: — *Benim Hun halkım, kendi geleneklerine göre, Çin elçisinin, (yani senin), Çin'de orta sınıftan ve soylu olmayan bir kişi olduğunu görüyor. Üstelik boş sözlerle konuşup, beni kandırmak ve anlaşmamızı yırtmak istiyorsun. Benim, genç nesillerimin sabrı tükenmek üzeredir (II, 74).* Zaman kazanmak için, Çin elçilerine yumuşak davranan Hun hakanı, bazan kendisinin de korktuğu bir gerçeği söylemeden, geri duramıyordu. Bundan sonra Çin, çok ağır yenilgilere uğrayacaktır.

b). *Halkın millî gururu* ve bu gururun zamansız olarak patlak verip, bir savaşa sebep olabileceği korkusu, hakanların kalplerini sarıyordu. Nitekim, M. Ö. 91 savaşıdan önce Hunlar, Çin başkomutanını esir alırlarsa Tanrı'ya kurban edeceklerine söz veriyorlar... Çin başkomutanı esir alınıyor... Ancak Hun hakanı, (bir büyük devlet olarak) Çin başkomutanını ağırlıyor... Fakat Ana hatun hastalanınca, Tanrı'ya verilen söz yerine getirilmedi diye, (ordu) Çin başkomutanını kurban ediyor. Hakan da bunu önleyemiyor (II. 114). Zaten, bütün bu olağanüstü olup bitenlerden anlaşılıyor ki, -belki de Mete çağından beri gelen-, halkın kalplerinin en derinliklerine kadar işlemiş, bazı fikir ve inançlar vardı. Nitekim M. Ö. 87 yılında, Hun hakanından Çin imparatoruna yazılmış olan şu mektubun aşağıdaki girişinde, bu inançlar açık olarak görülmüyordu :

Güneyde, 'Büyük Çin.; kuzeyde ise, 'Güçlü Hunlar' bulunmaktadır. Hunlar, 'Göğün mağrur çocuklarıdır!' Hunlar, küçük seremoni ve protokol işleriyle uğraşmazlar! Yukarıda verdiğimiz bazı vesikalarda görüldüğü gibi Türk devletlerinde, idare edenlerle edilenlerin bağları kopuk değildi. Çin tarihlerinin de Göktürkler için söyledikleri gibi, *halk basit ve namuslu idi*. Buradaki namuslu sözünü, onurlu diye de tercüme edebiliriz.

c). *Millî gurur*, hakana karşı ilk kez bu hadise dolayısıyla şahlanmıyordu. M. Ö. 53'de, Çin'e bağlanmak için açılan kurultay görüşmesinde ise, şöyle bağırıyordu: -*Bu olmaz! Hunların gelenekleri, cesaret ve güçlülüğü, bir kök ve bir temel olarak, bir üstünlük (onur meselesi) kabul ederler! Başkalarına bağlanıp, onlara hizmet etmek ise, bir aşağılıktır! (Hunlar) devleti, at üzerinde savaş verme yolu ile derlemiş ve kurmuşlardı. Yüzlerce kavim arasında, ünlerini böyle yaparak böyle kazanmışlardır! Ölünceye kadar savaşmağa hazır yiğitler, bizde her zaman bulunur! Bu, hakana karşı, halkın bir çıkışıydı.* (II, 153). M. Ö. 135'de ünlü ve tecrübeli bir Çin gene-

rali olan Han An-kuo, *Hunları idaremiz altına alabilsek bile bize bir yararı olmaz*, diyordu Böylece Çin'in başına, bir gaile çıkmış olurdu. Nitekim Göktürklerin elli yıllık esareti de, ikinci Göktürk devletinin daha güçlü olarak, yeniden çıkmasına yetmemişti. M. S. 630'da Göktürkler esir düşünce, ölen İl Kağan'ın arkasından, bazı Göktürk beyleri de, kendilerini öldürmüşlerdi (LMT, 198). Ancak Mete'nin hatunu da, «Çin halkının idare edilemeyeceğini», çok iyi biliyordu. Yani, «hangi halk kitleleri, hangi hakanın veya hangi devletin idaresi altında toplanabilirdi», bu gerçekler iki bin yıl önce biliniyordu.

6. *HALK İLE HAKAN VE İDARECİLERİN, BİRBİRLE- RİYLE ANLAŞMIŞ VE KAYNAŞMIŞ OLMALARI*: Göktürk Yazıtlarında da, Göktürk devletinin çöküş sebepleri anlatılırken, en başta gelen sebeplerden biri olarak, *begleri budunu tüzsiiz için*, yani *beyleri ile halkın düz, uyuşmuş olmadıkları için*, nedeni gösteriliyordu. Devletin sürekliliği için, beyler ile milletin uyuşmuş ve anlaşmış olmaları bir gerekti. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, M. Ö. 167'de Hun veziri Çin elçisine şöyle diyordu: *Hunlarda halk ile hakan (ve beyler) anlaşma içinde olduklarından, idareleri zor değildir*. Az önce sunduğumuz, M. Ö. 87 yılında, Çin imparatoruna yazılan mektupta da, *Hunlar, küçük seremoni ve protokol ve işleriyle uğraşmazlar*. Çin'de, belki de Konfüçyüs'ten önce belirlenmiş protokol ve seremoniler, her türlü devlet işlerini yavaşlatıyor ve halk ile devlet arasına bir perde geriyordu. Hun hakanına ise, bu protokollar ile seremoniler, boş ve yararsız şeyler gibi geliyor ve bundan dolayı da onları küçümsüyor. *Çin'de şapka, bir rütbe ve sınıf işaretiydi*. Anlaşıldığına göre Hunlar ile Göktürklerde, böyle üniformalar da yoktu. *Ok ve yaylılar*, Türkler; *şapkalı ve kemröliler* ise, Çinliler olarak belirleniyorlardı.

a). *Sınıf ve rütbe işaretleri, Türklerde görülüyordu*: Bu rütbe işaretleri, belki Osmanlıların ileri çağlarında çoğalmış olabilirdi. Ancak daha önce kullanıldığına

dair kesin bir vesika elimizde yoktur. Bu konuyu uzatmıyacağız. Ancak, *beyaz at ile beyaz elbise*, Hunlar ile Çingiz Han devletinde bir komutanlık üniforması idi. Alp Arslan ile Balak Gazi'nin beyaz elbiseleri ise, bir kefen sembolü olarak yorumlanmıştır. Belki de rütbe işaretleri, asker içinde görülsün diye, miğferlerin hotozlarından görülebilirdi. Bunun dışında Türkmenlerde, herkesin giydiği şeyler, *kırmızı börk ile sarı çizme*, idiler. Eski Türk devletlerinde olduğu gibi, *altunlu kırmızı kemer ile sarı edük*, Mısır Türkleriyle Osmanlılarda da, bir hakanlık sembolüydü. Bunların dışında Türklerde, Avrupa ve Çin'de olduğu gibi, ayrıntılı bir giyim ayrılığı yoktu. Bu da bize gösteriyor ki, -eski kaynakların da dedikleri gibi-, idare edenlerle edilenleri birbirinden ayıran kesin engeller bulunmuyordu. Vladimirtsov'un da belirttiği gibi, *çevik ve yiğit çobanlar*, Çingiz Han devletinin kuruluşunda, önemli bir rol oynuyorlardı (S. 130). Osmanlı devletinin kuruluş çağlarında durum, daha mı ayrı idi? Bunu incelemek gereklidir.

b). Devlet angaryası görülmüyor: Bu, halk ile hakan arasındaki ilişkileri gösteren, çok önemli bir ölçüdür. Avrupadaki derebeyliklerde yaşayan halkın, karşılıksız olarak ne gibi hizmetler yaptıkları, çok iyi bilinmektedir. Çin'de ise devlet angaryası, halk için korkunç bir yüküdür. Bunu en iyisi, M. Ö. 167 yılında bir Hun veziri tarafından söylenmiş olan sözlerden dinleyelim: *-Çin'deki ahlâk yolları ile kanunlar yıpranmıştır. İdare edenler ile edilenler, birbirlerine kin ve düşmanlık dolu gözlerle bakıyorlar. Çin'deki evler ile sarayların yapımında çalıştırılan insanların güçleri de, artık tükenmiştir. Çin'de halk, güçlerini giyinmek ve yemek için, tarla sürme ile ipek böceği yetiştirmeye verirler. Ayrıca kendi kendilerini savunmak için, savunma duvarları yapmak ve yeni kentler kurmak zorundadırlar. Böylece Çin'deki halk, tehlike zamanında, ne döğüş ve ne de savaş için, (vakit bulunarak) eğitilmiş olamazlar. Barış zamanına ise, o kadar yorgundurlar ki, kendile-*

rinde, mesleklerine verebilecek bir güç bulamazlar. İşte böyle! Sen, ey topraktan yapılmış kulübelerde yaşayan kişi! Daha fazla konuşma! Gevezelik edip, saçmalama!... Çünkü Hunlar savaştan dönünce, herkes kendi işinin başına ve ailesine giderdi. Askerlik eğitimi, zaten günlük hayatın, bir parçası idi. Mete, M. Ö. 176'da yazdığı ünlü mektubunda, savaştan sonraki durumu, şöyle anlatıyordu: -Ordumun silahlarını artık astırmak (veya rafa kaldırmak); subay ve askerlerimi dinlendirip, (mutlu yaşatmak); atlarımı besiyeye almak istiyorum!... Sınırdaki halkı, huzur ve rahata kavuşturmak istiyorum!... Böylece küçükler, büyümeleri için gerekli çevreyi elde edecekler! yaşlılar (ve büyükler) ise, kendi yurtlarında sessiz ve rahat yaşayacaklardır! Nesillerden nesillere (bütün Hunlar), barış ve mutluluk içinde kalacaklardır!... Dünya tarihinde, 2000 yıl önce bir hakanın, kendi halkı için böyle güzel şeyler düşündüğünü gösteren, ikinci bir vesika olmasa gerektir (I, 441). Göktürk çağı ile daha sonraki çağlarda da, durum aynı gibiydi. Ancak savaşta herkes, kendisine düşen fedakârlığı yapmak zorunda idi. Bu da, değişmez bir gelenektir. Konuyu uzatmayacağız.

*c). Halkın gücünü deneme: (Manevra ve sayım): Türk devletlerinde süreklilik avları, bir çeşit askerlik manevrası idi. Gerçi Çingiz Han da, çok iyi süreklilik avı yapabildiği için, halkı çevresinde toplayabilmişti. Ancak, hakanın başlarında bulunduğu büyük ordu ve devlet süreklilik avları ile, yalnızca ekonomik amaçla yapılan avları, birbirine karıştırmamak gereklidir. Çünkü Çingiz Han bu çağlarda, henüz bir çete reisi gibiydi. Çok av avlayarak, halkını memnun etmek zorundaydı. Bununla beraber devletin, süreklilik avlarında da, bir *toy, yeme içme, eğlenme* gibi bir amaç yatıyordu. Böylece halk ile idare edenler arasında, bir kaynaşma da doğuyordu. Başarılı bir süreklilik avı, halk ile ordunun gücünü de, ortaya koyuyordu. M. Ö. 43'de Hun hakanının durumu için şöyle diyorlardı: -(Huhanyeh) Han'ın halkı, tam olarak güçlenmiştir: Çin duvarının yanında yapılan*

sürek avında, hayvanların hepsi öldürülmüştür. Han, kendisini savunabilmek için, yeteri derecede güçlenmiştir. Cici Han'dan korkması için, herhangi bir sebep kalmamıştır (II, 162). Görülüyor ki bu hareketin adı, bir sürek avıdır. Fakat amacı, halk ile ordunun gücünün denenmesidir. Buna benzer örnekleri, Selçuk ve Osmanlı tarihinde bulabiliriz.

İnsan ve hayvan sayımı da, Türk toplulukları ile, devletlerinde, eskiden beri yapıla gelen bir gelenektir. Bu da, halk ile devletin gücünün bir denenmesidir. Yukarıda da vesikalarını verdiğimiz gibi, Büyük Hun İmparatorluğu'nun «*İlkbahar ve Sonbahar toy-kurultayları*»nda, devletin bütün ileri gelenleriyle vassal kırıllar da bulunuyordu. Bu kurultayda Hun hakanının başkanlığında, göğ ve yere kurbanlar veriliyor, *halk ile hayvanların sayımı* yapılıyordu. Kurultayda, Japon bilgini Şiratori'nin deyiimiyle, *halk ile devlet ileri gelenlerinin hakan ile devlete bağlılığı ve milletin birleşip kaynaşması, (the ünification of the nation)*, büyük gösteriler ile pekiştiriliyor ve yenileniyordu. Bu konu üzerinde yukarıda çok durmuştuk. Bilindiği üzere çeşitli at yarışları, ok yarışları ile hayvan güreşleri, damızlık hayvanların seçimi de, bu kurultaylarda yapılırdı. M. Ö. 169 yılından sonra bir Hun veziri, hakanın çevresindekilere, *halk ile hayvanların sayımına ait defter tutmayı da öğretti*. Demek ki buradan önce böyle bir defter yoktu (I, 508). Sayımlar, başka yollarla yapılıyordu. Hunlar ile Gök-türklerin insan sayısı, Çin'e göre çok azd. Bunun için Ortaasya Türk devletleri, yağma yoluyla Çin'den, yetişkin iş gücü getiriyorlardı.

VII. B Ö L Ü M

DEVLETİN HALKA KARŞI VAZİFELERİ

1. EĞİTMEK, ÖZEN VE İHTİMAM GÖSTERMEK :

(*Egitlemek, ıgıdmek*) : Eğitmek sözünün içinde, *yedirmek içirmek, büyütmek anlayışları da vardır*. Bu anlayışlar üzerinde daha aşağıda duracağız. Göktürk yazıtlarını daha iyi anlayabilmek için, *eğitmek* sözünün karşılığını, biraz daha geç kaynaklarda arayalım. Kaşgarlı Mahmud'a göre, *O, onu eğitti* denildiği zaman, bu sözden yalnızca iki anlayış çıkıyordu : 1. *Terbiye etti*. 2. *Büyüttü*. Brockelmann da bu iki anlayışı, «*erziehen, aufziehen*» karşılığıyla kesin olarak göstermiştir. Bu sözün, «*yeged-mek*», yani iyileştirmek sözünden gelip gelmediğini incelemek, burada konumuz dışında kalıyor. Uygur vesikalarında daha çok, «*yiyecek bulma, besleme ve bakma*» karşılığı olarak görülür. (Bk. Çin. n. 38). Uygur yazılarındaki *Beş yüz dilenciye eğitse* veya *koyunlarla atları eğitti* sözlerinden, bu mana çıkıyordu. Bu anlayış, XI. yüzyıl Türklerinde, yani Kutadgu Bilig'de de devam ediyordu : *Bol ni'met ile beslenmiş (ıgıdmış) bu vücudum (özüm)* sözünde, böyle bir anlayış vardı (KB, 1512). *Şeker ile besler (ıgıdır), sonra da zehir verir*, sözünde ise bu anlayış daha açık bir manaya kavuşuyordu (6129).

a). *Yaradan ve bakıp, besleyen Tanrı*, bütün güçlerin üstündedir. Biz, küçüklerimizi besler ve bakarız. Hakan'da halkına bakar. Ancak bu düzenin de temeli, Tanrı ve tabiat tarafından kurulmuştur. Biz bu ilâhî düzeni, ancak ev ile devlette sürdürmekle yetiniyoruz. Bundan dolayı Türkler de, bunun farkındadırlar ve bu yüce düzeni, en güzel sözlerle

anlatırlar: *Tanrı adı ile söze başladım: Yaratan (törütgen), yetiştiren (igidgen) ve öldürüp, göçüren Tanrım! İşte Kutadgu Bilig'in görkemli ve muhteşem girişi, bize bu ilâhî başlangıç ve dönüşün açıklamasını yapıyordu. Bunun için eğitmek sözü, sık sık törütmek, yani yaratmak sözü ile birlikte geçiyordu: Ey Tanrım! Bütün varlıkları, tözleri sen yarattın! Sayısız varlıkların, özlerin rızkını da verir, (eğitirsin)! Bu da az önceki sözden, daha az derin ve manalı değildir (1257), Tanrı insanoğlunu, yaratır yetiştirir (eğitir) bir çağa kadar; ancak ondan sonrasının ne olacağını da, yine kendisi bilir (3744). Türkler, «Tanrı'nın yalnızca yeme ve içme, rızk verir» gibi, dar bir çerçeve içinde kalmıyorlardı. *Sevinç ve kaygı'da*, bir Tanrı vergisiydi. Bu da, Tanrı'nın insanı bir eğitmesiydi: *Sevinçle (Tanrı) Onu besler ve iyice semirtir; fakat düşünce ve kaygılar ile de, (İnsanoğlunu) yeniden zayıflatır*. Buna göre, Tanrı'nın insana mutluluk vermesi de, bir eğitilmektir (3549).*

b). *Oğul, kız ile Halkı terbiye* de, bir eğitme ve eğitilmedir. Kutadgu Bilig bunun için, ayrı bir bölüm ayırmıştır. Bölümün başlığında ise, *Oğul kız doğsa, nasıl terbiye edileceğini (eğidüsin) söyler*, diye söze başlanıyordu. Bundan sonra da şöyle deniyordu: *Senin aya benzer oğlun veya kızın doğarsa, onları kendi evinde terbiye edip, yetiştir (eğidgil), başkasının yanında terbiye edip, yetiştirme (igidme!)* (4504). *Evlenme (evlik almak)*, oğul ve kız yetiştirmek (eğitmeklik), bunların hepsi de bir eğitme ve eğitim işiydi (C49).

c). *Halkı diriltip, onarma*: «Eğitim» ise, daha çok sosyal bir manayı içinde topluyor; devlet idaresi ve halkın bakımı ile ilgili olarak kalıyordu. Yukarıdaki girişi yapmadan ve «eğitmek» sözünün anlayış bakımından, derinlik ve genişliğini görmeden, Göktürk yazıtlarını anlamak da, biraz güçleşmiş olacaktı. Kül Tegin Yazıtı'nın güzel bir girişinde şöyle deniyordu: *Tanrı buyurduğu, yarlık verdiği için! Kutum, kutluluğum var olduğu için! Talihim ve kısmetim (ülügüm) var ol-*

duğu için! Ölecek olan (Türk) Milletini, dirilterek eğittim! (ID29). Bu girişten sonra da, *Çıplak milleti elbiseli (kıldım)! Yoksul milleti, zengin bay kıldım! Az milleti, çok kıldım!* Den-
diğine göre burada, «eğitmek» sözünün manası, daha iyi anla-
şılmış oluyordu. Ancak Thomsen, bu sonradan söylenenleri
göz önünde tutmamıştı. «Ölecek olan milleti, dirilterek yeniden
hayata getirmeği» de, bir eğitime olarak görmüştü. Bunda,
hakkı da yok değildir (s. 150). Bu, bir çeşit milleti yeniden
onarmadır. Bu kolay olmamıştı. Bilge Kağan şöyle diyordu :
*Ben özüm tahta çıktığımda, her yere gitmiş, dağılmış millet;
ölü ve bitik olarak, atsız yayan ve çıplak olarak geriye geldi.
Milleti onarayım (budunug egideyin) diye, kuzeyde Oğuzlara,
doğuda Kitanlar ile Tatabılara, güneyde Çin'e karşı büyük ordu
(ulug sü) ile on iki akın yaptım ve savaşım!* (ID28). W. Thom-
sen son yorumunda, Göktürk yazıtlarındaki «eğitmek» sözü
için, çoğu zaman «aufrichten» karşılığını kullanıyordu. Alman-
cada bu söz, «yeniden bacakları üzerinde, yükseğe kaldırmak;
yeniden umut verme, sönen ateşini canlandırma», demektir. Bu
bakımdan, Thomsen bu sözün karşılığını, çok iyi seçmiş de-
mektir.

d). Kalkındırmış (eğitmiş) Alp Kagan : (Eğit-
miş Alp Kagan sözü, Göktürk yazıtlarında bir unvan gibi geçi-
yordu. Anlaşıyor ki bu da, Türk kağanının başlıca vasıfların-
dan; hatta başta gelen vazifelerinden biri idi. Bilge Kağan, şö-
le diyordu : *...Onlar, kendilerini kalkındırmış (egidmiş) olan
kaganlarına, bağlılık göstermediler, yanıldılar* (IID34). Adı
geçmeyen bu Kağan, Thomsen'e göre Bilge Kağan'ın amcası
oğlu Böğu Kagan idi. Bununla beraber bu konu, henüz karan-
lıktır (s. 156). *Eğitmiş Kağan* tanıtması, Kül Tegin Yazıtı'nda
da görölmektedir : *-Türk Milleti, sen tok olacaksın! Sen aç isen,
tokluğun ne olduğunu hatırlamazsın! Bir de doyarsan, açlığını
ne olduğunu düşünmezsin! Bundan dolayı sizi eğitmiş olan
kağanınızın sözünü (dinleyip), almadın!* (IG8-9). Burada Eğit-

miş Kağan sözü, bir unvan şeklinde söylendiğinden, W. Thomsen son yorumunda, «eğitmek» sözünü, tercüme etmemiştir. Hüseyin Namık Orkun ise, *Eğitmiş Kağan sözünü*, güzel bir sezme ve anlayışla, *Belinizi doğrultmuş hakan*, anlayışıyla yorumlamıştır (I, 26).

e). *Kaçmış, dağılmış Oğuzları toplayıp, (eğitime) ve bakma*: Dokuz Oğuzlar, Göktürk kağanlarının da dedikleri gibi, Türklerin kendi budunları, milletleri idiler. Bunun için Göktürk kağanları, Dokuz Oğuzlar isyan edip kaçsalar da, onların peşinden gider, Dokuz Oğuzları derleyip, toplarlar ve onların yaralarını sarmak isterlerdi. Sonradan, *Uygur Kağanlığını* kuracak olan Dokuz Oğuzlar'ın isyânından Bilge Kağan Yazıtı, şöyle söz açıyordu: *Dokuz Oğuzlar, yerlerini sularını bırakıp, Çin'e doğru gittiler... Çin'den bu yere, (yeniden geri) geldiler. Onları, kalkındırayım (eğiteyim), diye düşünüp...* (IID35). Bilge Kağan, kendine isyan edip kaçan ve sonra da geri dönen Dokuz Oğuzları, cezalandırmayı değil; onları yeniden onararak, kalkındırmayı düşünüyordu. Bu konuda ne yapmış olduğunu ise, yazıt bozulmuş olduğundan, öğrenemiyoruz.

f). *Barışta, halkı eğiterek oturma*: Aç kalmış, isyan ederek yad ellerinde perişan olmuş veya devletsiz kalarak, esir düşmüş Türk milletini, onararak kalkındırma ve belini doğrultma, Türk kağanlarının vazifeleri arasında görülmüştü. Ancak barışta neler yapıldığını, bilmiyoruz. Bunu da *Tonyukuk Yazıtı*'ndan öğreniyoruz. Tonyukuk Yazıtı sözlerini şöyle bitiriyordu: *Türk Bilge Kağan, birleşmiş (?Sir) Türk milleti ile Oğuz Milletini, (şimdi) eğitiyor ve (hakan olarak tahtında) oturuyor* (Ton. 62). W. Thomsen, en son yorumunda, buradaki «eğitmek, ıgıtmek» sözünü, eski türkçedeki *yegidmek*, yani iyileştirmek sözüyle yorumlamış olmalıdır. Bunun için, «Bilge Kağan en iyi (bir davranışla, zum besten) hakanlık yapıyor» anlayışıyla bir yorum ileri sürmüştü (s. 170). Yukarıda da gördüğümüz gibi, M. Ö. 176 yılında Met e, Çin imparatoruna yaz-

diği mektupta, «*Hun hakanının barıştaki vazifeleri*» üzerinde, çok derin olarak durmuştu. Barış, bir milletin onarılma ile kalkındırılma çağıdır : *Küçükler büyüyecek, yaşlılar sessiz bir hayat için, gerekli bir çevre bulacaklardı*. Yoksa, «Türk devletlerinin sürekli savaş içinde bulundukları» iddiası, doğru değildir. Ancak buna rağmen Türk halk kesimlerinin, barışta da baş kaldırdıkları görülüyordu. Ancak barışta, Göktürk kağanlarının da, Mete gibi ilk işleri milleti kalkındırmak oluyordu. Aşağıda da belirtmeğe çalışacağımız gibi, bu kalkındırma da, iki basamaklı oluyordu. Önce millet düzene konuyor, «itiliyor», düzenleniyor; sonra da onarılıyor ve eğitiliyordu. Kül Tegin Yazıtı, amcası Kapağan Kağan'ın tahta çıkmasından sonraki yaptıklarını, şöyle anlatıyordu : *Amcam Kağan tahta çıktıktan sonra, Türk milletini yeniden düzene koydu (yiçe etdi), yeniden kalkındırarak (yiçe egiti), yoksulları zengin kıldı, azı çok kıldı* (IE47).

g). *İsyân : devlete ve Eğitmiş Bilge Kağan'a karşı olma* : Türk milletini, onarıp, kalkındırıp, yedirip içirme, Türk kağanının bir görevidir. Ancak kağan bunu, Türk milletinin birliği ve kalkınması için yapıyordu. Buna rağmen Türk devleti, bazan dağılıyordu. Bundan dolayı Kül Tegin Yazıtı'nın bu bölümünde, bu dağılmanın nedenleri sık sık soruluyordu : *(Senin) bağlanman için, (seni) eğitmiş (kalkındırmış) Bilge Kağan'ına, hür ve bağımsız olmuş (ermiş barmış) iyi devlete, kendin yanıldın, kötü davrandın!* (IE23). Bu yorumu, Thomsen'in son tercümesine uyarak yapmağa çalıştık. Buradaki *Bilge Kağan'ın*, bizim tanıdığımız Bilge Kağan olduğunu sanmıyoruz. Yaygın anlayışla bütün Türk kağanlarının kutlu ve yüce unvanı, *Türk Bilge Kağan* idi. Burada iki büyük ve yüce varlık görülüyordu : 1) *Kalkındırmış (eğitmiş) Bilge Kağan*. 2) *Hür ve bağımsız olmuş, (ermiş varmış), iyi devlet (il)*. İsyân edenler bu iki büyük kuruluşa ve varlığa karşı yanılmış ve kötü davranmış oluyorlardı. Çünkü bu iki büyük kuruluş, millete hizmet etmiş; devlet ise, Türk milletinin kendi devleti idi.

h). *Aç kalmış milleti doyurmak, eğitmek* : Açları doyurmak, Türk hakanları ile Türk devletlerinin başlıca vazifesi idi. Göktürk yazıtlarından Dede Korkut'a kadar, bu dilek ve bu gelenek, hiç değişmeden, süre gelmiştir. Bu konu üzerinde, yukarıda toylar ile kurultay toplantılarını incelerken, geniş olarak durmuştuk. Kuraklık veya savaşlar dolayısıyla, zaman zaman Türkler arasında kıtlık oluyordu. Nedenleri pek açıklanmıyor, ancak Göktürkler arasında da, böyle bir kıtlık görülmüştü. Göktürk yazıtlarının küçük bir bölümünde böyle bir kıtlıktan söz açılıyor ve şöyle deniliyordu : *Türk Milleti aç idi. O at sürülerini alıp, (Türk milletini) eğittim, (yani doyurup kalkındırdım)* (IID38). Yukarıda eğitmek sözünün karşılıklarını ararken, Kutadgu Bilig'e dayanarak, bu sözün bir manasının da, «yedirip içirme ve besleme» olduğunu göstermeğe çalışmıştık. Bu vesikadan da anlaşılıyor ki, Türk Milleti aç olduğu zamanlar, Göktürk kağanları ile beyleri, başkalarında fazla olan at veya hayvan sürülerini alarak, milletine yedirmekten geri durmuyorlardı. Aç kalan Türkler, milletçe ve kendi kağanları başlarında olarak, yiyeceklerini arayıp buluyorlardı. Başka milletlerde olduğu gibi, herkes kendi başının çaresine bakmıyordu. Bu da, *Türklerdeki sosyal gelişmenin*, başka bir örneği idi.

2. *DEVLETİ, MİLLETİ VE TÖREYİ DÜZENE KOYMA* : «Etmek» sözü, bugünkü Türkçemizde yapmak karşılığında kullanılırdı. Kaşgarlı Mahmud da «etmek» sözünün Oğuzlarda bu anlayış karşılığında söylendiğini yazmaktadır (I, 150, 20). Ona göre diğer Türkler, «etmek» yerine «kılmak» diyorlarmış. Göktürk yazıtlarında *etmek* veya *itmek*, «düzene koymak, yeniden kurmak» demektir. W. Thomsen bu sözü, ilk tercümesinde, kurmak «institutuer», son yorumunda ise düzenlemek «ordnen», sözleriyle karşılamıştır. Thomsen'in bu anlayışı, yerindedir. Kaşgarlı Mahmud'a göre «etmek» sözünün ikinci anlamıda, «ıslah etmek, iyilik yoluna koymak» idi (I, 150, 3). Bu anlayış da, Thomsen'in yorumunu haklı göstermektedir. Yine aynı

esere göre etmek, «hazırlamak, iş ve ortam yaratmak» idi (I, 150). Brockelmann bunu, yaratma «schaffen» sözüyle karşılıyordu. Zaten Göktürk yazıtlarında da, «*etmek yaratmak*» sözleri, sık sık yanyana geçiyordu. Bu anlayış da, yine Kaşgarlı Mahmud'un açıklamasıyla, aydınlığa kavuşmaktadır. Yine aynı eserde, «*edinmek*» sözü ise, yine «hazırlanmak, donanmak», karşılığında geçiyordu (I, 78, 2). Bu açıklamalar aşağıda sunacağımız vesikaların yorumlanma işlerinde, çok yararlı olacaklardır.

a). *Devlet kurma, töreyi düzenleme*: Devletin kuruluşu ile birlikte, Türk töresinin düzene konması işi de, hemen ele alınıyordu. Sonradan Bilge Kağan gibi büyük kağanlar, bozulmuş veya yolundan kaymış töreyi, yeniden düzene koymuşlardır. Bu bakımdan Göktürk devleti'ni Osmanlı gelenekleriyle karşılaştırabiliriz. Göktürk yazıtlarının muhteşem girişinde, yukarıda gök, aşağıda yer ve ikisi arasında da kişi-oğlu, yani insanoğlu yaratıldıktan sonra; insanoğlunun üzerine de Göktürk devletinin kurucuları Bumın Kağan ile İstemi Kağan'ın hakan olarak oturdukları, söyleniyordu. Bu büyük Türk Kağanları, İnsanoğlunun üzerinde tahta çıktıktan sonra, «*Türk devleti (ili) ile Türk töresini tutmuş ve düzene koyuvermiş (iti bermiş)*» ve böylece Göktürk devleti de, başlamış oluyordu (IDI). Başka bir yerde de, bu ilk kurucu kağanlar, *devleti (ili) tutup, töreyi itmiş*, yani düzene koymuşlardı (ID3). Çingiz Han da devletin kurucusu olarak, anayasa veya töreyi kendisi kurmuştu. Mete'nin koyduğu prensipler de, yüzyıllarca devam etmişti. Elbetteki bu töreler yüzyıllar öncelerinden beri gelen, eski Türk töreleri idiler. Kurucu kağanlar bunları, yeniden hazırlıyorlar ve kendi devletlerine uyguluyorlardı. Tıpkı *Kanun-u Osmanî* gibi. Bu konuda Bilge Kağan da şöyle diyordu: *Bu çağda, (veya saltanat devremde) tahta oturdum. Bunca ağır töre ile dört bucaktaki milletleri ittim, (yani düzene koydum) (IID2)*. Bilge Kağan burada *ağır törüg* de-

mekle, atalarının koydukları töreyi, ağırlamak ve saygılamak istiyordu. Töre, Tanrı işi değil; kişi tarafından yapılırdı. Nitekim bir Uygur yazısı şöyle diyordu : *Töreyi kişi düzenler (iter), kişi ağırlar (ağırlayur), kişi kalkındırır (eğidür) (TT, VI, 36)*. Türkler buda dinine girdikten sonra ise, buda şeriatı ile töresini ağırlamağa başlamışlardı.

b). Milleti düzene koyma : Türk milletini düzene koyma, Türk hakanlarının en başta gelen işleridir. Hakanın, dağınık beyler ile boyları, birer birer kendisine bağlaması gerekirdi. Selçuklu ve Osmanlı devletinde olduğu gibi. Tonyukuk Yazıtı'na göre, Batıdaki Onok Türkleri ile beyleri, Göktürklerle bağlanmak için geliyorlardı. Tonyukuk bu sırada şöyle diyordu: *-(Bize bağlanmak için) gelen beyler ile halkı, toplayarak düzene koydum (Ton. 42)*. Burada, *ettim, yığdım* deme yoluyla, halkın önce düzene konup, sonra da toplanıp, bir araya getirildiği, anlatılmak isteniyordu. Belki de bu, halk kesimleri birer birer düzene konduktan sonra, asıl büyük düzen ve toplanma bundan sonra kuruluyordu. Ancak bugünkü anlayışımıza uyarak biz de, Thomsen de yazıtı, «toplayıp, düzene koydum» sözleriyle tercüme etmek zorunda kaldık. Yine güçlü Türk kesimlerinden, *Töliš ve Tarduş (Türklerini de Göktürk Kağanı, önce) düzenlemiş (etmiş), (sonra da onları idare etmeleri için, üzerlerine) Şad ile Yabgu tayin etmiştir (ID 14)*. *Vassal devletler ile Göktürklerle bağlanmış olan Türk kavimleri, Göktürk töresine ve teşkilâtına göre düzenleniyor ve böylece devlet içinde, benzer bir idare düzeni kuruluyordu. Nitekim bu dilek ve istek, Göktürklerin Batı Türkistan akını sırasında da görülüyordu : Soğdag budunu (milletini), düzene koyayım (iteyin) diye, Sir Derya'yı (Yençü Ögüz) geçip, Demir Kapı'ya kadar akın yaptım*. Aslında akınların amacı, yer ve toprak almaktır. Fakat Göktürkler, öyle demiyorlardı. «Düzene koyayım diye», bir yere akına çıkıyorlardı. *Türk düzenini verme*, bir amaç ve ideal gibi görünüyordu.

c). *Milleti düzenleme ve kurma (yaratma)*: Halkın teşkilâtlanmasındaki bu düzenleme, iki basamaklı bir iş olarak görülüyordu. Göktürk yazıtları ile daha sonraki Türk vesikalarında, *ettim, yarattım* sözleri, yanyana geçiyorlardı. Kül Tegin Yazıtı'nda, *Atalarımızın tutmuş oldukları yer ile sular, sahipsiz (idisiz) olmasın diye, az milleti düzenledim (ettim) ve kurdum (yarattım) (ID19)*. Aslında buradaki *yarattım* sözü, Kaşgarlı Mahmud'un da dediği gibi bir ibdâ ve yaratmadır. Bunun için ev ve ayakkabı yapmak için de Türkler, «yarattım» sözünü kullanıyorlardı. Bu duruma göre Türk milleti, onu düzenleyen kağanın bir eseri ve ibdâsı olarak görülüyordu. Belki de «ettim yarattım», birleşik ve birbirinden ayrılmayan bir deyim idi. Ancak bu konuları yavaş yavaş deşip, derinleştirmek gereklidir. *Milleti yaratma*, yukarıda kağanlar ile ilgili bölümümüzde de belirtmeğe çalıştığımız gibi, milleti düzene koyduktan sonra, bir halkı *millet gibi hazırlama* karşılığında da söylenmiş olabilirdi. Çünkü Tanrı, Türk kağanını, özel olarak kendisi yaratmamış; ona kut, talih, alplik ve bilgelik vererek, kağanlık için hazırlamıştı. Göktürk yazıtlarında *ev yapan, taşa yazıt yazan* kişilere de, *bark etgüçi veya bitig taş etgüçi*, diyorlardı (IK13). Bu örnekleri, Türk milletini, «eden veya iten Türk Kağanının», neler yapmak istediğinin, mana bakımından derinliğine inmek için sunuyoruz. Yine Kül Tegin Yazıtı'nda, *süsleme (bediz) yaratan, yazıt taşı (bitig taş) yazan veya yapan (etgüçi)* kişilerden söz açılıyordu. Süsleme yapmak, bir yaratma; taşa yazıt yazma ise, etmek veya itmek gibi bir iş olarak görülüyordu. Bu örneğe bakarak, Bilge Kağan'ın şu sözlerini belki daha iyi anlayabiliriz: *Dört bucaktaki milletleri. ettim (ittim) yarattım (IİK9)*. Burada milleti, düzenleme bir süslemeyi yapma veya bir yazıt taşına yazıt yazma gibi, ince bir iş ve hüner görünüyordu. Hakan, bir ressam veya yazıtcı gibi, milleti kurma işinde, usta ve bilge bir kişi gibiydi. Daha sonraki Uygur vesikalarında, *gemi ve köprü yaptır* demek için, *kemi köprüg etgil yaratgil*, deniyordu (Suv, 16, 10). Hakanın, millet üzerinde yaptıkları gibi!

d). *Milleti düzenleme ve kalkındırma*: Düzenleme ile kalkındırmada, iki basamaklı bir iş gibi görülmektedir. Bu gelişmeyi, Kül Tegin Yazıtı'nda görebiliyoruz: *Amcam Kağan tahta oturduktan sonra, Türk milletini yeniden düzenledi (yiçe etti), yeniden eğitip kalkındırdı, (böylece) yoksulu zengin kıldı, azı çok kıldı (ID47)*. Belki dilciler, etmek, yaratmak, eğitmek sözlerini eş manada (synonime) görebilirler. Ancak yukarıda verdiğimiz vesikalar ile uygur eserlerinin çince paralel ve orijinallerinden vereceğimiz örnekler de gösterecektir ki, mesele hiç de öyle basit değildir. Göktürk yazıtlarında, *Tanrının hüküm ve kaderi* de, «etmek veya itmek» sözüyle karşılanmıştır: *Yukarıda Türk Tanrısı, (aşağıda) Türk'ün mukaddes yerleri ve suları, şöyle takdir etmiş (etmiş): «Türk Milleti yok olmasın» diye: «millet olsun», diye... (ID11)*. Bundan da anlaşılıyor ki Türk Tanrısı, Türk milletinin kaderini böyle düzenlemiş ve böyle takdir etmişti. «Devleti düzenleme» anlayışı da, birçok Türk kağanları ile beylerinin unvanlarında, *İl itmiş* sözleriyle görülüyordu.

e). *Orduyu ve sınırevlerini düzenleme*: Göktürk yazıtlarında asker sevk etmek veya akın yapmak, *sü*, yani asker sözünden yapılan *sülemek* sözüyle yapıldı. 744'de Göktürk Kağanlığının yerini Uyгур Kağanlığı alınca, Göktürklerle özenilerek, Göktürk yazılarıyla yeni yazıtlar yazdırılmıştı. İkinci Uyгур Kağanı Bayan Çur Kağan, kendi yazıtında akın yapmak ve ordu götürmek için, *Çerig ettim (ittim)* diyordu. (D3, D4). Bu deyim ayrılığı, Göktürk ve Uyгур ağızlarının bir değişikliğinden ileri gelebilirdi. Ancak önemli olan, «ettim» sözünün, ordu götürme işine de, mana vermiş olmasıdır. «Sınırsaray veya tahtı» meselesi henüz karanlık kalmaktadır. Uyгур Kağanı Bayan Çur Kağan Yazıtı'nda, *Devlet tahtı (il örgi)*, ile *Devlet evi (il ebi)* nin yapılışından söz açılmaktadır (D3). Bu her ikisinin yapılışı veya kuruluşu için de, yine «ettim veya ittim» denmektedir. Göktürk yazılarıyla yazılmış Talas Yazıtı'nda ise, *tarlayı ekine hazırlama için, yine atızım*

ettim, deniyordu. Görülüyorki Göktürk yazıtlarında milleti ve devleti düzenlemek için söylenen «ettim» sözünün yorumunu, «yaptım» gibi hafife alanlar, haksızdırlar. Millet ve devleti düzenleme, ordu götürme, tarlayı hazırlama kadar, derin ve ince bir iştir.

Altun Yaruk'un çincesi, Göktürk yazıtları ile diğer Türk vesikalarında geçen bu deyimler ile anlayışlara, gerekli şu ışıkları tutmaktır: 1. *Etiler*: Yaratmak, inşâ etmek, hazırlamak (Suv, 642, 5). 2. *İtiglerin itilmiş*: Süslenmiş, donanmış (Suv, 645). 3. *İtiglig*: Hazırlama, tamir etme, düzenleme ve reform (Suv, 658, 15). 4. *İtidiler*: Bir araya getirildiler, toplama, devşirme (Suv, 627, 17). Bunlar da gösteriyor ki, eski Türk vesikalarını bugünkü türkçemizle yorumlama, doğru değildir. 5. *İtig* sözü de, çoğu zaman süs karşılığında söylenmiştir Suv, 650-7, 651-9). (Bk. Çin. n. 39).

3. *MİLLETİ VE DEVLETİ DERİP-TOPLAMA*: Dermek, derilmek ve dernek gibi türkçe sosyal deyimler üzerinde, kurultay ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Bilindiği üzere Göktürk yazıtlarında Türk kağanları, Türklerin başlarını alıp gittiklerinden ve dağıldıklarından sık sık şikâyet ederler. Çoğu konar göçer yaşayan, savaşçı ve devletin temelini oluşturan Türk kavimlerini, devleti kurup ve korumak için hep bir arada tutmak gerekiyordu. Bu iş de, çoğu zaman zor oluyordu. Selçuklu ve Osmanlı devletinde de durum böyleydi. Bu nedenle derleyip toplama deymi, devletin sürekliliğinde, büyük bir rol oynuyordu. Bundan dolayı Türk kağanları, milleti derleyip, topladıklarından söz açıyorlardı. *Termek*, yani *dermek* sözü, sosyal anlamda, derleyip, toplamak demektir. Ancak eski Türk yazıtlarında, zaman zaman «dermek» sözünün yanına, yine toplamak ve çoğaltma anlamına gelen, *kobra-mak* veya *kobrat-mak* sözüde katılırdı. Kobratmak sözünün kökleri henüz karanlıktır, Ramstedt bunu, Şine 'Usu Yazıtı'nda, eski türkçe *kop*, yani *hep* sözünden türetmişti (s. 44). B a n g ise, (UJB, X, 16 n.)

da bu sözü, Çingiz Han devletindeki *kurultay* sözünün türediği, türkçe *kur-* kökü ile ilgili görmüştü.

a). *Milleti derleyip toplama*: İkinci Uygur Kağanı Bayan Çur Kağan, devleti derleyip toplamasından söz açarken, şöyle diyordu: «*Milletim Dokuz Oğuzları, derleyip toplayıp (terü-kobratı), (idarem altına) aldım*» (MÇK 5). Buradaki *aldım* sözü sosyal bir mana taşıyordu. «Aldım», kendime mal ettim, idarem altına aldım, demektir. Dokuz Oğuzlar, Uygur kağanlığının dayandığı ana ve temel Türk kavimleriydiler. Birçok bölüm ve kesimlerden oluşmuşlardır. Devletin birliği için, bunların hepsinin derlenip toplanması gerekliydi. Kül Tegin Yazıtı'nda ise, İkinci Göktürk devletinin kuruluşu ve Türk milletinin bir araya getirilişi, şöyle anlatılıyordu: *Tanrı yarlıg adığı (buyruk verdiği) için! Özümün kutu (kutluluğu) var olduğu için! Kağan (olarak tahta) oturdum! Yoğun yoksulu milleti, hep topladım (kop kobratdım); yoksul milleti zengin kıldım; az milleti çok kıldım! Benim bu sözlerimde gerçek olmayan bir şey var mı? (IG10)*. Burada, «dermek» sözü yerine, «kobratmak» deyimini yer almıştır. Yazıt sözüne yine şöyle devam ediyordu: *Türk beyleri ve milleti, bunu işitin! Ey Türk Milleti, seni nasıl derleyip, devletin nasıl tutulup (kurulduğunu), burada vurdum!* W. Thomsen, buradaki «derip, dermek» sözünü, *bağlı kılmak* anlayışıyla yorumlamaktadır (s. 142). Hüseyin Namık Bey ise, yanlış anlamıştır.

b). *Devleti derip toplayan* bir kişi olarak, yaptığı bu işi, *il-Teriş Kağan*'ın kendi unvanında görebiliyoruz. Onun İkinci Göktürk devletini kuruşu, Göktürk yazıtlarında şöyle anlatılıyordu. *Babam Kağanın askeri kurt gibi, düşmanı ise koyun gibiydi.. Doğuya batıya akın yapmış, dermiş toplanmış (termiş kobratmış), hepsi yedi yüz er olmuşlar...* Devletin derlenip toplanmasından sonra milletin eğitilmesi ile, kalkındırılması işlerine sıra gelirdi. Buna benzer bir anlayışı, Kutadgu Bilig'de de görüyoruz: *Birçok erler kişiler toplayarak*

yıġanak yapmalı (tergü yıġgu), onlara armaġanlar vermeli, ihsan etmeli; yoksulları zenginleştirmeli, aları doyurmalı! (5513). Burada Dede Korkut'taki gibi, «dermek» sözünden sonra, «yıġma» deyimini kullanılıyordu. Göktürk yazıtları ile Tonyukuk Yazıtı'nda, asker ile düşmanın bir araya gelip toplanması da, «derilmek» sözü ile karşılanıyordu. *T o y l a r*, halkın bir araya gelmesiyle milli birliġin gerçekleşmesini saġlıyordu. *Küli Çur Yazıtı'nda, Bunca milleti toplayıp (kubarıp), yas töreni yaptım (yuġladım)*, deniyor ve Türklerin bu yaygın toy gelenekleri, bir daha anılıyordu.

4. HALKI VE NÜFUSU ÇOĞALTMA : (İYİ HAYAT VERME YOLUYLA) : Halkın çoğalması için alınan tedbirlerin en güzel örneklerini, M. Ö. 176'da M e t e'nin Çin imparatoruna yazdığı mektupta görüyoruz. Mete artık barış istiyor ve şöyle diyordu : *Küçükler, büyümeleri için gerekli ortamı bulsunlar, yaşlılar da sessiz ve rahat yaşasınlar!* Bu, büyük bir devlet ve imparatorluğın, planlanmış bir sosyal politikasıdır. Çünkü M e t e, sınırlarda yaşayan halkın da, rahat ve huzura kavuşmasını diliyordu. Bunu, Çingiz Han'ın gençliğindeki, Moğol kabilelerinin durumu ile karıştırmamak gereklidir. Çünkü o çağda geri Moğol kavimleri, hangi şef kendilerine fazla yağma hakkı verebilir ve yararlı sürek avları düzenleyebilirse, onun çevresinde toplanıyorlardı. Büyük Hun İmparatorluğu'nun, M. Ö. 60'dan sonraki bir anlık çağında da, bu durum görölüyordu. Hangi prens güçlü ise, halk hemen onun çevresine toplanıyor; prens yenilince de, hemen eski şeflerini bırakıyorlar ve yenisinin çevresinde toplanıyorlardı. Selçuk devletinin çözölme çağlarında da, bu gibi şeyler olmuyor değildi. Ancak Göktürk kaġanları yağmaları, anarşiyi, ve başı boş gezinmeleri yasaklamışlar ve bu prensiplerini, yazıtlarda da söylemişlerdi. Aslında *azlık* Türklerde iyi birşey değildir. Nitekim zaman zaman Göktürk yazıtlarında, *az idik ve kötü (yabız) idik*, diye şikâyetle bulunuluyordu (IID32). Aslında az da olsalar, Gök-

türk devletinin kurucusu olan tecrübeli Türkler harekete geçtiler mi, diğer Türkler de onların çevrelerinde toplanıyorlardı : *Azıcık Türk Milleti* yürüyor, ilerliyor (yoruyor) imiş! Kağanı alp imiş! *Veziri (ayguçısı) da, bilge imiş! (Ton. 9)*. Büyük Türk veziri Tonyukuk'a göre bunu duyan diğer Türkler, onların çevrelerinde toplanmışlardı.

Az milleti, çok kılma, Göktürk yazıtlarında, Türk devleti ile Türk kağanlarının, başlıca dilekleri gibi görülmektedir. Kül Tegin Yazıtının, *az budunug, öküş kılım*, yani *az milleti, çok kıldım* sözü, bu dileğin güzel bir örneğidir. Diğer Türk kağanlarının da, başlıca işleri bu idi. Nitekim aynı yazıtta diğer Türk kağanları için de, *yoksulu zengin kıldı, azı çok kıldı*, deniyordu. Yani bu sosyal prensip, yalnızca Bilge Kağan için söz konusu değildi. *Devletçe nüfus sayımı* vesikalarda, yalnızca Büyük Hun İmparatorluğu'nun bahar kurultaylarında, din seremonileriyle karışık olarak görülüyordu. Buna ölçünecek, diğer Türk devletlerindeki büyük toylarda da, böyle bir geleneğin devam edebileceğini düşünebiliriz. Anadolu'daki *saya bayramları* da, bir hayvan sayımı ve toyları gibi görünüyordular. Eski türkçedeki *kobratmak* sözü de, halkı bir araya getirip çoğaltmak manasını karşılayabilir.

5. ACI DOYURMA, ÇIPLAĞI GİYDİRME : TÜRK DEVLETİNİN BAŞLICA DİLEĞİ : Bu inanç Türklerde Göktürk yazıtlarından Dede Korkut'a, hatta Manas destanına, Selçuk ve Osmanlı topluluklarına kadar, atasözü halinde, değişmez bir düstur, bir kanun ve en başta gelen bir vazife olarak, günümüze kadar devam edegelmiştir. Çok eskilerden beri süregelen bu köklü Türk gelenek ve inancı, Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra da, İslâmiyetin yüce prensipleriyle, çok kolay ve çabuk uyuşmuştur. Ancak bu iş, bizim tarih araştırmalarında bir edebiyat çeşnisinden kurtulamamıştır. «Filân Selçuk veya Osmanlı padişahı, cuma namazından sonra yoksullara yemek veriyordu» diyerek ve bunu süsleyerek anlatmak,

sosyal bir konuya veya bir reforma, parmak basmak demek değildir. Haftada, ayda, hatta yılda bir defa halka toy verip, yedirip içirmek, acı yoksulu doyurmak, demek değildir. Çünkü Göktürk yazıtları, «köle olan Türk milletini köleli yaptığın-
dan, ona altın gümüş kazandırdığından», söz açıyordu. Bu, *kitlece yapılmış sosyal bir reform idi*. Konuyu elimize, böyle almamız gerekmektedir. Mete'nin mektupları ile, M. Ö. 169'daki bir Hun vezirinin konuşmasından da, bunu anlıyoruz. Aslında daha geç çağlardaki Türkmenleri bile iyi tanıyanlar, bu dileği yerine getirmeden, onları elde avuçta tutmanın mümkün olmadığını iyi bilirler. Bu, Türk kavimlerinin sosyal yapıları gereğidir. İyi bir bey ve hakan, onları gözetme zorundadır.

a). *Türk milleti aç idi. Bir at sürüsünü alıp, (onlara) bakarak, onardım (eğittim) (IID 38)* : Bilge Kağan burada, «doyurdum» demiyor; «eğittim», yani onarıp kalkındırdım, sözünü kullanıyordu. Ortadoğu ile Hindistan'daki açların hepsi, kendi başlarının çarelerine bakarlardı. *Türklerde ise açlığın çaresi topluca aranırdı*. Çünkü Türklerin sosyal yapısı ile boy düzeni, bunu gerektiriyordu. Aileler topluluğu, bir *askerî birlik (military unit)* yapısında oluşuyordu. Yalnız gezenler ise, *karacı*, yani soysuz, sopsuz çingene kişilerdi. Uygur toplumu ise, bilhassa Turfan ve çevresi gibi zengin ticaret ve ziraat şehirlerine indikten sonra, kendilerine göre daha sağlam bir sosyal yapı oluşturdular. M. S. 983-985 yıllarında Uygurlara giden Çin elçisi Wang Yen-t'ê, Uygurların sosyal dayanışması hakkında çok güzel örnekler veriyordu : «*Uygurlar arasında aç ve yoksul olan bir kimse yoktur. Çalışamayan (sakatlara) ise, devlet yardım eder*. Dede Korkut kitabında da, halkın sefâlet içinde yaşayan örneklerini görmüyoruz.

b). *Çıplak (yalın) milleti elbiseli (donlu), yoksul milleti zengin (bay) kıldım (ID 29)* : Bu da Göktürk yazıtlarında, değişmeyen bir hedef ve dilektir. Bu inanış ve amaç, Kutadgu Bilig'de de devam ediyordu. Belki bunda da, bir islâmî tesir

arayacak olanlar bulunabilir. Ancak bu düşüncelerde tek bir tane, arapça veya farsça söz bile yoktur. Sözlerin yapı ve maları, Göktürk ile Uygur geleneklerine dayanır. Bu konu ile ilgili olarak önce Göktürk yazıtlarından birkaç örnek vereceğiz. Bundan sonra, belki Kutadgu Bilig'deki söyleyişler, daha çok aydınlığa kavuşmuş olacaklardır: *Tanrı yarlıgadığı, (buzurduğı) için! Kutum var olduğı için! Talih ve kısmetim (ülüğüm) var olduğı için! Ölmek üzere olan milleti, derleyerek, baktım (eğittim): Yalın çıplak milleti elbiseli donlu, yoksul milleti zengin (bay) kıldım! Az milleti çok kıldım!.. (Dünyanın) dört bucağındaki milletlerin hepsini bağı kıldım! (Türk Milletini) düşmansız kıldım! Hepsi bana bağlandılar! (ID 29 - 30).* Göktürk ve Uygur vesikaları, yoksul ve fakir için, *çıray* diyorlardı. Bazan da bunu bir tanıtma ile, *yok çıgay* söylüyorlardı. Anadolu'nun bazı yerlerinde de bu *çıgay* sözü, hâlâ kullanılır. Göktürk Yazıtlarının bir diğ er yerinde de, şöyle deniyordu: *Yoksun yoksul (yok çıgay) Türk milletinin hepsini topladım. Yoksul milleti zengin (bay) kıldım! Az milleti çok kıldım! (IG 10).*

Kutadgu Bilig'e, Göktürk yazıtlarından verdiğimiz bu örneklerden sonra, daha rahat olarak girebiliriz: -1) *Fakiri zenginleştirmeli (bayıtgu), acı doyurmalıdır (todurgu) (KB, 5513).* --2) *Çıplak (yalın) ise, giydirmeli (bütürğü); aç ise, doyurmalı (2982).* --3) *Aç mudırlar, tok mudırlar, elbiseleri eskimiş midir, (bunları sormalıdır) (2564).* --4) *Açları doyur, hem çıplakları ve hem de yırtık elbiselileri (oprak) giydir (3923).* --5.) *Yedirse içirse, doyursa karın (todursa karın), onların ellerini, boş göndermese! (2560).* Bu örneklerde, hiçbir farsça veya arapça söz yoktur. Sözler ve gramer de, Göktürk ve Uygur geleneğinin bir devamıdır.

Dede Korkut'a gelelim: -1) *Çocuğı olmayan Dirse Han'ın Hatunu, Han'a şöyle diyor: - Ala çadırın yeryüzüne dikdürgil, attan aygır, deveden buğra, koyundan koç öldürgil, İç*

Oğuzun Taş Oğuzun beglerin üstüne yığnak etgil, aç görseñ to-yurgıl, yalınçak görseñ tonatgil, borçluyu borcundan kurtargıl tepe gibi et yığ, göl gibi kıımız sağdur, ulu toy eyle, hâcet dile.. (DK, 14, 5). Bu, bir «hâcet ve dilek toyudur». Bunun için kesilen hayvanlar da erkekdirler ve kurban sayılırlar. Türklerde dişi hayvan, kurban verilemezdi. Göl gibi kıımızın içilmesi ise, bu Oğuzların henüz daha tam manasıyla Müslüman olmadıklarını gösterir. Başlarında beyleri olmak üzere, toya halk da geliyordu. -2) (*Oğlunu görmeyince Burla Hatun, Kazan'a şöyle dedi*): *-Kuru kuru çaylara su saldım, kara donlu dervişlere nezir verdim, yanum ala baktuğumda komşuma iyi bakdım, umanına usanına aş yedürdüm, aç görsem toyurdum, yalınçak görsem donattım, dilek ile bir oğulu güç buldum...* (DK, 138, 1). Kuru çaylara su salma ve komşuya iyi bakma da, İslâmiyetten önceki Türk gelenekleridir. -3) (*Deli Dumrul Tanrı'ya yalvarırken şöyle diyordu*): *-Ulu yollar üzerine imaretler yapam, senin için! Aç görsem doyurayım, senin için! Yalınçak görsem donatayım, senin için!...* (DK, 168, 13). Bu yakarıшта da, Türklerin İslâmiyetten önceki inanışlarının izleri vardır. Dede Korkut'ta acı doyurma ve çıplağı giydirmede, daha çok «hâcet ve dilek» karşılığı olarak görülüyordu. Ancak sık sık verilen toylar ile yeme içme dernekleri, bu amaç için yapılıyordu. Dede Korkut'ta bir masal; Kutadgu Bilig'de ise, bir devlet töresinin yüce üslûbu sezilir.

c). *Şölen: Yoksul halk için kesilen vergi*: Yukarıda bu konu üzerinde, kurultaylar dolayısıyla durmuş ve şölen hakkındaki vesikaları. «kurultav» bölümümüzde sunmuştuk. Aslında *şölen*, moğolca bir sözdür. Asıl manası, sabah çorbası demektir. Kuzeydeki geri Moğollar, Çingiz Han ile birlikte büyük devlet hayatına başlayınca, eski gelenekler de büyük devlet anlayışı içinde görülmeye başladı. Moğolların Gizli Tarihi'ne göre, Moğollar kuzeyde iken de, *yeme içme dernekleri* pek çok yapıldı. Hatta Çingiz Han'ın babası Yesügey Baha-

dır da, böyle bir toyda zehirlenmişti. Çağatay Türk kültür çevresinde ise, *şilan* adıyla devam eden bu gelenek, bir *padişah sofrası ve meclisi* durumuna girmişti. *Babür-nâme*'de, bu *şilan* meclislerinden, sık sık söz açılır. Bu konu üzerinde de, kurultay ile ilgili bölümümüzde, geniş olarak durmuştuk. Moğolların Gizli Tarihi'ne göre, Çingiz Han'dan sonra tahta çıkan *Ögedey Han*, «*şölen vergisi*» alınmasını emretmişti. *Ögedey Han*'ın buyruğuna göre, her yıl *şülen* veya *şölen için, halkın sürülerinden iki yaşlık birer koyun alınacaktır. Her yüz koyundan bir koyun alınarak, o bölgenin yoksullarına verilecektir* (MGT, 279). Bu koyunlar toplanarak yoksullara dağıtılıyor ve böylece onların kışlık kavurmaları, bir güven altına alınmış mı oluyordu? Yoksa bu koyunlar, her yıl yapılan büyük devlet oyunları için mi toplanıyordu? Bunu bilemiyoruz. Çünkü aynı kaynağın az sonraki paragrafında, «*Cihân Kağanının, (Yani Ögedey Han'ın) şöleni için her yıl sürülerden iki yaşlık birer koyun alınacak, her yüz koyundan da birer kuzu alınarak, fakirlere verilecektir* (MGT, 280). Koyunlar hakan adına vergi olarak alınıyor ve hakanın şöleni olarak da, fakirlere dağıtılıyordu. Buna göre, *toy ve şölen halka yalnızca yemek olarak verilmiyor; koyun olarak da dağıtılıyordu*. Vesikanın biraz karanlık olmasına rağmen bu, çok önemli bir noktadır. Ancak bu koyunların halktan alınıp, şölen adıyla halka dağıtıldığı da, bir gerçektir. *Dede Korkut* kitabında *şölen* sözüne, yalnız olarak rastlamıyoruz. Şölen sözü, koyunla birlikte geçiyordu: *Ağca koyunlar, Beyrek'in şölenidir*, gibi. Bu konu ile ilgili vesikaları, yukarıda sunmuştuk. Koyun, bir mal olarak değil de; şölen olarak görülüyordu. Belki bunlar, halka dağıtılacak bir mal yardımı olarak da görülebiliyordu.

6. AT VE DON (ELBİSE) VERME: (HİZMET HAKKI): Türk tarihinde hizmet hakkının kimlere verildiği, kesin olarak pek açıklanamıyor. Çünkü bütün millet, hizmet halindedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, aç kalan Türk boy-

ları, zaman zaman kontrol altından çıkmışlardı. Tuğrul Bey 1044'de Halife'ye yazdığı mektubunda, Türkmenleri kontrolden âciz olduğunu kapalı olarak söylemişti. Ancak Anadolu'ya gelen ve yerleşmeye başlayan Türkmenler, yeni yurtlarına geldiklerinden, yağmaya ve aceleye gerek görmüyorlardı.

Kırk yıla kadar zengin ile fakir düzlenir, yani eşit olur : Kaşgarlı Mahmud böyle bir eski Türk atasözünden söz açıyordu. Ancak bu hiçbir zaman olmadı. Fakat T u r f a n Uygurları, sınıflar arasındaki bu mesafeyi azaltmışlardı. G ö k t ü r k kağanları da, bunun için çalışmışlardı. Hiç olmazsa ideal, teori ve dilek olarak böyle davranıyorlardı. Bu da, Türk devletinin bir felsefesi idi. *İçre aşsız, taşra donsuz, yani evin içinde yemeksiz, dışarıda ise elbisesiz* olan Türk milleti, *bay zengin* olmuştu. M.S. 630 yılında Çin'e karşı yenilip, esarete düşünce de, Türk milletinin *oğulları kul köle, kızları ise câriye (küng) olmuşlardı*. M. S. 682 yılında ikinci Göktürk devleti kurulunca, *kul kullig, küng künglüg, yani kul ve köle olmuş olan Türk çocukları, kul köle sahibi olmuşlar; câriye olan Türk kızları ise, câriye sahibi olmuşlardı*. Bunları, Göktürk yazıtları söylüyordu. Aslında bu sözler, Türk halk dilinde ve edebiyatında söylenen, atasözü şeklinde vecizeler de olabilirler. Ancak bir gerçek varsa, bu çağda Türk milletinin belini doğrulttuğu idi.

Özlük atını, aygırını.. T ü r k ü m e, milletime kazanı verdim (IIK 12) : Bilge Kagan Yazıtı'nda, böyle deniyordu. *Beylik at* Türklerde hizmet edenlere, hizmet için verilen bir attır. Göktürk yazıtları ise, milletin kendi malı olan, bir *özlük at'* tan söz açıyorlardı. Aş ve elbiseden sonra at sahibi olma da, Türk milletinin gelişmesini gösteriyordu. Halk kollanır ve bakılırken, *mâiyet (comitatus)* ile *alp erenlerin* bakımına da, ayrı bir yer verilirdi. Manas destanında M a n a s Han şöyle diyordu : *Yoksulları bay ettim, çıplakları giydirdim, açları doyurdum...* (*Mâiyeti ve çevresi için ise*), *bu silahları sizin için topladım, benim için savaşıarak, ölmelisiniz!* (A. İnan, Mak., 116). Gök-

türk yazıtlarındaki bu inanış, Dede Korkut ve Manas destanında olduğu kadar, Kuzey Türk destanlarında da görölüyordu. Bundan da anlaşılıyor ki bu inanışlar, Türk kavimlerinin binlerce yıldan beri, kendi köklerinden ve geleneklerinden geliyordu. Bir Altay-Yenisey destanında şöyle deniyordu: *Han, yaya gelenlere at verdi, çıplak gelenlere elbise verdi, açları ise doyurdu* (Pb, 2, 404/429). Bir Kuzey Türk destanındaki bir bey ise adamlarına, *Acıktırmaz aş yedirin, dondurmaz don elbise giydirin*, diye buyruk veriyordu (Pb, 4, 66/83). Çünkü bu bölgeler, çok soğuktur. Bir başka Kuzey destanındaki bir bey ise, *Aç kişiler aşasın (aş yesin), geyim giysin, at binsin, diye buyruk kıldı*, diyordu. (Pb, 4, 93/120). Muradım destanında ise, *Astım (altımdakiler) ata kansınlar diye, aygır (argımak) verdi, bindirdi: dona (elbiseye) kansınlar diye, atlastan elbise giydirdi, deniyordu* (Pb. 4, 136/174). Yine Kuzey destanlarından birindeki bir han, *kırk at, kırk elbise (çapan) verdi; kırk kulunu da azad etti (boşadı)* (Pb, 4, 93/120). Bir başka Kuzey Türk destanında, Dede Korkut'taki Dirse Han gibi, çocuğu olsun diye, Tanrı'ya yakarıyor, *tek ineğini kesiyor ve halkı çağırıp, yediyor* (Pb, 4, 71/89). Bu da, fakir bir kişinin, fedakârlığını ve geleneklere bağlılığını gösterir. Biraz daha İslâmiyetin tesiri altına girmiş olan İdege Bey destanında ise, *Altı gün aş verip, âlimleri doyurdum (toydırdım), yedi gün aş verip yetimleri doyurdum*, deniyordu (Pb, 4, 135/173). Bu, bir «doğum toyu» idi. Bu örnekleri eski Türk geleneklerini vesikalandırmak ve açıklamak için sunduk. Yuvarlak sözlerle, bu önemli gelenekleri geçiştirmek istemedik. Malın belirli kişilerde toplanması da istenmiyordu. *Kendi özüne bir at, bir geysi (don), bir de silah kuşanımı (tolum) bırakırsa yeter; geri kalanı ise başkalarına vermelidir* (KB, 2561). Bu sözlerde, biraz Ortadoğu düşüncelerinin de, tesirleri vardır.

7. MİLLETE, ALTUN GÜMÜŞ VE DİĞER DEĞERLİ ŞEYLER KAZANDIRMA: (Altın zenginliğin bir sembolü):

Türkler altına, her zaman değer vermişlerdir. Bugün de, / durum öyledir. Ortaasya'da, Hun ve Göktürk çağına ait, pekçok altın eşya ele geçmiştir. Bizans elçisi Zemorchos, ünlü ve büyük Göktürk Kağanı *İstemi Kağan*'ın, Tanrıdağları üzerindeki Akdağ'da kurulu, iki otağını ziyaret etmişti. Bizans elçisine göre, Göktürk kağanının çadırında, altından yapılmış pekçok eşya vardı. *Altın Otağ*, Türk hakanlarının başlıca hakanlık sembollerinden biriydi. M. S. 840'da Uygurlar tarafından yakılan Uygur kağanının *altın otağı* ile, Oğuz destanındaki *altın evler*, üzerlerinde durulmağa değer eserler arasında yer alırlar. *Altınlı kemer*, eski türkçesiyle *kur kuşak*, Ortaasya'da da, Memlûklarda da, Osmanlılarda da, bir hükûmdarlık sembolü olmuştur.

a). *Türküme, milletime, altının sarısını, gümüşün beyazını, kazanı verdim*: Bu giriş, Göktürk yazıtlarının çok önemli bölümlerinden biridir. *Altının sarısını, gümüşün beyazını, ekinlig) ipekli kumaşları (kutay), çeşitli kumaşların, özlüğünü, atını, aygırını, (kürkler için) kara samurunu, gök sincaplarını (teyin), Türküme milletime kazanı verdim, (milleti) düzenleyi verdim, (onları) sıkıntısız, bunsuz kıldım (IİK 12)*. Altın, gümüş, kara samur ve gök sincap kürkleri ile ipekli ve altınlı kumaşlar, aynı zamanda birer *hazine malları* idiler. Onun için bunların hepsine birden, *agı* da derlerdi. Yukarıda bunların arasına *at* ile *aygır* da giriyordu. Yazıtların güney-batı yönünde ise, Kül Tegin'in mallarından şöyle söz açılıyordu: *Kül Tegin'in altınını, gümüşünü, hazinesini (veya değerli mallarını) (agış), mal varlığını (barım)...* (IG-B1). W. Thomsen son yorumunda, bunun arkasını da okuyarak, *bin tane atını gözetmek için*, diye bir katkıda da bulunuyordu, (s. 159). *Barım*, yani *varım*, varlık ve servet demektir. Bunun gibi, *bay barımlı*, yani «bay, zengin ve varlıklı» da denirdi. Bilge Kağan, Tangut akınından söz açarken, *Tangut kavmini bozdum, (yani yendim); oğullarını, karılarını (yotuz), at sürülerini (yilkı) ve barımını (mal varlıklarını aldım)* (D 24), diyordu.

Bu anlatma ve söyleme geleneği, Uygur kağanlığında da devam ediyor ve Uygur Kağanı Bayan Çur Kağan da, şöyle diyordu : *(Onların) at sürülerini, kızlarını, barımını, dul kalan kadınlarını(kudız), (alıp) getirdim* (MÇD 3). Biraz daha geri kalmış Yenisey'deki Göktürk yazıtlarında ise, *Sekiz ayaklı barım'ımdan, doymadım*, diye bir ağıtla söz açılıyordu (Ye. 38, 11, 2). Sekiz ayaklı, ne demektir? Bu, henüz açıklanamamıştır. Bunun, araba olduğu da söylenir. Türklerin zayıf tarafını bilen Çin de, Türkleri bu yolla kendisine çekmek istiyordu : *(Çin, Türk milletini) altın gümüş, süslü ipekli kumaşları düşünmeden sayısız verir*, ve böylece Türkleri kendisine çekerti (IG 5). Göktürk dil geleneği, Yenisey'de de devam ediyor ve buradaki Göktürk yazıtları, *sarıg altın, agı*, yani «sarı altın» ile değerli şeylerden de söz açıyorlardı (Ye. 41,1). Yine Yenisey'deki bir küçük Türk beyinin mezar yazıtında, mallarından söz açılırken, *dahi (tağı) altının da var*, deniyordu (Ye. 38). Yine aynı yerdeki mezar yazıtlarından birinde, *Erlik erdemim için, on altın gümüşü sarfedip (egritep), devlet içinde (ilde) güç kazandım*, deniyordu (Ye. 11, 4). Ancak beyin bu parayı, nereye sarfettiğini söylemiyor. Ünlü Göktürk Veziri Tonyukuk da, Batı Türkistan akınından, pekçok altın ve gümüş getirdiğinden söz açıyordu : *Sarı altın, beyaz gümüş, kızlar, kadınlar, eğri develer (?) ile değerli şeylerden (agı), sayısız olarak getirdi*. (Ton. 48). Aslında Tonyukuk, Batı Türkistan'a herhangi bir akın yapmamıştır.

b). *Altın, hakan ve devlet sembolü*: Aslında altın Türk devletlerinin hazinelerinde, bir garantidir. Altınsız savaş olamazdı. Türk tarihinde, altın tanıtmasıyla yapılan, pekçok insan ve yer ismi vardır. Altın ile onun sarı rengi, Çin imparatorunun sembolüdür. Çin'de sarı elbise giyme bile, yasaktır ve bir isyân hareketi olarak sayılır. Yukarıda, Türk hakanlarının altınlı otağları ile kuşaklarından da söz açmıştık. Eski Türk yazılarında, «*altınlug bel bağı*» adıyla anılan, bu altın

kemerler üzerinde ayrıca duracağız. *Altun etig*, yani *altınlı şüs* ise, eski Türk eserlerinde çok görülür (TT, VII, 30, 9). *Sarı edük*, yani kısa konçlı çizme, Osmanlı padişahlarının bir sembolüdür. *Sarı çizme* ise, eski Anadolu'daki bütün Türkmenlerin, müşterek bir üniforması gibiydi. Bizans elçisi Zemarchoş'un da gördüğü gibi, Göktürk Kağanı *İstemi Kağan'ın tahtları*, her iki otağında da, altından yapılmıştı. Eski Türk yazılarında, birinden söz açılırken, *altunlîğ örgin (tahtının) üze olurtı (üzerine oturdu)*, deniyordu (TT, II, A. 68). Yani eski Türk yazılarında da altınlı tahtın adı geçiyordu. Kuzey Türk mitolojisinde ise altın, tam anlamıyla mitolojik bir çehreye bürünür. Artık bu Kuzey Türk mitolojisinde, devlet de yoktur. Hakan yerine bey vardır. Altın tırnaklı bey kızı, altın balık, gümüş ağızlı kadın, bu masalları dolduran motiflerdir (Pb, 5, 3/4; 143/181). Oğuzlarda ise altın, güçlülük, hâkimiyet ve devlet sembolüdür. Büyük devlet kuran Türklerin «*hazinesi*» (ağı) ve «*hazinedarı*» (agıcı) vardır. Hazineye para ile mal, protokol ve damga ile çıkar ve girerdi. Hesabı kitabı da belli idi. *devleti (ili), töreyi, hazine (ağı) ile varlığı idare etme (tutma)*, bir devlet işidir (KP, 9, 2). Kutadgu Bilig'de de dendiği gibi, *yazı yazmayı (bitig bilse), sayı saymayı bilen (sakış) kişiler hazinedar (agıcı), olabilirler* (KB, A, 238, 12).

Saçı, yani belirli günlerde hakanların para saçması, eski Türk devletlerinde de vardır. Ali de, Selçuk tarihinde bundan söz açar. Aslında saç, şamanizm törenlerinden kalma bir gelenektir. Bununla beraber bu gelenek, düğünlerimizde de hâlâ devam etmektedir.

8. KAZANMA : DEVLET VE MİLLET İÇİN KAZANMAK : Göktürk yazıtlarının en önde gelen ve derin bir sosyal manayı içinde toplayan diğer bir deyişi de, *kazganmak*, yani kazanmaktır. En iyisi söze, Tonyukuk Yazıtı'nın muhteşem bitişini sunmakla başlamaktır : *İlteriş Kağan kazanmasa, yok olsa idi! Ben özüm Bilge Tonyukuk kazanmasam, ben yok olsa*

idim! Kapagan Kagan Birleşmiş (?) Türk Milletinin yerinde, hem bağımsız bir halk (bod), hem millet (budun) ve hem de insanlar (kişiler), sahipsiz kalmış olacaktı! İlteriş Kagan ile (ben) Bilge Tonyukuk, kazandığımız için! Kapagan Kagan ile Birleşmiş Türk Milleti yürüyüp (gelişti)! (Artık şimdiki) Türk Bilge Kagan, Birleşmiş (?) Türk Milleti ile Oğuz Milletini, onarıp kalkındırarak, (tahtında) oturur! (Ton. 59-62). Görülüyor ki kazanma, devletin ve milletin kurulması için sarfedilen, her türlü emek, zahmet ve akıllıca çalışmadır.

a). Kazanma, devleti ve milleti kurma : Yukarıda sunduğumuz vesikada da görüleceği üzere kazanma, çalışma, biriktirme ve bunları değerlendirmedir. Göktürk çağında bu söz, yalnızca sosyal bir manada alınıyordu. Kutadgu Bilig'de ise bu, hem sevap ve hem de ticarî kazanç olmuştur. Bura yine Tonyukuk Yazıtı'ndan bir paça alıp, değerlendirelim : -Eğer İl-Teriş Kağan kazanmasaydı ve ben özüm onu izleyerek, kazanmasaydım, ne devlet (il) ve ne de millet (budun), olmayacaktı! (İl-Teriş Kağan) kazandığı için ve ben de (onu) izleyerek kazandığım için, (böylece) devlet, bir devlet oldu; millet de, bir millet oldu! Ben özüm, artık yaşlandım! En ulu (yaşa) geldim! (Ton. 54-56). Tonyukuk Yazıtı'nın bu bölümünde de, kazanmak sözünün gerçek manası ortaya çıkıyor. Sözün manası, sonradan değişmiştir. Thomsen, kazanma sözünü Almanca «wirken», yani hizmet ve «icrayı tesir» manasıyla karşılıyordu (s. 170).

b). Devlet ve töreyi kazanma : M. S. 686 de Çin esaretinden kurtulup, İkinci Göktürk devletinin kurulmasını şöyle anlatıyorlardı : -(İl-Teriş Kagan, devlet) ile töreyi böyle kazanmış ve ölmüş (uçu vermiş) (ID16). Bundan önce, devletin kurucusu İl-Teriş Kagan'ın, neler yaptığı uzun uzun anlatılmaktadır. Amcası Kapagan Kağan'ın buyruğunda çalışan «Kül Tegin, onaltı yaşında, Amcam Kagan'ın ilini ve töresini böyle kazandı» (ID31). Böyle dedikten sonra, Kül Tegin'in neler yap-

tığını anlatıyordu. Kül Tegin, Kağan adına çalışıp, kazanıyordu. Çünkü devlet ve töre, kağanındı. Bu konuda Bilge Kağan ise, biraz değişik konuşuyordu : - *Ben özüm kağan olarak tahta çıktığım için, milleti... kılmadım. (Devleti) ve töreyi, onarıp iyileştirerek (egedi), kazandım (IID36)*. Türk kağanları, devlet içindeki bir karışıklığı düzelterip, devleti yerine oturtuktan sonra, işte böyle konuşuyorlardı.

Devleti kazanma : Bazan töre sözü kalkıyor ve yalnızca devlet (il) söz konusu oluyordu. Bu tutum daha çok, Göktürk başkentine çok daha uzakta olan, Yenisey mezar yazıtlarında görülüyordu. Ancak bu Türk kültür çevresinde de, *devlet Kağanın idi*. Devlet için hizmet, hakan adına olurdu. Çünkü devletin sahibi, hakandır : - *İl Çur'un devletine, (iline), kazandım, ben!* (Yen., HNO, 3, 144). Burada adı geçen İl Çur, bir hakan değil; bir beydir. Bir başka yerde de, *Devletiniz (iliniz) için kazandım*, deniyordu (3, 133 : Yen.) Bu bölgede beyler, kağanları taklid ediyorlardı.

c). *Türküme ve milletime kazandım* : «Türküm» sözüyle başlayan bu muhteşem giriş, Göktürk yazıtlarında iki yerde görülüyordu. Birincisi, şöyle idi : - *Ben, on dokuz yıl Şadlıkta, (yani bölge komutanlığında) bulundum. On dokuz yıl da, kağan olarak tahtta oturdum. Devleti idare edip, tuttum (il tuttum)... Türk'üme, milletime, (onların) iyiliğine olarak, böyle kazanı verdim! Bu kadar kazandıktan sonra (Babam Kağan) ... öldü (uçarak gitti) (IIG10)*. Bilge Kağan burada devlete değil; Türküne ve milletine karşı olan hizmetinden söz açıyordu. Çünkü devlet, babası olan İl-Teriş Kağan'ındır. Devlete hizmet, hakan adına yapılıyordu. Bu hizmet ve kazanmayı, hakan babasının sağlığında yapmıştır. Kazandım sözü Göktürk yazıtlarının çok güzel, bir başka bölümünde de, kazanç manasında geçiyordu. Bu sözleri az önce sunmuştuk. Bundan dolayı metni biraz kısaltacağız : *Altun, kümüş, ... Türkime, (budunuma) kazandım (IIG12)*. Milletin zengin olmasını da, kendi kazancı sayıyordu.

Milleti kazanma : Zaman zaman yazıtlarda, yalnızca devlet ve törenin değil; milletin de kazanıldığı söyleniyordu : - *Babam ve amcam (Kağanların) kazanmış (kazganmış) oldukları milletin, adı ve ünü yok olmasın diye, gece uyumadım, gündüz oturmadım!... (ID27).* Bilge Kağan, az sonra Türk milletini yeniden nasıl kazandıklarını şöyle anlatıyordu : - *Küçük kardeşim Kül Tegin ile, iki Şad ile, ölüp yitinceye kadar (çalışıp) kazandım. Öyle kazandım ki, birleşik milleti, otlar ve sular gibi (dağınık) kılmadım!... (ID27).* Kutadgu Bilig'de, kazanmak sözü ile, böyle derin sosyal meseleler ele alınmamıştır. Ancak bir yerde şöyle deniyordu : *Kılıç, devlet idare eder (il tutar); hem de budun kazanır; kalem ise devlet düzer (tanzim eder), (il tüzer), hazine kazandırır (KB, 2714).* Herhalde burada zaptedilen budun ve milletler, başka budunlar idiler. Başka bir yerde ise şöyle deniyordu : *Bugün iyilik kazan, milletin (budun) yükünü yükleni... (KB, 5090).* Ancak bu fikirlerle deyimlerin aynı olmalarına rağmen, Göktürklerdeki kesin devlet felsefesinden, yumuşamış inanışlarla ve bir din felsefesine girmişlerdir.

d). Türk milletinin devleti kazanması : Yazıtlarda, yalnızca kağanların devlet, millet ve töre için çalışıp kazanmaları değil; Türk milletinin de kendi kendine çalışarak, devleti kazanmaları söz konusu ediliyordu. Böylece milletin kendisine de, bir değer ve önem verilmiş olunuyordu. *Kara kamug budun, yani Kara kemikli millet, -Göktürk hanedanının dışında kalan- Türk milletinin ta kendisi oluyordu. Halk ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde ayrıca duracağız. Göktürk devletinin yıkılmasından sonra Çin esaretine düşen Türk milleti, şöyle diyordu : (Türk milleti, Çin kağanı için akınlar yapmış ve) Çin kağanına, devletler ve töreler (güçler zaptetmiş), alıvermiş. Türk Kara Kemik budun, (yani halk) şöyle demiş : -Ben, devleti olan bir millet idim, devletim şimdi hani? Kime devlet (il) kazanıyorum? ... Böyle deyip, Çin kağanına düşman olmuş! (ID9).* Görülüyor ki devleti ve töreyi yalnız

Kağan değil; Türk Milleti de çalışarak kazanıyordu. Hiç olmazsa bu sözlerle yazıtlar da, Türk milletinin çalışarak devlet ve töre kazandığı veya kazanabileceği, kabul ediliyordu. Bir başka bölümde, yazıtın silinmiş olmasına rağmen, Türk milletinin de kazandığı görülmüyordu : -*Tanrı yarlıgıadığı (buyurduğu) için, Ben kazandığım için, Türk Milleti kazan...* (IID33). Bilindiği üzere, yazıtlarda *Türk milleti yok olmasın diye* Tanrı İltiş Kağanı Türk milletinin başına getirmişti. Yani Tanrı Türk milletinden yana ve Türk milletinin koruyucusu idi. Bunun için yazıtın silinen bölümünü, *Türk milleti de kazandığı için* diye de yorumlayabiliriz. Ancak Thomsen son yorumunda, bu son kısmı silip, kaldırmıştır (s. 156). Şimdiye kadar, büyük imparatorluk hayatı yaşamış Türklerin inanışlarından söz açtık. Ancak bunların yanında, daha geri bir hayat yaşayan Yenisey'deki mezar yazıtlarının sahiplerinin *altın, gümüş.. sarfedip, (devlet içinde, ilde) güç kazandım,* gibi sözleri de görülmüyordu (HNO, 3, 73). Bir ölçüde sosyal hayat seviyesi yüksek olan Ongin Yazıtı'nda ise, *yas törenini (yoğın) kazandım,* deniyordu (0.12). Bunlar daha çok ağız ayrılıkları olsa gereklidir.

9. **KONDURMA: HALKI İSKÂN ETME, HALKA YENİ YURTLUK VERME, TÜRKLERİ YENİ ALINAN YERLERE YERLEŞTİRME:** Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde iskân politikası ile uygulaması, akılları durdurabilecek kadar, gelişmiş bir düzen içinde yapılmıştır. Prof. Osman Turan'ın da belirttiği gibi, Anadolu'ya gelen Türkmenler ilk önce çok sert ve katı oluyorlardı. Bu Türkmenler kendilerine yurt bulup, yerleşip, Bizans karşısında bir beylik kurunca, Rumların artık Türkmenlerden bir şikâyetleri kalmıyordu. Bizansın kötü ve baskı idaresi yerine, artık bu Türkmenlerin idaresini seçer oluyorlardı. *Kendi kabilesi ile birlikte, bir yurda sahip olan bir Türkmen beyi, mücadele sonunda küçük bir beyliğin sahibi olunca, derhal asâyiş, emniyet ve nizâmı kuruyordu... 1038'de Selçuklu İbrahim Yınal'ın da deâîği gibi, yağma ve yol-*

suzluklar, küçük halkın işiydi (O. Turan, s. 186). Yine Prof. Osman Turan'ın doğru olarak gördüğü gibi, Türk devlet anlayışında, bir Türk sultanı ile bir Türkmen boy beyi arasında, o kadar büyük bir ayrılık yoktu (s. 186). Üzerinde durulması gereken en önemli nokta budur. Batı Türkistan'a kondurulan bir Göktürk boyu, beyinin başlığında, hemen küçük bir devlet düzeni kurulabiliyordu. Zamanla gelişerek, sınırlarını genişletiyor ve bu topraklar içerisinde, başka Türk boylarına da yurtluk verilebiliyordu. Kondurmak ve yurtluk vermek, Göktürklerde olduğu gibi, Selçuklu ve Osmanlılarda da devletin vazifesi idi. Yoksa, karışıklık ve anarşi çıkabilirdi. Nitekim Selçuklu devletin ilk kuruluşunda, henüz kendilerine bir yurt bulup, yerleşmemiş olan Türkmenler, çevreye dehşet saçmışlardı. Halifenin şikâyeti üzerine Tuğrul Bey, Adamlarımdan bazıları aç kalıp, kötülük yapıyorlarsa, buna karşı ben ne yapabilirim, cevabını vermişti (A. esr, s. 189). Devlet yerine oturup, Türklere birer yurtluk verildikten sonra, düzen yeniden yerine gelmiş oluyordu. Aynı durumu Hunlarda da, Göktürklerde de ve daha sonraki çağlarda da görüyoruz.

a) Akın yaptım ve milleti kondurup, yerleştirdim : Göktürk yazıtlarının değişmeyen bir konuşma tutumu da budur: *Süledim, kondurdum. Yani akın yaptım ve milleti kondurdum.* Belki de Çin dışında, kondurma ve iskân amacı taşımayan bir akın yoktu. Çünkü yazıtlar Türklerin Çin'e giderek yerleşmelerini, yasak etmişti. Çünkü, derin bir kültür ve büyük bir insan topluluğuna sahip olan Çin, kendi topraklarına gelen yabancıları, kendine benzeştiriyordu. Yazıtlar, *başı boş gezmeyi, yani onların sözlerince, yer su sayu, yani yerleri ve suları sayarak gezmeği de, yasak ediyordu.* Herkes kendisine verilecek yurttan oturup, kendince ve devletin yardımıyla, gelişmesini sağlayacaktı. Çin tarihleri de Türk boylarını adlandırırken, boy veya kabile demezlerdi. Uygar boylarını çince *Pu-lo* adıyla adlandırırlardı, çince *pu-lo, belirli bir yurttan oturan, belirli bir halk kesimi, demektir. Çinliler bil-*

hassa Uygur boylarını, böyle adlandırınılardı. *Reşideddin* de, Uygurların *On Uygur* boylarından söz açarken, *on ırmak kıyısından On Boyun türediğini*, söylüyordu. Yani önceden boy olmamış Türk kavimleri de, coğrafya durumuna uyarak, bir boy ve birlik halinde oluşabiliyorlardı. Zaten *Türk boyları, savunma ve gelişme gereklerinden dolayı birleşip, bir askeri düzen içinde oluşurlardı*. Boyların çoğalması ve parçalanmaları, yeni *askeri birlikler (military unit)* ile, yeni boy düzenlerine sebep olurdu. Şehirlere yerleşenler de, bu düzenden kolaylıkla vaz geçmemişlerdi. Göktürk kağanları da, Tuğrul Bey de, Alp Arslan da, Sultan Murad da, akın yapmış ve Türk kavimlerini, yeni alınan veya yeni açılan yerlere *kondurmuşlardı*.

b) Devlet iskânı veya kondurma, anlaşıldığına göre en büyük çapta iskân, M. S. 552 yılından sonra gerçekleştirilmişti. Devletin oturmasıyla, herkes yerini almış ve böylece devlet (il) ile töre tutulmuş oluyordu. Nitekim Göktürk yazıtları, bu ilk Göktürk hakanlarının yaptıklarından söz açtıktan sonra, şöyle diyorlardı: *Doğuda, Kadirkan ormanına kadar; Batıda, Demir Kapı'ya kadar, kondurmuş. (Önce-leri) sahipsiz ve düzensiz (kalmış olan) Kök Türkler, bu iki (yer) arasında, düzenlenmiş olarak otururlar imiş. (Bunlar), Bilge Kagan imiş, Alp Kagan imişler. Buyrukları, (yani büyük memurlar) da, bilge imiş, alp imiş. Beğleri de, milleti de anlaşma içinde, düz (tüz) imişler... (ID3)*. Görülüyor ki Türk devletlerinde iskân, en başta gerçekleştirilmesi gereken bir iş-tir. İkinci derecede bir Türk yazıtı olan Ongin Yazıtı'nda ise, şöyle deniyordu: *Bütün şehirlere kadar ulaştım (tegdim), kondum (konuldum), aldım (6,9)*. Göktürk çağında Türk boyları, Batı Türkistan ile Afganistan'daki Toharistan'da bulunan şehirlerin çevrelerine *konma* eğilimini gösteriyorlardı. Hatta M. S. 640'dan sonra, Çin orduları karşısında sıkışan Batı Göktürk kağanlarının, güneydeki Toharistan'a çekilmeleri, bunu gösteriyordu. Batı Göktürk tarihi bu çekişme ve

çekilmelerle doludur. Göktürk yazılarıyla yazılmış el yazmada da, *Han; akına gitmiş, düşmanı yenmiş, göçürerek kondurarak (köçürü konturu) geliyor, deniyordu.* (ThII, 51). Vesikada hadisenin başı ve sonu, belli değildir. Ancak Türklerin, *göçürüp kondurma* gibi bir iş ve gelenekleri, bu sözler içinde de görülmüyordu. Kondurma ve iskân, çoğu zaman imparatorluğun doğu ve batı uçlarıyla sınırlandırılıyordu: -*Doğuda, Kadırkan ormanının ötesine aşarak milleti, böyle kondurduk ve böyle düzenledik. Batıda, Kengü-Tarman'a kadar Türk milletini, böyle kondurduk ve böyle düzenledik! O çağda, (eskiden) kul olan (Türkler) kul sahibi, câriye olanlar da câriyeli olmuşlardı. Devletimiz (ilimiz) ve töremiz, böyle kazanılmış ve düzenlenmiş idi...* (ID21).

c) *Yurt verme ve yurtluk*: Türklerde yurt anlayışı çok geniştir. Çadırdan veya evden (eb) başlar, devletin sınırlarına kadar uzanır, bazan da dünyayı içine alır. Farsça Oğuz destanında, *Oğuz Kağan, güneşin doğduğu yerden, battığı yere kadar almıştır,* deniyordu (Togan, Oğuz destanı, 53). Göktürk yazıtlarında da Türk milletini kondurma söz konusu edilince, Uzakdoğudaki Kadırkan ormanından başlanıyor; uzak batıda da, Batı Türkistan'ın güneyindeki Demir Kapı'ya kadar uzanıyordu. Ancak bir gerçek varsa Göktürkler de, kışladıkları yere yurt diyorlardı. Çünkü Tonyukuk Yazıtı, böyle bir yurttan söz açıyordu (Ton. 19). Uygur yazılı Oğuz destanı ise, *yurt el kün* diyerek, Çinliler gibi yurtla birlikte, «eligünü» yani halkı da anıyordu (s. 30, 1). Farsça Oğuz destanına göre, *Oğuz boylarının hepsinin kışlak ve yaylakları, ülüşleri ile birlikte, (ta başlangıçta) tesbit edilmişti* (Togan, s. 52). Bu, Türk töresinin değişmez bir geleneğidir. Türklerin *Orun* dedikleri, töre ve düzen, bunu da içine alıyordu. Kimin nerede oturacağı, belli idi. Belki de bunun için Uygur yazılarında, *orun yurt* sözleri, hep birlikte yazılıyordu. (Suv, 461, 19). Destanlarda Oğuz Han'ın, dolayısıyla Türklerin *ana yurdu*'nun kışlağı, *Talas, Sayram* ve *almalık* şehirleri; yaylağı ise *Or-dağ* ile *Kür-dağ*

idi. Akınlarda, anayurtla ilişkilerini kesmemeğe dikkat ediyorlar ve *fütûhat hülyâsı ile anayurdumuzu fedâ etmeyelim*, diyorlar ve bu, 'bir yasa (*yasamişi*)' oluyordu (Togan, 89). Görülüyor ki, Türkler ne kadar uzaklara akın yaparlarsa yapsınlar, ana yurtlarını akıllarından çıkarmıyorlardı.

d) *Yerli, sulu yurt*, Türklerde yurt anlayışının temelini oluşturuyordu. Zaten Göktürk yazıtlarında da, konma söz konusu olduğu zaman, *yerine, suyuna kondu*, daha doğrusu, *yerine, suyuna doğru kondu* (yeringerü subıngaru kon-dı), deniyordu (IID40). Bu *yerli sulu yurt*, Kuzey Türk mäsallarında da geçer (Pb, 4, 61/76). Aynı çevrenin mitolojisinde ise yurda, bazan *yer - yurt* adı da verilirdi (Pb, 4, 107/139). Göktürk yazılarıyla yazılmış, Yenisey'deki türkçe yazıtlarda ise, *kondum yerime, yerledim*, deniyordu: *Erdemim için, ben yerledim!* (Yen. 28). Bu Türk beyi, yurt kurmayı bir erdem mi sayıyordu? Bilemiyoruz. Türklerin *Mukaddes (ıduk) yer ve suları* da, yurdun yer ve suları idi. *Türk'ün yeri ve suyu sahipsiz kalmasın diye*, Tanrı Türk milletinın üstüne bir hakan gönderiyordu. Bazan da, *Türk milleti yok olmasın, millet olsun, diye*, Türk'ün mukaddes yer ve suları harekete geçiyorlar ve Türk milletini koruyorlardı. Bunları Göktürk yazıtlarından okumuştuk.

e). *Yurtçu: Yurt kuran*: Yurtçular, Türklerin göçleri ile hareket ve akın halinde olan ordularda, çok önemli bir yer tutarlardı. Oğuz destanında *yurtçu*, Oğuz Han'ın ordusuna ve göç halinde olan Oğuzlara yol gösteren kişidir. Bu yurtçu, Oğuz Han'ın veziri *Kara Sülük* idi. Bu konuda Oğuz Han, ona bağlı idi. Hatta bir defasında, *-Bizi buraya sen getirdin*, diye bir saygılamada da bulunulmuştu. (Togan, s. 88). Görülüyor ki yurtçuluk, büyük bir meslek ve geniş bilgi ile görgü isteyen, bir işti. Sonradan ordu yerleri için, çadır kuran ustalara da, yurtçu denmiştir. Ancak *Caca Bey* vakfiyesinde, türkçe *yurtçu* karşılığı olan moğolca *nutukçı* da, Anadolu'daki

iskân işleriyle de uğraşıyordu (A. Temir, s. 176). Görülüyor ki, Anadolu'ya gelen Türk kavimleri, başlarını alıp giden insan sürüleri, değillerdi. *Geyikli Baba* gibi *iskâncı dervişler*, bu konuda büyük bir rol oynuyorlardı. Böyle bir düzen içindeki yerleşmede, hristiyan tebaâ da rahatsız olmuyordu. *Yurt başçısı ve beyi* bulunmayan, bir yurt düşünülemezdi. Yurt küçük ise başta, hiç olmazsa bir aile reisi bulunurdu. Şaman dualarında, «*Kıyamet alâmetlerinden biri de, yurdun başsız kalması idi*» (A. İnan, Şam, 25). Anlaşıldığına göre yurdun beyi dışında, yurt işlerini düzenleyen saygı değer bir kişi de vardı. Vladimirtsov, *Mogolların İçtimaî Teşkilâtı* adlı eserinde belirttiğine göre, yurt veya kabile büyüğü, Çingiz Han çevresinde, *beki* unvanıyla adlandırılıyordu. Bu, baş şaman gibi bir şeydi (s. 79). Türklerde ise, ya *Kara Sülük* gibi bir vezir veyahut da iskân işlerinde bir bilge var olmalıydı.

f). *Yurt gider, töre kalır* sözü herhalde konar göçer Türklerden kalma bir sözdür. Bu, anayurdu kötölemek, değildir. Herkes doğduğu yere bağlıdır. Bunun için Çingiz Han'ın doğduğu yer olan Moğolistan, *ana yurt*, mogulca *Kuca'ur* olarak, imparatorluğun en değerli toprağı sayılmıştı. Kuzey Türk mitolojisinde, «kendi doğum yerleri» için söylenen, ağıtlar vardır (Pb, 4, 61-76). *Yurt tutma*, bütün Türklerde aynı sözle ve aynı anlayışla söylenen, bir deyimdir: *Yurt tuttular, gün görüp durdular* (Pb, 4, 63/79). Bu söz, soğuk kuzeylerde yaşayan Türkler tarafından söylenmiştir. *İnsan, doğduğu yerde değil; doyduğu yerde!* Yeter ki Tanrı, gün göstere sin! Yer değişse de, töre ve gelenekler kalıyor ve böylece millet, yine de millet oluyordu. Osmanlılarda ise, *taze yurt, kadın yurdu bu caktır, yurt verme, yurt yeri gösterme, yurd etmek, yurt tutmak,, yurtlandırmak, yurtlanmak, yer ve yurt edinmek, vs...* gibi çok güzel deyimler vardır (Bk. TS). Çünkü Türklerin en büyük yurt kurma ve tutma hareketleri Anadolu'dadır.

10. DEVLET İÇİNDE ASÂYİŞ, MAL VE CAN GÜVENLİĞİ, MİLLÎ BİRLİK, ANLAŞMA VE KAYNAŞMA, RAHATLIK İLE SOSYAL ADÂLET: Başlıkta sunduğumuz bu kadar çok konunun, yalnızca bir paragrafa sığdırılamıyacağı, belki de düşünülebilir. Biz burada yalnızca, Türklerdeki *düz*, *düzülmek*, *düzmek*, *tüzük*, *tüzün* gibi aynı kökten gelen sözler üzerinde duracağız. Ancak biz, bir dilci değiliz. Sözlerin manalarından, sosyal hayata inen, bir tarihçiyiz. Bu kitabımızın her yerinde belirttiğimiz gibi, atlı Türklerin en küçük sosyal topluluğu bile, askerî bir birlik (*military unit*) halinde oluşmuş veyahut da böyle oluşma zorunda kalmışlardı. Yer in ve zaman in gerekleriyle, savunma veya yararlı akınlar için, bazan oldukça büyük topluluklar halinde toplanmışlar ve bazan da dağılmışlardı. Büyük topluluklara dayanmayan Türkler, Göktürk yazıtlarının da dedikleri gibi, «yerleri ve suları sayar gibi dağılmışlar, otlar ve sular gibi cansız ve dağınk olmuşlar ve bunun sonunda da ayakta ölü gibi yürür olmuşlardı». Bunları, Göktürk yazıtlarının çeşitli yerlerinde okuyoruz. *Askerî birliklerin*, bağlı olma zorunda kaldıkları tek prensip, *disiplin* ve *düzen* idi. Türklerin Anadolu'ya ilk gelişlerinde çağdaş bir tarihçi olan Süryânî Mikail, *Türkler karışıklık ve gürültü çıkarmadan, yürür ve dururlardı. Onlar her zaman sessiz kalır ve uzun sözlerden hoşlanmazlardı*» (III, s. 153). Prof. Osman Turan da, Türklerin bu disiplin ve sessizliği üzerinde, bazı vesikalar vermiştir (s. 122). *Kengeş*, yani *danışma meclisleri*, Türklerde her zaman baş vurulan, bir idare yoluydu. Ancak halk ve ordu içinde, münakaşa ve dil kavgaları hoş görülüyordu. Bunun için Dede Korkut da, *kengeşçi'leri kınıyordu* (239, 5).

a). *Halk ile beylerin*, «*düz*», *anlaşmış olmaları*: Sık sık belirttiğimiz gibi, M. Ö. 169'da Hun vezirinin de dediği gibi, atlı Türk kavimlerinin kurduğu devletlerde, idare edenler ile edilenler arasında, protokol ve seremoniler ile, bir engel yoktu. Hun vezirine göre, bunun için işler kolay yürürdü. Anadolu'da da, beyler ile Türkmen halkın, her an bir arada

olmamaları için, herhangi bir sebep yoktu. Ayrıca bir Türkmen beyi ile sultan arasında da, düşünce ve icraat, iş bakımından, fazla bir ayrılık yoktu. Çetin günlerde halk ile baş veya bey, kaynaşmış bir durumda idiler. Barış ve rahat, belki aralarına bir engel koyabilirdi. Her ne olursa olsun, Göktürk yazıtları, beyler ile halk arasında bir anlaşmayı, gerekli olarak ön görüyor ve şöyle diyordu : «(Bu iki yer arasında) Türk, böyle oturur imiş. (Kaganları) Bilge Kagan imiş, alp imiş! (Büyük memurları), buyrukları yine bilge imiş, alp imiş! Beyleri yine, milleti yine, anlaşmış (tüz) imiş! Bunun için devleti böyle tutmuş, (böyle idare etmiş!). Devleti tutup, töreyi düzenlemiş yani (etmiş)!» (ID 3). Buradaki, beyler ile milletin anlaşmış, düz olmaları üzerinde, biraz durmak gereklidir. W. Thomsen son yorumunda, *düz* sözünü almanca «*einträchtig*», yani «âhenk birlik ve ittifak» anlayışıyla karşılıyor (s. 145). Aslında *düz* sözü eskiden de mana bakımından, bugünkü türkçemizdekinden, pek ayrılmıyordu. Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyıl Türklerinden şöyle bir ata sözü veriyordu : «*Kırk yıla değin, fakir ile zengin düzlenir (tüzlinür)*» (MK, 1, 176). Eski Türkler, zengin ile yoksul arasındaki ayrılığa bile dayanamamış görünüyorlardı. Ancak aradan bin yıl geçmesine rağmen bu ayrılık ortadan kalkmamıştır. Türklerde bey ile halk arasında da, o kadar büyük bir ayrılık yoktu. Ancak asker bir toplulukta, disiplin gereği, beylerin gönüllerde kutlu ve soylu bir yeri vardı. Bazı hoş olmayan şeylere rağmen.

b). Halk ile beylerin anlaşamaması : (Devletin yıkılması demektir): Yukarıda da belirttiğimiz gibi, disiplin ve karşılıklı saygı, eski Türk topluluklarının vazgeçilemez özelliği ve prensibi idi. Göktürk devleti niçin yıkılmıştı? Bunun sebeplerini, Göktürk yazıtlarının şu muhteşem girişinden okuyalım : «*Beyleri ile millet, anlaşmamış (tüzsüz) oldukları için! Çin milletinin, hilekârlığı ve bölücülüğü için! Küçük ve büyük kardeşler (birbirlerine karşı) suikast düzenledikleri için! Beğli*

milletli, (karşılıklı olarak), anlaşmazlık ve ihtilaf tohumlarını ektikleri (yongşurtukın) için! Devlet haline getirdiği devletini, elden çıkarmış! Kaganladığı kağanını da kaybetmiş! Beğliğe yakışır soylu oğulları, köle olmuş!...» (ID 6). Bu gerçekten, büyük ve derin sözlerden de anlaşılıyor ki, devletin yıkılmasının başlıca sebeplerinden biri de, beyler ile milletin, daha doğrusu idare edenlerle edilenlerin anlaşamaması, aralarının *düz* olması, *düzsüz* olmasıydı. Hem de bu sebep, en başta söyleniyor ve az sonra da, yeniden tekrarlanıyordu.

c). *Anlaşmış; «düz» olmak, ne demektir?* : Konuya, biraz daha geç kaynaklardan başlayalım : Kaşgarlı Mahmud'a göre *tüz*, eşit, (mustevî) demektir (I, 109, 15). Altun Yaruk'un çince metninde *tüz* sözü, «barış ve huzur» manasıyla karşılanmıştır (Suv., 654,20). Hsüan Tsang'ın çince den türkçeye tercümesinde ise, bu söze yine aynı çince işaretle anlam verilmiştir : *Tüzülmek*, «barışa, huzura ve sessizliğe kavuşmak, (beruhigen)» olarak yorumlanmıştır (HT, VII, 2053). (Bk. Çin. n. 40). Böyle bir manaya kavuşmak, bizim yorumlarımıza da, bir rahatlık vermektedir. Yine Türk - Çin karşılıklarda, «*tüz köngül*», «sâkin ve huzura kavuşmuş gönül» karşılığında alınmakta idi (Waldschmidt-Lentz, 1933, s. 536). (Bk. Çin. not. 41). Görülüyor ki sözlerin manalarını kesin olarak bulmadıkça, hiçbir sonuca varamayız. Bu anlayışın paralelini Kutadgu Bilig'in, *dili gönlü düz olsa*, sözünde de buluyoruz (124). *Tüz* ve *tüzü* sözleri eski Uygur yazılarında, «tam ve bütün» anlayışında da kullanılıyordu (TT, X, 4, 7). *Tüzlüg (düzlük)* de eski *türkçede*, huzur ve barış demektir (Man, III, 43). *Tüzüşmek* ise, karşılıklı yardım etmektir (MK, 2, 99). Bu yardımlaşmada da bir eşitlik vardır.

d). *Anlaşma ve asâyiş*, düz sözünün derinliklerinde yatar. İki devlet arasındaki anlaşma ve barış da, Göktürk yazıtlarında şöyle anlatılıyor : «*Çin milleti ile anlaşma içinde oldum (tüzültüm)* (IG5)». Bunun içinde iki devlet arasındaki

bir barış söz konusu ediliyordu. Kutadgu Bilig'de *tüz* ile *uz*, birbirini karşılayan iki söz durumundadırlar: «*Her ne ki tüz olursa, hepsi uz olur*», «*Uzların yaratılışı, tüz (düz) olur*» (805). Uzluk, hüner, meharet, ayrıca düz gönül isteyen bir iştir.

Beyli, halklı anlaşma, devlet içinde barış, Kutadgu Bilig'de de söz konusu ediliyordu: «Halk barış içinde ve düz (tüz) olur; eğer beyleri de, iyi olursa! Böylece (halkın) karakteri (kılıkı) de iyi tavırlı ve uz olur!» (887). Topluluk içinde barış, huzur ve asâyişi belirten eski bir Türk atasözünde de şöyle deniyordu: *Kavga etmeyince işler düzelmez. (tüzülmez)! (MK, 2, 72)*. «*Tipi olmayınca da, hava düzelmez*. Bu atasözünün sonu da böyle bitiyordu. Uygur yazılarında ise, «tüz tutmak», barış ve huzur içine tutmak, karşılığında kullanılıyordu (Suv., 653, 22). Örnekleri daha da çoğaltabiliriz.

e). *Devlet idaresi ve asâyiş*: Asâyiş, devlet idaresinin temelidir. Düz sözünün kökü ise, düzmek idi. XI. yüzyıl Türkleri, «o, toprağı düzeltti (tüzdi)», der gibi, «*Bey ilini düzeltti, düzene koydu (tüzdi)*», diyorlardı (MK, 2, 9). Bu söyleyiş, bizim bugünkü anlayışımızdan, pek ayrı değildir. Eski türkçenin çok eski ve derin deyimleri bulunuyordu. Fakat mantığı ise, çoğu zaman açık, basit ve anlaşılır idi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Göktürk yazıtlarında bir şeyi «düzene koyma», o çağlarda «*etmek veya itmek*» sözleriyle karşılanırdı. Kutadgu Bilig'de de, bu çok eski Türk geleneği, kaybolmamıştı. Ancak zamanla, dış tesirlerle sözler ile manalar yumuşuyor ve birbirlerinin yerlerini alıyorlardı. Ne de olsa Göktürk yazıtlarıyla Kutadgu Bilig arasında 342 yıllık bir zaman ve ayrıca da yer ayrılığı vardı: «*Kurtuldu halk gitti zahmetleri, katıldı kurt kuzuya birlikte yürüdü. Düzenlendi (itildi) devlet (il), düzüldü töre; hakanın devlet kutu, arttı hep günden güne*» (1040-41). Yukarıda görüldüğü üzere, törede düzülmüyordu. Ancak bu düzülmeye, nasıl bir düzülmeye ve düzenlenmeye idi? Bunu da, Kaşgarlı Mahmud'un derlediği eski bir Türk şiirinden ala-

çağımız, başka bir örnekle açıklamaya çalışalım. Eski Türkler şarkıya *köğ* derlerdi. Şarkılar Türklerde söylenirken arka arkaya sıralanırlardı. Bu eski Türk şiirinde, şarkıların arka arkaya söylenmesi, «şarkılar hep düzüldü», sözleriyle anlatılıyordu. Böyle bir eğlencede ibrikler diziliyor; şarkılar ise arka arkaya düzülüyordu (MK, 3, 131). Bu örnekten sonra, *törenin düzülməsi*, işini daha iyi anlamış olacağız. Kutadgu Bilig bu sözlerini, «*düzüldü devleti (ili) ile halkı (budunu)*» deyişiyle tamamlıyordu (1042). Böylece, *düzülme* ve *düzme* sözünün, hem devlet ve hem de milletin düzenlenmesi için kullanıldığını göstermeye çalıştık.

f). *Devleti «tüzmek» ve «tüzük» konusu*: Bugünkü türkçemizde kullandığımız *tüzük* sözü, Çağatay Türk kültür çevresinin bir deyimidir. Bu söz, Batı Türkleri ile Oğuz çevrelerinde yoktur. Ancak Dede Korkut'taki, «*Kur'anı yazdı düzdi*», «*(Kur'an) yazılıp düzülüp gökten indi*» sözleri, eski Türklerin töreyi düzme anlayışlarına yakındır (DK, 6). Yine Dede Korkut'taki, «*Oğuznâmeyi düzdü koştı*», sözü de bize daha eski bir Türk anlayışını hatırlatır (DK, 34). Türkmenlerin Şeceresinde sık sık görülen «*il түзmek*» deyim ve anlayışları ise, oldukça geç örneklerdir: *Han, illerini түзdi... kurt koyuna, pars geyiğe, kartal tavşana, atmaca keklige, zarar vermedi (kononov neşr., 49)*. Bu bölümler, ayrıca bizim *Türk Mitolojisi I*, adlı eserimizde de bulunur (s. 240). Yine aynı Türk kültür çevresinde, ilin yaşlısına da, *il-tüzzer* diyorlardı. *Tüzüg* ise, yukarıda sunduğumuz sözlerden gelişerek, Doğu Türk kültür çevresinde törenin yerini almıştır: (Bk. Rad., Wb, 3, 1584). Çok geç oluşan bu gelişme ve «*tüzük*» sözü üzerinde fazla durmayacağız. Ancak Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyıl Türkleri, «*halk*» (*reâya*) karşılığı olarak da, *tüz* sözünü kullanıyorlardı. Örnek olarak, *il, түз neteg* sorusu, *devlet ile halk nasıl anlayışla kullanılıyordu*. Kaşgarlı Mahmud, «*il*» sözünü arapça *vilâyet*; «*tüz*» sözünü de *reâya* ile yorumluyordu (MK, 3, 88). Bu-

radaki tüz sözü, belki de eski türkçedeki, soy ve sop karşılığı olarak söylenen töz sözünden geliyordu. Bu konuda fazla birşey söyleyemiyceğiz.

11. TUTMAK VE TUTUŞ: DEVLETİ VE MİLLETİ TUTMA İLE İDARE ETME İŞİ VE DİLEĞİ: «Tutma» anlayışı, eskiden de bugünkü türkçemizdekinden pek fazla ayrılmıyordu. Uygur yazılarının elimizde çince orijinalleri vardır. Bunlara baktığımız zaman *tutmak* sözünün, yine bugünkü anlayışımızla söylendiğini, görürüz: *Nom erdinig tutma*, «yani, din akide ve törelerini tutma», burada elle tutma gibi anlatılmıştır (Suv., 667, 19). (Bk. Çin. n. 42). Kaşgarlı Mahmud'un arapça karşılıkları da, bu anlayıştan pek ayrılmamaktadır. «Sıkı tutmak, orduyu kurma, düzene koyma, rehin tutma» ve buna benzer, birçok örneklerin hepsi, bizim bugünkü anlayışımızın içinde kalır. Bunlara *eşi ve aileyi tutup, onları idare etmeyi* de katabiliriz. Birçok örneklerle, konuyu genişletmek istemiyoruz

a) «*İl tutma*»: *Devleti idare etme*: Bu deyimler, Türklerde çok eski anlayışlara dayanır. «İl Tutmuş», Göktürklerden beri, birçok Türk hakanlarına unvan olmuş bir sözdür. Hakanlar, il veya devleti tutmakla, bundan onur ve şeref bulmuş ve böylece bu unvanı da adlarına eklemişlerdi: «*Tengride (gökte) bulmuş İl-tutmuş Bilge Kağan*», 476'daki bir Uygur kağanının unvanı idi. Diğer bir Uygur büyüğünün unvanı ise, «*Ulug İlig (Ulu Han), Tengride (gökte) kut bulmuş, Erdemin (erdem ile) İl-tutmuş, Alp, Kutlug, Külüg (ünlü), Bilge Kagan*» idi (Uig., II, 95). Görülüyor ki eski Türk hakanlarının, millet ve devlete karşı olan hizmetleriyle ilgili, gerçekten çok görkemli ve muhteşem unvanları vardı. «*Erdem ile il tutma, yani devleti tutup, idare etme*», ne demekti? Elbetteki bu sözün manasını, bugünkü türkçemizle bile anlayabiliriz. O çağdaki anlayışını belirten vesikalar da elimizde yok değildir. Kaynaklar, bu unvanı açıklarken, bir de buna «*Alp*» tanıtmasını

katıyorlar ve şöyle açıklıyorlardı : «*Alplığı, fazilet ve doğruluğu ve hizmetle (başarı elde etmiş), kazanmış... Kağan*». Bu yorum oldukça geniştir (Uig., II, 95). *Kazanma* anlayışı üzerinde, yukarıda geniş olarak durmuştuk. Göktürk yazıtlarının şu bölümünde, «il tutma ve devlet idare etme» anlayışı, daha açık olarak görülmektedir : *Beyleri ile milleti yine anlaşma içinde (düz) imiş! Bunun için, devleti böyle idare etmiş (ilig inçe tutmuş)! Devleti tutup (ilig tutup), töreyi düzenlemiş (itmiş)! (ID 3)*. Burada devleti tutmanın içinde, «asâyiş ile dirliği yoluna koyma, orduyu geliştirme, komşularla ilişkileri düzenleme ,milleti varlığa ve rahata kavuşturma» gibi birçok anlayış ve inanışlar yer almaktadır. Yine Göktürk yazıtlarında, Türk kavimlerinin başlarını alıp, şuraya buraya veya Çin'e gitmeleri kınanırken, devletin başkentinde oturulup, devletin oradan idare edilmesi de öğütleniyordu. Bu anlayış ile ilgili birkaç örnek verelim : 1) *Ötüken Ormanında oturursan, sonsuz ebedî devleti (bengü il), sürekli tutarak oturacaksın! (ID 8)*. Thomsen bunu, ebedî devleti güven altına almış olacaksın, diye yorumlamaktadır. 2) Göktürk devletinin kurucuları Bunun ve İstemi kağanların, hakan oluşları anlatılırken de, şöyle deniyordu : *Kağan olarak tahta çıktıktan sonra, Türk milletinin devletini (ilin) ve töresini, tutu vermiş ve düzenleyivermişler (iti bermiş) (ID 1)*. Bu tutuş ve ediş, daha çok devletin kuruluşunda görülüyordu. 3) *On dokuz yıl (hakan olarak tahtta) oturdum, ili (devleti) tuttum (IIG 10)*. Bilge Kağan'ın saltanat devresi ve devlet idaresi de, böyle anlatılıyordu. 4) Bozulmuş bir yazıtta, *Tengri tuta berti*, yani gök ve Tanrı tutu verdi. Görülüyor ki, *Tanrı'da tutuyordu*. Tabii olarak burada Türk hakanı ile Türk milleti söz konusu ediliyordu.

b) Töreyi tutma: Yukarıda da gördüğümüz gibi, M. S. 552 yılından sonra Göktürk devletinin kuruluşu, daha doğrusu devletin kuruluşu ile törenin düzenlenmesine bağlanmıştı. *İl tutup, töre etmiş*, yani, *ili, devleti tutup; töreyi*

düzenlemiş olmakla, devletin kuruluşu tamamlanmış oluyordu. Ancak devletin asıl kuruluşu, töre'nin düzenlenmesinden sonra geliyordu. Devlet kurulduktan sonra sıra töreye geliyor ve böylece töre de düzenlenmiş oluyordu. Başka bir yerde, *Bunun için ili tutmuş; ili tutup, töreyi itmiş (düzenlemiş)* deniyordu (ID 3). Yani her defasında, törenin düzenlenmesi, devletin kuruluşundan daha sonra geliyordu. Aslında her Türk hakanı tahta çıktığında töreyi -Osmanlı hakanları gibi-, yeniden düzenliyordu. Bilge Kağan'ın yeniden yaptığı, bir töre düzenlemesi de görülüyordu. Bunu, Osmanlılardaki *Kanun-u Osmanî* veya *Kanunî*'ye bu unvanı veren, kanun düzenlemelerine benzetebiliriz. Yine töre anlayışı içinde düşünülebilecek bazı diğer inanışlar üstünde de durabiliriz :

1) *Türk adını tutmak* : Göktürk yazıtlarınca Türk adını veya Türk kağanı tarafından verilmiş Türk unvanını bırakıp; Çin hakanı tarafından verilen unvanı almak hoş görülmemekte idi : *Türk beyleri, Türk adını bırakarak; Çin'e yerinen (Tabgaçgı) beyler, Çin adlarını tutarak (alarak), Çin kağanına bağlanmış (görmüş)* (ID 7). Eski Türklerde görmek, bağlanmak demektir. Bu anlayış, çince de; bugünkü türkçemizde de vardır. Yani halk yüzünü kime çevirmiş oluyorsa, ona bağlanmış oluyordu. 2) *Ün ve şöhret tutmak* : Eski türkçede üzerinde durulması gereken sözlerden birisi de, ün karşılığı olarak söylenen *kü* sözüdür. Bu sözün içinde ilâhî bir nefes anlayışı da vardır. Bu sözün derin manasını, bilhassa *İl-Teriş* Kağan'ın ikinci Göktürk devletini kurmak için, ortaya çıkmasıyla görüyoruz. *Küli Çur Yazıtı* içinde ise şöyle deniyordu : *Çin ile bu kadar (çok) savaş yapıp, alplığı ve erdemi için, ün ve şöhreti (kü), bu kadar çok (bunça) tuttu* (KÇ 12). «İl tutmak, töre tutmak, ün (kü) tutmak», büyük devlet başlarının birer özelliği ile vazifesi idi. 3) *İş ve güç tutmak* : Türk hakanlarının bir vazifesi de işleriyle güçlerini devlet ile milletin hizmetine vermek idi. Bu gelenek ve inanış diğer eski

Türk yazılarında da *Erkli (ve güçlü) Bey, işini gücünü tutup...* deniyordu (Malov, 1932, II, 11). Buna benzer, daha birçok örnekler vardır. Ün sahibi olma isteğini, M. Ö. 53'de toplanmış olan, bir Hun kurultayında da görüyoruz.

c) *Devletin toprağını tutma*: Türk devlet anlayışında devleti, dört prensip meydana getiriyordu: 1) *Millet (budun)*. 2) *Devlet (il)*. 3) *Toprak (yer-su)*. 4) *Kagan*. Tanrı, «Türk'ün yeri ve suyu sahipsiz kalmasın diye», Türk Milletinin başına bir kağan getiriyordu. Bu anlayışa göre Türk kağanı, *Türk'ün yerini ve suyunu tutmuş* olacaktı. Ancak 630'da Türk devleti yıkılınca, Türk'ün yer ve suları sahipsiz kalmıştı. Tanrı, bunun üzerine *İl-Teriş Kağan* ile onun hatunu, *İl-Bilge Hatun'u* göndermişti. Bunu yazıtlar şöyle söylüyorlardı: *Atalarımızın tutmuş oldukları yer ve sular, sahipsiz (idisiz) olmasın diye! (ID 19)*. Bu vesikadan da anlaşılıyor ki, hakanın bir vazifesi de, devlet ve milletin toprağını tutmak idi.

Dünyayı idare etmek: (Acun tutmak): Göktürk yazıtları gerçekçi ve realisttir. Kutadgu Bilig ise, devlet felsefesine girer ve yumuşar. Bunun için dünyayı idaresi altına almış Türk hakanı için, *Acun tutmuş* er deyimini kullanılır. Karahanlı hakanı içinde, *Acun tuttu Tavgaç Ulug Bugra Han*, der (KB, B, 19, 5). *Otağ tutmak*, zaman zaman hem hakanlar ve hem de kişiler için söylenirdi (KB, 499). Savaşta esir almak da, yine «tutmak» sözüyle söylenirdi. Hatta at ve koyunların yağması için bile, bu söz kullanılıyordu (MÇ. kıyı). Tonyukuk Yazıtı'nda, kağanı esir almak için de *kaganın tutdımız*, deniyordu (Ton., 41). Ancak bu konu, bizi burada ilgilendirmemektedir.

d) *Devlet idare etme: (Düstûr ve kanun)?*: «İl-Tutsıǵı» sözü, Göktürk yazıtlarında iki yerde geçer. W. Thomsen bunlardan birinde sözlerin dar manasından sıyrılıp, kendine göre derin bir yorum yapmıştır: *Ey Türk Milleti, senin nasıl derlenip, devlet kurmayı gerçekleştirdiğini (bewahren),*

buraya vurdum; nasıl yanılıp, bölünüp parçalandığını da burada, anlattım (s.142). Bu, gerçekten derin ve güzel bir yorumdur. Rahmetli Hüseyin Namık Bey ise, *tutsık* sözünü, Kaşgarlı Mahmud'a göre *tutsuk* şeklinde düzeltmekte ve bu sözün *vâsiyet* manasını içerdiğine işaret etmekteydi (IV, 119). Gerçekten Kaşgarlı Mahmud karşılığına, *vâsiyyet* sözünü koymaktadır (I, 75, 11). Bu, aynı metnin (I, 384, 11) sahifesinde de tekrarlanmaktadır. Bu ikinci yerde, daha çok bir *vâsiyetnâme* yazdırma söz konusu edilmektedir. Bunun için Brockkelmann bunu, daha geniş bir anlayışla (auftrag) olarak yorumlamıştır (s. 221). Bunun için, yukarıdaki «il tutsığı» sözünü, biraz daha katı olan *vâsiyet* anlayışından kurtarmak istedik. Biraz da kuşgu ile, *devleti idare etme düstûr ve kanunu* veya kılavuzu diye, bir yorumlama yoluna doğru gittik. Ancak yine Göktürk yazıtlarında, aynı söz, bir sıfat ve tanıtmâ olarak da, geçmektedir : *Devlet idare edecek yer (il tutsık yer), Ötüken Ormanı imiş (IC 4).* Biz burada bir yorumda bulunduk. Bunun kesinleşmesini ise, zamana bırakalım. --«*Kut ve kutluluğu tutma*» anlayışını da, bu bölüme katmadan geçemiyeceğiz. *Kut*, *devlet*, *saadet ve ikbâl*, demektir. Yükselme, hakanlık ve devlet sahibi olma, *kutu tutmuş* olmaya bağlıdır. Bu anlayış, daha çok Kutadgu Bilig ile ortaya çıkıyordu : (KB, 700, 724, 1278-1341, 2264...). Biz burada *kutu tutma* ile ilgili paragraflardan, ancak bazılarını vermekle yetineceğiz .

12. İŞİNİ, GÜCÜNÜ VERME: (HAKANIN MİLLETE, MİLLETİN DE HAKANA İŞİNİ GÜCÜNÜ VERMESİ) :

«İş ve güç verme», devletin temelini oluşturan, karşılıklı bir anlaşmadır. Devletin millete ve milletin de devlete karşılıklı vazifeleri vardır. Bu da eski Türklerde, bir atasözü gibi kalıplaşmış olarak, «iş ve güç verme» deyiimiyle ortaya çıkmaktadır. Sözün manası, bugünkü anlayışımızdan, pek fazla ayrılmamaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Çin'de halkın işi ve

gücü, angarya yoluyla alınırdı M. Ö. 162'de Hun vezirinin de dediği gibi Çinli halk, barış zamanında da savunma duvarları, kanallar, yollar, evler yapmakla vazifeli idiler. Hunlarda ise barış zamanında herkes kendi işine, kendi gücünü verirdi : *Çin'de ev ve sarayların yapımında, zorla çalıştırılan insanların güçleri artık tükenmiştir... Çin'de halk, giyinmek ve yemek için, güçlerini tarla sürmek ile ipek böceği yetiştirmeye verirler... Ayrıca kendilerini savunmak için, duvarlar ve kentler yapmak zorundadırlar. Bunun için halk, savaş için eğitilmiş olamazlar. Barış zamanında ise, o kadar yorgun düşerler ki, kendilerini mesleklerine veremezler. Hun hakanı ile vezir (veya memurlar) arasındaki ilişkiler, bâsit ve sür'atli olarak devam eder. Bütün bir devletin idaresi, âdeta tek bir vücut gibidir. (De Groot'a göre, devlete karşı olan vazifeler veya işler, Hunlarda angarya şeklinde olmadığından kolay yürür). M. Ö. 162 de Hun vezirinin, iş güç bakımından, Hun ve Çin halkını karşılaştırarak verdiği sonuçlar, öz olarak bunlardı. Ancak bir gerçek varsa, gerek Hunlar ve gerekse Göktürklerin, Çin şehirlerine gelerek, zorla iş gücü veya çalışabilecek gençleri alıp, götürdükleri idi.*

a) *Çin'den iş gücü ve köle alma*, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Hun ile Göktürk tarihinin başlıca belirli karakterlerinden biri idi. Liu Mau-ts'ai da, bir Çinli olarak bu durumu bizden daha iyi anlıyordu (s.426). Böylece Göktürkler, kendi ülkelerinde iş gücünü güçlendiriyorlardı. Türkler bu iş güçlerini nerede kullanıyorlardı? Kaynaklarda bu konu, karanlık kalıyordu. Herhalde Türkler, Çinli köleleri daha çok toprak işleriyle, ziraatın gelişmesinde, tarlalarda kullanıyorlardı. Bunun şimdilik, başka bir yorumunu bulamıyoruz. Lui Mau-ts'ai göre Türkler bu Çinli köleleri, zenaat ile el işlerinde kullanıyorlardı (s. 452). Ancak onun da elinde, bununla ilgili bir vesika yoktur. Çin'de de zaman zaman, Türk kölelerin sayıları artıyordu. Göktürk yazıtlarının da dedikleri gibi, Çin'e gi-

den Türkler köle oluyorlar ve artık ayakta ölü gibi yürüyorlardı. Ancak Çin'deki Türk kölelerinin, ziraat işlerinde çalıştırıldıklarına dair, elimizde vesikalar vardır (A. e., s. 452).

b) *Milletin devlete, işini gücünü vermesi*: Türkler 630'da Çin esaretine düştükten sonra Türk halkı, Göktürk yazıtlarının diliyle «Türk kara kemikli budunu», şöyle demişti: *Türk Kara kemik budun (halk veya millet), şöyle demiş: -Kaganlı millet idim, kaganım hani? Hangi kağana işimi gücümü veriyorum? Der imiş. Böyle deyip, Çin kağanına düşman olmuş (ID 9)...* Ancak Türkler, bunun bir kurtuluş yolunu bulamadıklarından, yine Çin'e bağlı kalmışlar ve hizmet etmişlerdi: *(Çin Hakanına) bu kadar iş ve güçlerini verdikleri halde, (Çin bunları) düşünmeyip, (yine de) «Türk Milletini öldüreyim, soysuz bırakayım!», Der imiş (ID 10).* Ongin Yazıtı eksik olduğundan iyice anlaşılmıyor. Clauson ise bu yazıtı, hayâlini karıştırmıştır. Bir yerde, *Bilge Kağan'ın halkı... vardı. Ölenin adına işini gücünü verdi»* deniyordu (0, 11). Yazıt az önce *İl-Teriş Kağan'dan söz açmaktadır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Bilge Kağan bütün Göktürk kağanlarına verilen bir addır. Ölen kağan, İl-Teriş Kağan'da olabilirdi. Kağan ölse de, adı ve ünü, yeterliydi. Clauson da, böyle yorumluyor (s. 189). Uygur Kağanı Bayan-Çur Kağan, isyan eden kendi halkına, (yani kendi kara budununa), -(Gel bana) yine bağlan (içik), böylece ölmezsin, yitmezsin, dedim. Yeniden işini gücünü (bana) ver, dedim. İki ay bekledim, gelmedi (MÇ, 5).* Görülüyor ki teslim olma ile iş ve güç verme, yanyana yürüyordu.

c) *«Devletin millete, işini gücünü vermesi»*: Biz burada hakanlar ile büyük memurların işlerini ve güçlerini vermelerini, devletin millete karşı olan bir vazifesi olarak gördük ve böyle kabul ettik. Zaten Türk töresi ile gelenekleri, «iş ve güç vermeyi» hakanların bir vazifesi olarak kabul etmişlerdi. Hakan ise, devleti temsil ediyordu. Bilge Kağan şöyle diyordu: *«Amcam kağan tahta çıktığında, özüm Tegin olduğum*

sürece, amcam kağana işimi gücümü verdim» (IID 15). İkinci yazıttaki bu satır oldukça silinmiştir. Ancak Thomsen böyle restore ediyordu (s. 148n). Burada da tegin unvanını taşıyan ve henüz bir şehzade olan Bilge Kağan, amcası kağana ve devlete, işini gücünü veriyordu. Vezir Bilge Tonyukuk da, kağana ve devlete karşı olan vazifelerini nasıl yaptığını, şöyle anlatıyordu: «Kapagan Kagan tahta oturdu. Gece uyumadı, gündüz oturmadı. (Ben de), kızıl kanımı tüketerek, kara terimi de akıtarak, işimi gücümü ona verdim» (Ton., 52). Yazıtlarda işini gücünü iyi verip, hizmet edenlere, Terfi ve yükselme» de verilmiştir: «-Babam Baga Tengriken..? orada yürümüş, işini gücünü vermiş... (Herhalde babası, Tengriken'e hizmet etmiş), Tengriken'e işini gücünü verdin diye, buyurmuş (ve ona) Şad unvanını vermiş» (0,5). Burada da bir beyin, üst makama verdiği bir iş ve güçten söz açılıyordu. Bundan dolayı da şadlığa yükseltiliyordu. Bu yazıtın okunuşu da, biraz karanlıktır. Uygur yazılarında da, biraz görülen bu anlayış, daha sonraki kaynaklarda, kaybolur gibi oluyordu.

13. DEVLET VE DÜZENİN, KARIŞIP BULANMASI: Eski Türklerde düzenin karşılığı, bir *bulanma* idi. Sözü'n esas manası karışıp bulanmak, demektir. Bu anlayışı, Uygur yazılarının çince metinlerinde de görüyoruz (Suv., 618, 19, 636, 15). Göktürk yazıtlarında, bulanma (bulganma) sözünden türeyen *bulgak* ve *bulganç*, sosyal bir anlamda geçiyordu. *Bulgak*, Kaşgarlı Mahmud'a göre *fitne* demektir (I,389). Aynı zamanda «Kargaşalık» ve bulanma demektir. *Bulgaş*, düşmanın gelmesi üzerine, halkın arasında doğan panik ve karışıklık demektir (I, 383). Diğer manaları üzerinde de, yeri geldikçe duracağız:

a) Yerin ve göğün karışması: Her bakımdan bu çok değerli olan deyiş ve düşünceyi, Bilge Kağan Yazıtı'nda anılmış olarak görüyoruz. Doğuz Oğuzların isyanından söz açarken, şöyle diyordu: «Dokuz Oğuzlar, benim milletim idi. Gök ve yerin karışmasından dolayı (Bulgakın için),... düşman

*oldu» (IID 29). Bu, devlet felsefesi bakımından, çok önemli bir sözdür. Yeryüzündeki devlet içinde bir düzen bulunduğu gibi, gökte ve aynı zamanda yer ile gök arasında da, bir düzen vardı ve bulunuyordu. Çin devlet anlayışına göre, yerdeki imparator, gökteki düzene uymak zorunda idi. Çin felsefesindeki, bu «büyük düzenin» adı ise, *Tao* idi. Bilge Kağan Yazıtı'ndaki bu girişten anlaşıldığına göre, *Türklerin devlet anlayışı ise, gerçekçi idi ve içinde yaşadığımız tabiat düzeninden ayrılmıyordu. Yer ve göğün bulanması, aynı zamanda devlet içinde fitnenin çoğalması ve gönüllerinde bulanması idi. Çin'de ise, daha çok «Gök düzeni» önemli idi. Türkler, su bulanması (suv bulgakı), gönül bulanması, gibi sözleri çok söylüyorlardı. Büyük fitne ise. yavız (yavuz) bulgak, adıyla anılmıştı (555, 4: Suv.). Bu söz, daha çok din konularında, kötü fitne karşılığında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig ise, Bulgak günü sözüyle, kıyamet gününü anıyordu.**

b) Devlet içinde karışıklık ve fitne: Yukarıda Bilge Kağan Yazıtı'ndan aldığımız sözler ve anılar, devlet içinde, Dokuz Oğuzların isyânını anlatmaktadır. Ancak bunu, yer ile göğün karışmasına bağlamaktadır. Tonyukuk Yazıtı'nda da, *bulganç* sözü kullanılarak, bir atasözü diliyle, güzel bir anlatış yapılmaktadır: *Türgeş kağanı şöyle demiş: Benim milletim, burada, demiş! Türk Milleti karışıklık ve fitne (bulganç) içinde, demiş! (Türklere bağlı) Oğuzlar ise, isyan (tarkınç) içinde, demiş! (Ton., 21). Burada da, devlet içinde bir fitne ve karışıklık, söz konusudur: Milletin bulanıklığı (Budun bulgakı), bilgi ile süzülür (KB, 243, 3). Bu da Kutadgu Bilig'in, çok daha açık bir yorumu idi. Bulanıklık, ancak bilgi ile süzülebilir, yani durulabilirdi. Kaşgarlı Mahmud da bu konuda, çok eski bir Türk atasözü veriyordu: Fitne ve karışıklık (Bulgak) çok olursa, bilgi sahipleri kaybolup yiterler (I, 467). Göktürk yazıtlarının anlayışı, bu çağda da devam ediyordu. Çünkü, *İl karıştı (bulgandı)*, gibi örnekler de veriliyordu (MK, II.238). Bütün bu karışıklıkları ve fitneyi, devletin önlemesi gerekliydi.*

Ancak, yer ile gök birbirine karıştıktan sonra, çoğu zaman devletin elinden de, fazla bir şey gelmiyordu.

14. DEVLET İÇİNDE, «SİKINTI, ÜZÜNTÜ VE BELÂ» :
Bugünkü türkçemizde, «hava bunlu», yani sıkıntılı deriz. Bu sözün manası, bugünkü türkçemizde, çok sınırlanmıştır. Göktürk yazıtlarında *bung* sözü daha çok, sosyal sıkıntı karşılığında olarak kullanılmıştır. XI. yüzyıldan sonra *mung* olan bu söz, iki anlayış içinde geliyordu. Kaşgarlı Mahmud'a göre, bunun iki manası vardı : Birincisi, *mihnet* demektir. İkinci anlamı da, *sıkıntı ve üzüntü* demektir. Daha sonraki sözlüklerden Abu Hayyan, *mung* sözünü, «zaruret ve ihtiyaç» olarak anar (s. 88). *Bun* sözünü, yine aynı sözlük ile İbn Mühenna sözlüğü ise, *ayıp* anlayışıyla karşılamaktadırlar (s. 30, 80). Görülüyor ki bu eski söz, iki ayrı söz ve anlayış halinde gelişmişlerdi. «Z a h m e t» anlayışı zaten Altun Yaruk'taki çince karşılıklardan da anlaşılmaktadır (Suv, 623-9). Uygurlarda «*mung emgek*» gibi, eş sözler de çok görüldüğüne göre, «zahmet» anlayışı Uygurlarda da, yaygındı denebilir. Anlaşıldığına göre *bun* sözünün, bugünkü türkçemizdeki *dar* anlayışıyla da, yakın bazı ilgileri vardı. Çünkü Uygurlarda, *mung tar* gibi, iki eş manalı sözler de, yanyana kullanılıyordu (Suv., 628,8). Yani bu demektir ki, *bun* sözünün içinde *darlık*, belki sıkıntı da vardı. Eski Anadolu'da *bun günü*, *bun demi*, sıkıntı, korku ve felâket, hasta, hastalık günü olarak anlatılırdı (TS). XI. yüzyılda *kara mung*, bir *kara belâ* olarak kabul ediliyordu (MK, 3,33). Yani bu sözün içinde, böylece «belâ» anlayışı da, yer alıyordu. Sevgiliden dolayı çekilen eziyet de, yine bu sözle anlatılıyordu (MK, 3, 359). Bunun içine, gönül sıkıntısı da girmişti. Bu sözün fiili ise, eskiden *bungad-*, *mungad-*, şeklinde yapılıyordu. Bu da bizim, «bunalmak» sözümüzdür. Böyle bir giriş yaptıktan sonra, şimdi Göktürk yazıtlarındaki devlet ile milletin «bunu» ve bunılması meselesine girebiliriz :

a) *Devlet içinde sıkıntı*: Kül Tegin Yazıtı'nın hemen başında şöyle deniyordu: *Türk Kağanı Ötüken ormanında, (yani başkentte) oturursa, devlet içinde (ilde), sıkıntı (bung) yok! (IG 3)*. Bilindiği üzere, 630'dan önceleri, Türk kağanları otağlarını başkent Ötüken'de değil; Çin sınırının kuzeylerinde kuruyorlardı. Bu yüzden Türk Milleti, büyük bir yenilgiye uğramış ve elli yıl Çin esâretine düşmüştü. Bu da büyük bir *bun* ve felâket olmuştu. Göktürk yazıtları, bu eski kötü yılları hatırlatmak istiyordu. Yine az sonra bu konuda bir öğüt de bulunuyordu: *O- yerlere gidersen, ey Türk Milleti öleceksin! Ötüken Yerinde oturup, kervan gönderirsen, hiçbir sıkıntın ve (zahmetin) (bungug yok) olmayacak! (IG 8)*. Görülüyor ki *bun*, yalnız devlet için değil; millet için de, büyük bir sıkıntı ve felâket olarak yorumlanıyordu. Barış ve varlık içinde yaşamak ise, Türk Milletini, *bunsuz* kılıyordu: *-Altın, gümüş, (vb. gibi değerli şeyleri), Türküm e, milletime kazanı verdim, (onları) düzenleyi verdim... bunsuz kıldım! (IİK 12)*. Az sonra Bilge Kağan Yazıtı'nda, buna paralel bir giriş daha görülüyordu: *..Özün, iyi göreceksin! (Yani devlete bağlanacaksın?), evine (yurduna) gireceksin! Bunsuz olacaksın! (IİK 14)*. İyi görmek, eski türkçe ile çince de olduğu gibi, devlete bağlanmak demektir. *Girmek* sözü de burada, devlete bağlanma olsa gerektir. Çünkü çıkma, bir isyan durumu olarak görülmüştür.

b) *Barışta ve savaşta sıkıntı*: Tonyukuk Yazıtı'ndaki devlet dili, Göktürk yazıtlarına göre, azıcık daha geridir. Fakat Tonyukuk Yazıtı'nın bitişi, çok güzel ve görkemlidir: *-Ne yerde (olursa olsun), kaganlı (kağan tarafından idare edilen) bir milletin (başında) bir serseri bulunsa, (O milletin) ne büyük bir sıkıntı ve felâketi (bungı) olurmuş! (Ton., 57)*. Thomsen buradaki *bun* sözünü, *O millete bundan dolayı ne talihsizlik (unglück) doğarmış* diye yorumluyordu. (s. 170). Burada da «*bun*» sözü, milletin «sıkıntı ve felâketi» anlayışını karşılıyordu.

Savaşta, sıkıntı ve tehlike geçirmek de bu anlayışla yorumlanıyordu: -(Batıda savaşırken), kılavuz bizi yanılttı. (Kendiside), boğazlandı. Biz sıkıntı ve tehlikeye (bungadıp) girince kağan, «çabuk atlara binin», dedi (Ton.. 26).

Mezar Yazıtları içinde ise, çoğu zaman, *üzülerek (bunga) sizlerimden ayrıldım*, deniyordu. Yenisey'deki Göktürk yazılarıyla yazılmış, mezar yazıtları, bu gibi sözlerle doludur. Bazılarında ise, *Bunsuz büyüdüüm, meğer bun, bu (ölüm) imiş*, deniyordu (Ye.7). Asıl keder, bun, ölüm imiş! Bazılarında ise, *Tehlike ve sıkıntıyla (bunga), düşmana girip, (savaştım)*, deniyordu (Ye.35). Konuyu daha çok uzatmak istemiyoruz. Bu mezar yazıtları, Göktürklerdeki yüksek devlet dili ile anlayışından, daha uzaktırlar..

VIII. BÖLÜM

TÜRK DEVLETLERİNİN DAYANDIKLARI ANA PRENSİP VE DÜŞÜNCELER

A. KUT, KUTLULUK VE KUTLU OLSUN

KUTLULUK İLE DEVLET : *İkbâl, saâdet ve ululuk*, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bir Tanrı vergisidir. *Ülûg*, yani *baht* ve *talih* de böyledir. Ancak insanların buna, yaratılırken sahip olabildiklerini söyleyebilmek, çok güçtür. Prof. Bombacı, çok değerli bir yazılarında Kut'un, *hayat veren bir çeşit su veya nefes* (fluide vital, souffle), olduğu görüşündedirler⁽¹⁾. Bu görüşlerini de, daha çok Sibiryâ'daki Teleüt şamanizmindeki, inanışlara dayandırıyorlardı. Bunuda eski İran mitolojisinin *ateşli su* (Fluide ignée) ile karşılaştırıyorlardı. Eski İran dillerinde hayat veren bu ateşli suya *hvarnah* derlerdi (s. 32). Sibiryâ şamanizminde, Güney ve Hind mitolojilerinin izleri pek çoktur.

1. RUH İLE KUTLULUK, AYRI ŞEYLERDİ : Bizce bu dış tesirlerden arınmış en iyi örnekleri, büyük üstadımız Prof. Abdulkadir İnan, *Şamanizm* adlı kitabında toplamıştır (s. 37, 67, 84, 171). Bu örneklerle göre: *Şamanizmde kut insanın ruhudur ve çocuğa ana rahminde iken verilir. Fakat insan ruhu Türklerde ve Türk şamanizminde daha çok, «tın» adı ile anılırdı. Gerek Yakut ve gerekse inanışları hakkında sağlam ve geniş bilgiler toplanmış olan Altay Türklerinin şamanizminde «tın», bir «esinti, rüzgâr ve nefes» idi. Tın ayrılırsa insan hemen ölürdü. Tın, bütün canlı yaratıklarda bulunurdu. Kut ise herşeyde var olabilirdi. Kut insanı bıraktıkça da, onun yokluğu insanın ölümüne bir sebep olmazdı. Kut, cansıza da kud-*

siyet verirdi. Onunla, ağıldaki sürüye de, bereket gelirdi. Çoban değneği de kutlu idi. Çoban değneği ile, hastalıklar ve kurtlar, kovulabilirdi». Bu bilgileri, Prof. A. İnan'ın Şamanizm adlı kitabından öz olarak alıp sunuyoruz (s. 177). Bu da bize gösteriyor ki Türkler tarafından kurulmuş Türk devletleri ile, bugünkü Türk kesimlerinde büyük bir yer tutan *kut* ve *kutluluk* anlayışını, geri ve karışık Teleüt şamanizmi ile açıklama çok zordur. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılıyor ki, Türk şamanizmdeki *Kut* anlayışı, Göktürklerdeki yüksek devlet düşüncesinin, temel bir örgüsü idi.

2. ÇEŞİTLİ GÖRÜŞLER : Prof. Bazin'e göre *Kut*, bir *hayat maddesi ve cevheri* (substance vitale) idi. Taze bir kan parçası olarak göğün bacasından inmişti ⁽²⁾. Birinci olarak, eski kaynaklarda böyle bir düşünceyi göremiyoruz. İkinci olarak da, Türklerde önemli olan kan değil, kemiktir. Çingiz Han'ın, «avucunda kan pıhtısı ile doğmuş olması» bile, Hind kültür tesirleri ile açıklanmıştır. Bu gibi görüşlerin değer kazanabilmesi için, herşeyden önce Abdulkadir İnan'ın kurduğu, Türk kültür tarihi okulunu, anlamak gereklidir. Görüşlerine her zaman değer verdiğimiz J. R. Hamilton ise daha yeni bir yöne yönelmek istemiştir ⁽³⁾. Daha çok (*émanation*), yani İslâmiyetteki deyimler ile *tecellî ve südür* yolunu seçmiştir. Bir suyun, azar azar akması gibi. Hiçbir kaynak da göstermemiştir. Eski ve yeni Türk inanışlarında bir yeri olmayan bu görüşü, kabul etmek de zordur.

Çin'de Tanrı ile insan arasındaki ilişki, bir çeşit *vahiy* (revelation) yolu ile dir. *Tanrı'nın isteği* (Wille), yani (*ming*) bizim türkçemizdeki *yarlıg*'tı. Kaşgarlı Mahmud'a göre bu Tanrı'nın emri, yani *emr-i rabbenâ* idi. Mencius'a göre, «Çin'de Tanrı isteğini davranış yolu ile, (Handlungsweise) verirdi.

NUR VE AYDINLATMA KONUSU : Fakat daha yaygın bir düşünceye göre, Tanrı aydınlatırdı (erleuchtet) ⁽⁴⁾. Eski Türklerde bu çeşit aydınlatmaya, *yarıtmak* denir. Türkçe *Yaruk*

sözü ise, çoğu zaman mukaddes bir ışık veya «*nur*» idi. *Yaruklug* *yaşuklug* ise, Tanrı'nın nura sahip olduğunun bir çeşit tanıtılması idi. Fakat bu inanışlar Türklerde, çok daha geç çağlarda, yani Buda ve Mani dinlerinin alınışından sonra, görünmeye başlamışlardır. Bu sözler ile böyle anlayışları, Orhun yazıtlarında göremiyoruz. Prof. Bombacî'nin yukarıda belirttiğimiz, hayat veren ateşli su, yani eski İran dillerindeki *hvarnah* sözünün, Türklerdeki *kut* anlayışı ile, aynı olabileceği görüşüne de, katılamıyoruz. Pelliot ile Waldschmidt-Lentz, bu konu üzerinde daha önce durmuşlardı. Waldschmidt-Lentz, 1926'da türkçe *kut* sözünün soğdça «*frn*» olabileceği görüşüne varmışlardı (5). Bu bir ruh, yani latince *mens* olabilirdi. P. Pelliot ise, soğdça «*b'm*» sözünün, ışık ve *nur* olması üzerinde durdu (6). Bunun üzerine Waldschmidt-Lentz, 1933'de daha çok *hâle* ve *ışık çevresi* (Glorie) üzerine eğildiler. Bunuda, *kut* ile ilgilendirmek istediler (7). Bu araştırmacıların ellerinde bir belge veya iki dille yazılmış, bir metin yoktu. Görüşlerinin kesinliği, ümit ve tahminlerin ötesine geçemiyordu. Aslında eski İran dinleri ile Göktürklerin dini arasında, büyük anlayış ve kuruluş ayrılıkları vardı.

3. «DEVLETLİ VE SAÂDETLİ» DEYİŞ VE ANLAYIŞI: (Göktürklerden, Müslüman Türklere): Kut ve kutluluğun, yani *devlet*, *ikbâl* ile *ululuğun*, Türk hakanları ile kişilere, Tanrı tarafından verildiği kuşkusuz idi. Ancak bu kutlamanın, hangi yolla yapıldığını bilemiyoruz. Tanrı insanlara yalnızca kut vermiyordu. Kut'un yanında şunlar da vardı: 1. *Yarlıg*: (Emir ve istek). 2. *Ülüg*: (Baht ve talih). 3. *Küç*: (Güç ve gerekli enerji) ve diğerleri... Orhun yazıtları başarıyı, *kutum*, *ülügüm var için*» gerekçesine dayandırırken; kuzeydeki Göktürk yazıtları da, buna «*erdemim için*» diyerek, erdem gerekçesini ekliyorlardı. Kut ve kutluluğu incelerken, birbirine çok yakın olan bu diğer Tanrı vergilerini de, gözden uzak tutmamak gereklidir. Eski Türk hakanlarının, *Tengride kut bulmuş*, yani

gökte kut bulmuş diye başlayan unvanları da, bizi aldatıp ve şaşırtmamalıdır. Çünkü bu gibi Türk unvanları, ancak M. S. 789 yılından sonra, yani Uyğur hakanlarında görülmeğe başlar⁽⁸⁾. Bu çağda ise, Uygurlar arasında buda ve mani dinleri, iyice girmişlerdi. Çünkü artık yalnızca *Tengri* yerini *Ay tengri* almağa başlamıştı.

İslâmiyet ile birlikte Türkler, kut ve kutluluk anlayışını, İslâm dinindeki yerine iyice oturtmuş ve konuya da, bir açıklık getirmişlerdi. Bunun için bilinen çağlardan yani Müslüman Türklerden Uygurlara doğru inerek, yolumuzu daha çok aydınlatmış oluruz. Nitekim XI. yüzyılda Türk halk dillerinden derlemeler yapan Kaşgarlı Mahmud şu güzel Türk halk şiirini veriyordu: *Ulug Tengri ağırladı, anın kut kıv türü togdı; yani, Ulu Tanrı ona kerem kıldı ve ağırladı, bunun için onun devlet ve ikbâli yükselip, doğdu* (MK, I, 301). *Kıv* sözü bugün Anadolu'da da *saâdet* ve *kutluluk* karşılığı olarak söylenir. Başka bir yerde de şöyle deniyordu: *Tanrım (İdhim) kut ve kıv verirse, kulun işi hergün yükselir ve aşar*⁽⁹⁾. Ancak Tanrı bir insana niçin kut veriyor veya onu kutlu kılıyor? Bunun cevabını da başka bir XI. yy. atasözünde buluyoruz. «Erdem» ve «erdemli» olma ile ilgili bölümümüzde bu konuya yeniden döneceğiz. Bu atasözü şöyledir: *Ulugı uluglasa kut bulur, yani her kim ki ulularını, kendisinden büyüklerini ulu tutsa, saygı gösterse kut bulur* (MK, I, 304).

a). Ağır lama, uluğ lama ve ululuk, yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, *kutlama* ve *kutlanma* işinin bir çeşit karşılığı idi. Budist Uygur edebiyatında da buda tanrıları, *Ulug, küçlük, kutlug tanıtmaları ile tanıtlıyordu*⁽¹⁰⁾. Çin'den söz açılınca da, *Kutlug ulug Tawgaç ilinte* deniyor ve yine «kutluğ-uluğ» yanyana getiriliyordu⁽¹¹⁾. Bilindiği gibi Türkler Çin'e *Tawgaç* veya *Tabgaç ili* derlerdi. «Ağır lama» ne demektir. Bizce Tanrı'nın kulunu *tâ'ziz* etmesi ve kulunda, âziz olmasıdır. Bu da, bir kutlamadır. Âziz nasıl olunur ve

âzîzlik, nasıl elde edilirdi? Bunun karşılığını da Kutadgu Bilig'de bulabiliyoruz: *Yalınğuk oğlanı, âzîzlik'i bilig ukuş birle erdükin ayur, yani İnsanoğlunun azîzliğe bilgi ve akıl ile erdiğini söyler* (KB, 147-8). Bizim anlayışımız, rahmetli hocamızdan biraz ayrılmaktadır. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, *Ulug Tengri ağırladı*, demek yolu ile bunun başka bir örneğini daha veriyordu (MK, I, 300).

b). *Arka ve destek* gibi, kutluluğu Tanrı tarafından verilmiş bir yardım olarak düşünersek, *kut* ile *kutlu* olmayı belki daha iyi anlamış olabiliriz. Nitekim XI. yy. da Türkler, *Tanrı'dan sana daima arka ve destek (kut-yülek) yetişip, gelsin*, diyorlardı⁽¹²⁾. Eski Türkler «*destekleme*» için *yülemek* derlerdi. Burada *kut-yülek* denmesi ise, bu iki sözün hiç olmazsa, yakın anlayışlara sahip olduklarını gösteriyordu. Kut ve kutluluk, bir insan için Tanrı tarafından verilmiş bir *arka-yülek* yani «*arka-destek*» idi. Bunun için Yusuf Has Hâcib, *Boş ve geçici kut artık yaşlanıp, güçten düştü bunun içinde arka-yülek, (yani arka ve desteğimi), yıktı*⁽¹³⁾. Burada artık Tanrı'nın adı geçmiyordu. *Kıvı kut*, yani «boş, geçici ve vefasız kut» tan söz açılıyordu.

c). Tanrı'nın inâyetide, Türklerin İslâmiyete giriş sıralarında, bir «kutluluğ bağışı» olarak görülmüştür. *Bah t ve talih*, yani ülüg Tanrı'nın bir inâyeti idi: *Tanrı (Bayat) kime kılsa inâyet ülüg* (KB, A. 69, 14). Bazan da, *Tanrı (Bayat) kime kılsa inâyet basut* (KB, B. 443, 5). Basmak kökünden gelen *basut* da, *arka ve destek* demektir. Bu çağ Türkleri Tanrı'ya *Bayat* da diyorlardı. Elbette'ki Tanrı kendi inâyetini, herkese kılmazdı. İslâmiyet'de, bunun bazı yolları ve şartları vardı. Çin'de de göğün *yarlık (ming)* veya emirlerini izleyerek, *erdemli (tê)* yaşayarak, *kut (fu)* ve kutluluğu bulmak gerekli idi.

4. MUKADDES LİK VE DEVLET ANLAYIŞINDAKİ GE LİŞMELER: «Kutsal-kut», Mukaddes kut, yani eski türk-

çe *Iduk - kut* meselesi, burada da karşımıza çıkmaktadır. *Kut*, Tanrı'nın bir vergisi olması nedeniyle aslı ve yapısı bakımından kutsaldır. Verilme kişiöğluna da kutluluk verir; fakat kut-sallık, mukaddeslik vermez. Çünkü geçicidir. Geri gidebilir. Bu noktaları, yukarıda «*m u k a d d e s ve m u b a r e k*» anlayışlarını incelerken, göstermeöe çalışmıştık. Eski Türk düşünceğinde, kişiler kutlu olabilir. Ancak yaratılışları ve vücutları, Çin imparatoru veya Buda'nın vücudu gibi mukaddes, yani *ıduk* olamazlar. Bununla beraber buda dinine giren Uygurlar, kutlu, mukaddes yaratılmış canlılar için, *ıduk-kutlug tınlıglar* demeye başlamışlardı ⁽¹⁴⁾. *Tınlıg*, eski Türklerde ruh ve nefes sahibi kimseler demektir. Bizim bugünkü *dinlemek* sözü de buradan gelir. İnsanın iki kötü huyunu sayan Kutadgu Bilig, *bu iki kılıktan ıduk - kut kaçır*, diyor ve *yoksulluk yolunu er özüne açır* diye de, sözüne devam ediyordu (KB, 1335). Bilindiöi üzere *kılık*, «*h u y*» demektir. Tanrı'nın verdiği kutsal kut, elbette ki kötü bir insanda duramazdı. *Kut*, buda dininde Tanrı'dan gelen bir «*g ü n e ş ı ş ı ğ ı*» olarak anlatılırken yine *ıduk-kut*, yani mukaddes kut olarak tanıtılıyordu ⁽¹⁵⁾. Bu sözler daha çok şairin bir tanıtmasıydı. Göktürklerde *ıduklug*, yani *mukaddes* ile *kutluğ*, kutluluk, *mübareklik* ayrı idi. *Iduk-kut* birleşik deyimini, ancak Uygur çağında ortaya çıktı.

a) «*Kut Tanrısı*» anlayışı da, Uygur yazılarında görölmeöe başlanmıştı. Uygurlar, çince ile diöer çeşitli dillerden yaptıkları çevirmelerde, yabancı deyimlerin çoğunu türkçe ile karşılamak istemişlerdi. Bunun içindir ki, Uygur yazılarında görölen bu sözleri, Türk halk dili ile bütün yazı dillerinde, yayılmış ve yerleşmiş olarak kabul edemeyiz. F. W. K. Müller, Uygur yazılarında geçen bir *Kut Tengrisi* sözünü, *Devlet ile kutluluk ve ikbâl Tanrısı* (Glücksgott) olarak açıklamıştı ⁽¹⁶⁾. Yalnızca kut veren bir Tanrı olamazdı. Bu deyiş, bir âziz veya ermişin, ancak bir tanıtması olabilirdi. Nitekim başka bir yazıda geçen, «*Kut Tengri Hatunı*» adlı bir ermişin, çince adı da

ele geçmişti (Bk. Çin n. 43) ⁽¹⁷⁾. Eski Türk yazı dilini yaygın olarak göz önünde tutarsak, bu çince işaretleri yeniden şöyle kurabiliriz: «*Ulug Kutlug Tengri Hatunı*». Çincesi ise şöyledir! «Ta chi-hsiang T'ien-nü».

b) Devlet protokolu ve din unvanları: Görülüyor ki, Uygur yazılarında görülen her unvan, devlet gelenek ve protokolünde yer almıyordu. Bu da bizi şaşırtmamalıdır. Uygur yazılarında, «*Kut Tengri Hatunı*» çince *T'ien-nü*, yani *Gök Hatunı* olarak da karşılanmaktaydı. (Bk. Çin n. 44) ⁽¹⁸⁾. Bu karşılıkları çok iyi bilen F. W. K. Müller, unvanı *Bilge ve Tanrıca Hatun* (Weise Göttergut Königin) diye açıklamaktaydı ⁽¹⁹⁾. Müller, bu karşılıkların en derin noktalarını bilen, çok büyük bir bilgidir. *Tanrıca* veya *Tengriçe*, yani Tanrı gibi, Tanrı'ya benzer sözü bir hakan unvanı olarak eski türkçede de vardır. *İligimiz Iduk-kut Kün Tengriçe*, yani *Hakanımız Iduk-kut, gün veya güneş Tanrısınca* unvanı, Uygur devlet protokolunda da kullanılmış olmalı idi.

c) *Unvanlarda «mukaddes kut»*: Bilindiği üzere Uygur Türkleri hakanlarına yalnızca *Iduk Kut*'ta derlerdi ⁽²⁰⁾. *Iduk*, yani «mukaddes» sözü ve anlayışı üzerinde durmuştuk. *Idmak*, «yani göndermek» kökünden gelen bu söz, Tanrı tarafından gönderilmiş olan birşey, daha doğrusu kutsallığın tam kendisiydi. Bundan dolayı *Iduk-kut* veya *Idikut*, bizim burada araştırma konumuz olan *kut* veya *kutluluk*, yani «devlet, ikbâl ve ululuk» üzerine kurulmuş, «kader» ile ilgili olmasa gerektir. *Kutluluk*, kişinin davranışına göre gelip ve gidebilir. Fakat *ıduk-kut*, yani «*mukaddes kut*», üzerine geldiği insanın, vücut ve davranışını da kutsallaştırmış, mukaddes kılmış olmalıydı. Bilindiği gibi *Iduk-kut*, «Uygur hakanı»nın bir unvanı idi. Bu konuya az sonra yeniden döneceğiz.

d) Osmanlılar ise, *kut* ve *kutluluk* anlayışlarını, kesin olarak Tanrı'dan ayırmışlardı. Osmanlılarda *kutluluk*, daha

çok bir *tebrik* ve *uğur* anlayışı içinde söylenmiştir. Elbette ki tebrik, uğur ve *mübareklik* de, Tanrı'ya dayanır ve bütün bunlar için Tanrı'ya sığınılır. Ancak Tarama Sözlüğü'ndeki örneklerde, Tanrı'nın adı, pek fazla anılmamaktadır. Elbette ki *ta'ziz* ve *âziz*, Tanrı tarafından yapılmış ve âziz kılınmıştır. Ancak bunun gibi âziz yerine, çoğu zaman kutlu denilip, geçilmiştir. Bizce bu bakımdan, Göktürk ve Osmanlı düşünceleri arasında, bir yakınlık vardır.

5. «*HAŞMETLİ VE HAZRETLERİ*», *DEME YOLUYLA AĞIRLAMA* : Budist Uygur Türklerinde ise durum oldukça değişiktir. Örnek olarak *Burkhan-kutı*, Buda'nın bir unvanıdır. Burhan veya Burkhan, Buda'nın kendi adıdır. *Kut-ı* ise, eski deyişle *rüesâyı ruhâniye* ye veya peygamberlere verilen bir unvan (*béatitude*) idi. Aslında Buda'nın öbür dünyadaki saâdeti ve ruhu, eski deyişle *saâdeti-uhrevîye*'si demektir. Fakat Türklerde *kut* ve kutluluğun, öbür dünya ile bir ilgisi görülmemektedir. Nitekim Kutadgu Bilig, *tirilgey kutın tutcu*, yani *dirilik, yaşama kutunu tutucu veya tutan kimse*, diyordu (KB, 2264). Göktürklerde de *kut*, *hakan için verilmiş bir başarı kâderi* gibiydi. Bazan, *kutı taplamadı* deniyor ve kutunun hakana «yâr olmadığı» söyleniyordu. Buda'nın kutu, yani «Burhan Kutı» ise, «bozulmaksız, çolmaksız», yani «bozulmaz ve sakatlanmaz» bir kutsallık idi. Görülüyor ki Türkler hangi dine girerlerse, kendi deyimlerini bırakmıyorlar ve yeni girdikleri dinler ile bağdaştırıyorlardı. Kutsal kitaplar anılırken de, *kut* sözüyle kitap, saygınlştırılıp, ululaştırılıyordu. *Nom*, buda dininin kutsal kitapları ve yazılı yasaları demektir. Bunları da *Nom kutı* diye ululayarak anıyorlardı. Bu anlayışı W. Bang, haklı olarak «uğurlayan bilge» (Geleitinden Weise) diye tanıtmıştı⁽²¹⁾. Bunun soğdçadaki paralelleri üzerinde de durulmuştur. Fakat bizi bu görüşler burada fazla ilgilendirmemektedir. Az sonra *kut* sözü Türk büyükleri için, *haşmetli, devletli* (*Majesté*) karşılığı olarak kullanılacaktır. Bu anlayışın

nereden geldiğini anlayabilmek için, böyle bir girişi yapma zorunda kaldık.

I. KUT VE KUTLULUK NEDİR?

Kut ve kutluluk Türk düşünce ve günlük hayatının, temellerinden biridir. Tarihin başlangıçlarından bugüne kadar bu inanış ve anlayış, süre gelmiştir. Halk inanışlarından gelişerek yüksek bir devlet düşüncesi ve felsefesi olmuştur. Ondan sonra da olgunlaşarak, büyük devlet kurmuş olan Türklerde, halk kitlelerinin ruhlarına kadar inmiş ve onların günlük hayatlarını düzen sokar, olmuştur. Gerçi kutluluğu kişiöğluna veren ve kişiöğlunu böylece kutlayan Tanrı'dır. Eski Türklerin deyişi ile «üze Tengri», yani o, yüksekliklerin yükseğinde bulunan Tanrı'dır.

1. «YARATILIŞ, KARAKTER VE İRÂDE» : Ancak kutlanma ve kutlu olma da kişiöğlunun elinde ve davranışındadır. Göktürk yazıtları *insanoğlu*'na *kişiöğlü* diyorlardı. Bunun için biz de burada, artık insanoğlu için kişiöğlü diyelim. Kişiöğlü Tanrı tarafından *kılınmış*, yaratılmıştır. Böyle bir *kılınma* ve yaratılma dolayısı ile de her kişi, ayrı bir *kılık* içinde ortaya çıkmış ve görünmüştür. Biz bugün *kılık* sözünü, insanın giyinmesi ve biçimi için söylüyoruz. Eski Türkler ise *kılık* sözünü, insanın sahip olduğu «h u y ve k a r a k t e r» için söylerlerdi. Bu durumda insanın kılığı, yani huy ve karakteri ile yaratılışı, kendi kaderini çizen ve en önde gelen bir etken oluyordu. Belki bunu, İslâmiyetteki *irâde* anlayışı ile de karşılaştırabiliriz. *Kılık*, yani insanın yaratılıştan aldığı değerler, yetmiyordu. Buna, insanın günlük davranışlarını da, eklemek gerekiyordu. Davranışlar da, birer *kılınç* idiler. İnsan, kılınçları, yani davranışları ile Tanrı ve halk yanında ağırlanıyor ve ululaşıyordu. Yalnızca kılınç ve davranış da yetmiyordu. İyi davranış ve kılınç içinde olabilmek için, *erdem* sahibi ve *erdemli* olmak da gerekiyordu. *Erdem* sahibi olmak için de, öğrenme ve çaba-

lama; *bilig bilme*, yani bilgi sahibi olma gerekiyordu. Zaten Gök-türk yazıtlarının da dediği gibi *biligsiz* kişi veya bilgisiz bir ha-kan, ancak *yablak*, yani yavlak ve kötü bir kişi olabilirdi. *Bil-gelik* ise, ululuktur. Tanrı'nın cömertçe ağırlayıp ve kutladık-ları, ancak ulu kişilerdir.

2. «*BÜYÜK DEVLET TECRÜBESİ VE HALK GELE-NEKLERİ*»: Türklerin yüksek devlet düşüncesi ile halk inanış-larını, bütün eserlerimizde ayrı konular halinde inceledik. El-bette ki Türklerin yüksek devlet felsefelerinin temelleri de Türk halk inanışlarına dayanıyordu. Ancak büyük bir dünya imparatorluğunun idaresi ile bir ev veya ailenin idaresi için gerekli olan tecrübe ve davranışlar arasında, geniş bir gelişme ve dolayısıyla ayrılıklar doğmuştu. Yüksek devlet düşüncesinde fikirler bir sistem halindedir. Kut ve kutluluk ise bu sistemin ancak bir bölümüdür. Göktürk yazıtları ne diyor: 1. *Tanrı yarlıgadığı için*, emir verdiği için. 2. *Kutum var için*. 3. *Ülü-güm bar için*, yani bahtım ve talihim var olduğu için. 4. Ba-zan, «*er erdemim için*», yani «erlik erdemim» için. 4. Tanrı, *küç birtük için*, yani Tanrı bana güç verdiği için. 5. Bazan, *kazgandığım*, yani kazandığım için. Büyük devlet, ancak bun-larla idare edilebilirdi. Yoksa yalnızca kutluluğu ele, alıp, dağ-lar ve vadiler arasına sıkışmış ve çeşitli dış tesirlerle dejenere olmuş, Sibiry'a'daki Teleüt şamanizminden gelişi güzel bulun-muş bir örnekle, sonuca varmak doğru değildir. Bundan do-layı çalışmalarına her zaman büyük bir değer verdiğim Prof. B o m b a c i ile J. R. H a m i l t o n'un görüşlerine katılamıyoruz.

3. *İYİ KADER VE BAŞARI: TANRI'NIN LÜTFU VE KEREMİ*: Kut, ş a n s ve talih değildir. Şans, rastlantı yolu ile bir iyilik bulmadır. Kut, Tanrı'nın bir lütûf ve keremidir (Gottesgunst, favour). İyi kaderdir (Günstiges Schicksal, good fate). Talih ve rastlantı (fortune) değildir. Sonucu ise, başarı (Erfolg, success) olarak görülür. Türkoloji ile Çin devlet fel-sefesi, almanca araştırmalar ile kurulduğundan, buradaki açık-

lamalarımızı da almanca, karşılıklarıyla veriyoruz. XI. yy. da Kaşgarlı Mahmud ile diğerleri *kut*'u, arapça *devlet* karşılığı ile anıyorlardı. Devletli olma, ikbâl ve saâdet sahibi olmadır. Ancak o günkü saâdet, sözü bugünkü mes'ut ve mutlu olmamızla, aynı anlayış karşılığında söylenmiyordu. *Kut* ve *kutluluk*, halkın anlayışı ile bir «*devlet kuşu*» gibidir. Mahmud Yügnöki bile, *Direngsiz geçer baht, ya kuş deg uçar, yani baht, gecikmeden geçer ve kuş gibi uçar*, diyordu (C. 224). Çince den türkçeye çevrilmiş eski Türk kitaplarında ise *kut*, çince (*fu*) ve (*chi-hsiang*) sözleri ile karşılanmıştır. Bunlar da iyi kader ve başarıdır. Rastlantı ve talih değildir. Hamilton'un işaret ettiği yalnızca (*chi*) yetersizdir ve bu karşılığı kaynaklarda göremiyoruz (22).

4. ERDEMLİ BİR HAYAT : (LİYÂKAT, KEMÂLÂT VE YOL) : Çin'de *kut* anlayışının karşılığı (*fu*), devlet felsefesinde büyük bir rol oynuyordu : *Tanrı'nın yarlık ve yasalarını inceleyerek, onlarla uygun bir şekilde yaşayanlar, kut (fu) sahibi olurlar* (23). Kaderleri de, buna göre düzenlenmiş olur. Ancak bunun için de *erdemli*, (çince, *Tê*) olmak gereklidir. *Erdem* sözünün İslâmiyetteki karşılığı, *edeb* ve *fâzilet*'tir. Çin'de (*tê*), *fâzilet* (*virtue*) ve bu fâzileti elde edebilmek için izlenen bir *yol* idi. İslâmiyette de *edeb*. Ayıntaplı Asım Efendi'nin gayet güzel açıkladığı gibi, *emek çekip çalışmak ve zihnin disipline sokulmasıdır*. Aynı zamanda *yoldur* ve *âdettir* (24). Ayrıca bir yasadır. Yine kaynaklarımıza göre *erdem*'in İslâmiyetteki karşılığı, *seyr ve menâkib* idi. Yani *gidiş ve erdemli, fâziletli bir hayat hikâyesi* demekti. Bazan Kaşgarlı Mahmud *erdem*'i, *devlet* diye karşılayarak, bunu da ululuk ve *kutluluk* olarak sayıyordu (III, 31, 8). Görülüyor ki Çin, Türk ve İslâm düşünceleri arasında bazı benzerlikler vardı. Çin'de imparator *erdem* sahibi oldukça ve bununla *dolunluğa* ve *Tükellig'e kemâlât'a* erdikçe hizmet görebilir ve vazife yapabilirdi. Bunlar, Çin düşünmesi hakkında en ufak bir bilgisi olanlarca bile, bilinen gerçeklerdir. Hizmette yararlık, eski deyiş ile *liyâkat*,

erdem'in derecesine göre ölçülürdü. Hizmet, iş ve güç ile ölçülen erdeme eski Türkler, *edgü erdemlig* derlerdi. «Hizmette liyâkat ve üstün yetenek sahibi kimse» demekti. F. W. K. Müller, bu türkçe sözün çince karşılığını, derin bir görüşle, «Verdienst Besitzende» diye açıklıyordu.

5. *GÜZELLİK HUY VE YARATILIŞTA TEMİZLİK* : Görülüyor ki *kut* ve *kutluluk*, Türklerde, Çin'de ve İslâmiyette, bazı benzer iyi davranış ve onun özellikleri içinde anlaşıyordu. Bununla, kut ile kutluluğun Türklerle, Çin'den geldiğini söylemek istemiyoruz. Ancak Mete'den Çingiz Han'a kadar Türklerin devlet idarelerinde, Çinli sığıntılar ile mülteciler her zaman büyük bir rol oynamışlardı. Bunun için Türklerin yüksek devlet felsefesine, bu yönden gelen Çin tesirlerini de büsbütün unutamayız. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi, Çin'de imparatorun vücudu kutsaldır. Göktürklerde ise kağan bir kişiğludur ve kutluluğu da, geçicidir. Ayrıca Türklerde Göktürk gelenekleri devam eder. Osmanlılarda, Yenişey'deki Göktürk yazıtları gibi-, *erlik erdemin öğrenme* veya *bahadırlar için söylenen erdem iyesi yerine, sahib-i erdem* diyorlardı. Dede Korkut'a oğulun yetenek ve liyâkatını görenlere, *taht vergil erdemlidir*, diye dilekte bulunuyorlardı. Bunların birçok benzerlerini, Tarama Sözlüğü'ndeki örneklerde görebiliriz. Bu meselelere erdem ile ilgili bölümümüzde yeniden gireceğiz *arıklık*, yani «temizlik» de kutlu olma ve kutu tutmak için bir gerektir. Eski Türk şairi diyordu ki, *Arıg ol bu kut-kıv arıklık tiler, yani Devlet ve ikbâl ile kutluluk temizdir; bundan dolayı da temizlik arar* (KB, 2105). Kutluluk temizliği arar. Temizlik ise insanın *karakter ve kılığında*, huy ve yaratılışında, olmalıdır. *Arıklık*, insanın yüzünde ve güzelliğinde de olmalıdır : *Aslı arıg, yüzü körklüg, kılkı arıg, yani aslı arı, yüzü güzel, kılığı, huyu ve karakteri arı* (KB, 1159). Arılık ve temizliğin de böyle üçlü bir düzeni ortaya çıkıyordu. Yüzü çirkin bir kişiye, Tanrı kutluluk verse bile neye yarar? Tanrı zaten onu

sevseydi çirkin yaratmazdı. Çünkü yine aynı kaynağımız şöyle diyordu. *Arıg kişinin, arıg işi olur* (KB, B. 211, 10). *Anı ve temiz olmayanın her kılınıcı veya hareketi ise, vefasızlık ve cefâ verir : (Arıgsız kılınıcı vefasız cefâ)* (KB, C. 116, 2).

6. **SAYGILAMA VE YÜCELTME** : Kut, «bugünkü ün ile ululuk» demektir. Kutluluk ve kuılanma, bu dünyadaki *ad* ve *ün* ile ilgili görülmektedir. Hatta bu saat veya bugün vardır; fakat yarın da kutlu kalacağımızı bilemeyiz. Kutadgu Bilig yalnızca bir yerde, *tirilgey kut*, yani *dirilik kutu* ile *menggü, uzun*, yani *ebedî, sonsuz ve uzun* kuttan söz açıyordu (2264). Belki de bu, bir şiir gereği olarak söylenmişti. Çünkü bu anlayışı bundan başka bir yerde göremiyoruz. Ancak bu da dininde, *saâdet-i uhrevîye*, yani öbür dünyadaki bir kutluluk vardır. Nitekim Türk budist yazılarında gördüğümüz, *Burhan Kutı* sözü, hem «Hazret-i Buda», Buda Hazretleri ve hem de Buda'nın öbür dünyadaki saadet ve devletleri, (*Majesté*) demektir. Bu konu üzerinde az önce durmuştuk. Yine budist Türklerde *Nom kutı*, yine halk dilimizle, *Nom adını taşıyan mukaddes kitapların yüzü suyu hürmetine*, demektir. Fakat diğer Türklerde kut, yaşayanlar içindir. Kutlu hakanlar ile ilgili bölümümüzde de belirteceğimiz gibi Kaşgarlı Mahmud, eski bir Türk halk şiiri veriyordu. Bu çok eski örnekte, bir şiir yazda *Terken Hatun'un kutuna*, yani *Terken Hatun'un katına ve huzuruna* götür, deniyordu (I, 376). Bu, aslında *Hazretleri, majesteleri* demektir. Aynı zamanda *yüksek katına, huzûru-âilelerine (audience)* de, demektir. Kutadgu Bilig'de de «ey hakan hazretleri» demek için, *ay ilig kutı*, deniliyordu (637). Bu konuya hakanla ilgili bölümümüzde, az sonra yeniden döneceğiz. Bununla hakana, «devletli ve saâdetli» denmek isteniyordu. Çünkü Kut'un tam karşılığı devlet demektir. Bu konuda, Iduk-Kut bölümümüze bakılması.

7. **KUTLULUK PAYI VE KUTLU YAZ** : (*Bereketli yaz*) : Türk şamanizminde *tın*, ruhtur ve nefestir. Bütün can-

lılarda bulunur. Tın, vücuttan ayrılırsa, insan veya diğer bütün canlılar ölür. *Kut* ise herşeyde, cansızlarda da bulunur. Bulunduğu herşeye kutluluk ve bereket verir. Bunun içindir ki Osmanlılar bile, *kutlu ev*, *kutlu yurt*, *kutlu otlak*, sözlerini kullanmışlardı. Bu konuya yeniden döneceğiz. Bazı bölgelerdeki şamanizm de ise *kut* «can ve ruh» olarak kabul edilmiştir. Türk geleneklerinin yanlış ve doğru olanlarını veya dejenere hâle gelmiş bulunanları, biz en iyi yolla, Göktürk yazıtlarına göre ayıklayabiliriz. «Kutlu yaz» da, bereketli bir yaz, demektir.

Kut, geçicidir; kalıcı değildir. Vefasız kutu tutma yolları üzerinde de ayrıca geniş olarak durmuştuk. Günlük ve mevsimlikdir. Bereketli bir kış ve yazdan sonra, kuraklık gelebilir. Türk düşüncesinin köklerinde, gerçekler ve gerçekçilik yatar. *Kut* üleş, yani *pay* da, Tanrı tarafından verilmiştir. *Ülüg*, Türklerde aslında «baht ve talih», daha doğrusu iyi bir rastlantı demektir. Bunun da kökü *ülemek*, *ülüş*, yani pay etmekten gelir. Eski Türk yazıtlarında *kut-ülüg* veya *kut ülüglüg* deyimi, iki söz bir arada olarak çok geçer. F.W.K. Müller, haklı olarak bunu, *Kut payı* ve «kut payına sahip olma» (Glücksteilhaftigen) olarak açıklamıştı (Uig., I. 30). Ancak bunu, ayrı olarak incelediğimiz, *kutlug-ülüglüg* sözünden, ayırmak gereklidir. Çünkü *kut payını almış veya kut payına sahip olma* başka şeydir; *Kutlu ve talihli*, demek çok daha başka birşeydir. *Ulug küçlüg kutlug* da, Kutlug ülüglük, yani «kutlu ve talihli» gibi bir unvandır. Kutluluğa, ululuk ve güçlülük de eklenmektedir (25). Bundan da anlaşılıyor ki kutluluk, Türk düşünce sisteminin ancak bir bölümüdür. Bazan da kutu güçlendirmek için *kutlug-kut* denmiştir. «*Ne kutlu bir kut, o er için iyi adı*»: (*Ne kutlug kut ol erke edgü atı*), diyordu Kutadgu Bilig (456).

8. KUTLANMA, ULULUK BULMA: Kutalmak, kutadmak ise ayrı ve geniş bir konudur. Tarihte, *kutalmış*, *kutadmış* gibi, birçok Türk adları da vardır? Kaşgarlı Mahmud, bu sözler ve

kökler ile ilgili, birçok örnekler vermiştir. Ancak hepsini de. *devlet ve ululuk bulma*, diye karşılamıştır. Rahmetli Besim Atalay ise bazan baht ve bazan da talih deme yolu ile, kavrayışlarda bir esneklik ve genişleme yaratmıştır. Brockelmann ise, yalnızca «Glück, beglückende» sözleri ile kavrayışları, çok daha dar bir çerçeve içine almıştır. Böyle bir kök ve çekilme, Göktürk yazıtlarında pek görülüyor. Bu söz, *kutlayıcı bilgi* olarak, *Kutadgu Bilig'in* adında bile vardır. 1069-1070 yıllarında kitabını yazmış olan Balasagunlu Yusuf Has Hâcib, *Kitabın adını vurdum Kutadgu Bilig; okuyanı kutadsın, (kutlu kılsın), tutsun elin*, diyordu (KB, A. 22, 7). Bundan da anlaşılıyor ki iyi bir kitabı okuyup, öğrenme ve davranışlarını ona göre düzenleme de, insana kutluluk veriyordu. Bunun manası da çok derindir. *Kutadmak*, «sevindirme ve mutlu etme» karşılığında söylenmiştir. Çok eski bir Uygur yazısında şöyle deniyordu: *Yeni ev bark yapmış (etmiş), yaratmış, efendisini, (belki de Tanrı'yı) mutlu etmiş* ⁽²⁶⁾. Eski Uygur yazıları bazan da daha açık konuşmuşlar, *kutadmış kut bulmuş*, yani kutlanarak, «kut bulmuş», demişlerdir. İnsanın gücü de *kutlanmış* olabilir. İnsan üstü bir güçle başarıya erişebilir ve bu başarı gücünü de, yine Tanrı verir. Bunun için bu güç, bazan *kutadmış küç* de deniliyordu. Yalnızca insanlar değil: Bazı şeyler de kutlanmış olabilirdi. Bunun da bize, *kutandı neng*, diye Kaşgarlı Mahmud haber veriyordu (I, 154). Kutlanma nerede ve nasıl oluyordu? Bunun da cevabını, *Kutadgu Bilig'de* buluyoruz: *Kut gelirse, insanı kutadur*, deniyordu (KB, 682). Kutun gelmesi veya verilmesi üzerinde, az sonra daha geniş olarak duracağız. Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleri ile *kutlama* sözü artık çoğu zaman *tebrîk ve mübârek* karşılığı olarak kullanılmağa başladı.

9. *KUTLU, DEVLET SAHİBİ, UĞURLU, MÜBAREK VE ÂZİZ OLMA*: *Kutluğ*, yani «kutlu» da Türk düşüncesi ile tarihinin her çağında görülen bir sözdür. Kaşgarlı Mahmud'a

göre *kutluğ*, *sâhib üd-devlet*, yani devlet, ikbâl ve ululuk sahibi demektir (III, 46, 6). Gerçek karşılığı da budur. Çince karşılıkları da, bu arapça karşılıkla aynı idiler. Kaşgarlı Mahmud da, «uğur» anlayışı ile kut sözünü bazan arapça, *el-yumn* diye karşılıyordu. Mısır'daki Memlûk Türklerinde; -Abu Hayyan'dan başlayan bu anlayış-, Osmanlılarda da devam ediyordu. Tarama Sözlüğü'nde bunun çeşitli örneklerini bulabiliriz. Asım Efendi bu arapça söz için iki karşılık veriyordu: 1. *Bereket*. 2. *Kutlu ve ferhunde* olma⁽²⁷⁾. Görülüyor ki sözler ve anlayışlar yüzde kalmamış; Osmanlı kültürünün iyice derinlerine girmiştir. Asım Efendi kut ve kutlu karşılığı olarak, *saâdet ve mes'ut* karşılıklarını veriyordu⁽²⁸⁾. Osmanlılarda, -Mısır'da yazılmış İbn Mühennâ sözlüğünde görülen-, *mübarek* karşılığı da yaygın olarak devam ediyordu. Osmanlılar bunlara farsça, *ferruh ve ferhunde* karşılıklarını da katıyorlar ve sözlüklerde bu farsça sözleri, «kutlu, mübarek, uğurlu» diye açıklamalarda bulunuyorlardı⁽²⁹⁾. Kut ve kutlulama sözlerinin 'âziz ve tâ'ziz diye karşılanmaları da, yine Osmanlılar tarafından yapılıyordu. Bu karşılama ve anlayış da çok yerindedir. Görülüyor ki Osmanlılar, Göktürklerden gelen *kut* ve *kutlu* sözlerinin esas ve eski manalarına dokunmadan, İslâmiyet ile çok daha geniş olarak benzeştirmişlerdi.

10. *KUTLULUK DİLEME, AND VE YEMİN*: «Kut isteme» ile «and ve yemin» de, eski Uygur edebiyatında *kut kolmak* ve *kut kolunmak* sözleri ile anlatılırdı. *Kolmak*, Türklerde rica etmek ve istemek demektir. Fakat bu söz, bizim Batı türkçemizde, kaybolmuştur. Ancak *Rabguzi, âsi ünmetin yazıklarını, (yani günahını) (Muhammed) Mustafa'dan kolgan, (yani affetmesini dilemişti)* (Rbg, 3, 21). Kut'un kutsal, mukaddes, yani *ıduk* sayılması ise, Uygurlar ve yabancı dinlerin baskıları ile başlamıştı. *Iduk-kut* anlayışını incelerken bu konu üzerinde durmuştuk. «Kutlu doğma» inancı da, Uygurlar ile başlar. *Kutlug togdı* gibi sözleri, ancak budist Uygur hikâyelerinde görüyoruz⁽³⁰⁾.

11. «KUT VE KIVANÇ»: (ORTAASYA'DAN ANADOLU'YA): K ı v a n ç ve k ı v a n m a k» da bir kutluluktur. K ı v sözü yalnız olarak görülmez. *Kut - k ı v* şeklinde, her zaman kut sözünden sonra gelir. Ancak *k ı v* sözünü, «b o ş» karşılığı olarak söylenen türkçe *Kıvı* dan, ayırmak gereklidir. Boş karşılığındaki bu söz, *Kıvı*, bazan *kuvı* ve bazan da *kovi* şeklinde söylenir. Bizim *kovuk* sözümüz de, buradan gelir. Hatta G o b i çölünün, bu adının bile, buradan gelmiş olması üzerinde, kesinlikle düşünülebilir. Çünkü insan bulunmayan bu büyük ve boş çöle Türkler ile Moğollar, *Kovu* veya *Govu* derlerdi. Biz de, içi boş şeylere, *kof* deriz. Marquart, *Kıpçak* veya *Kıvçak* Türk kavim ve yer adlarının bile, bu sözden gelmiş olabileceğini haklı olarak düşünmüştü⁽³¹⁾. Hatta Hakâniye şairi d ü n y a için, *Kıvçak kovi dünya*, yani *boş ve kof dünya* diyor ve Kıpçak çölü ile, Türk düşüncesinin çok derinlerinden gelen bir anlayışı gözlerimizin önüne seriyordu (KB, 5133). Yukarıda da belirttiğimiz gibi *k ı v* sözü, eski Türk yazılarında yalnız olarak söylenmiyor; ancak *kut - k ı v* şeklinde, birleşik olarak geçiyordu. Fakat A n a d o l u'da, *k ı v* veya *k ı w* sözünün, yalnız olarak söylendiğini görmek, bizi sevindirmiştir. Ankara köylerinde *k ı v*, «b a h t ve y a z g ı» karşılığı olarak söylenmektedir. Derleme Sözlüğü'ne göre K a y s e r i - K u l a köylerinde de bu söz, «t a l i h ve fırsat» demektir. XIV. yy. da Anadolu'da yazılmış olan *Hurşid ü Ferahşad* adlı eserde görülen şu şiiri de buraya almak zorundayız. Çünkü bu tanık bu sözün bütün Türk edebiyatında yalnız olarak söylendiğini gösteren, tek ve çok değerli bir belgedir: *Kavı-sıdk ile k ı v ın kandıranı; Âdiüv tahtını oda yandıranı* (TS, 4, 2523). Bu bakımdan Anadolu daha köklü idi ve daha önde gidiyordu. Bu kökten, «kıvanmak, kıvadmak» fiilleri de, yapılmıştır. Eski Uygur mani yazılarında da, *Kutadmak, kıvadmak bolsun* gibi örnekleri görüyoruz⁽³²⁾. Ancak yine de *kut* sözünden ayırlanamamıştır. Anadolu'da ise artık yalnız görülüyordu. Dede Korkut kitabında, *Sevineyim, kıvanayım, güveneyim*, deniyor ve Yunus Emre de, *Ev issi uykuda, uğru kıvanur*, yani «ev sahibi uykuda, hırsız sevinir», diyordu.

Kut kıv sözü anlayış bakımından kut ile aynıdır. Kaşgarlı Mahmud bu birleşik sözü arapça, *necât ve devlet*, yani «baht ve devlet ile ululuk» diye karşılamıştı (I, 278). Asım Efendi ise, *kıvanma* için, «niknecât ve iyi talih» karşılığını veriyordu (33). Görülüyor ki Anadolu, eski Ortaasya'daki anlayışı devam ettiriyordu. *Kut kıv*, gerçekten bir ululuk demektir. Eski Uy-gur yazılarında da kötü ruhlar, bir büyük kişinin, *kutun kıvın körüp*, korkuyorlardı (34). Herkesin başarısı da, *kutça kıvça*, yani «kutunca, kıvınca», kendi ululuk ve bahtının ölçüsüne göre (Glückgemäss) olurdu (35).

II. HAKANLAR VE KUTLULUK

1. *KUTLULUĞU*, «ALPLIK, ERDEM VE BİLGİ» *DES-TEKLER*: Büyük başarılar, ululuk ve açık bahtlar ancak büyük hakanlar içindir. Yoksa küçük kişilerin, işleri de küçüktür, güçleri de! Günlük hayat, mal, zenginlik ve esenlik için, ne devlete ve ne de ikbâle, bir gerek yoktur. Bunun için Göktürk yazıtlarında kutluluk, yalnızca hakanların başarıları ile ilgili görülmüştür. Aslında Orhun yazıtları, büyük devlet ve imparatorluk yazıtlarıdır. Bunun için yazıtlarda, kişilerin adları da ancak devlet ile ilgili olduğu sürece geçmiştir. Bundan önceki bölümlerimizde de belirttiğimiz gibi, Türk hakanlarının kutlu-luğunu, yalnızca *kut ve kutlu* olma çerçevesi içinde, incelemek de doğru değildir. Kutluluk *Türk düşünce sisteminin* ancak bir bölümüdür. Kağan, *Tanrı yarlıg*, yani *buyruk ve izin ver-diği için*; *k u t'u var olduğu için*; *ü l ü g'ü*, yani *talih ve kısmeti olduğu için*; *Tanrı g ü ç verdiği için*; *k a z a n d ı ğ ı için*; *e r d e m i olduğu için*, başarıya ve ululuğa erişebiliyordu. Bunlara, başka şeyler de katabiliriz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *kut ve kutluluk kalıcı değildir*; *geçicidir*. Kutu tutabilmek için, «bilge biliglig», *b i l g e* ve bilgili olmak gerek. Türkler buna, bir «*alp-lık*», yani bahadırılık ve komutanlık yeteneğini de, katıyorlardı. Bu yön ise, Çin'de hiç görülmüyordu. Türklerde bir hakan

için, yalnızca *alp* ve *cihângir* olmak yetişmiyordu. *Alp-erdem* olmak gerekliydi. Erdemsiz cihângir, neye yarar? Görülüyor ki eski Türk düşüncesini bir noktadan tutup, onu da Sibirya'daki herhangi geri bir şaman düşüncesiyle açıklamaya kalkmak, bize hiçbir yarar getirmez.

2. KUTLULUK DOĞUŞLA DEĞİL; HİZMETLE GELİR :

Kağanların, doğuştan önce kutlanmış olabileceklerini düşünmek çok zordur. Bu konu üzerinde az önce durmuştuk. Türk kağan unvanlarında, *Tengride kut bulmuş* sözünün, M. S. 789' dan sonra, yani Uygur kağanlarında görüldüğü üzerinde de durmuştuk. Kağanın kut ve kutluluğunun, her zaman kendisine yâr olmadığını söylemiş ve Göktürk yazıtlarında, *Kağan kutı taplamadı* sözünün de, bunun bir belgesi olduğunu göstermeğe çalışmıştık. Ayrıca «beğenme, uygun görme» anlayışında söylenen *taplamak* sözü üzerinde de durmuştuk. *Burhan kutı*, *Kut Tengri Hatun*, *Iduk-kut Kün Tengriçe* gibi veya bunlara benzer, tam veya yarı tanrılara ait unvanların, Türk hakanlarının büyük unvanlarından ayrılması gereğine de, işaret etmiştik. Zaten din üzerine kurulan bu anlayışlar, Uygur çağında görülen unvanlardır.

3. «DEVLETLİ VE SAÂDETLİ» OSMANLI PADİŞAHLARI : Görüşümüze göre Osmanlı çağında hakanlara nasıl devletli ve saâdetli deniyor idiyse; Göktürklerde de buna benzer bir anlayış vardı. Zaten *Kutluğ Kagan*, bunun bir örneği olsa gerekti. «Devlet ve saâdet» de *kut*, demektir. *Kutlugun* bazan *majeste* veya «majesteleri» karşılığında söylendiği üzerinde F. W. K. Müller de, ısrarla durmuştu ⁽³⁶⁾. Kül Tegin, yedi yaşında babasız kalmıştı. Bilindiği üzere Türklerde çocuklara *er adı*, bülûğ çağından sonra ve bir başarı üzerine verilirdi. Çocuk, yedi yaşında er adı alamazdı. Bunun için Göktürk yazıtları şöyle diyordu : *Umay teg ögüm Katun kutına*, *Kül Tigin er at boldu* (ID 32). Yani, *Tanrıça Umay'a benzer annem Hatunun kutu ile erlik adını aldı*. Böyle bir tercüme elbette ki

çok zayıf kalmaktadır. Diğer örneklere de bakarak, buradaki *Hatun kutı* sözünü bazı yönlerden açıklayabiliriz : Uygurlardaki *Burhan kutı*, yani *Buda'nın kutluluğu* (*Béatitude*) gibi söylenmiş olabilir. Kadınları koruyan Umay ruhuna benzeyen ve 681 de ikinci Göktürk devletini kuran ilteriş veya *Kutluğ Kağan*'ın bu hatununun, bir kutluluğu olabilir. Buda'nın ruhu öbür dünyada; hatunun kutluluğu ise bu dünyadadır. Annesinin kutluluğuna veya kutuna, erlik adını almıştır. Fakat bu görüş zayıftır. Bizce Göktürk düşüncesi Kaşgarlı Mahmud'un derlediği Türk halk dili ile Hakâniye türkçesindeki, yani Kutadgu Bilig'deki düşüncelere daha iyi yansıyor. Çeşitli dinler ile kültürlerin baskısı Uygurları, Göktürk düşüncesinden biraz daha uzaklaştırmıştı. Kaşgarlı Mahmud'a göre Türkler baştaki hakan ve hatunlara *Terken* derlerdi. Hakanın hatununa da *Terken Hatun* denirdi (I, 314, 5). Önemli olan bu anlayışın, XIV. yüzyılda Mısır'da yaşayan Türklerde de, devam etmiş olmasıdır. İbn Mühenna da kendi sözlüğünde, hakanın karısına, (ar. *melike*) *Terken* dendiğini yazıyordu (s. 145). İşte böyle bir hatuna hizmet etmek isteyen birisi, *benden taraf bir koşma* (koşuğ) *yaz ve Terken katun kutınğa tegür*, diyordu (MK, I, 376). Burada *tegürmek*, değdirmek, eriştmek ve sunmaktır. Buna göre, *koşmayı, Terken Hatun'un kutuna* (yani *katına*) *sun*, denmek isteniyordu. B. Atalay, bu örnekteki *kutına* sözünü, *katına* yazılışı ile okumak istemişti (a. y.). Fakat eski Uygur yazılarını tanıyan Brockelmann bunu, üzerinde durarak, «*kutınğa*» yazılışıyla okumuştur⁽³⁷⁾. Aslında bu çağ Türklerinde, *begler katında*, yani beğlerin yanında gibi sözler de, söylenmiyor değildi (MK I, 320). Fakat bizce, buradaki *kat* sözünde, bir «ululuk ve devletli olma» anlayışı da gizli idi. Nitekim bu arada, «buğday katında, (yani buğdayın devleti ve bereketi yüzünden), karamuk adlı ot da su bulur», gibi atasözleri de söyleniyordu (MK, 3, 240). Ancak Göktürklerdeki, *Ögüm katun kutına*; Uygurlardaki *Burhan kutı*, *Norn kutı*; Kaşgarlı Mahmud'daki *Terken Hatun kutına* deyişleri, eski bir

Türk düşünce dizisini ve bu düşüncenin zamanla gelişmelerini gösteriyordu. Nitekim eski Uygur yazılarında bir oğul babasına seslenirken, *Kangım kutı!*, yani *Sayın (veya majeste) babam*, diyordu⁽³⁸⁾. Bu anlayış kaybolmuyor, Göktürk ve Uygur dilinin bir devamı olan Kutadgu Bilig'de de görülüyordu: Bu eserde ve bu çağda hakana seslenilirken hep, *Ay ilig kutı!*, deniyordu (637, 776, 836). Hakaniye türkçesinde, hakan yerine çoğu zaman «ilig» denirdi. Görülüyor ki konu, oldukça derindir. Kut, anlayışı Karahanlılar çağında İslâmiyetin de tesiri ile oldukça esnekleşmiş ve zayıflamıştı. Kut artık «dönek bir talih» olmuştu: *Eğer beylerin kutu iyi (edgü) olsa, halkı da iyi olur* (39). Yani beylerin kutu, «edgü (iyi)» diye, derecelere ve katlara da ayrılıyordu. Bazan da hakana, *ay kut bulgıçı*, yani *ey kut sahibi*, *kut bulucu* diye sesleniyorlardı (KB, 550). Bu sesleniş, eski Göktürk ve Uygurların, *Kut bulmuş* diye başlayan kağan unvanlarına da, bir benzerlik gösteriyordu.

4. «AD İLE ÜN» DE, KUTLULUĞU ÇAĞIRIR: A d ve ü n ile kutluluk da, çok yakından ilgili idi. «A d», gerek Türk halk geleneklerinde ve gerekse devlet protokolunda büyük bir yer tutar. Kağan adı verilme yolu ile, bir kağan tahta çıkar Yabgu ve Şad gibi, büyük memur ve komutanların tayinleri de, bu adların verilmesi ile gerçekleşirdi! Orhun yazıtlarında, bunların çeşitli örneklerini görüyoruz. «A d lı olma», ululuk ve büyüklüktür. Eski Uygur yazılarında da, *Adını atamakla özüne kutkı v*, (yani devlet ile ululuk) geldi, deniyordu⁽⁴⁰⁾. Zaten ikinci Göktürk devletinin kurucusu İlderik Kağan'ın başka bir unvanının *Kutluğ* olması da, bunu gösteriyordu. Göktürk ve Uygur ve İslâm geleneklerini birleştiren Karahanlılar çağında ise, ad ile kutluluğun ilişkileri, büsbütün ortaya çıkmıştı. Bazan, *Kut gelir kişiye a d ı çavlanır*, deniyordu⁽⁴¹⁾ *Çavlanma*, «ün bulma» demektir. Bazan da şiir satırları arasında, *(Hakanın) a d ı ile kutı*, *günden güne büyüdü* gibi, bazı sözlerde yer alıyordu⁽⁴²⁾. Eski türkçedeki *bedüklük*, yani «büyüklük» de, devlet ve

ikbâl sahibi olma ile ululuk demekti. Türklerde, *i y i a d* (*edgü at*) da, ululuk, devlet, ikbâl ve adâlet sembolü olmanın bir sembolü idi. Kutadgu Bilig böyle iyi bir ada sahip olmayı yalnızca kutlu değil; kutlu kut ile, daha güçlendirilmiş olarak öğüyor: *İyi ad bir insan için ne kadar kutlanmış bir devlet ve ululuktur; (ölümle) onun iyi adı (edgü atı) gitse bile, sonsuz kutu (mengü kutı) kalır* ⁽⁴³⁾. Bu mısra çeşitli nüshalarda çeşitli şekillerde yazılmıştır. Bunun nedeni de, çok eski bir türkçe ile yazılmış olmasındadır. Çünkü *kutluğ kut* ile *mengü kut*, yani *ebedî veya sonsuz kut* sözlerini kitabın başka yerlerinde göremiyoruz. Şiirde Türk düşüncesinin iki temel direği, *edgü (iyi)* ile *mengü'yü* kafiye yapmıştır. Bu anlayışı başka yerlerde de görüyoruz. *A d l l k i ş i*, yani *atlıg kişi* de, Türklerde ulu kişiler için söylenen bir deyiştir. Bir yerde de, *atlıg kişi* ile *kutlug kişi* kafiye haline getirilmiştir: *Güvenme boş, yani, kıvı kuta ey kutlu kişi; inanma özüñ kuta ey adlı kişi* (KB, 668). Şiir, Anadolu türkçesine çok yakındır ⁽⁴⁴⁾. Eski Türklerde *K ü d e*, ad ve ün olarak büyük bir yer tutuyordu. Manası çok eski ve derindir. Belki Tanrı ile ilgili bir ses, bir çağırma veya bir bildirme idi. Ulu bir adın üç dayanağını içinde toplayan şu örneği vermeden geçemeyeceğiz: *Kutlug, ülüglüg, küü atınğız, (yani adınız)* ⁽⁴⁵⁾. Ad yalnızca kutlu değil; aynı zamanda, *talihli (ülüglü)* ve yayılan, *yayılğan (küü)* idi.

5. KUTLULUK VE MİLLET, KUTLU ÇAĞ, KUTLU DESTEK: «Kut ile budun» arasındaki bağlar üzerinde de iki örnek verelim. *Eğer bir kavmin, (budunun) beği iyi yürür ve iyi davranırsa, o kavmin günleri de ne kutlu bir çağ olur* ⁽⁴⁶⁾. Bu belge üzerinde az sonra kutlu çağ anlayışını incelerken yeniden duracağız. Şair yine «İyi olmak» (*edgü bolmak*) temasına, Göktürk ve Uygurlar gibi giriyor: *Beylerin kutu iyi olsaydı; onların halkı, (kara sı) da hep, bütün ve iyi olurdu* ⁽⁴⁷⁾. Bu şiirde, *bütün* denmekle, halkın bütün sınıfları ile katlarının da, eksiksiz olarak, bir bütün halinde iyi olabilecekleri,

söylenmek isteniyordu. *Kara* sözü burada «halk» karşılığı olarak söylenmiştir. *Beğlerin karası*, beye bağlı olan halk demektir. Budun veya Bodun ile ilgili bölümümüzde bu konu üzerinde yeniden duracağız. Ancak halkın mutluluğu da, devleti temsil eden devlet başkanı hakanın veya beyin kutluluğuna bağlanıyordu.

Kutlu çağ üzerinde de durmadan geçemeyeceğiz. Gerçi kağanların *saltanat devreleri* dolayısı ile aynı konuya döneceğiz. Ayrıca az sonra bereketli ve kutlu mevsimler üzerinde de duracağız. *Eğer beyleri iyi olsaydı, ne kutlu olurdu çağ (öd) ve millete (buduna) günü* (48).

Arka ve destek, hakanlar için gereklidir. Göktürk kağanları, Tanrı ile yer ve sular yarlık, yani emir ve izin verdiği için başarıya ulaşıyorlardı. Kağanlara ayrıca kutlu ve talihli, yani *ülüglü* olmaları da, bir arka ve destek oluyordu. Kutluluk bulan bir kağan, zaten iyi bir *kader* için gerekli arka ve desteği elde etmiş oluyordu. Artık bundan sonraki durum, kağanın kişiliğine ve irade ile davranışına bağlı kalıyordu. Yani Tanrı desteğini, bir defa için başlangıçta veriyordu. Eski Türklerde, *yülemek* veya *yölemek*, desteklemek demektir. Bununla beraber, Karahanlı çağında *Tanrı'dan yetişsin (yetilsün) ona, kut ve destek (kut-yölek)* diye, alkış ve duada bulunuluyordu (KB. 122).

6. «DEVLET» SÖZÜ VE KUTLULUK : Elimizdeki Türk dili belgelerine göre arapça *devlet* sözü, Kutadgu Bilig'den, yani 1069-1070 yıllarından önce görülmemektedir. Olsa bile, Türkler arasına iyice yayılmış olduğu söylenemez. Kaşgarlı Mahmud'un kitabında da, devlet sözünü türkçeye girmiş olarak görmüyoruz. Kutadgu Bilig'deki birçok şiirlerde *devlet* ile *kut* birbirlerini karşılayan iki aynı söz gibi görünürler : *İnanma bu kut'a gelir hem gider; İnanma buna, hem devlet verir, hem alır* (49). Bu şiirde devlet ile kut sözleri eş mana ile yer değiştirirler. Kut sözü Türklerde, çok eskidir. Bunun için kut sözü ile

birlikte oluşmuş, eski anlayış ve deyişler de vardır. *Devlet* sözü ise, İslâmiyet ile girmiştir ve yenidir. Bundan dolayı da, devlet sözüne bazı yeni türkçe sözler koşulmuş ve devlet sözü, onlarla birlikte söylenmeğe başlanmıştır. *Kut*, Türk halk dilinde *kıvı*, yani «b o ş» demektir. İç i boş ve kof olan kut anlayışı eskiden beri söylene gelmiştir. Buna karşılık İslâmiyet ile *devlet* sözü gelmiş ve devlet ise *ersel*, yani «geçici» tanıtması ile tanıtılmıştır. Nitekim Kutadgu Bilig'in 25. bölümünün başlığı da şöyle idi: *Kut kıvıların, devlet ersellikinin ayur*. Yani, *Kutun boşluğunu, devletin ise geçiciliğini söyler*. Burada kut ile devlet, eş manada söylenmekte; fakat eşlik eden deyimler yolu ile de, bizde ayrı bir his bırakılmaktadır; Nitekim Kaşgarlı Mahmud da *kut* sözünü, arapça *devlet* sözü ile karşılamıştı. *Yaygan olmasaydı bu devlet özü; ne iyi şey olurdu bu kut, ey kuzu* ⁽⁵⁰⁾. Bu eski Türk şiirinde de, devlet ile kut sözleri, eş bir anlayış içinde yer değiştirmektedirler. *Yayıg*, yani *yayganlık* da, devletin bir özü gibi gösterilmektedir. Başka bir yerde de, *Yayıg, (yani), yaygandır bu devlet, hem yapar, eder (iter), hem de bozar deniyordu*.

İslâmiyet ile birlikte, Türklerde devlet sözü ile anlayışı da değişiyordu. Türklerde kut ve kutluluk Tanrı tarafından veriliyordu. Fakat Kutadgu Bilig bir ara, *İlig, (yani hakan) verdi devlet, açıldı kapı* (KB, C. 76, 1). Eski Türklerdeki kut anlayışına eşlik eden deyimler de İslâmiyet ve devlet sözünün girmesi ile değişiyordu: *Ya rah, üste devlet, yani, Ey Rabbim, onun devletini üstelt ve artır* (KB, 116). Bu da türkçe idi; fakat yeni bir deyişle söyleniyordu. Eski Türklerde kutlu olmanın bir şartının da *arırlık*, yani *arılık ve temizlik* olduğunu belirtmiştik. Bu daha çok, gönlün ve davranışların temizliğidir. XI. yy. dan sonra evin ve barkın temizliği üzerinde de duruluyor ve bu temizliğin devlet getireceği söyleniyordu: *Evini barkını çok temiz (ked arıg) ve pâk (silig) tut, (bu temizlikle) sana devlet gelecek ey cömert kişi*. Bundan sonra

gelen satırda ise, *Aş, içki, tuz, ekmeğini yine bol tut; adın iyi (edgü) olacak ve sana gelip, kut verecek (kelü birge kut)* (KB, 4536-7). Burada devlet ile kut, yine eşlik ediyorlardı.

Görülüyor ki İslâmiyet ile Türklere *devlet* sözünün girmesine rağmen, Göktürk ve Uygur geleneklerinden gelen kut, alanı yalnız olarak devlet sözüne bırakmıyordu. Şair aynı şeyi, bir devlet ve bir de kut sözü ile anlatıyordu. Yeni İslam anlayışını bir kez de, eski Türk deyişleri ve inanışları ile tekrarlayarak, açıklama yapıyordu.

7. «DEVLET KUŞAĞI, KEMERİ» VE KUTLULUK : Bu inanış, İran ve İslâm edebiyatında da vardır. Fakat Türklerde altınlı kemer, bir hükümdarlık ve beğlik sembolüdür. Bunun belgelerini, eski Uygur duvar resimleri ile kazılardan kesin olarak görebiliyoruz. *Kur kuşak, kur kurma kuşak, Dede Korkut* ile *Osmanlı* topluluğunda da vardır. *İp kuşak*, halkın; *kur kuşak* ise, hakanların sembolü idi. Tarama Sözlüğü'nde bunun çok geniş örneklerini görebiliriz (4, 2736). Nitekim eski *Anadolu*'da «*İp kuşaklunun sulhün, kur kuşaklı bozamaz*» deniyordu. Kemer karşılığı olarak *kur* sözü Uygurlarda da vardır. *Kut kırı*, yani «kut kuşağı», daha çok XI. yy. Türk eserlerinde bol olarak görülmeğe başlanır. Ancak deyimler ve anlayışlar, Göktürk ve Uygur geleneklerine bağlıdır: *Dünyaya (acuna) bağladı gör, tam bir kut kuşağı (kutkırı)* (KB, 461). Başka bir yazmada ise, *acunlug, yani dünyalı veya dünyayı elinde tutan (kişi), beline bağladı kut kuşağı (kut kırı)* (KB, B. 26, 5). Başka bir yerde ise, *Sevincini topla ve derle (tirilgil), bağladın kut kırı* (KB, 553). deniyordu. Bunlar, «kut kuşağını bağlama» ile ilgili örneklerdir. Ayrıca Türklerde, «*kutun kuşak bağlaması*» anlayışı da söz konusudur: *Hakanın katına (tapugka) artık çık ve görün; (çünkü) kutun, kuşak bağladı (kutung badı kur)* (KB, 580).

Bu Göktürk ve Uygur geleneklerine paralel olarak ve aynı anlayışla İslâmiyetten gelen *devlet* sözü de, zaman zaman kendini yalnız olarak göstermiyor değildi : *Devlet manğa kur badı*, yani *devlet bana kur bağladı* (KB, 1588). Bu yeni İslâm sızmaları şiir olarak, kut ile ilgili mısraların yanında, çok zayıf ve yavan kalıyordu.

8. «*DEVLET NÖBETİ*» : *KEZİK VEYA GEZEK* : Bilindiği üzere Türklerde *kezik*, «sıra» demektir. Osmanlılar ile Anadolu'da ise sıraya, *gezek* denilir. Anlaşıldığına göre buradan da «nöbet» ve «nöbetçi» kavrayışını içine almıştır. *Kezik* sözünü Kaşgarlı Mahmud, arapça *nöbet* veya *nevbet* olarak karşılıyordu (I, 328, 1). Bu çok eski Türk sözü, sonradan moğolcaya da girmiş ve *keşik* şeklinde görünmüştür. Yalnız Çingiz Han devletinde bu sözün manası, biraz daha genişlemiş ve «öncü birlikleri» ile «Hassa alayını» da içine almıştı. Bununla beraber bu çağ moğolcasında, *kesek* sözü, de türkçe *gezek* de, yine «sıra» karşılığı olarak söyleniyordu. *Keşik* sözü, İlhanlı devleti yolu ile ve nöbetçi anlayışıyla, Osmanlılara da girmiştir. Tarama Sözlüğü içinde, bunun örneklerini bulabiliriz.

Kezik ile devlet arasındaki bağları, Kutadgu Bilig'de de görebiliyoruz. Hakanlı Türklerinin bu büyük eserinde, *kezikçe gelir gör bu devlet kırı*, deniliyordu (KB, 4760). *Kezikçe*, «sıra veya nöbet ile» demektir. Uygurlarda ise bu söz, «düzenlenmiş ve sıraya konmuş» demektir⁽⁵¹⁾. Herhalde, bu sözün aslı, *gezmek* kökünden geliyordu. *Devlet kırı* ise, *devlet kuşağı* veya *kemeri* demektir. Deyimler ve anlayış, Göktürk ve Uygur geleneklerini yansıtıyordu. Ancak söylenmek istenen düşünce de, Batı edebiyatının izleri vardı. Başka bir yerde de, *tutabilsen devleti, kaçamaz ve tezemez durur; eğer tezerse, değmez, artık sana bir daha yine kezig (sıra)*, yani devlet elinden bir kaçarsa, bir daha sana sıra veya nöbet gelmez, diyordu.

Devlet ile kut'un aynı şeyler olduğunu yukarıda belirtmiştik. Önemli olan nokta Çingiz Han devletinde Kezik sözünün, «kut ve kutluluk» anlayışı içinde söylenmiş olmasıdır. «Moğolların Gizli Tarihi» içindeki çince yapılan özetlerde, Moğollardaki kesek veya keşik sözleri, kut ve kutluluk karşılığında kullanılıyordu⁽⁵²⁾. Bu anlayış, şimdiki Batı Moğol kesimlerinde de görülür. Örnek olarak Kalmuklarda kişig sözü, hâlâ kut ve kutluluk (Glück) anlayışında söyleniyordu⁽⁵³⁾. Türklerde, bu söz, kutluluk ile devlet ve ikbâl değildi.

Ölüm de kezikçe, yani sıra ile geliyordu. Bunu artık, takdir-i ilâhî olarak anlamamız, daha doğru olur. Sıranın kimde olduğunu ise yalnızca Tanrı bilir! Nitekim, kezikçe gelir ölümün kuru, yani «ölümün kuşağı», herkesin sırasına göre gelir, deniyordu (KB, 1476). Kut ve devletin bir mutluluk kuşağı olduğu gibi, ölümün kuşağı olduğunu da buradan öğreniyoruz.

Kat ve mevki de bir kezik ve sıra idi. «Devlet hiyerarşisi» de elbetteki bir sıralanıştı. Ancak Uygurlar, kezik denen bu sırayı, töre ve kanun ile düzenlenmiş bir sıra olarak kabul ederler. Her mevkiin de ayrı bir kur yani kuşağı vardır: Kut bulmuş tözünler kurınta, kezikinte barmak; yani Kut bulmuş, kutluluğa ermişlerin kuşağına ve sırasına (katına) varmak! Bu sözü böyle bir anlayışın, güzel bir belgesidir⁽⁵⁴⁾. Başka bir Uygur yazısı ise, herkesin kendi kuşaklarına ve sıraları ile, katlarına göre oturduklarından söz açıyordu: (Öz öz, kurlarınça, keziklerinde olurdılar) (Suv., 398, 17). Dizi de bir kezik, yani sıra ve mevki demektir. Bunun içindir ki eski Uygur yazılarında, Kezik tizik deyişini de görüyoruz. Uygur Türklerine göre, buda dininin kutsal kitaplarına ermiş kişilerin de, bir kezik ve tizik'i, yani diziliş ve sıralanışları vardı⁽⁵⁵⁾.

9. KUT VE KUTLULUĞU BULMA. Kut bulma ve bazan da kaçırma ile ilgili, bazı eski Türk deyişleri ile anlayışlarını, bir araya getirmeğe çalışmıştık. İnsanoğlu kut ve kutluluğu

nasıl buluyor ve nasıl elden kaçırıyordu? Bu konuda, belgelere göre Türk düşüncesi üzerinde bir geçit yapmak. Türk fikir hayatının gelişmesi hakkında, bize daha doğru bir bilgi verebilir :

Kutun var için deyişi, Türk düşüncesinin en eski hatırasıdır. *Bar*, bugünkü dilimizde *var* ve *var olmak* demektir. Göktürk hakanlarında bu kutun varlığı ne zaman başlıyordu? Doğuştan mı; yoksa kağan olarak tahta çıktıktan sonra mı? Bilge Kağan'ın babası ile annesini, «Türk Milleti yok olmasın diye» Tanrı tepelerden tutup kağan olarak oturttuğuna göre, kutlanmanın başlangıcı bu çağ olmalıydı. Yukarıda da geniş olarak belirttiğimiz gibi Türklerde kut, yani devlet ve ikbâl ile ululuğun doğuştan gelmiş olduğunu düşünebilmek çok güçtür.

Kut ve verme : Kut ve kutluluğu Çin'de ve İslâmiyette olduğu gibi Türklerde de, -herhalde başlangıçtan beri-, Tanrı veriyordu. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un derlediği halk edebiyatı örneklerinde de, *Kut kıwıg berse idhim*, yani *Rabbim, sahibim, kut kıv verse*, diye başlayan dilek dolu şiirler de, görmüyor değiliz (MK, 1, 320). Buda dininin baskıları ile Türklerin bu yüksek din ve devlet anlayışı, yavaş yavaş gerilemeğe başlamıştı. Artık ermiş kişiler de, kut verir olmuşlardı. Örnek olarak Göktürk yazıları ile yazılmış *Irķ Bitig'de*, *Kişi korkmuş, (ermiş kişi ise) korkma demiş, ben (sana) kut vereceğim demiş*, deniyordu (II, 3). XIV. yy. da, İslâmiyetin Türkler tarafından iyice benimsenmiş olduğu bir çağda ise, artık kişiler de, kut ve kutluluk vermeye başlamışlardı. Atabet ül-Hakayık'da, *kutluluk veren hakan*, yani *kutlug berigli ilig* deyişleri gibi, Göktürk düşüncesine aykırı şeyler söylenmeğe başlamıştı (B. 251). Aslında bu geç eserde, zaten kut ve kutlu olmanın manası da, azıcık değişmişti.

«Kut bulma»: *Kutum var gibi, kut bulmuş* deyişi de Türklerde çok eskiydi. Kağan unvanı olarak da, Türk devlet anlayışında, önemli bir yeri vardı. Fakat nedense, sonradan «bulma» ile ilgili düşünceler ile örnekler, azalmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un derlediği bir Türk halk atasözünde, *mal ve kut bulup, gururlanıp şımarma, üstelik kudurma, yani meng kut bulup, kövezlik kılın, yana kuturma*, deniyordu (I, 508). Yine bu çağda derlenmiş bir atasözünde, *her kim ki büyüğünü, yani ulularını ulularsa, kut bulur*, yani *uluğnı uluğlasa kut bulur*, diye bir öğüt de veriliyordu (I, 304). Fakat bunun yanında, *kut bulmuş, kutadmış kutadmış kut bulmuş* gibi, Göktürk gelenek ve düşüncelerinden gelen sözler, sonraki Uygur yazılarında da yaşıyor ve devam ediyordu⁽⁵⁶⁾. «Kut ile», yani *kut birle* sözü az olsada, yine eski Türk yazılarında görülüyordu. Kutadgu Bilig açık bir anlatış ile, *kutu ile (birle) arzu, dilek bulmuş er*, diyordu (KB, 602).

10. *KUTLU OLSUN*: *Kutlug bolsun* hakkında Prof. Bombaci'nin çok değerli bir yazısı vardır⁽⁵⁷⁾. Listemizde yer almış olmasından dolayı, burada bu deyişten söz açıyoruz. Hsüan Tsang'ın türkçe tercümesinde görülen *kut bolsın* şekli, biraz gerileme ve biraz da dejenere olma çağlarına ait bir söyleniş olsa gerektir (VII, 4, II, 112). Kutadgu Bilig'de ise, *ne kutlug bolur!* gibi, duygu dolu söylenişleri de görebiliyoruz (KB, 355). Fakat nedense «kutlug bolsun» sözünü, Kaşgarlı Mahmud vermemiştir. Bu çağda, *kutun iyi olsa, yani Kutun edgü bolsa*, söylenişleriyle dilenişleri de görülüyordu (KB, 891).- «Kutun kaçması»: Bu konu üzerinde, kut ve kutluluğun geçiciliğini incelerken durmuştuk. Bunlar arasında Kaşgarlı Mahmud'un derlediği, *kaçmış kutu irdeledim, arayıp inceledim*, yani eski Türklerin deyişleriyle, *kaçmış kutug irtedim* örneği çok güzel ve manalıydı (I, 272). Kutluluk, eğer insanın *kılık*, yani huy ve ahlâkı iyi ise gelirdi. İki kötü huy sayıldıktan sonra, *bu iki kılık ve huy sahibinden, kutsal (ıduk) olan kut kaçır*, yani *Bu*

iki kılıktın ıduk kut kaçır sözü üzerinde de geniş olarak durmuştuk. - «K u t u n k a l m a s ı» veya kalıcı olması da insanın kılık, yani huy ile davranışlarına bağlıdır. Bu anlayışı «kutu tutmak» ile ilgili örneklerimizde, belirtmeğe çalışmıştık. Kutluluğa sahip olana «*iyi bir ad kalır, (belki öbür dünyada da kendisine), sonsuz ve ebedî kutu yani (mengü kutu) kalırdı* (KB, 456).

K u t l u l u k d i l e m e, Türklerde *kut kolmak* sözü ile karşılanırdı. *Kolmak* sözü, Batı Türklerinde ise, kaybolmuştur. İslâmiyetten sonra, *Muhammed Mustafa'dan şefaât* dileyen *Rab-guzî* bile, *kolmak* sözünü kullanmıştı. *Kut kolunmak* ise, *and içmek ve yemin etmek* demektir, Göktürk çağında bu söz, görülmüyordu. Fakat Göktürk yazıları ile yazılmış Irk-Bitig'de, (*birisi*) *Tanrı'ya sokuşmuş, kut dilemiş (kut kolmuş), Tanrı'da kut vermiş (kut bermiş)*, deniyordu (II, 71). Bu değişler sonradan, budist Uygur yazılarında daha çok görülür. a). «K u t u n g e l m e s i», eski Türklerde en çok söylenen bir anlayış ve değiştir. Kutluluk kendi kendine geliyor ve böylece de kuta bir kişilik veya seçim hakkı veriliyordu. *Kişiye kut gelirse, adı ünlü ve çavlı olur, yani eski deyişle, kut kelir kişiye atı çavlanur* (KB, 740). Bazan da şöyle deniyordu : *Kut, gelici durur; ancak sonra yine gidicidir : Keligli turur kut, yana barguçı* (KB, 550). Ancak daha sonra belirteceğimiz gibi Türklerde kut, «uğur ve bereket» olarak da anlaşılmıştı. Kaşgarlı Mahmud'un derlediği, *konuk gelse kut gelir, yani uma kelse kut kelir*, Türk halk atasözü ,bunun bir örneğidir (I,9). b). «K u t l u k ı l m a k», Batı Türklerinde ve Osmanlılarda çok söylenmiştir. Bununla beraber aynı anlayışı Türklerin budist yazılarında, *kut-lug, üliüglüg (talihli) kıldı* deyişi ile söylendiğini de, görmüyor değiliz (Suv. 474, 20). -c). «K u t u n k o p m a s ı», yükselmesi de, bir kişinin ululuk sahibi olduğunu anlatır. *Kutı kopmuş, ulu ve devletli kişileri tanıtan bir sıfat olarak söylenmiştir* (KB, 602). -d). K u t u s ö n d ü», eski türkçesi ile, *kutı odhundu*, bir

inanış ve anlayış olarak Türklerde çok yaygındır (MK, 1, 200). Bu anlayışı, Anadolu'daki ocağı veya yıldızı söndü sözlerinde de görebiliriz.,

11. **KUTUN DURUŞU VE GÖRÜNÜŞÜ** : «*Ku t s a y m a*» : Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzlardan derlediği bu atasözü. Göktürk geleneklerinin de bir uzantısı gibi görülür. Göktürklerde *sakmak*, düşünmek demektir. *Konuk görüp de, bunu uğur sayan (kutka sakar) erenler artık gitti*, deniyordu atasözünde (I, 85). Brockelmann da bunu, «*halten für*» diye anlıyordu (AM, I, 35). - a). «*K ü t u n t e z m e s i*» : *Tezmek* sözü Göktürklerden Anadolu'ya kadar içinde çok derin anlayışlar saklamıştır. Çocuklarına ve malına iyi sahiplik edemezsen, onların tezmesi olağandır. *Kut eyreti (ersel) durur, çabuk bıkarırsa (terk erikse), bırakıp, tezer* (KB, 548). - b). «*K u t u n d u r u ş u*» ve görünüşü : *Durmak* sözü, Göktürklerden beri içinde çeşitli manevî anlayışlar taşıyordu. Kişi adı olarak niçin *Durmuş* dendiğini ise, henüz daha açıklamış değiliz. Duruş, bir şekil olduğu kadar, bir yaratılış ve bir tabiattır. *İnançsız durur kut, vefasız, yayıg (yaygan ve esnek)* (KB, 670). Ayrıca, *Akar sular, yörük dil (yorık tıl) gibi, bu kut durmadı* (KB, 699). *Dünyayı geziyor ve yürümesi ise, dinmedi*. - c). «*K u t u t u t m a*» : *Tutmak* sözü Göktürklerden beri, devleti ve evi idare etme ile birşeye sahip olma karşılığında söyleniyordu : *Kut gelir; ancak tutabilmezsen gider : (Kelir kut tuta bilmese sen, barır)* (KB, 724). Kutluluğa yalnızca sahip olmak değil; onu tutabilmeği de öğrenmek gereklidir. *Kişinin iki dünyayı (acunu) tutsa kutu* : Bu en büyük ululuktur (KB, 352). Kutu tutabilme, insanın ahlâk ve davranışlarına bağlıdır. Bu ahlâk prensipleri ile davranışlar, Kutadgu Bilig'de çok geniş olarak anlatılmıştır. (Bk. KB, 1278-1341). *Yaşa (tirilgey) ve kutunu ebedî (mengü) ve uzun zaman tutucu (tutçı) ol* (KB, 2264). Kutluluk bu dünya ile ilgilidir. Bunun için kutluluğun mengü-lüğü, yani ebediliği, ad ve ünün unutulmaması nedeniyle ilgili olmalıdır. Görülüyor ki kutluluk ile ululuğu tutma insanın kendi elindedir.

12. **KUTLULUĞUN DOĞMASI VE UÇMASI**: Daha çok güneşe benzetilerek söylenir. Çin'de böyledir. Çünkü güneş, Çin imparatorunun bir çeşit sembolüdür. Yukarıda sunduğumuz *Kutun kopması* da, buna benzer. Kaşgarlı Mahmud'un derlediği eski bir Türk şiiri, Göktürk ve İslâm geleneklerini bir araya getiriyordu : *Uluğ Tengri ağırladı, anın kutı kıvı tüiri toğdı*. İçinde, hiçbir yabancı sözün bulunmadığı bu büyük sözün manası, şöyledir : *Ulu Tanrı onu ağırladı; bunun için onun kutı kıvı, yani ululuk ve ünü, türeyerek, yükselip doğdu (I, 301).* - «*Ku t u n u ç m a s ı*», inanış bakımından çeşitli yönler ve güçlükler gösteren bir konudur. Şamanist Türklerin bazı geri kesimlerinde kut, insan ruhu olarak anlaşılmıştır. Fakat kutun gerçek anlayışını, geri inanışlardan süzerek ortaya çıkaran rahmetli hocamız Abdülkadir İnan, Şamanizm adlı eserine şöyle diyordu : *K u t, candan başka öyle bir ruhtur ki, yalnız insanda değil; fakat herşeyde bulunabilir. Çok korkan adamlar için de «kutu çıktı», «k u t u u ç t u» derler ki, İstanbulluların «ödü patladı» tabiri ile aynı anlama geliyordu (s. 177).* Görülüyorki gerçek şamanizmde kut, bir insan ruhu değildir. Kaşgarlı Mahmud da, *onun kutu uçtu* diye, bize bir örnek veriyor. Manası, *onun devleti ile ikbâl ve ululuğu gitti* demektir (I. 164). Eski İran edebiyatındaki *devler kuşu* anlayışı da zamanla Türkler arasına girmiştir. Nitekim *Atebet ül-Hakayık*'da, *Dirençsiz (direngsiz) geçer baht, ya da kuş gibi (deg) uçar*, deniyordu (C. 224). - «*K u t a y a k ı n o l m a*», kutluluğa erişmek için bir çeşit hazırlanmadır. *Kutka yakın bolsa kişi, yani Kuta yakın olsa kişi, dileğine kavuşur, bütün işleri yoluna girer*, deniyordu (KB, 606). Ancak kuta yakın olmak için de, erdemli olmak ve ululuk katına erişmek gerekiyordu. İnsan kutu, ahlâk ve davranışı ile elde ederdi.

13. **KUTU, DEVLETİ TUTMA VE KUTLU, DEVLETLİ KALMA**: Eski Türk düşüncesi çok gerçekçidir. Kut ve kutluluk, devlet ile ikbâl herkese gelmez. İyi ahlâk ve davranışlarını

yitiren kişilerden ise kaçar. Kutluluk ve ululuğu bizde tutabilmemiz için, nasıl olmamız gereklidir? Bu konuya da, kısa olarak ve ancak birkaç yönden dokunmak istiyoruz :

a). «Kut, arılık ve temizlik ister»: Eski Türk düşüncesinde *arılgı*, yani *temizlik*, arılık, büyük bir yer tutuyordu. Kaşgarlı Mahmud'un derlediği çok eski bir atasözünde, «Sartning azığı arıg bolsa yol üze yer», yani *tüccar veya satıcının azığı arı (helâl) olsa yol üzerinde yer*, deniyordu (I, 66). Yalnız malın değil; azığın bile *helâl* olması, arılık ile ölçülüyordu. Bu atasözünde İslâmiyetin en küçük bir izi bile görülüyor: *Kut ve devlet arıgdır, (bunun içinde), arılgı ister (tiler)*. Kutadgu Bilig'de böyle diyordu (2105). Aslında arılık, asıl eski Uygur edebiyatının, çok yaygın bir temasıdır: *Arık-süzük, arık-turuk (arı duru), arık-silik (arı ve pâk), arık-ıduk (arı ve kutsal)* gibi deyişler, eski Uygur edebiyatında geniş bir yer tutuyorlardı. Arı kişinin özellikleri, onlara göre *aslı arıg, yüzü görklü ve kılkı (huy ve davranışları) arıg*, olmalıdır (KB, 1159). Yani bir kişinin kutluluk bulabilmesi için, ahlâk ve davranışları ile birlikte, yüzünün de güzel ve görkemli olması gerekiyordu. *Arıklıknı sevmiş turur bir Bayat, yani Tanrı'da, arılığı sever* (KB, B. 211,). Osmanlılar da, *Hak Taâlâ pâktır, arıdır veya Allah'ı seveh kişi, gerektir ki işi, Tanrı'ya lâyük ola ve gönü arı ola. Kişi ve işi* temasını Kutadgu Bilig'de de görüyoruz: *Arıg kişinin, arıg işi*, gibi (KB, B. 211, 10). Çin'de ve buda dininde de arılık prensibi, geniş bir yer tutuyordu. Bunları, Uygurların budist yazılarından öğreniyoruz. Bu budist prensipler, Türklerin İslâmiyete girişleriyle, değişmişlerdir. Tarama Sözlüğü'ndeki çok değerli bir örneğe göre arılık ve temizlik şunlar demekti: *Eğer arılık nedir derlerse cevap: Taât, ibâdet, züht ü takva ve doğruluktur* (I, 204). İslâmiyetten sonra Türkler arılığı, farsça *pâk, pâkize* ve arapça, *tahir, nazif, sâf, sâde* sözlerinin karşılığı olarak kullanmışlardı. «Yüzü hoş, aslı arı» anlayışını da Osmanlılarda görüyoruz. Her ne ise,

burada konumuz arılık değildir. Ancak kutu ve kutluluğu tutabilmek için arı olmak gerektir. Bu gereği Osmanlılardaki *arı dirlik*, yani «temiz yaşama», sözüyle, daha iyi karşılamakta dırlar.

b). «Kut ve devlet, akıl ve bilgi ile tutulur»: *Kut belgüsi bilig*, yani *kutun belgesi, işareti, akıl (ve bilgidir)* (MK, I, 358). Türk halk dilinden Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenmiş olan bu çok eski Türk atasözü kısa; fakat bütün fikirleri içinde toplar. Kutadgu Bilig'de insandaki kutluluğun temellerini dört direk üzerine oturtmuştu: 1. *Erdem* (edeb ve fâzilet). 2. *Bilig*: (Bilgi). 3. *Ög*: (Akıl). 4. *Ukuş*: (Anlayış) (KB, 148). Bizce Kaşgarlı Mahmud'un verdiği atasözü Anadolu'ya daha yakındır. Çünkü Dede Korkut'ta da, *aklı şaşmış, biliği yitmiş* sözündeki «bilig», anlayış karşılığı olarak söylenmiştir. *Biligsiz büyük (bedük) olsa bile devlet ile; biligli ondan daha büyük (bedükrek) olur, ün (kü), şöhrat (çav) ve ad ile*, diyordu, Kutadgu Bilig (C. 83, 5). Devlet, kut'un arapça karşılığıdır. «Saâdet» de öyledir. Bunun için Yügnekide şöyle diyordu: *Bilig bil saâdet yolunu bula* (C. 84). Konuyu uzatmayalım. Bilgi ve anlayış da insana kutluluk ile devlet, saâdet ve ululuk yolunu açan bir kilit idi.

c). «Kut ve devlet, iyilik ister»: Uygurlarda ve düşünce düzenlerinde, *iyilik (edgülig)* ile *erdemli olma* arasında bir yakınlık vardı. *Edgü*, «iyi» demekti. *Edgü erdem*, veya *edgüler* ise, *ehliyet* (verdienst) karşılığı söylenirdi. *Edgü*, aynı zaman da *fâzilet* de olurdu. Eski türkçedeki *Buyan* ise, Kut sözünün tam bir karşılığı gibiydi. Fakat *buyan edgü* sözün de aynı anlayışı karşılar. *Buyan edgü kılınç (davranılmış) için*, insan kutluluk ve ululuğa erişebilir. Bu söz Göktürk yazıtlarının deyişine benzer (HT, 1900). *Kutlanmış bir kut, o er için ne iyi (edgü)*, yani «Kutlug kut ol erke edgü», sözünde de görüldüğü gibi kut, bir iyiliktir (KB, 456). Görülüyor ki eski Türklerde iyilik, şimdi olduğu gibi yalnızca bir sıfat değil;

fâzilet, ehliyet ve ululuk sahibi olma demektir. Bunun içindir ki Türk kaynakları *edgü (iyi)* sözünü, arapça *ahzen* ile karşılaştırmışlardır.

d). «*Kut ve devlet, erdem ister*»: Göktürk kağanları başarılarının dayanaklarını anlatırken, «kutum, ülüğüm (bahtım) var olduğu için» diye söze başlıyorlardı. Göktürk yazıları ile yazılmış Yenisey Türk yazıtlarında ise bunlara, *er erdem* için denme yolu ile, kuta, ülüğe, yani bahta, bir de erdem katılıyordu. Göktürk yazıtlarında, *Er erdemim* dendiğine göre, bu bir «erlik erdemi» olmalı idi. Nitekim Osmanlılarda da, *erlik erdem* öğren gibi bir anlayış ve söyleyişi görebiliyoruz. XI. yy. Türkleri, türkçe erdem'i arapça *edep* ve *fâzilet* sözleri ile karşılıyorlardı. Ayrıca erdemi, *siyer ve menâkib*, yani *gidişat ile iyi ve örnek bir hayat*, olarak açıklıyorlardı. *Edeb*, terbiye ve nezâket demektir. Fakat edebin asıl manâsı, «*çalışma, öğrenme yolu ile zihni bir disiplin altına alma*» dır. Ayrıca bir olgunlaşma ve ehil olmadır. Uygurlarda da *ehliyet* sahibi (Verdienst Besitzende) için *edgü erdemlig*, yani «iyi erdemli» derlerdi. Dede Korkut kitabında da oğul için, *taht vergil erdemlidir*, deniliyordu. Kaşgarlı Mahmud, *Erdem ve erdemli olmanın başı dil, üli kontrol etmedir*, yani *erdem başı tıl* diye, İslâmiyetin az girmiş olduğu Türk kesimlerinden, örnekler veriyordu. Daha, sonra Atebet ül-Hakayık'da, *edebler başı til* deyişiyle, aynı örnekleri İslâmiyetin şalına hafifçe bürünmüş olarak ortaya çıkarıyordu (C. 130). Osmanlılardaki, *dili arı, dini arı* örneğini de burada vermeden geçemeyeceğiz (TS, 1, 195). Yukarıda da belirttiğimiz arı olma ile erdem, birbirini tamamlayan iki üstünlüktü. Osmanlılarda, *arılık*, yani *peygamberlik verdik* sözünün görülmesi, bize Uygur edebiyatındaki, yarı tanrılara verilen, özellikleri hatırlatıyordu (TS. 1, 205). Erdem, bir *siyret*, yani yol ve gidiştir. Osmanlıların dedikleri gibi, *arı gerek siyretin*, erdem yolunun da arı olması gerektir (a.e., 193). Zaten Çin'de de erdem, çince (*tê*),

yani fâzilet ve yol olarak anlaşılmıştır. *E d' e b* de bir yoldur. Fakat bizce edeb, erdemin tam bir karşılığı olmasa gerektir. Nitekim Kutadgu Bilig, *kiçikte edeb yok, ulugta bilig*, diyerek edebi küçüklerde arıyordu (A. 128, 31). Elbette ki bu manevî üstünlükler arasında, kesin bir sınır bulamayız. Budist Uy-gurlar erdemi, ermişler ile yarı tanrılarda arıyorlardı. Gök-türkler, *alp-erdem*; Osmanlılar ise, *erdem iyesi* veya *sâhib-i erdem* gibi üstünlükleri, alp ve bahadır kimselerde görüyor-lardı (TS, 3, 1489). Her ne olursa olsun, kutluluk ile dev-let ve ikbâl gibi üstünlüklere sahip olma ve onları tutma-nın bir yolu da erdemli olmaktı. Çok eski bir Türk atasözünde de dendiği gibi, *erdemsizden kut çetirilür (yani uzaklaşır)* (MK, 2, 229).

e). «Kut ve devlet, iyi ahlâk ve huy ister»: Türklerdeki kılık sözü üzerinde, yukarıda da sık sık durmuş-tuk. Kılık sözünün İslâmiyetteki karşılığı, *ahlâk* ve *siyret* idi. Osmanlılar da kılığı, arapça *siyer* karşılığı olarak almışlar ve bunu *âdetler*, *kılıklar* ve *kıssalar* diye açıklamışlardır. *ya-man gönlüm kılığı* ile *zamanın kılığı* gibi anlayışları da, yine Osmanlılarda görüyoruz (TS, 4, 2483). Yügnekî, *edgü kılık*, *huy kılık* diyerek, kılığı huy ile benzeştiriyordu (C. 270). Bazan da *kılık fiil*, deme yoluyla gidiş ve siyer'i belirtmek istiyordu (A. 32). Bu anlayış, Kutadgu Bilig'de ise, daha öz ve arı türkçe ile kalmış ve *kılığı yürüyüşü*, yani *kılık yorıkı* deyişi ile, gö-rünmüştü (C. 287, 3). İnsanın karakterinden gelen davranış ve hareketleri ise, yine aynı eser, *kılık kılınıcı* sözü ile anlat-mıştı (C. 235, 5). Görülüyorki eski Türklerde, derin düşün-e-bilmek için, yeter derecede terminoloji vardı. Kut ve kutluluğu tutabilmek için, iyi bir kılığa, yani iyi bir karakter ile dav-ranış ve hayat yoluna sahip olmak gerekti. Yoksa Kutadgu Bilig'in de dediği gibi, *Bu iki (kötü) kılıktın ıduk (yani kutsal) kut kaçır'dı* (KB, 1335). Bugünkü anlayışımızda olduğu gibi, iyi kılık içinde güzel ve yakışıklı olma da vardı. Nitekim aynı

kitap, *Körklüg (yani görklü ve güzel) kişi kılık, görklü olur* (B. 116., 17). Ayrıca, *Kişi körkinge (yani kişinin görklülük ve güzelliğine göre), iç kılığı da eş olur* (C. 117, 4). İnsanların, iyi ahlâk ve karakterleri de değişebilirdi. Nitekim çok eski bir Türk sözünde görüldüğü gibi, *adamın huyu tersine dönüp kötüleşir, yani er kılığı tetrülür* (MK, II, 230).

f) «Kutluluk, ve devletli olma, güç ister»: Başarı elde edebilmenin bir diğer yolu da güçlü olmaktır. Nitekim Göktürk yazıtlarında da Türk kağanlarını, *Tanrı güç ver-iği için, yani Tengri küç birtük için*, sebebine dayandırıyorlardı (II, D-33). Eski Uygur yazılarında, *Ulug Küçlüg Kutlug* gibi, güçlü ile kutlu'yu yanyana getiren unvanlar da görüyoruz (KP, 45, 2). Bazan da insan gücü, kutlanmış bir güç olarak görülebiliyor ve *kutadmuş küç* sözleri ile söylenebiliyordu. Sözlüğümüzde görüleceği gibi, başarı için, *küçlüg katıg*, yani *güçlü ve katı* olmak gerektir. *Küç küsün* sözü içinde ise, şiddet ve cesaret de vardır. Kut nasıl Tanrı'nın bir arka ve desteği ise, eski Türklerin *küç-basut* sözü de, bu anlayış içinde söylenmiştir. Eski Türkler, *erkli ve güçlülerden güç ve destek gelsin*, demek için, *Erklig küçlüglerden küç-basut kelsün*, deyişi ile konuşuyorlardı (Man., III, 35). Güç ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde daha geniş olarak duracağız. Gücün yanında *kazanmak* ile *yorık*, yani *yürüyüş, davranış* ve hareket de vardır.

g) «Kutlu ve devletli olmanın diğer yolları»: Kutadgu Bilig, kutlu kalmak için neler yapmak gerektiğini geniş olarak anlatmaktadır. Bu anlatılan yollar, İslâmiyette de vardır. Fakat bunları, A. Forke'nin «Çin felsefe Tarihi» (Geschichte des chinesischen Philosophie) adlı eserinin 122-123. sayfelerinde anlatılan bilgiler ile de karşılaştırmak gereklidir. Benzer görüşler aşağı yukarı Çin'de de vardır. Yusuf Has Hâcib'in başlıca öğütleri şunlardır: 1. *Alçak gönüllü ve tatlı dilli olma*. 2. *Aşırı olmama, kötü işlere girmeme*. 3. *Malını*

yerine harcama. 4. Büyüğe saygı ve küçüğe sevgi gösterme. 5. Kimseyi incitmeme; fakat küçüklerin dizginlerini elinde tutma. 6. Kendini içkiye vermeme ve ısrafa kaçmama. 7. Dürüst olma ve el ile dil oyunları yapmama...

Abdülkadir İnan hocamızın da sık sık belirttikleri gibi bu düşünceler Göktürk ve Uygur yazı dilleri ve sözleriyle yazılmışlardır. Farsça bir sözün görülmediği türkçe metinlerde, İran edebiyatının tesirlerini aramak, herhalde kitabı yalnızca tercümesinden okuma gibi, bir iyimserlikten gelmektedir.

14. «BEREKET VE UĞUR» OLARAK, KUT VE KUTLULUK : Kut sözünün temeli, yüksek devlet düşünce ve felsefesine dayanır. Temelinde başarıya yöneltilmiş iyi bir kader, dolayısıyla devlet ve ikbâl ile ululuğa erişme anlayışı yatar. Bu anlayışı Göktürk yazıtlarında da açık olarak görüyoruz. Kutla çizilen iyi kader, sürekli ve kalıcıdır. Talih ise, iyi bir rastlantı demektir. Uğur da öyledir. Bir yaz, uğurlu ve bereketli olup, ertesi yaz ise kuraklık olabilir. Kut sözü de zamanla veya halk arasında, talih, uğur, bereket ve *m ü b â r e k* anlayışında kullanılmıştır. Aynı anlayış Anadolu ile Osmanlı devletinde de devam etmiştir. Kut ve kutluluk üzerindeki görüşlerimizi bitirirken, bu anlayışlar üzerindeki notlarımızı, kısa olarak vermeği yararlı buluyoruz :

1). «Kutlu ve kutsuz» : *talihli ve talihsiz* anlayışında sözümüze, Kaşgarlı Mahmud'un derlediği eski bir atasözü ile başlayalım : *Kutsuz, (yani talihsiz) er kuyuya girse, (üzere) kum yağar* (MK, 1, 458). Bu çok ünlü ve yaygın bir eski Türk atasözüdür. Mahmud'a göre, Arapların da buna benzer bir atasözleri vardır. «Yani talihsiz su almak için kuyuya girse bile, kum yağıp suyu kurutur». Türklerde *kıv* sözü de *kut-kıv* şeklinde görülür ve aynı anlayışla söylenir. *Kıv* sözünün yalnız başına «yazgı ve bahıt» karşılığı olarak Ankara köylerinde söylendiğini ise, Derleme Sözlüğü'nden öğreniyoruz. Türk dü-

şünce tarihi bakımından, bu da değerli bir belgedir. Batı Türkistan'daki eski dillerin baskıları altında kalmış olan Türklerin Argu denen kesimlerinde ise *kovi*, yalnız başına olarak «kutsuz» karşılığı olarak söylenmekte idi. Brockelmann bu sözü *kuvi* okumuş ve yabancı bir tesir olarak görmüştü (Spr. 130). Fakat yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi, Türklerde *kıvi* ve *kovu* sözleri, boş veya kof demektir. Argu Türkleri de bu atasözünü, söylüyorlardı: *Kovi er kudukka kirse yel alır, yani Talihsiz kimse kuyuya bile girse, yel ve rüzgâr onu kuyudan çıkarır ve çeşitli sıkıntıları çektirir* (MK, III, 226). Osmanlılarda da talihsiz çocuklara küçültme ile, *kutsuzca* derlerdi. Ayrıca *kutsuzluk insanın başına od, (yani ateş) saçar. «Kutsuz kuşun yuvası doğan yanında olur»* (TS, 4, 2759-60).

2). «Kutlu ülke»: Göktürklerin başkenti, *Ötügen yeri* ile Türklerin yer ve sularının *ıduk*, yani kutsal, mukaddes olarak tanıtıldığını yukarıda belirtmiştik. Çin ili ile ülkesi de, biraz da türkçeye çevrilen çince metinlerin baskısı ile, *Ulug kutlug Tawgaç ili* sözünde görüldüğü gibi «ulu ve kutlu» sayılmıştır (HT, 2149). Türkler Çin'e, *Tabgaç, Tavgaç* ve sonradan da, *Tamgaç* demişlerdir. Osmanlılar ise, *Arz-ı mukaddes için Arınmış yer*, derlerdi (TS, 1, 207).

3). «Kutlu ev»: Türkler aile ocağının uğur ve kutlu luğuna inanırlardı. Eski bir Uygur yazısında, *yeni bir ev barkı yapmış (etmiş), yaratmış, sahibine (veya büyüğüne) kutlu etmiş*, yani eski türkçesiyle, *etmiş, yaratmış yangı ev bark, iye-singe kutadur*, deniyordu (TT, VI, 100). Osmanlılar. *Beyt ül-Mukaddes* için de, *Arınmış ev* derlerdi. Tarama Sözlüğü'nde, *Tanrı evi*, sözünü de görmüyor değiliz (I, 207, 212). Bunların yanında, *odsuz ev, kutsuz ev, yani ateşsiz, ocaksız ev, kutsuz ev* den de söz açılıyordu (TS: Kut).

4). «Kutlu yurd» Yurd, bir Türk halk kesiminin yaşadığı, sınırlandırılmış bir yer ve otlaktır. Osmanlılar, *Yurdun otlusundan ise, kutlusu yeğdir*, yani daha iyidir, diyorlardı.

5). «Kutlu av»: Avlarda da, bir uğur ile talih ve kismet söz konusudur. Nitekim XI. yy. Oğuzları, *kazlar ile korday adlı kuşlarını kovarak, benim kutumu, talihimi altüst etti*, eski türkçe ile *sürdi mening kutumnu, kaz takı (dahi) kordayımı* diyorlardı (MK, 2, 177). Bu çok eski Türk şiirinde yalnızca kazlar ile kuşlarını değil; kutlarını da sürdürdü, deniyordu. Altaylardaki şamanist Türkler, ava çıkmadan önce çeşitli büyü ve dualar yaparlardı. Gelişmiş Oğuzlar ise bizim gibi iyi avları, uğur ile bahta yoruyorlardı.

6). «Kutlu sürü»: Altaylardaki gelişmiş şamanist Türklerin kut ve bereket anlayışı, Göktürkler ile bizimkine benziyordu. Onlara göre *kut* herşeyde bulunurdu. Cansıza, kut-sallık verirdi. Ağıl içindeki sürüye ise, bereket veriyordu. Çoban değneği'nde de bir kut vardır. Bu değnek, sürüyü hastalıktan ve kurtlardan korurdu. Hocamız Prof. Abdülkadir İnan, sürülerin bereketi ve çoban değneğinin kutluluğu üzerinde «Şamanizm» adlı eserinde durmuştur (s. 177). Göktürk yazıları ile yazılmış ırk-bitig adlı eserde ise, sürüde (veya tavlada) ki, *kutlu aygır*'dan söz açılır. Bu çok güzel vesika şöyle diyordu: *Sürüde, (veya tavlada) kutlu aygırım, ceviz ağaçlı yaylağım, kuşlu ve ağaçlı kışlağım, orada durur ve böylece mutlu olurum...* Bu güzel sözlerin eski türkçesi de, açıktır ve şöyledir: *Ögrine kutlug adgır men, yagag ıgaç yaylagım, kuşlug ıgaç kışlagım, anda turuup an mengileyür* (II, 54). Bu belge bir din yazısıdır. Bizce, «benim kutlu aygırım» yerine, «Ben sürü de kutlu bir aygırım... bu yayla ve kışlakta yaşarım» diye çevirmek daha doğru olur. Çünkü az sonra, «Ben dokuz çalılıkta bir sığın geyiğim» (60, 62). Az sonra da «kök buymul togan», yani gök boyunlu doğandan söz açılır. Anlaşıldığına göre fal veya rüyada, aygır görmek kutlu ve iyidir.

7). «Kutlu çağ; kutlu gün»: Osmanlılarda, *kutlu gün, kutlu günün doğuşu, kutlu gün doğuşundan bellidir, günün kutlu olsun veya kara günlülerin kutsuz bucağı, kutlu gece gibi*

sözlere çok rastlanır (TS: Kut). Karahanlılarda da, *baba ögü-dünü sıkı tut, günün kutlu olur (kutadgay küniing)*, sözleri geçiyordu (KB, 1586). Uygurlarda ise, buda dininin getirdiği, bazı kutlu günler veya bazı kutlu takvim çağları vardır. Bunun için, *kutlug tonguz (domuz) küni*, gibi sözlere rastlıyoruz (TT, VII, 6, 6). Kut-kıv, yani devlet ve ikbâl de bir gün veya güneş gibi doğardı. Nitekim çok eski bir Türk şiirinde, *uluğ Tengri (onu) ağırladı, (bunun için) onun kut kıv ('ı) türi toğdı*, deniyor ve kutluluk ile güneşin doğuşu arasında, bir benzerlik görülüyordu. Kutadgu Bilig'de ise, kut ve kutluluk, bir güneş gibi düşünülüyor ve *Mubarek (ıduk) devlet ve saadet güneşi, onunla parlar, (eski türkçe 'l'), anındın yaruyur ıduk kut küni*, deniyordu (KB, 354). -- «K u t l u ç a ğ» : Buradaki çağ, hakanların saltanat devresidir. Bunun tarihte ve devletler hukukunda bir yeri vardır. Eski Türkler buna *öd* derlerdi. Nitekim bir büyük devlet eseri olan Kutadgu Bilig'de de şöyle deniyordu : *Ne kutlu olur çağ ve millete de (buduna da) günü; eğer beyleri iyi olsa ve doğru yol içre (köni) yürüseler*. Bunun eski türkçesi, daha güzeldir : *Ne kutlug bolur öd, budunka küni; Begi edgü bolsa, yorısa köni* (KB, 455). Kutlu yıl, Kutlu yaz ve kutlu kış da vardır. Bunları, kutluluk ve bereket başlığı altında inceleyeceğiz. Uygurların mani dinine ait el yazmalarında ise, *Kutlug yıl*, yani *kutlu yıl veya sene* sözünü, yine görüyoruz (Man. I, 26, 23).

8). «K u t ve bereket» : A) Yaz mevsimi Türklerle bir kutluluk ve bereket çağıdır. Eski Türkler yaz için *yay* da derlerdi. Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, *kutlug yay*, yani *Kutlu yaz* sözüne sık sık rastlıyoruz (I, 463). Türklerde yaz, baharı da içine alırdı. Mevsimler yaz ve kış diye, iki tane olurdu. *Kutlu yaz geldiğinde kış için hazırlan*, yani eski türkçesiyle, *kışka etin, kelse kalı kutlug yay*, (MK, I, 82). Osmanlılarda «kış» için de *kutlu kış* denirdi. *Kış bu yıl yumşak, hele kutlu gelir; yaz eyü, hem güz bereketli gelir* (TS: Kut). Kış, yumu-

şak olduğu için kutlu gelmektedir. Yoksa eski Türkler kış için hep *kadır kış*, yani *sert ve çetin kış* derlerdi. Nitekim K. Mahmud kışın, yazı kıskandığını gösteren çok güzel bir Türk şiirini de vermiştir : *Kutlug yayıg tebsedi*, yani (*kış*), *kutlu yazı kıskandı*. (MK, I, 483). Brockelmann bunu, «glückliche Sommer», yani «bahtlı yaz» olarak çeviriyordu (AM I, 34). Bizce bu, kutlu yazın tam bir karşılığı değildi.

«K u t l u y a ğ m u r » : Türklerde yağmur kutludur ve kutlular üzerine yağar. Göktürk yazıları ile yazılmış *Irk - Bitig*'de, *Boz bulut yürüdü, halkın (budun) üzerine yağdı; kara bulut yürüdü, her şeyin üzerine yağdı, ekinler oldu*, deniyordu (II, 81). Halkın üzerine yağmur veren bulut ise, başka bir bulut idi, *Kutlu (kişiye) çift veya koşa (yağmur) yağar*, diye elimizde iki tane çok eski Türk atasözü vardır (MK, III, 60). Ayrıca XI. yy. da derlenen eski Türk şiirlerinde, büyükler ile ulular. *altın damlalı bir yağmur*'a benzetiliyorlardı (MK, I, 376). - «Sürüde bereket» ile, kutluluk arasındaki bağlar üzerinde sık sık durmuştuk. Ağıldaki sürüye kut gelirse, sürüde bereket olur. Bu anlayış ve inanış, Prof. A. İnönü tarafından bulunmuştur (Şamanizm, 177). «Kut ve zenginlik» : Aslında bereket ile zenginlik arasında çok yakın bağlar vardır. Eski Uygur yazıları, kutlu ve zengin bir buda Tanrısından söz açarken şöyle diyorlardı : *Çoglug yalınlig (parlak ve alevli); kutlug kıvılg (kutlu ve devletli); edke tavarka tükellig (mala ve mülke doymuş)*, *Çayasini (veya Yayasına) atlıg bayagut (Çayasini adlı zengin)* (Uig. III, 80, 19). Osmanlılarda bazı ağaçlar için bile, kutlu ağaç denilirdi.

9). «Kutlu insan vücûdu» ve kutluluk üzerinde de biraz duralım. Osmanlılar ile Anadolu'da, *ağzı kutlu, lisani kutlu sözü tatlı, kutlu yiiz*, gibi deyişlere çok rastlanır. Burada kutluluk artık, «mübarek ve uğurlu» karşılığında söylenmiştir. *Kutlu ayak, kutlu kadem, kademi kutsuz* gibi deyişler ise, uğurla ilgilidir. Bu gibi anlayışlar, eski Türkler ile şama-

nizmde de vardı. Bir konuk geldiği zaman, bir çocuk dünyaya gelirse, o *kutlu konuk* olurdu. Konuklara az sonra geleceğiz. Tarama Sözlüğü'nde yağmaya uğrayan halk için ise, *kutsuz başlı*, deniyordu (TS, 5, 2760). Bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz.

10). «*Kutlu kişi*»: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, eski Türklerde, *hatun kutı*, *ilig (han) kutı*, sözleri, hem hatun, hem hakanın huzuru ve katı; hem de «majesteleri», yani hazretleri, demekti. Türklerde *kutluğ*, tanıtması, hem uğurlu insan özü ile şeyler ve hem de kişi adı olarak, söylenirdi (MK, I, 464). Ancak daha önce budist Uygurlarda görülen, *ıduk kutluğ tınlıklar*; yani, *kutsal mukaddes yaratılmış* canlılar anlayışını, bunlardan ayırmak gereklidir (Uig. II, 78, 35). Eski Türkler uğurlu kul veya muhafız için de, *Kutlug Tegin* derlerdi (MK, I, 413). Ancak bunlar köle değildi. XIII. yy. da Osmanlılar da, *kutlu kul* sözünü kullanıyorlardı (TS : Kut). Bu deyişlerin içlerinde, yalnızca «uğurlu olma» anlayışı yatmaktadır. Yoksa kutluluğa erişmek, çok zor bir iş ve ululara göre idi. *Kut ol beg, yani Kut, beyliktir*; böyle diyordu Kutadgu Bilig (606).

11). «*Kut ve konuk*»: Türklerde konuk ve konukluğun kökleri, *kutlu* bir düşünceye dayanıyordu. Ölenler, mirâsını bırakırken, bir pay da gelecek konuklar için bırakırdı. Bunun için herkes, geleneklere göre, konuğu ağırlama zorunda idi. Hatta Prof. Abdulkadir İnan'ın görüşlerine göre, ağırlanmıyan konuğun ev sahibinin sürüsünden, bir hayvan alıp, götürme hakkı vardı. Bu daha çok, seyahat eden yurttaşlara, sosyal bir yardım olsun diye kurulmuş bir gelenek olmalı idi. Fakat XI. yy. ile daha önceleri, bu gelenekler yavaş yavaş yok olmağa başlamışlardı. Nitekim çok eski bir Türk atasözü şöyle diyordu : *Kayboldular artık öyle erenler ki, konuk görünce, bunu bir kutluluk sayarlardı*. Yine aynı atasözü devam ediyordu : *Şimdi bir karartı görünce, (onu konuk sanıp), konuk gelmesin diye evini yıkan kötüler kaldı* (MK, I, 85). Eski Türkler konuğa bakan, belki de «ummak» kökünden gelen, *uma* derlerdi. Bunun

için, *uma* (konuk) gelirse, *kut* gelir de. diyorlardı (MK, 1, 9). Fakat gerçek konuk *uma* ile *umduçı*, yani dilenciye, birbirinden ayırmak gereklidir. Osmanlılarda da, konuk ile kutluluk arasında, bir bağ görülmüştü. Tarama Sözlüğü'ndeki bir örnekte ise birisi için, şöyle deniyordu : *Yurt kutlulamadı, yörendirmedi, konukluk etmedi* (V, 2758). Ortaasya'da da uğurlu konuğa, *kutlu konuk* denir. Hatta kararlarda jüriilik, daha çok konuklara yaptırılırdı. Hocamız Abdulkadir Bey, bu konu üzerinde geniş olarak durmuştur (Makaleler. 324).

III. DEVLET VE KUTLULUK

KUT ve *KUTLUĞ* sözleri ve derin anlayış ile Göktürk yazıtlarından bugüne kadar yaşayagelen değerli hatıralardan biridir. Kut ve kutluluk, baht ve talih demektir. Bahtlı kişiler ve bahtlı aileler, kutludur. Kutlu yaz, kutlu kış ve kutlu yağmurlar, bereket getirirler. Uğurlu bir ev, uğurlu bir konuk veya yeni doğmuş bir çocuk da, kutludur. Uğur sözü de, Türklerde çok eskidir. Ancak Oğuzlarda ve Batı Türklerinde gelişen, *uğur* ile *kut* sözlerini birbirine karıştırmak, doğru değildir. Kut, kişilere Tanrı tarafından verilen bir lutûf ve keremdir. Kut, Tanrı'nın kişileri ağırlaması, ululaması ve güçlü kılmasıdır İnsanların yaratılışı, kılınması, yani kılık'sı dolayısıyla verilir. İnsan Tanrı tarafından kutlu yaratılmış olsa bile, kutu uçabilir, sönebilir veya kaçabilir. Eğer insan, Tanrı'nın istediği yolda yaşamaz ve vazifesini yapmaz ise!

Kut ve *kutlu*, büyük devletler kurmuş olan Türklerin yüksek ve gelişmiş devlet anlayışlarıyla bağdaşmış, din ve devlet düşüncesidir. Hiç şüphe yok ki, bu düşüncenin en gelişmiş öncüleri de yine Batı Türkleri, yani Selçuklular ile Osmanlılar idiler. Bunun içindir ki biz burada, yine *Göktürklerden Osmanlılara* uzanan, bir metod izleyeceğiz. Yoksa dağlar ve vadiler arasında sıkışıp kalmış, büyük devlet hayatı yaşamamış Türklerde, böyle yüksek ve derin bir devlet felsefesini bulabilmek, çok güçtür.

1. *HUNLARDA «KUT» VE «KUTLULUK»* : Kut sözü, bizce ilk önce Hunlar'da görülmektedir. Ağızdan ağıza yayılmış ve iki bin yıl önce, çince işaretler ile yazılmıştı. Çin tarihlerinin verdiği bu bilgiler üzerinde, şimdilik kesin birşey söyleyebilmek, elbette ki çok güçtür. Ancak Çinliler, Hunların kendi hakanlarına, «Ch'engli Ku-tu» dediklerini yazıyorlar ve bu iki sözün, kesin karşılıklarını da veriyorlardı (⁵⁸). Onlara göre Hunların dillerinde birinci söz, «gök»; ikincisi söz ise, *oğul* veya *oğlu* demekti. Bu konu üzerinde, aşağıda durmuştuk. Çin tarihlerinde, her zaman böyle kesin açıklamalar bulabilmek, çok zordur. Birinci söz, gerçekten Türklerin gök anlayışında söyledikleri, *tengri* sözünden başka bir şey olamazdı. Ancak ikinci söz olan «ku-t'u», Türklerde *oğul* anlayış ve karşılığında, nasıl söylenebilirdi? Aslında bunu, bir dil veya etimoloji araştırmasına, bir konu yapmakda, doğru değildir. Hakan unvanları, büyük devletler kurmuş olan kavimlerde, devlet ile hakanlık anlayışının, bir görüntüsü gibiydi. Bu anlayışlar ise, yüzyıllarca yaşar ve kaybolmazdı. İşte böyle bir görüş ile yola çıkan F. W. K. Müller, Çin tarihlerinde yer alan Hun hakanlarına ait bu unvanın, türkçe «Tanrı Kut», yani «*Tengri Kut*» ile aynı olabileceği üzerinde durmuştu (⁵⁹). Çünkü daha geç çağlarda, adlarında «*kut*» ve kutluğ bulunan, böyle pek çok Türk hakanı görebiliyorduk. Belki de Çin tarihleri, oğul sözünü yanlış yazmış ve yanlış açıklamış olabilirlerdi. Çok daha geç olmasına rağmen, Uygurların *İdikut* veya *Iduk-Kut* hakan unvanları da, bunun başka bir örneği olarak, görülebilirdi. Yoksa Hunların bu imparatorluk unvanlarını, ne tunguzca ile açıklayan Shiratori gibi kötümser (⁶⁰) ve ne de, Osmanlıların Ertuğrul adına benzeten Parker gibi, iyimser olmamıza bir gerek yoktur (⁶¹).

2. *TÜRK HAKANLARI, MUKADDES DEĞİLDİ* : «Mukadde» ile «mubarek» arasındaki ayrılık üzerinde durmadan Türklerin *kut* ve *kutlu* sözlerindeki inanış ve anlayışların, derinliklerine inmek de doğru değildir. Çünkü Göktürklerin dili

ölü bir dil değil; bugün bile yaşayan bir kültür mirâsı ve eski duyguların bir devamıdır. Kut ve kutluğ Türklerde zaman zaman ululuk, âzizlik ve bereket karşılığında da söylenmiştir. Bunun içindir ki, Osmanlı ve Mısır'daki Memlûk Türkleri, kut ve kutlu sözlerini, mubarek karşılığı ile karşılamışlardır. Tanrı tarafından kutlanmış, devlet verilmiş ve âziz tutulmuş Göktürk hakanları da, mubarek idiler. Ancak onlar, Çin imparatorları gibi vücut ve canları ile birlikte, *mukaddes* değildiler. Bunun içindir ki Türklerin *mukaddes* karşılığı olarak söyledikleri *ıduk* sözünü, *kutlu*'dan ayırmak gereklidir. Türkler, islâmiyete girdikten sonra *ıduk* sözü de, eski anlayışını yitirmiş ve o da kaynaklarda artık, mubarek sözü ile karşılanmağa başlanmıştı ⁽⁶²⁾. *Göktürklerde hakan kutlu ve mubarek idi. Ancak Çin imparatorları gibi eti ve özü ile mukaddes değildi.* Çünkü kut ve talih Tanrı tarafından, kişinin yaşayış ve işine göre verilir ve alınırdı. Çinlilerde ise imparator, *ıduk et-öz*, yani *eti ve özü ile mukaddes*, idi. Buda da, böyle idi. Bu bakımdan O. Franke'nin Çin imparatorlarını, bir bakıma İslamiyetteki halifelere benzetmiş olması, yanlış bir görüş olmalıdır. ⁽⁶³⁾. Çünkü halifelerin ne eti, ne özü mukaddes idi ve onlar, ne de Çin imparatoru gibi, «Tanrı'nın oğlu» idiler. Bu bakımdan Osmanlı devletindeki padişah anlayışı, Göktürklerinkine daha yakındı. Çünkü padişah, devleti ve devlet sahibi idi.

3. *TÜRK'ÜN YERİ SUYU İSE, MUKADDES İDİ*: Nitekim kaynaklarımızda da *kut* sözü, devlet karşılığıyla karşılanıyordu. Göktürklerde *ıduk*, yani *mukaddes* sözüyle, *yer ve sular*, *Ötüken Ormanı* ve *Tamak Başı* gibi yerler tanıtılıyordu. Bunu da, İslâmiyetteki *arz-ı mukaddes* veya *beyt-i mukaddes* anlayışları ile karşılaştırabiliriz. Çeşitli dinleri kabul eden Uygurlar ile birlikte, bu anlayışlar da, değişmeğe başlamıştı. Fakat İslâmiyete giren Batı Türklerinde ise, ağır basan, daha çok Göktürk anlayışı olmuştur.

Türk - Çin ve İslâm düşünceleri arasında bazı benzer noktaları görebilmek için, biraz daha derinlere inmede, çeşitli yollar vardır. Türk düşüncesinin temellerine, ancak bu yolla inebiliriz. Böylece, Türk düşüncesine ait olan ana prensipleri de, Çin veya İslâm düşüncelerine mal etmekten, kurtulmuş oluruz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çin'de, Tanrı görür ve iştirir. Fakat konuşmazdı. Çin imparatoruna işaret ve duygular yolu ile yön verilir ve işler de, ona göre yürümüş olurdu (64). Daha doğrusu Çin düşüncesi, Tanrı'nın emir (Befehl) ve kaderine (schicksal) bağlıydı. Türk düşüncesinde ise, *kut* (Glück), yani Tanrı tarafından hakana verilmiş olan «baht, talih ve devlet» birinci derecede bir yer tutardı. Kut ve kutlu olma anlayışı Çin'de de yok değildi.

4. ÇİN İMPARATORUNUN VÜCUDU, (ETİ VE ÖZÜ MUKADDESTİR) : Ünlü Çin filozofu Mencius bir yerde şöyle di-yordu : *Tanrı'nın emir ve yarlıklarına uygun olarak yaşamak istiyorsan, öğrenmeği sev ve çalışkan ol; böylece gerekli kut veya bahtı, daha çok elde etmiş olacaksın*». (Bk. Çin n. 8). Görü-lüyor ki yarlık ve kut sözleri ile bu anlayışlar, Çin düşüncesin-de de önemli bir yer tutuyordu. Ayrıca Türkler de, bu Çin an-layışlarını gösteren çince işaretleri, türkçeye çevirirlerken, her yerde türkçe *yarlık* ve *kut* sözleriyle karşılaşmışlardı. Ancak Çin'de Tanrı'nın emir veya yarlığı, İslâmiyette Kur'an'da oldu-ğu gibi, yazılı kanunlar anlayışı içinde görülmektedir. Göktürk yazıtlarında ise *yarlık*, düşmanı yenmek için Tanrı'nın verdiği bir güç veya yardım anlayışı ile görülmektedir. Çin düşüncesi bir bakımdan İslâm düşüncesiyle benzerlik göstermektedir. *Kemalât* (Vollkommenheit) ve *insan-ı kamil*, Çin düşüncesinin temelidir. İnsanlar *kut*, yani devlet, baht ve iyi talihe ancak Tanrı'nın emir veya yarlığını *riyâzet* ve öğrenme yolu ile elde edebirdi. *Kemalât* ve *ermişlik*, yani eski Türklerin deyişi ile *tükellig*, Türklerde ancak geç çağlarda, yani Uygur çağında gö-rülür. Göktürklerde ise bu sözü görmüyoruz. Sonradan Uygur-larda, Çin düşüncesinin bütün bu deyiş ve anlayışları, türkçe

sözlerle karşılanacaktır. Karahanlılar ve Kutadgu Bilig ile de, bütün bu deyişler İslâm düşüncesine aktarılacaktır.

5. *TÜRK HAKANI, TANRI'NIN İZNİ İLE BAHTINA BAĞLIDIR*: Çin'de *kut*, Tanrı'nın yarlık veya emirlerini, öğrenme (Studium) ile elde edilir. Ayrıca (fu), yani *kut* Çin devlet düşüncesinde ağır bir rol oynamamakta idi. (Bk. Çin. n. 9). Göktürklerde ise *kut*, hakana başarı sağlayan ve en başta gelen tek şeydir. Ayrıca Göktürklerde, kutu elde edebilmek için, bir çalışma ve öğrenme gereği de, yok gibi görünmektedir. Gerçi *bilge* ve *bilgelik* de, bilgi edinme ve öğrenme ile ilgili görülebilir. Ancak Göktürklerdeki *bilge*, Çin'dekinden çok daha başka bir türlü anlaşılmaktadır. *Yarlık*, yani «Tanrı'nın emri» ve *kut*, yani «talih ve kader», Göktürklerde yanyana geçmekte ve birbirleriyle ilgili görünmektedir. «*Tanrı yarlıkadığı, (emrettiği) için; özümün, (kendimin) kutu var olduğu için; kağan olarak tahta çıktım* (I G. 9, II K 7). Bu sözlerin eski türkçesi ise, şöyledir: *Tengri yarlıkaduk üçün, özüm kutum bar üçün, kagan olurtım*. Burada *kut* ve *yarlık* sözlerini yanyana görünce, ister istemez Çin'deki «fu-ming» (a happy destiny), yani «kutlu kader» anlayışı da, hatırimıza gelebilir. (Bk. Çin. n. 9). Bu konuları incelerken, olabilecek herşeyi düşünmek gereklidir. Ancak Türklerde, «kutlu yarlıklı» bir deyiş ve anlayış göremiyoruz. Çin'de *yarlık*, yani (ming) sözü iki anlayışı içine alıyordu: 1. *Tanrı veya imparatorun emri*; 2. *kader* ⁽⁶⁵⁾. Çin felsefesinde ise, *yarlık*, doğum ve ölüm ile ilgili idi ⁽⁶⁶⁾. Türklerde bu anlayışı da göremiyoruz. Türkler hakanların başarısı için, Tanrı'nın emri ile kutlu olmanın yanına, bir de *talih* veya *kismet*, yani *ülüg*'ü de katıyorlardı. 1. *Tengri yarlıkaduk üçün*; 2. *Kutum bar (var) üçün*; 3. *Ülügüm bar üçün, ölen Türk milletini dirilttim...*, diyorlardı (I. D 29). Görülüyor ki Türklerde *kut*, belki iyi bahttır; ama iyi talih değildir. Aslında *ülüg*, *ülüs* ve Osmanlılardaki *ülü* «pay, hisse» demektir. İslâmiyeti kabul eden Türkler bunu, «*na'sîb*» olarak anlamışlardı. (B. Bk.). *Na'sîb* ve *kismet*, İslamiyette

Tanrı'nın yarattığı kullar arasında böldüğü pay ve talihtir. Kutadgu Bilig'in çok güzel dediği gibi *Tanrı kime kılsa (Înâyet-ülüg)* ⁽⁶⁷⁾. Talih veya ülüg, Tanrı tarafından inâyet edilmiş ve lütfen verilmiştir. Görüşümüze göre bu anlayış, Göktürklerde de değişmiyordu. Göktürklerden sonra Uygur edebiyatında da insanlar, *kutı ülügi için*, yani kutlu ve kısmetli oldukları için, başarıya erişiyor veya felâketten kurtulmuşlardı ⁽⁶⁸⁾. Bunun içindir ki eski Türklerde *kutlug - ülüglüg* deyişlerine çok rastlanır. «*Kutlu ve kısmetli*» demektir. Eski Uygur yazılarında, *kutlu, ülüglü kişi; kutlu, ülüglü budun*, yani millet; *Kutlu, ülüglü hakan* deyimlerine çok rastlanır. Bunların hepsi de Tanrı tarafından kutlu ve kısmetli, yani *kutlu ve ülüglü kılınmış*'lardır ⁽⁶⁹⁾. Ayrıca eski Türk yazılarında *ad ve şöhet*'in de kutlu ve ülüglü olması dilenmiştir ⁽⁷⁰⁾. Çin'de kut ve kutluluk anlayışı vardır. Fakat biz Çin düşüncesinde, İslâmiyetteki «nâsîb ve kısmet» karşılığı olarak Türklerin düşüncelerine yakın bir şekilde söylenen, bir deyim veya inancı bulamadık.

6. *TÜRK HAKANI, YARATILIŞINDAKİ TANRI VERGİ-SİNE BAĞLI İDİ*: Yaradılış ile insanın *kutlu* olması arasında da, bir bağ vardı. Dış tesirlerden uzak olan Göktürk yazıtlarında, bunu daha açık olarak görebiliyoruz: *Küçükler, büyükler gibi yaratılmadıkları için, bilgisiz ve kötü kağan olmuşlar* ⁽⁷¹⁾. Zaten daha sonraki Türk hakan unvanlarının, *Tengride (gökte) kut bulmuş...* sözleriyle başlaması da, bize bunu anlatıyordu. *Tengri teg Tengride yaratmış (veya bolmuş) Türk Bilge Kagan*. sözüyle başlayan ve bir hakan buyruğu veya ferman başlığı özelliğini taşıyan, Göktürk yazıtlarının girişi üzerinde de, ayrıca durmuştuk. Çin'de ise daha değişik olarak, «hakanın yaratılışı» üzerinde durulmuştur. Çin'de *kemalât* veya *ermişlik* en önde gelen bir prensip idi. Bir ermiş olan hakan, Tanrı'nın yol ve buyruğunu kolaylıkla anlıyabilir ve uygulayabilirdi. Âdi bir insan ise kendi ihtirâsının ve insanlığının özünde bulunan, zayıf noktaların baskısından kurtulamazdı. Çin felsefesinde,

bu konular üzerinde, çok geniş olarak durulmuştur ⁽⁷²⁾. Bu görüşler ancak Uygur çağında, çok sağlam olarak kurulmuş türkçe deyimler ile Türk edebiyatında görülürler. Kutadgu Bilig ise bu deyimler ile görüşleri, İslâmiyet ile bağdaştırmıştı. Nitekim Kutadgu Bilig'e göre kişilerin iki türlü *nasîb ve kismet*i, yani *ülüg'ü* vardır ⁽⁷³⁾. 1. «*Et öz ülüğü*», *boğazdan girer*. 2. «*Can ülüğü*» ise, *can ruh ve bilgi ile doğar ve gelişmesi de kulaktan olurdu*. Aslında bu örneği vermiş olmakla, Göktürklerde de aynı anlayış vardı, demek istemiyoruz. Çünkü Göktürklerde kut ve kutlu olma, ancak yüksek devlet felsefesi ve düşüncesiyle ilgili olarak düşünülmüştü. Karahanlı çağında ise, İslâmiyetin ve komşu kültürlerin tesirleriyle yeni bir mantık ve düşünce zinciri doğmuştu. Ortaasya Türk şamanizmine gelince, *kut*, daha çok «can ve ruh» olarak anlaşılmıştır. Şamanizme göre, *Tanrıça U m a y'a bağlı ruhlar veya melekler, dağınık hayat unsurlarını toplayarak birleştirirler; ondan sonra da bunları kut yapıp, ana karnındaki çocuğa üflerlermiş*. Şamanların canları veya ruhları da, ana karnında gelirmiş. Görülüyor ki şamanizmde *c a n v e r u h* kut ile aynı şeyler olarak düşünülüyordu ⁽⁷⁴⁾. Halbuki Göktürklerde *kut*, Tanrı tarafından verilmiş bir *devlet ve ululuk* veya Batı dillerince söylenen bir (majesty) anlayışı idi ⁽⁷⁵⁾. Göktürklerdeki kut, Tanrıça U m a y tarafından değil; doğrudan doğruya ulu ve yüce Tanrı'nın, kendisi tarafından veriliyordu. Çin'de doğum ve ölüm hakkında Tanrı'nın yazdığı kaderin daha çok (ming), yani bir *yarlık* olduğu üzerinde durmuştu (Bk. Yarlığ.) *Kut* ise, çince (iü) idi. Görülüyor ki bu gibi anlayışlar, Türk ve Çin düşüncesinde birbirinden kesin olarak ayrılmışlardı. Ş a m a n i z m'in gelişmiş kesimlerinde ise «*c a n v e r u h*» için, *tın*, canlılara da *tınlığ* denmişti. Bizim *dinlemek* sözümüz de buradan gelmiş olmalıdır. Tın, bütün canlılarda vardır ve vücuttan ayrılırsa canlılar hemen ölürler. *Kut* ve kutluluk da, canlı veya cansızların hepsinde vardır. Ancak kut, insandan ayrılrsa bile ölünmez ⁽⁷⁶⁾. İşte Türklerin büyük devlet felsefesindeki gerçek *kut* budur.

7. **HAKANLIĞIN SÜREKLİLİĞİ, HAKANIN DAVRANIŞLARINA BAĞLI İDİ**: Süresiz oluşu da, kut'un ayrı bir özelliğidir. *Tengride kut bulmuş* Türk kağanlarının, sahip oldukları kut, sürekli değildi. Göktürklerde, Tanrı'nın verdiği devlet ve ululuğun, hemen uçup gittiğini görmüyoruz. Ancak Göktürk yazıtlarında herşey, «Üze Tengri» ile mukaddes yer ve suların onayına bağlanıyordu. *Kagan kutı taplamadı*, yani kutluluğu yâr olmadı deniyor ve bunun için de, Oğuzların yer ve sularını kaybederek, gidip, Çin'e girdiklerinden söz açılıyordu. *Taplamak* sözü Osmanlılarda da görülür. Karşılığı, «beğenmek, uygun görmek ve kabul etmek», demekti ⁽⁷⁷⁾. Anlaşıldığına göre kağanın davranışları kutuna ve kutluluğuna uygun olmadı veya Tanrı tarafından uygun görülmedi, beğenilmedi, demek isteniyordu. Rahmetli H. N. İrkin daha güzel olarak, «Tanrı kendisine yâr olmadı» diye açıklamıştı. XI. yüzyılda da, «o, elbiseyi beğendi» demek için, *tapladı* derlerdi ⁽⁷⁸⁾. *Taplamak*, yalnızca beğenmek değil; «kabul ve tasvib etmek, uygun görmek» karşılığında da söylenmiştir. Kutadgu Bilig'de de, «kabul etmediğim şeylerden biri yalandır» sözünde de, yalanı *özüm taplamaz*, deniyordu ⁽⁷⁹⁾. Görülüyor ki Göktürklerde de devlet kuşu, zaman zaman hakanı terkedebiliyordu. Bu anlayış Karahanlı çağında, biraz da İslâmiyete uydurularak, daha çok açığa kavuşturulmuştu. Göktürklerin yüksek devlet düşüncesinde kut ve devletin, hakanlara doğuşla verilmiş olduğunu düşünebilmek çok zordur. Yazıtlarda da sık sık görüldüğü gibi hakanlara kut Tanrı tarafından, *Türk milleti yok olmasın ve Türk'ün yeri ile suları sahipsiz kalmasın* diye, verilmiştir. İltiş Kağan ile hatunu İl Bilge Hatun, ancak M. S. 681 yılında Tanrı tarafından Türk milleti üzerine hakan olarak oturtulmuştu. Gerçi İltiş Kağan'ın bir adı da *Kutlug*, yani *Kutlu* idi. Ancak bu adını da, hakan olduktan sonra, yani Tanrı'nın kutlaması ve ululuğa erişirmesi ile almıştı. Onun doğuştan kutlu olduğunu gösteren elimizde hiçbir belge yoktur. Ancak onun yaratılışı ile *kılık*, yani karakteri, kut bulmağa layık olduğu da, bir gerçek idi. Bu konu üzerinde, az sonra yeniden duracağız.

8. *ESKİ TÜRK İNANIŞLARININ, İSLÂMİYET İLE BAĞ-
DAŞTIRILMASI*: Vefasız *kut* veya kutluluk anlayışı Türkle-
rin İslâm dinini kabul etmesiyle başlar. Yukarıda da belirtti-
ğimiz gibi, Tanrı tarafından bir kişiye verilmiş olan kutluluk,
Göktürklerde de sürekli olarak kalamazdı. Çin'de de, İran
edebiyatında da böyle idi. Göktürk çağındaki Çin'de ki devlet
anlayışında bazı değişiklikler olmuştu. «Tanrı'nın bağışladığı
kutluluk ve devlet insanda ancak *erdemli* olduğu sürece kalabi-
lirdi»⁽⁸⁰⁾. Çince *tê* sözü, eski Uygur kitaplarında *erdem* sözü ile
karşılanmıştı. Çin'de bu söz, «iyi davranış» (conduct) ve *fâzilet*
(virtue) demektir. Bir Çin imparatorunun bu gibi özelliklere
sahip olması gereklidir. Kötü davranışları sonunda, Çin impa-
ratoru da erdemini kaybedebilir ve bundan dolayı gök, onu da
cezalandırabilirdi. Bu anlayış ve inanışlar Çin'de çok yüksek
bir devlet felsefesine dayanıyordu (Bk. Erdem). Ancak Türk
ve Çin düşünceleri arasındaki bu benzerlik bize yolumuzu şa-
şırtmamalıdır. Orhun yazıtlarında her nasılsa *erdem* sözünü
görmüyoruz. Orta ve Kuzey Asya'da Göktürk yazıları ile yazıl-
mış olan diğer Türk yazıtlarında ise, *erdem* sözü, çok görül-
üyordu. Bu ikinci tür yazıtlar, devlet tarafından değil de, daha
çok kişilerin yazdırdıkları yazıtlar olduklarından, bizce bunlar
Türk halk düşüncesi ile dilini, daha çok yansıtmakta idiler.
Orhun yazıtlarında Türk kağanları, başarılarından söz açarlarken,
kutum var için diyorlardı. Kuzey Asya'da kişilerin yazdır-
dığı türkçe mezar taşlarında ise, *er erdemim için* deniyor ve
erdemden söz ediliyordu⁽⁸¹⁾. Görülüyor ki *kutlu* olma kadar
erdemli olma da kişiler için gerekli idi. XI. yüzyılda, yani daha
geç çağlarda yazılmış olan Kaşgarlı Mahmud'un kitabında da,
daha çok Türk halk atasözleri yer almıştır. Bu kitaptaki bir
Türk halk atasözünde, *Erdemsizden, kut çertilir*, deniyor-
du⁽⁸²⁾. Buradaki çertilme, «uzaklaşma ve kaybetme» karşılı-
ğında söylenmiştir. *Erdemsiz kişiden, kut uzaklaşır*, demektir.
Görülüyor ki *kutlu* olma, Tanrı'nın ancak erdemlilere yaptığı
bir lütûf idi. Erdemli olma ile kutluluk arasında, sıkı bir bağ

vardı. Kutluluğun sürekliliği, erdemi saklayıp ve iyi tutmağa bağlı idi. Kaşgarlı Mahmud, bu atasözündeki *erdem* sözünü, arapça «edeb, fâzilet» sözleriyle karşılamıştır. Brockelmann ise daha geniş bir anlayış ile buradaki *erdem*siz sözünü, gevşek ve tembel kişi (üntüchtig) olarak açıklamıştır (Spr. 26). Kutu ve kutluluğu tutmak gereklidir. Yoksa kut sizden kaçabilir ve kutluluğunuzda, yok olabilir. Bunun için kaynaklarımızda kaçmış *kut*'tan da söz açılıyordu. XI. yy. da derlenmiş bir Türk halk şiirinde ise, *kaçmış kutı irtedim*, deniyordu ⁽⁸³⁾. Kutu ve kutluluğu kaçmış olan kişi onu *irdeleyip*, arayıp ve bulmak istiyordu. Gerçi *irdeleme* kaynağımızda bir «isteme» anlayışı ile açıklanmıştır ⁽⁸⁴⁾. Fakat eski Türkler bu sözü daha çok, «arama veya doğruyu eğriden ayırma» için söylerlerdi. *Yalanı, doğru sözden ayır (irte)*, gibi ⁽⁸⁵⁾.

9. *AY GİBİ DOĞUŞU VE BATIŞI* : Türklerde kut, yanan bir «ateş» gibi de düşünülmüştü. Devlet ve ululuğunu kaybedenler için, *O'nun kutu sönüdü*, derlerdi ⁽⁸⁶⁾. Değerli olan bu eski Türk atasözünün de, XI. yy. da halk dilinden derlenmiş olması idi. Türk kavimlerinde yaşayan bu «sönme» anlayışını, Çin'de ve Uygurlardaki *nur* ve gökten inen ışık, yani *yaruk* ile karıştırmak doğru değildir. Kutluluğun sönmesini, Türklerdeki *ocağın sönmesiyle*, aynı ve eş söyleyişte görmek gereklidir. Karahanlılar çağında İslâmiyet ile İran gibi komşu ülkelerin edebiyatı ile düşünceleri de, Türkler arasına sızmağa başlamıştı. Kutadgu Bilig'de vezir *Ay Doldı (Ay toldı)*, kutlu veya devletli ve ulu olmanın bir sembolü idi. Kendisi kitapta kutluluk ile devlet ve ululuğun bir sembolü olarak görülmüyordu. Aslında *Ay Doldı* adı da bizim *dolunay* sözümüzle ilgilidir. Ayın dolun hâli, kutluluk ile ululuğun, en yüksek çağı gibi görülmüştü. Eski Türkler bu çağa *tükellig* demişler ve İslâmiyette de *kemâlât* denmişti. Fakat her yükselişin bir inişi vardı. Ay nasıl batar-sa, kutluluk ve devlet de, belki sona ermiş olabilirdi. Nitekim Kutadgu Bilig, *Devlete gönül bağlama, dolun iken (tolun teg)*,

yine küçülür, diyordu (741). Kılık sözü bugünkü türkçemizde daha çok giyim için. Halbuki eski Türklerde *kılık* veya *kılkı*, kılınmak, yaratılmak kökünden gelirdi. Daha çok ahlâk karşılığı olarak söylenir ve kişilerin gidişi ile davranışları da bu sözle anlatılırdı. Bunun için, kutluluk da konuşturuluyor ve (*Büğü'ler*), yani *bilginler ile filozoflar, benim (kılmı) veya karakterimi, aya benzetirler, deniyordu (730)*. Kutluluk ile devlet ve ululuk, geçici ve süreksizdir. Türkler boş veya boşluk için, *kıv* veya *kıvı* derlerdi. Bizim kovuk sözümüz de buradan geliyordu. Bunun için *kut* da, süreksiz ve boş idi. Güvenilemezdi.

10. İKBÂL İLE KUTUN BOŞLUĞU: Kutluluğun boşluğunu, devletin ise geçiciliğini söyler: Kutadgu Bilig'in kut ve devlet ile ilgili bölümü söze böyle başlıyordu (KB 17). *Kut kıvılığı, devlet erselliği* sözü bu eserde çok geçer. *Ersel*, eski türkçede «geçici, kalısız ve bazan da döneke» demektir. Zaten kut ve kutluluğun kendisi de, *İnnanma (bana benim) kılkım, (yani karakter ve tabiatım)* *ersel, (yani geçicidir)* (KB 666). Rahmetli hocamız Rahmeti Bey, kut sözünü *saadet* ve devleti de, *ikbâl* karşılığı ile karşılamışlardı. Aslında bu çağ eserlerinde kut ile devlet aynı ve eş mana ile söylenmişlerdi. Kaşgarlı Mahmud'un kitabında bunu açık olarak görüyoruz. Aslında kut ve kutluluk, bu çağ arapçasında, *ikbâl ve devlet* demektir. Anlaşıldığına göre *kıvı kut*, yani «boş, geçici kut» sözü, türkçede daha eski ve daha köklü idi. Bunun için XI. yüzyılda Yusuf Has Hâcib, ilk önce görüşünü eski ve yerli türkçe ile anlatıyor ve sözünü, İslâm düşüncesinde kut'un karşılığı olan «devlet» anlayışıyla tamamlıyordu. Kut'u bazan doğan, dolunlaşan ve sonra da batan bir aya benzetirken; bazan da ona bir «kişilik» veriyordu. Kut da bir insan gibi doğar ve yaşlanırdı. Bunun için, *kıvı kut karıdı*, yani *boş kutu ihtiyarladı* deniyordu. Yaşlanan bir kişi gibi gücü kalmıyor; insanlara da arka ve destek olamıyordu. «Arka ve destek» anlayışı eski Türk-

lerde çok önemlidir. Bunun için Türkler bazan, *arka yülek* ve bazan da *kut yülek* derlerdi (KB, 1045). Arka ve destek için söylenen, bu yülek sözü, Batı Türklerinde kaybolmuştur.

a). «Dö ne k l i k» ve vefasızlık, Türklerde biraz daha başka türlü anlaşılmıştır. Gerçi Kutadgu Bilig, *kut ve devleti*, İslâm edebiyatındaki dönek *t a l i h*'e benzetmiştir. Fakat ikbâl ve devletin dönekliği için söylediği sözler ise, eski türkçe ve Türklerin eski düşüncesi ile ilgilidir. *Yayı*k sözü eski Türklerde, «*huyu dönek ve vefasız*» kişiler için söylenirdi. Uygurların budist edebiyatında da böyle denirdi. Bu söz yayılmak kökünden gelirdi. Arapçayı bizden daha iyi bilen Brockelmann, Kaşgarlı Mahmud'un dizininde bu sözü, *havaya göre değişen* (Wetterwindisch), diye anlamıştı. *Yayı*lgan, yani yaygan sözünü de, *sürekli, dengesiz* (undeständig). olarak açıklamıştı (s. 74). Kutadgu Bilig'in yeni türkçe çevirmesinden okuyarak, İran edebiyatı ile karşılaştırmalar yapan meslektaşlarımız, bu gibi temel konulara dikkat etmelidirler. Eski Türkler, *yayı*g ol bu devlet, yani bu devlet ve ikbâlin *huyu dönek*tir derler iken, budist Türk edebiyatı ile İslâm düşüncesini de birbirine benzeştiriyorlardı. Buna, *eder (iter) yapar ve bozar*, diye de ilâveler yapıyorlardı (KB, 548) : *Yayı*g ermez erse bu devlet özi, yani devletin özü, yaygan ve dönek olmasa idi; ne iyi şey olurdu bu k u t ey kuzu, (ey yavrum!) (KB, 695).

b). «V e f a s ı z ve i n a n ç s ı z» karşılığı olarak da XI. yy Türkleri, yine yayıg diyorlardı. *Yayı*lgan, yaygan sözleri üzerinde de, yukarıda durmuştuk. Bu bakımdan Kutadgu Bilig'in şu sözü, çok değerlidir : *İnançsız turur k u t*; *vefâsız, yayı*g (KB, 670). Burada da görülüyor ki Türklerin çok eski çağlardan beri gelen deyişleriyle, İslâm dinini kabul ettikten sonra öğrendikleri deyimler, artık yanyana söyleniyorlardı. Burada *kut*, i n a n ç s ı z, yani «itimad ve güven vermeyen» bir şekilde duruyordu. *İnançsız kut* deymi, başka yerlerde de görülüyordu : «*K u t*, *İnançsız durur gör*; *kılığını*, yani *huy ve ahlâkını* evirir, *deği*ş-

tirir (87) ». Aslında *acun*, yani d ü n y a d a, geçici ve vefasızdı. Bunun için o da *inançsız*, yani güvenilmeyen bir şeydi : *İnançsız, güvenilmeyen dünyanın kılığı, yani huy ve tabiatı da geçici (ersel) ve vefasız (yayıg)'dır* (88). *İnançsız* sözünün anlayışı Batı Türklerinde daha da ağırlaşmış ve Mısır'daki Memlûk Türklerinde, «h a i n» karşılığı olarak söylenmeğe başlanmıştı (89).

c). «Güvenme - İnanma» sözleri de, yanyana olarak, eski Türk edebiyatında geniş bir yer tutuyordu. Aslında iki söz arasında, bazı anlayış ayrılıkları vardır. Kut, yani devlet ile ikbâli, şöyle bir eski Türk şiirinde de görüyoruz : *Güvenme boş (kıvı) kut'a, ey kutlu (kutlug) kişi; inanma özün kut'a, ey ünlü ve adlı (atlıg) kişi!* (KB, 668). Görülüyor ki örnekler uza-yıp gitmektedir. Bazan da devlet ve ikbâl, *neteg kim topık yuvlanur* denme yoluyla, yuvarlanan bir topa benzetilir (KB, 662).

d). «İkbâlin u ç m a s ı» da, yukarıda belirttiğimiz gibi, üzerinde durulması gereken ayrı bir konudur. Kutun u ç m a s ı n ı , İran ve İslâm edebiyatındaki devlet kuşunun veya talihin u ç m a s ı inanışlarıyla açıklama yoluna gitme, doğru değildir. Sık sık belirttiğimiz gibi Türklerde r u h , t ın demektir. İnsanın ölü-mü ile, o da uçup gidiyordu. Zaman zaman Göktürk yazıtların-da da ö l m e k için u ç m a k sözü kullanılırdı. Hatta Kutadgu Bi-lig'de bile, *onun hayatı, diriliği uçar*, yani *tiriglig uçar* ve ba-zan da, *aklı uçtu, usı uçtu* gibi sözleri görmüyor değiliz (KB, 231, 3952). Kaşgarlı Mahmud, örneklerini, Türk halk dilinden derlemiştir. Bunun için, *Onun kut'u uçtu* diye verdiği bir sö-zün kaynaklarını, daha çok eski Türk halk inanış ve düşünceler-inin köklerinde aramak gereklidir. (MK, I, 164). Ancak XI. yy. da, yani Kaşgarlı Mahmud çağında *Kut*, yani *devlet* ve *ikbâl* ile *kutluluk*, bugünkü ş a m a n Türklerinin inandıkları gibi, ne ana rahminde çocuğa konan bir ruh ve ne de kötü ruhların çaldık-ları, bir insan ruhu idi. Türklerin yüksek devlet felsefesi ile dü-şüncelerini, şamanist halk düşüncelerinden ayırmak gereklidir.

KUT, KUTLULUK VE «KUTLU OLSUN»

N O T L A R

- 1). A. Bombacı, *Qutlug bolsun*, UAJ, 38 (1966), II, s. 34.
- 2). L. Bazin, *Le nomme propre d'homme Qorgut*, UAJ, 36 (1965), 2.280 - 281.
- 3). J R. Hamilton, *Le conte Bouddhique du Bon et Mauvais prince.*, Paris, 1971, s. 80.
- 4). A. Forke *Geschichte des chinesischen Philosophie*, I, s. 41.
- 5). Waldschmidt — Lentz, JAOS, 1926, s. 42.
- 6). P. Pelliot, TP. XXV, s. 428.
- 7). Waldschmidt - Lentz, JAOS, 1933, s. 497.
- 8). F. W. K. Müller, *Uigurische Glossen*, Hirthfestchrift, s. 314.
- 9). «*Kut ve kv verse Tan- rim, o kişinin işi yükselir*», gibi bir atasözünü de başka bir kaynaktan görüyoruz : (MK, I, 279, 13; AMPr., 9, 5; I, 37=).
- 10). KP 45, 2; Hamilton, Aynı eser 21, 4.
- 11). HT, VII, 2149.
- 12). *Kut yülek, arka yülek* deyimleri için bk. KB, 122.
- 13). KB, 1045.
- 14). *Uigurica*, II, 18, 5.
- 15). *Iduk kut günü*, deyim için bk. KB, 354,
- 16). *Uigurica*, IV. A. 55
- 17). Bk. Çince not. 10
- 18). Bk Çince not. 11.
- 19). *Uigurica*, I, s. 27.
- 20). Aynı esr. I, 57, 11.
- 21). Bu deyim üzerinde, çeşitli yerlerde Bang durmuştur.
- 22). Hamilton, a. esr. 80. - 23). Legge, *Chinese classics*, II, 1; IV, 5. 6. Bk. Çince not. 12
- 24). Asım Efendi, *Kamus tercümesi*, I, 234. - 25). KP, 45, 2; Hamilton, 21, 14.
- 26). *Ev sahibini kutlulama* için bk. TT, VI, 100.
- 27). *Kamus*, IV, 787.
- 28). Aynı esr., I, 1165 vd.
- 29). *Bürhan*, s. 438.
- 30). Hamilton, 7 (ind.) : *Kutlug togdı*.
- 31). Marquart, *Komanem*, s. 206; Brockelmann, *AM, Pr.*, 9, 5; I, 37c.
- 32). *Kıvadmak* için bk. *Manichaica*, I, 28, 15.
- 33). *Bürhan*, s. 438.
- 34). *Uig.*, 1, 43.
- 35). *Le Coq, Man.*, III, 105.
- 36). *Uig.*, II, 87, 53. 73.
- 37). *AM Pr.*, 15, 5; 24; V, 1.
- 38). *Babam kutu* için bk. Hamilton, 6, 4.
- 39). *Beyler kutu* : KB, 89.
- 40). *Ad verme kutu* : TT, I, 116.
- 41). *Kutun kişiye gelip, ün bulması* : KB. 740.
- 42). *Adm ve kutun büyümesi* : KB, 459.
- 43). *İyi ad ve kutlu kut* : KB, 456.
- 44). *Adlı kişi, kuta inanma* : KB. 668.
- 45). *Suv.*, 111, 2.
- 46). KB, 455.
- 47). *İyi beyler ve iyi kara halk* : KB, 891.
- 48). *Halkın kutlu çağı ve beyler* : KB, 455.
- 49). *Kut gelir, devlet verir* : KB, 694.
- 50). *Devlet özü ve kut* : KB, 695.
- 51). *Uig.*, II, 22, 8; III, 35, 16 :

Kezikce — 52). (MGT. (Haenisch), III. s. 100. — 53). Ramstedt Kalmuk. Wörterbuch, s. 233a. — 54). TT, V, B. 6. — 55). *Kezik tizik* : TT, V, B. 57. — 56). *Kut bulmuş* : Hamilton, indeks. — 57). Bombacı, UAJ, 1965, s. 284 - 291; 1966, s. 13 - 42.

HAKANLAR VE KUTLULUK : — 58). CHS. 47, 7a, Ayrıca bk. Çince not. 20 — 59). F. W. Müller, Hirthfestchrift, s. 316. — 60). K. Shiratori, JA, 1923, s. 77. — 61). Parker, China review, 1892 - 93. s. 8, n. 106. — 62). MK, I, 63. 6 : (Esas metin). — 63). O. Franke, *Geschichte*, III, s. 85. — 64). Çin filozofu *Mencius'a* göre: A. Forke, *Geschichte der chinesischen philosophie*, I, 39 - 40 : O. Franke, *Geschichte*, III, 119. — 65). Uyg., II, 78, 32. — 66). A. Forke, Ayn esr. I, s. 123. — 67). *İndiyet ülüg* : KB, A. 69, 14. — 68). Hamilton, s. 25. — 69). *Ülüglü kutlu kişi* : Hamilton, s. 19. — 70). Suv., 111, 2 : *Küü ad, ünü ad.* — 71). *Küçük kardeş, büyük kardeş gibi yaratılmadığını için.* — 72). Legge, s. 413 : Chung - yung, 20. — 73). KB, A. 53. 23. — 74). A. Inan, *Şamanizm*, s. 37. 67, 84 : Radlof, II, 992. — 75). *Majestät* : Uyg. II, 87, 53. — 76). A. Inan. *Makaleler*, s. 477. — 77). *Tarama Sözlüğü*, V, s. 3743. — 78). Tapladi, bk. MK. — 79). Taplamaz, bk. KB. — 80). Franke, a. esr. I, s. 88. — 81). *Erdem çeşitleri için* bk. MK, I, 336; TT. VII. 42. — 82). MK, II. 229; Spr. Nr. 26. — 83). MK, I, 229 (Arapça). — 84). A, esr., a. yer. — 85). MK, III, 228: KB, B. 420. — 86). *Kutluluğun sönmesi* : MK, I, 200 : AM Pr. 11, 19. — 87). «İnançsız duran kutluk» : KB, B. 439, 4. — 88). *İnançsız Acun yaratılışı (kıskı)* : KB. A. 185. 9. — 89). *İbn Mühenna sözlüğü* (kilisli yayını), s. 150.

B. YARLIG

(*Tanrı'nın izni ve kader*)

1. «YARLIG» ANLAYIŞININ, «TANRI'NIN İZNI VE KADER» İNANIŞINDAN; OSMANLILARDA «MAĞRİFET» MANASINA KADAR GELİŞMESİ: 'Yarlık sözü, Osmanlılarda iki kaynak yoluyla gelişir. İlhanlı ve Kırım Türk tesirleriyle, Osmanlılar *yarlık* sözünü, «ferman» karşılığında kullanmışlardı. Oğuz geleneği yoluyla da mağfiret, «bağışlama» anlayışı yayılmıştı. Bu anlayış, çok eskilerden gelmiş olmalıydı. Çünkü eski Anadolu'da, *yarlık* sözünden çok; *yarlıgama*, *yarlıganma*, deyimlerine rastlanır. Anlaşıldığına göre, eski Mısır ile Batı türkçesinde de, Osmanlı geleneği devam etmişti. *Abu Hayyan* da bu sözü, *rahim ve gaffar* sözleriyle karşılamaktadır. (s. 93). *Tuhfe* de, *esirgedi*, *yarlıgadı* sözlerinin karşısına, arapça «rahim» anlayışını kor (s. 17b). Nitekim Kaşgarlı Mahmud da, bu düşüncemizi doğrular gibidir. Ona göre *yarlık* sözünü, Oğuzlar bilmezlerdi. *Sultanın emri*, demektir (3, 31). Başbir bir yerde de, *İdhimiz yarlığı* sözünü, *emr-i rabbenâ* olarak yorumlar (I, 82). Ancak anladığımıza göre, bu anlayış da Oğuzlara yabancıydı.

Buyruk, yarlık yerine ilk defa, Harezmşah devleti türkçesinin bir hazinesi sayılan, *Mukaddemet ül-Edeb*'de karşımıza çıkar (s. 226a). *Buyruk* sözü, Abu Hayyan gibi Mısır türkçesinin sözlüklerinde de, *emir*, *ferman* karşılığı olarak görülür. Kaşgarlı Mahmud da, *buyurma*, sözünün, oğuzca bir söz olduğunu vurgular (3, 186).

«*Buyruk*», *Oğuzlarda*; «*yarlık*», *doğuda*: Gök Türklerde de buyruk sözü vardır. Ancak büyük memur karşılığında söylenirdi. Fakat buyruk da, yarlık gibi, fiilden yapılmış sözlerdi. Kutadgu Bilig'de bir yerde, *yine güzel söylemiş bu Türk buyruğu*, deniyordu (KBA, 50, 14). Ancak aynı kaynakta,

buyurmak, sözü de vardı. *Buyurdu işi* gibi sözler, bu kaynak içinde de geçiyordu. Bu demektir ki, Doğu Türk kültür çevresinde de *buyurmak* sözü, kişiler arasında az veya çok söyleniyordu. Uygur harfleriyle yazılmış Oğuz destanında ise, *buyurmak* yerine, *buçurmak* deniyordu.

2. «*YARLIG*» BAŞLANGIÇTA, *YALNIZCA* «*TANRI EMRİ VE İZNİ*» DEMEKTİ: Konuyu böyle ele alınca, mesele daha da aydınlanmış oluyordu. Göktürk yazıtlarında, *yarlıgama* sözü, hiçbir zaman kağanların emri ve buyruğu için söylenmemiştir. Uygur yazılarının çincelerine bakan F. W. Müller de, bu gerçeğin farkına varmıştır. *Yarlıg*, daha eski metinlerde çincedeki *ming* işaretiyle karşılanmıştır. (Uig., 78, 87). (Bk. Çin n. 45). Eski karakterdeki Uygur yazılarında *yarlıg* sözü, iki anlayışla alınıyordu: 1. Emir. 2. Kader (schicksal). Kader karşılığı da, *irinç yarlıg*, yani *kötü kader* sözüne bakılarak bulunuyordu. *Ming* işareti, çincede emir manasını da karşılar. Fakat Çin felsefesindeki derin anlayışı, *doğum ve ölüm* idi. (Bk. Forke, Geschichte des chinesischen Philosophie, I, 123). *Bayat yarlığı*, yani *Tanrı yarlığı* deyiş ve anlayışı, Kutadgu Bilig'de de vardır. Bu anlayış, Çingiz Han devletinde de görülür. Bu konuya az sonra geleceğiz. Yazıtlarda *yarlıgama*, Tanrı'nın bir izni ve Çin'de olduğu gibi, bir «isteği» (wille) gibi görünüyordu. Büyük Göktürk Kağanı, *Işbara Kağan*'ın Çin imparatoruna yazdığı mektubunda da görüldüğü gibi kağan, *Tanrı veya göğün rızası* (wille) ve *halkın isteği* ile idare ediyor idi (SS, 84, 3b). Ancak Göktürk yazıtlarında bu da yetmiyor ve hakanın *kut* (devlet) ile *talih* (ülüg) sahibi olması gerekiyordu.

Tanrı'nın İzni ve Rızası: Tanrı'nın izni ve rızası ile kağan olarak tahta oturuyordu. Savaşta, onun izniyle başarı kazanıyor; şad'lık gibi büyük memuriyetler ile komutanlıklara bile, onun izniyle tayin edilebiliyordu. İki yerde yalnızca göğün

değil; *Y e r*'in de yarlıgamasından söz açılıyordu. Bu vesikaları, sırasıyla sunalım : *Tanrı'nın izni olduğu (yarlıkazu) için! Kutum, (yani devlet ve ikbalim) var olduğu için! Talihim (ülü-gim) var olduğu için, ölecek (veya ölmek üzere olan Türk) milletini, dirilterek kalkındırdım (eğittim)! (ID29)*. Yarlıgamak sözünü, Thomsen de son yorumunda, «wille», yani izin ve rıza ile yorumluyordu (s. 150). Bundan sonra başka bir yerde, artık talihten söz açılmıyordu. — 1). *Kutlu, devletli ve saâdetli, yani kutlu olma da, Tanrı'nın izninin yanında yer alıyordu: Türk milletinin zayıflayıp, yok olmağa doğru gittiği söylendikten sonra, şöyle deniyordu: Tanrı yarlıgadığı (izin verdiği) için, ben özümüm kutu (kutluluğu) var olduğu için Kağan (olarak tahta) oturdum! (IG9, IIK7)*. — 2). «*H a k a n o l m a*», bazan da yalnızca Tanrı'nın iznine, yarlıgamasına bağlanıyordu. Belki de kutluluk ile talihten söz açmayı, gereksiz görüyorlardı : *Tanrı izin verdiği (yarlıkaduk) için, özüm (kağan olarak tahta) oturdum, (Dünyanın) dört bucağındaki (bulung) milletleri, düzenledim ve yeniden (kurup) yarattım! (IIK9)*. — 3). «*Ş a r t a b a ğ l ı*» Tanrı'nın iznini de başka bir bölümde görüyoruz. Bilge Kağan bazı kavimleri bozduktan sonra şöyle diyordu : «— *Böyle k a z a n ı p* : — Tanrı izin verdiği (yarlıkaduk) için özüm otuz yaşımda, (Kağan oldum) (IID34). Burada Tanrı'nın izni, kazanma işinden sonra gelmiş gibiydi. — 4). «*Tayinler*» de, Tanrı'nın iznine ve rızasına bağlanmış gibiydi. Bilge Kağan şöyle diyordu : «— *Tanrı yarlıgadığı için, on dört yaşımda, Tarduş milleti (budunu) üzerine, Şad olarak oturdum (IID15)*. Bilindiği üzere şad'lık, ordu komutanlığıdır. Ongin Yazıtı'nda da buna benzer bir tayin görülüyordu : *Tanrı yarlıgamış, Şad unvanını (adını) orada vermiş (0.6)*. — 5). «*S a v a ş t a*» da Tanrı'nın izni ve rızası görülüyordu : Tonyukuk Yazıtı'nda, düşmanı yenmenin sebepleri, Tanrı'nın rıza ve iznine bağlanıyordu : *Tanrı yarlıgadı ve (düşmanla) savaştık ve (onu) dağıttık (yaydımız) (Ton. 16)*. Yine Tonyukuk Yazıtı'nda şöyle deniyordu : «— *Tanrı yarlıgadığından (yarlıkazu), bu Türk milletine silahlı*

düşmanı çapar (atla) getirmedim! (Ton. 53). Devletleri yıkma ve diğer kağanları yok etme de, Tanrı'nın izni ile rızasına bağlanıyordu : — Tanrı yarlıgıdığı için, devlet sahiplerini, devletsiz yapmış; kağanlı olanları da kağansız yapmış!» (ID15).

«*Gök ve yerin, izni ve rızası*»: Gök ve yerin, yani her ikisinin de birlikte anılması, Göktürk yazıtlarında, yalnızca bir yerde görülmektedir. Türk devlet geleneği, göğü önde tutuyordu. Anlaşıldığına göre aile ve din geleneği, zaman zaman Göktürk yazıtlarında da, bazı tepmeler gösteriyordu : *Yukarıdaki gök (veya Tanrı), aşağıdaki yer yarlıgıdığı, (izin verdiği) için, (Ey Türk milleti) senin gözünü görmeyi, kulağının işitmediği (yerlere götürdüm!) (IİK11)*. Belki de bu anlatış, Göktürk yazıtlarının kuzey yanındaki muhteşem girişe benzetilerek söylenmişti. Nitekim çok sonraki Uygur yazılarında da, *Üze Tengri (Tanrı veya Gök) yarlıkadı*, gibi deyişler, görülmüyordu.

3. ÇİNGİZ HAN DEVLETİNDE «YARLIG» ANLAYIŞI : Çingiz Han devletinde, aile ve kabile gelenekleriyle inanışları, çok daha açık olarak görünüyordular. Hun ve Göktürk devletlerinde ise, gelişmiş olan devlet geleneği, aileler ile kabilelerin inanışlarının üzerlerini, büyük bir devlet şalı ile örtmüştü. Göktürklerin Orhun'daki büyük devlet yazıtlarında *yarlıg* sözü, isim olarak hiç görülmüyordu. Her zaman *yarlıgamak* söylenişiyse, yani fiil halinde yazılıyordu. Moğolların Gizli Tarihi'nde ise, böyle bir fiili, yani «yargılamak» sözünü görmüyoruz. *Yarlıg* sözü yalnızca oldukça geç bir çağa ait olan, Göktürk yazılı Turfan elyazmasında görülmektedir. Moğolcaya *carlık* şeklinde geçmiş olan bu söz, *imparatorun resmî devlet emri*, demektir. Gizli Tarih'te buna, çince mukaddes bir anlayış verilmiştir (MGT, 145, 154). (Bk. Çin. n. 46). Moğolların Gizli Tarihi, pek çok eski kabile ve aile gelenekleriyle, inanışlarını da içinde toplamıştır. Hatta Göktürklerde, yüksek devlet geleneğine yansımamış birçok din inanışlarını da, bu eserde bulabiliriz. Çünkü her ikisi de, yakın kültür çevrelerine ait idiler. Gizli Tarih'in

bir yerinde şöyle bir anlayış geçiyordu : *Ebedî Göğün Yarlıg Han'ı* (MGT, 244). Bu sözün moğolcası ise şöyle idi : *Möngge Tengriyin Carlık Kan*. Burada ebedî, ölmez karşılığı olarak söylenen *möngge* sözü, Göktürk yazıtlarındaki *benggü* ile aynıdır. Sözler, Göktürk yazıtlarıyla aynıydı. Ancak mana, daha eski (archaic) idi. Çünkü Moğolların gelişmemiş veya bozulmamış bir inancını yansıtıyordu. Ancak buradaki *Yarlıg Han* sözü, çince karşılıklarında, *Emir (Yarlıg) Tanrısı (veya ruhu)*, anlayışıyla yorumlanıyordu. (Bk. Çin. n. 47). Bunun için de Haenisch bunu, Yunanlıların *Hermes* Tanrısına benzetiyordu. Altay kültür çevresi içindeki inanışlar arasında, bir «Emir Tanrısı» bulmak çok zordur. Bu yine ulu Tanrı'ya ait olmalıdır. Çünkü : *Tanrı emirlerini işaret, alâmet veya belirtiler ile verirdi*. Nitekim yine aynı kaynakta, bir «carlık ügülemü», *İlâhî sözle emir*'den de söz açılıyordu. (Bk. Çin. n. 48). Göktürklerde yarlıgama, yalnızca Tanrı'ya aittir. Kağan ise emirlerini, *sav* veya *söz* ile verir ve *eşidin!* derdi. Bununla beraber Gizli Tarih'te de zaman zaman Çingiz Han'ın emri veya yarlıgı da, *konusu* sözleriyle yorumlanıyordu (191). Aslında bu *ilâhî emir* anlayışı, Çingiz Han'ın ailesiyle kabilesinde vardı. Bu bakımdan, Türk devlet geleneklerini incelerken, Altay kavimlerinin bu eski ve gelişmemiş inanışlarına inmek de çok yararlı olacaktır. Bunun için yukarıda, Çingiz Han ile çevresindeki inançlar üzerinde, ayrı bir bölüm içinde, bazı noktalar üzerinde durduk. Harezmşahlar devleti Türk kültür çevresinin, bir dil hazinesi olan *Mukaddemet ül-Edeb*'teki *buyruk* sözü, moğolca *carlık* ile karşılanmıştır (s. 226a). Ancak bir yerde ise *carlık* sözü, *türkçe* olarak gösterilmiştir (s. 404b). Bu kaynakta, *buyruk* sözü de yimi de yalnız olarak geçmektedir (s. 315a). Anlaşıldığına göre, hem Çingiz Han devletinde, hemde Göktürklerin «Hakan emri» içinde, *Hakan sözü* anlayışı henüz yatmaktaydı.

4. **TÜRK DEVLETLERİNDE «TANRI YARLIGAMASI» İLE «HAKAN YARLIGAMASI» AYRI AYRI GELİŞMİŞTİR:** «Hakanların emri» Göktürk yazıtlarında «yarlıgama» sözüyle karşılanmıyordu. Bu yalnızca «Tanrı'nın izni ve rızası» ile ilgili bir deyimdi. Uygur yazılarında, *yarlıkadı*, *yarlıkamış*, *yarlıkar*, *yarlıkadı* gibi deyişler, pek çok geçiyordu. Çince karışıklıklarında, bunların hepsi de, «sözle emir» anlayışında kullanılan, Çin işaretleriyle karşılanmışlardır. (Bk. Çin n. 49): (Suv. 661, 6; 645, 1; 654, 13; HT, VII, 1960). Bu gelenek, aşağı yukarı Kutadgu Bilig'de de, devam etmişti. Uygur yazılarından birinde, *Beye, kara buduna, (yani halka), yarlık yarlıkadı*, deniyordu (TT, II, A, 69). Göktürk yazılı Turfan elyazmasında ise, *Külüğ Urungu (adlı kişiye) yarlıg oldu*, diye bir söz geçiyordu (Th I, 7). Görülüyor ki, artık Uygur çağlarının başlarında da, kişilere yarlık ve buyrultu verilmeğe başlanmıştı.

Elçiye yarlıg ve güven mektubu, farsça Oğuz-nâme'de görülüyordu. Hafız Abru bu sözleriyle eski bir Türk geleneğini mi yansıtıyordu; yoksa durumu Çingiz geleneğine mi benzeştirmek istiyordu. Bunu bilemiyoruz: «*Oğuz Han akın sırasında 100 kağnılık bir ganimet gönderirken elçiye, yarlıg, payza ile; kendisine ait iki altın uçlu oku ile yayını verdi. Bunu gören halk, yolda ona yiyecek ve hayvanlarına da ot verecekti*» (Prof. Togan, *Oğuz Destanı*, 164). Burada ok ve yay sembol olarak, bir Türk adetidir.

5. **BUYRULTULARDA, SEBEP VE DAVRANIŞ DURUMLARI:** Eski türkçe vesikalarda, çeşitli yarlıgama, buyurma nedenleriyle, şekilleri vardı. Bunların bazılarını şöyle sıralayabiliriz: — 1). *Deyip (tip) yarlıkadı* (Suv., 652, 24). — 2). *Alarak (alı) yarlıgazun* (HT, 2027). — 3). *Bilgi (bilig) birle.... Köni yarlıgadı* (KB, B, 417, 5). — 4). *Çağırarak (okıtu) yarlıkar erdi* (HT, 1932); *Okıyu yarlıkap, yarlıkadı* (Suv. 661, 6). — 5). *Vaaz ederek (nomlayu) yarlıkamış* (Suv., 644, 6). — 6). *Görünç kılarak (körünç kılı) yarlıkamış* (HT,

1830). — 7). *Ba ğ ı ş l a m a : G ü n a h t a n* (yazuk) kurtulmak için (yarlığasınlar), *buyursunlar* (TT, IV, B, 36). — 8). Kutadgu Bilig'de de buna paralel bir düşünce vardır : *Beni b a ğ ı ş l a* (yarlıgagıl) *günahımı* (yazukumu) *geçir* (KB, A, 385, 12). — 9). *(Taht üzerine) o t u r a r a k (oluru) ... yarlıkamakı* (Man., III, 34, 21). — 10). *A ğ ı r l ı y o r u m b e n ş i m d i , h a k a n ı n (ilg) yarlığını* (KB, B, 359, 13). — 11). *B u ' y a r l ı ğ ı i ş i t i p , b e ş y ü z s a t ı c ı e r e n l e r ...* (KP, 22, 8). Buradaki buyruğun *işitme* söyleyişinde, Göktürk yazıtlarının izleri vardır. — 12). *T a n r ı (Bayat) yarlığını a ğ ı r t u t ,* (KB, A, 60, 28). — 13). *B i r i y a r l ı ğ ı n ı a ğ ı r t u t s a l a r* (KB, A, 158, 32). — 14). *K ı z ı l d a m g a l ı (tamgalı) yarlıg* (Çag.) (Rad. Wb, III, 144). — 15). *O n i k i b ö l ü k y a r l ı g* (TT, VI, 20). Burada, mukaddes bir budist kitaptan, sutra'dan söz açılmaktadır. Bu kitap, 12 bölümlük imiş. — 16). Uygur yazılarıyla yazılmış *O ğ u z K a ğ a n d e s t a n ı* içinde ise, şöyle deniyordu : *O ğ u z K a ğ a n b e y l e r e v e h a l k a (e l g ü n l e r e) c a r l ı g , (y a n ı y a r l ı g) v e r d i ,* (11, 12). Bu Oğuz Han destanında, Çingiz Han kültür çevresinin birçok tesirleri vardır.

Di ğ e r b u y r u l t u l a r arasında, yine Uygur yazılarıyla yazılmış, Oğuz destanı içindeki, *b i l t ü r g ü l ü k* sözü üzerinde durmak gereklidir. Bu, elçi ile gönderilen bir emirdir (OK, 10, 104, 5). Kaşgarlı Mahmud'a göre han veya beylerin halka haber vermelerine, *çalıg* denirdi (I, 374). Bize göre bu, küçük boyda bir haberdir. Hayvancı Kırgızlarda, hem Oğuz geleneğinden gelen *buyruk* ve hem de Doğu Türk geleneğinden gelen *carlık* sözü vardı. *Ferman* için de, bu hayvancı Kırgızlar, sözü değiştirerek, «barman» diyorlardı. (Bk. Yudahin).

6. GÖKTÜRK KAGANLARININ BUYRULTU VE FERMANLARI : Göktürk kağanları yazıtlarında önce bir «b e s m e l e» çekerler : «Gökte kut bulmuş Türk Bilge Kagan» derler veya bu besmeleyi başka bir çeşit söylerlerdi. Ondan sonra da, *S a b ı m :* yani «savım», sözüm diyerek, emirnâme, fermana veyahut da herhangi bir buyrultuya başlardı. *Sab* veya *sav*,

ortadan ve günlük bir söz değildir. Savın içinde, bilgelik ve hikmet bulunurdu. Bu söz, Göktürk yazıtlarında da görüldüğü gibi, önceden *sab* idi. Sonradan *sav*, diye söylenmeğe başlandı. Kaşgarlı Mahmud, bu her iki söze de, ayrı ayrı manalar vermektedir. Rahmetli Besim Atalay, bu iki söylenişi, birbirine karıştırmıştır. Brockelmann ise, *sab* ve *sav* sözlerini, anlayışlarıyla birlikte, birbirinden ayırmıştır (s. 168, 174). *Sab* sözü, eski (archaic) bir karaktere sahiptir. Yemek yenirken veya içki içilirken, yapılan sözleşmeler, güzel sözler veya güzel söz ile konuşanlar ve yapılan atışmalar için, kullanılan bir sözdü (3, 107). Bu da, bilge ve hikmet ile bilgi sahibi kimselere göre, bir görüşme davranışıydı. XI. yüzyılda, yani Kaşgarlı Mahmud çağında *sav* sözü, henüz eski değerini kaybetmemişti. Bu söz o çağda da, *atasözü, örnek hikâye, kıssa, elçilik ve ün ile şöhret karşılığı* olarak söyleniyordu. Anadolu'da ise *sav* sözünün eski ve derin manası kaybolmuştur. Osmanlılarda da *sav, kıssa hikâye ve haber karşılığı* olarak kullanılıyordu. (Bk. TS). *Savcı* sözü de anlayışını, bu eski ve derin manadan alıyordu. Savcı, büyük memur ve bilge kişi demektir. Güzel konuşan ve söyleyen kişi, akıllı, bilgili ve ulu bir kişi idi. *Söz* ise, Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi, yalnızca söz ve *kelâm* karşılığı idi (3, 39).

7. HAKANIN BİLGELİK VE HİKMET DOLU EMRİ VE SÖZÜ : (*Sab, sav*) : Bilge Kağan Yazıtı'nda tıpkı, «bismillâh» gibi, söze şöyle başlanıyordu : *Tengriteg tengri yaratmış Türk Bilge Kagan sabı m...* : Bu besmeleden sonra «sabı m», yani «savım, sözüm» diyerek de, emir ile fermanında, ne söyleyeceğini belirtiyordu. Bu sözde ululuk ve büyük bir imparatorluğun inanış ve düşünceleri yer almıştır. Bundan sonra da şöyle deniyordu : *Sabımın tüketi eşidgil, katıgtı tingle!* Yukarıda da belirttiğimiz gibi buradaki *sab*, bilgelik dolu sözlerle bezenmiş, bir emir ve imparatorluk fermanıdır. Yukarıdaki sözün manası, şöyledir : *Sözlerimi (veya buyruğumu), tükeninceye (sonuna kadar) ıst! katı olarak, (dikkatle) dinle!* Bu buyruk veya fer-

manda, halk ile hakan dilinde ve anlayışında, fazla bir ayrılık görülüyordu. Bilge Kağan, zaman zaman da, halka soruyordu: *Bu sözümde yanlış, (veya gerçeğe aykırı bir söz) var mı? Yani, (Az, sabımın igid bargu?) (IG10)*. Bu sözlerden de anlaşılıyor ki, Türklerde idare demokratik, yani hakan ile halkın anlaşmasına dayanıyordu.

a). *İşit! Dinle! Bilin! Görerek bil!*: Bunlar, Türk kağanının halka buyruğunu bildirirken, halkı uyarma sözleriydi: «*Ne sözüm (sabım) varsa, bu yazıta (benggü taş'a) vurdum! Böylece görü bilin! Şimdiki Türk Milleti ve (Türk) beyleri! Siz yanılacak mısınız!*» (IG11). Böylece kağanın bilgelik ve hikmet dolu sözleri (sabı), bir buyruk olarak, ebedî, ölmez taş (bengü taş), yani yazıta da vurulmuş oluyordu: *Batı Göktürklerin soyuna (On Ok oğluna), Taciklere (Tat) kadar (herkes), bunu görü bilin!... Bunu görüp, böyle bilin!* (IG3). 732 yıllarında böyle bir dil, böyle bir anlatış ve böyle bir devlet yapısı, hiçbir milletin kültürü ile tarihinde yoktur! — «*Emri alma*» da, yine bizim bugünkü anlayışımızla, söyleniyordu. Bilge Kağan emrini, buyruğunu almayan, dinlemeyen millete, sık sık şöyle sesleniyordu: *Seni kalkındırmış (eğitmiş) olan Kağanının sözünü, buyruğunu (sabın) almadın!* (IG8). Bunun sebebini de, şöyle anlatıyordu: — *Ey Türk Milleti! Sen tok olacaksın! Sen aç isen, tokluk nedir diye düşünmez, (hatırlamazsın)! Yok bir kezlik doymuş isen, açlık nedir, düşünmezsin! Bunun için seni kalkındırmış (eğitmiş) olan kağanının sözünü (sabın) almadın!...* (IG8-9). Bu sözler, «*anaya sa*» biçiminde, bazı öğütlerdir. Bu anlayış, Selçuk ve ilk Osmanlı çağlarında da değişmemiştir. Bu fermanlar, yalnızca devletin idaresi için değil; halkın eğitilmesiyle de, yakından ilgilidir.

b). Çingiz Han devletinde ve mogolcada *üge* sözü, türkçede ki *sab* karşılığında kullanılıyordu. Bu sözün iki anlamı vardı: 1. Söz ve konuşma. 2. «Askerlikle ilgili

emirler» demekti (YCPS, 153). (Bk. Çin. n. 50). Bu deyiimi, hem Çingiz Han ve hem de generalleri kullanıyorlardır.

c). Türk sav ve sözlerinin, özleri ve türleri: Uygur çağında artık Göktürklerin *sab* ve sözü, *sav* olmuştur. Bununla birlikte Tonyukuk Yazıtı'nda, *casus (körüg) sabı* (T., 9); Göktürk yazılı Turfan elyazmasında ise, *babamın sözü (sabı)* (ThS, II, 90) gibi, rapor veya baba öğüdü sözler de, değer kazanıyordu. Beşbalık kağanının resmi bir haber (*sab*) ile kervan göndermemesi, bir suç sayılıyordu. Çin'in, Bilge Kağan'ın sözünü (*sabımı*) kırmayıp, san'atkârlar göndermesi gibi resmi ilişkilerde de, yine *sab* sözü kullanılıyordu. Çin'in Türkleri, *tatlı söz* (süçig *sab*) ile kandırması da, böyle anlaşılmalıdır. Çünkü, Çin İmparatorluğu'nun sözü, günlük bir söz olamazdı *Beg sözü (savı)*, *süzüg*, (*yani açık ve temiz*) *olur* (HT, 2103.) Kutadgu bilig'e göre ise, *beg sözü silig (temiz)* olurdu (527). Elçi ile haber göndermek de, bir devlet sözü ve *sav* idi (Ton., 34). Ancak kağanın iki komutanı, yani Şadları arasındaki sözleşme, yalnızca *sözleşme* ile anlatılıyordu (IID22). *Sözleşme*, aynı zamanda, bir *danışma* idi. Bundan dolayı danışma görüşmeleri için Uygur yazılarında, *sözleşü kengleşü* deniyordu (Suv., 631, 5) (Bk. Çin. n. 51). Selçuk ve Osmanlılardaki *kengeş meclisi* kuruluşunu hatırlayarak, böylece o, meclislerin, köklerine inebiliriz.

C. TALİH, NASİB VE KISMET

Yukarıda, kut ve kutluluk üzerinde durmuştuk. Şimdi ise, eski Türklerin *ülüg* dedikleri, «nasib ve kismet» konusuna gelmiş bulunuyoruz. Aslında *kut* da, Tanrı tarafından verilmiş bir nasib ve kismettir. Fakat *kut*, daha çok bir «kader» demekti. Fakat bu, başarı ve ululuğa doğru yönelmiş, bir kaderdi. Bir *iyi yazgı* idi. *Kötü yazgı*, ancak *kutsuz* veya kutunu kaybetmiş kimseler için mukadder idi. Bunun için İslâmiyete giren Türkler *kut*'u, arapça *cüdd* sözü ile karşılamışlardı. Mü-

tercüm Asım Efendi'ye göre *cüdd*, *Feyz-i İlâhi ki, baht, nasîb, şan ve tayin edilmiş (veya yazılmış) azâmet (ile ululuk-tur)*, idi. Asım Efendi, Kamus'unda böyle diyordu (I, 1093). Tanrı'nın cömertçe bağıışı ile yükselme ve ululaşma (*promotion*); büyüme ile gelişme (*progress, advancement*) demektir. Türkler *kut* ve *kutlu* sözlerini ayrıca arapça devlet ve *sâhib-i devlet*, yani *devletli* deyimleri ile karşılamışlardı. Bu konular üzerinde bundan önceki bölümümüzde geniş olarak durmuştuk. Ancak nasîb ve kismet karşılığı olarak eski Türklerin *ülüg* sözünü inceleyebilmek için, böyle bir giriş yapmamız gerekliydi.

1. *TÜRKLERDE, «NASÎB VE KISMET» İ KARŞILAYAN SÖZLER*: Eski Türklerin *ülüg* sözü ise, İslâmiyeti kabul eden Türkler tarafından arapça *nasîb* ile karşılanmıştı. (MK, I, 69, 14). Kaşgarlı Mahmud ile başlayan bu açıklama, Mısırlı Memlûkleri ile Osmanlılar'da devam etmişti. Osmanlılar buna, *kismet* ve *bahş* anlayışlarını da katmışlardı. *Ülüg* sözü, eski Türklerde ve Anadolu'daki *ülemek*, yani *pay etme ve bölme* kökünden geliyordu. Türk düşüncesinde, *ülemek* kökünden, başlıca iki söz türemiştir: 1. *Ülög*. 2. *Ülüş*. Aslında kök ve temel bakımından her iki söz de, *pay, hisse ve bölüm* demektir. Hatta Kaşgarlı Mahmud, *ülüş* sözünün sonundaki «ş» sesinin, aslında «k» olduğunu ileri sürüyor ve bunun, arapçada da bazı örneklerinin bulunduğunu da söylüyordu (MK, I, 62). Bu duruma göre başlangıçta *ülüş* yoktu ve yalnızca *ülög, ülük* vardı, denebilir. *Ülüş* sözü ise sonradan çıkmıştı. Fakat müslüman olmayan Uygurların eski yazılarında, *ülüş* sözü bol bol yazılmakta ve söylenmekte idi. Elbette ki, Kaşgarlı Mahmud'un da bildiği birşey vardı. Ancak *ülüg* sözü için kesin olarak «*nasîb*» karşılığını verdikten hemen sonra; *ülüş* sözünü ise daha geniş olarak, *halk (kavim) arasında bir şeyi bölme*'dir, demek yoluyla, açıklamada bulunmakta ve iki söz arasında, bir anlayış ayrılığı göstermekteydi (I, 60). Brockelmann ise indeksinde, her ikisine de *pay* (Teil) diyerek, bu anlayış inceliği üzerinde durmamıştı. (s. 236).

2. «ÜLEME VE ÜLEŞTİRME» İLE NASİB VE KISMETİN İLİŞKİLERİ: Ülüş sözünün, Göktürk yazıtlarında bulunmadığı da, bir gerçektir. Tonyukuk Yazıtı'nda, ordudan söz açılırken, *iki bölümü atlı idi (iki ülügi atlıg erti)*, denmekteydi. Halbuki Uygurlardan Osmanlılara kadar, bölüm veya pay için, her zaman, *ülüş* veya *ülü* denmişti. Orhun yazıtlarında ise *ülüğ*, yalnızca Tanrı tarafından verilmiş nasīb ve kismet karşılığı olarak söylenmişti. Kaşgarlı Mahmud'un derlediği eski bir Türk atasözünde ise : *Bilgi, kişiler arasında (kişi ara) üleştirilmiştir (ülüklig ol)*. Kaşgarlı Mahmud, buradaki bilgi sözünü, akıl olarak yorumluyordu (1, 511). Bu konuda iki örnek daha sunalım : *Tanrı'nın verdiğinden, bana da bir pay ayır (ülüş kıl)* (KB, 5103). *Ey okuyan (okıglı) ve anlayan, kendin de bir pay al (ülügi al)* (KB, 6496). Kutadgu Bilig, nasīb ve kismet karşılığı olarak, bazan *ülüğ* ile *payı*, yanyana söylüyordu. Bundan da anlaşılıyor ki *ülüğ*, bir *pa y* idi : *Doğrulukta buldu bu paylar, ülüğ* (KB, A, 53, 23). Görülüyor ki *pay*, yani bölüştürme işi, *Tanrı'nın* vergisi olan nasīb ile aynı değildi. Uygurların, çinceden türkçeye çevirdikleri yazılarda da, bunu görüyoruz. «Küçük parçalara ayırıp bölmeyi» Uygurlar, *ülüş* sözüyle tercüme etmişlerdir (Suv., 660, 10). (Bk. Çin. n. 52). *Devlet ve nasīb sahibi* anlayışını da «kut ülüglüğ» gibi türkçe sözlerle yorumlamışlardır. (Uig., I, 30). Bu iki dilli vesikalardan da anlaşılıyor ki Türkler, «Tanrı'nın verdiği nasīb ve kismete», *ülüğ* demişlerdi.

3. NASİBLİ, KISMETLİ VE KUTLU «MİLLET»: Uygurların, mani dini ile ilgili bir yazılarında, şöyle deniyordu : *Biz, nasīb ve kismetli (ülüglüğ) ve kutlu (kutlug) bir milletiz (Man. III, 292)*. Herhalde bu yazıda budun, yani millet olarak anılan kimseler, Uygurların mani dinine bağlı toplulukları idiler. Ancak hakan ile devlet de, Allah'ın verdiği şeyleri, töreyi kurarak, millete vermeliydiler : *Tanrı'ya (Bayat-ka) şimdi çok çok şükür kıl; töreyi de kılıp, düzenle ve (onları) millete üleş (, pay et)* (KB, 1686).

4. *NASİBLİ VE KISMETLİ «HAKAN»* : Yukarıda, Göktürk yazıtlarında, Bilge Kağan'ın başarıları ile hakan oluşunu, üç seye bağladığını görmüştük : 1. *Tanrı yarlıgadıği için!* 2. *Kutum var olduğu için!* 3. *Ülügüm, yani nasîb ve kismetim, talihim var olduğu için!* Bunun içindir ki burada, talih için de, ayrı bir hölüm koymuş bulunuyoruz. Yine eski Uygur yazılarından birinde, şöyle deniyordu : *Kutlu, ülüglü (nasîbli ve kismetli) İlig Han, bütün millete (buduna) iyi kılınç kılmağa...* (TT, II, A, 87). Zaten Türk devlet felsefesinde, halka iyi davranmayan bir hakanın, kutluluğu ile nasîbli ve kismetli oluşu, sona eriyordu. Bu Göktürk geleneği, budist Türklerin yazılarında da, devam etmişti. Hamilton'un yayınladığı, *İyi ve kötü prens* adlı türkçe budist hikâyede de şöyle deniyordu : *Tegin, (yani prens), kutu ve ülüğü için mücevherden yapılmış tahta (otruk-ka) değdiler, (erişebildiler)* (Ham., 40). Aynı eserin başka bir yerinde de bu, prens için, *kendinin kutu ülüğü için*, deniyordu. Görülüyor ki budist Uygurlar da, dil ve anlayış bakımından, Göktürklerden çok kopmamışlardı. Ancak budist Türklerde, «alplık» ve savaşçı olma gibi özler, ikinci derecede kalıyordu. Bunun için tegin, yani prens, savaşla değil; kut ve talihinin yardımıyla, «kazasız ve tehlikesiz (adasız tudasız) olarak», tahta çıkabiliyordu (A. esr. 25).

5. *«HERKESİN KADER VE MUKADDERATI, KENDİSİNDEDİR»* : Eski Türk düşüncesi kişilerin iradesine, büyük bir değer veriyordu. Göktürk yazıtlarının *yanılma* anlayışı da, bu düşünceyi destekler görünüyordu. Göktürkler. «ışvân ve başkaldırma» demiyorlardı. Bu, bir *yanılma* idi. Yanılma ise, akıl ve bilgisizlikle ilgiliydi. Az sonra belirteceğimiz gibi, talih ve kismet de, akıl ve bilgi ile yakından, bağlantılı görülmüştü. Göktürk yazılarıyla yazılmış, *Irk-Bitig* adlı eserde, *herkes kendi talih ve kismetiyile güçlüdür (erklig)*, deniyordu (ThS, II, 102). Bundan kurtuluş yoktur : *Talih ve kismetinin (zincirinden) kurtulmuş olsa bile (ülüğde ozmuş), kader yerine yine gelecektir!* (A. e., II, 61).

a). «TANRI'NIN «İNÂYETİ» İLE, KİŞİLERİN TALİHİ OLUŞUYORDU»: Türklerin, «talih, kısmet ve nasîb» konusundaki düşünceleri, mani ve buda dinlerini kabul etmiş oldukları çağlarda bile, hatta müslüman olduktan sonra da, pek fazla değişmemişti. Eski türkçe deyimler de, hemen hemen değişmeden, çağlar boyunca devam etmişlerdi. Bunun için Kutadgu Bilig, Türk düşüncesini İslâm düşüncesine uygulayabilmek için, zaman zaman, *İnâyet - ülüg* sözlerini, yanyana ve hep birlikte kullanmıştı: *Tanrı kime inâyet ülüg kıldıysa (o kişi) dileğine değdi, (erişti) ve inlü bir alp (atlıg külüg) oldu!* (KB, A, 69, 14). Eski Türk dilinde *Basut* ve *yülek*, *arka* ve *destek* demektir. Bunun için Kutadgu Bilig, Tanrı'nın «inâyet» ini, bir «arka ve destek» olarak görüyor ve bundan dolayı da zaman zaman, *Tanrı kime kılssa inâyet - basut*, sözlerini tekrarlıyordu (KB, B. 443, 5).

b). *TALİHLİ VE KISMETLİ AİLE*: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Tanrı herkesin kısmetini kendisine verirdi. Ancak bir Uygur yazısında, *Oğlun ve kişinin talihlidir (ülüg!üg)* deniyordu (TT, I, 154). Konu, ele daha geniş olarak alınıyordu.

c). «HELÂL YE TALİH VE KISMETİNİ YÜKSELT!» : Bu düşüncede Türklere, İslâmiyet ile birlikte girmiştir: *Helâl ye, helâlden talih ve kısmetini yükselt (kötürgil ülüg)* (KB, 5348). Başka bir yerde ise, *hakkı (akı) bol üleştir, talihini yükselt*, deniyordu (KB, 4556). Zaten bu satırlarda, İslâmiyet ile ilgili deyimler de görülüyordu. Ancak bu düşünceler, eski Türk inanışlarına da aykırı düşmüyorlardı.

6. «AKIL VE BİLGİ» KARŞISINDA, *TALİH VE KISMET*: İslâmiyetten önceki Türklerdeki *bilgi teorisi*, Çin bilgi teorisine, biraz benzer. İnsan bilgisini artırdıkça, *tükellig*, yani *kemalât*'a doğru, gelişir. Az sonra, bu konu üzerine geleceğiz. Kutadgu Bilig'e göre Tanrı, akıl (ukuş) verir. Böylece, *akıldan bulur er bin türlü talih (ülüg)* (KBA, 70, 19). Bir yerde de,

«Akılsız kişiler, talihsiz (ülüksüz) durur», deniyordu. Aslında bu, bizim anladığımız talih olmamalıydı. Akıllı, okuyan ve bilgili kişiler, bunlardan pay ve hisselerini alırlardı. Bu bakımdan, Radlof'un bunu böyle anlaması ve buradaki *ülüg* sözünü, «hisse pay» (Anteil) olarak yorumlaması, doğru görülebilir.

Can ile et - öz payları: Bu konuda Kutadgu Bilig şöyle diyordu : *Vücadumuzun (et-öz) payları (ülügi), boğazdan girer.* Radlof bunu, zenginlikle yorumluyordu. *Can payı (ülügi), doğru sözle kulaktan girer.* Radlof bunu ise, ruhla elde edilen paylar olarak yorumlamıştı (KB, A, 44, 10). Görülüyor ki konu Kutadgu Bilig'de çok daha genişlemektedir. Burada şu kadarına işaret etmek istiyoruz : *Et-öz* deyiimi ve anlayışı, Türklerin budizmle ilgili eserlerinin konu ve temasıydı. Bu anlayış, Türklerin Uygur edebiyatında, çok geniş bir yer tutuyordu.

D. ALPLIK VE ŞECAÂT

Alp ile alplık anlayışı, Türk toplulukları ile Türk devletlerinde, çok büyük bir yer tutmuştur. Ordu ve askerlik, bu anlayış ve inanış üzerine kurulmuştur. Devletin kuruluşu, devamı ile yükselişi de, yine bu anlayışa dayanırdı. Türk devletlerinin dayandığı tek güç, ordu ile alplık ve şecaâttır. Ancak Hunlar ile Göktürk devletinden beri, alplığa bir de *bilgelik* özü ve karakteri katılmıştır. Aslında yalnızca Türk devletlerinde değil; dünya tarihinde yer almış olan bütün devletlerde de, hükûmdarın şecaât ve savaşçılığı, en ön sırada yer almıştı. Ticaret ve ilim ile edebiyat hayatına atılan Uygur Türk topluluğunda ise, alplık ile şecaât, artık ikinci sıraya itilmişti. Buna rağmen Uygur yazılarında, yalnızca insanların değil; Tanrıların da alplığına ayrı bir değer verilmişti.

«*Alp*» sözünün manası: Alp olan kişi yalnızca bir savaş makinası değil; gelişmiş ve olgunlaşmış bir ruha da sahip olan, bir kişi demektir. Bunun için Göktürk yazıtları büyük

Türk kağanlarından söz açarken *Alp Kağan imiş! Bilge Kağan imiş!* Diye bu iki özü, yanyana tutuyorlardı. Gerek Göktürk yazıtlarında ve gerekse sonraki Türk vesikalarında, yalnızca *alp kağan* unvan ve tanıtmasına, rastlanmıyordu. Alp kişinin yanında ve içinde, daha birçok özlere olmalıydı. *Alp erenler* sözünde de, erenlerin ruh ve heyecan yapıları, alp sözünü tamamlıyordu. Kaşgarlı Mahmud. Türklerin *alp* sözünü, arapça *battal* sözüyle karşılıyordu. Bu sözün çoğulu da, *abdal* idi. Türklerin kahramanlık menkibelerinde *Battal Gazi* ile uç ordularında hizmet gören *abdal* ların kazandıkları değer de, bu anlayışın köklerine dayanıyordu. Daha sonraki Türk kaynakları, örnek olarak *Abu Hayyan* ise, *alp* sözünü, *el-şucâ* olarak manalandırıyordu (AH, 21). *Dede Korkut* kitabı, Türk alplarının süsledikleri bir eserdir. O s m a n l ı kitaplarında da alplık ve alp sözü çok geniş olarak yer alıyordu. Osmanlı sözlükleri alp sözünü, «şeci ve pehlivan» manalarıyla karşılıyorlardı. Çoğu yerde de buna, *bahadır* ile *yavuz*, karşılığını da veriyorlardı. Türkçe eserlerin çince karşılıklarını, ancak Uygurların Türk edebiyatı içinde bulabiliyoruz. Ancak Uygurlarda, alp sözünün kahramanlık anlayışı, ikinci dereceye düşmüştü. Alp sözü, çoğu zaman, «zor ve güç» karşılığında kullanılıyordu. (Bk. Çin. n. 53). Ayrıca, «büyük zahmet veya acı» karşılığında söylenen «*alp emgek*» sözünde de, zahmet ve acının büyüklüğü ile katılığı, alp sözüyle tanıtılıyordu (Suv., 633, 5). (Bk. Çin. n. 54). Harezmişahlar Türk kültür çevresinin bir hazinesi olan *Mukaddemet ül-Edeb*'de, *alp* sözü, *yiğit ve yiğitlik* ile karşılanıyor; *alplık kıldı* anlayışı da, yine böyle yorumlanıyordu (ME, 97b, 200a). *Hacı Bektaş Menakıbı*nda verilen şu tanıtmayı da, sunmadan geçemiyeceğiz: *Ulu-larının adına, Ay-Doğmuş Alp derler; bunlar O ğ u z A t a isimleridir. Alp demek O ğ u z dilince pehlivan, demektir* (TS, I, 111). Anlaşıldığına göre, alp sözü ve gerçek anlayışı, daha çok Göktürklerden Oğuzlara geliyordu. Doğu Türk kültür çevresinde ise, daha az görülüyordu. Alplar ile alplık, Ortaasya ve Kuzey Türk çevrelerinde, mitolojik bir örtüye bürünmüştü. Örnek ola-

rak hayvancı Kırgızlarda *alp*, *aşırı uzun*, *garip bir insan cinsi veya bir cin (géeant) idi*. Bazan da bahadır ve kahraman karşılığında söylenirdi. Onlarda, *eski çağlarda alplar çok olmuş, ancak kalpları (sahteleri) daha çokmuş*, gibi atasözleri de vardı (Yud., 30). Yine Kuzey Türk mitolojisinde ki, *Çoyın Alp* gibi mitoloji kahramanlarındaki bu öz, bir adlandırmadan öteye gidemiyordu (Pb, 4, 86/112). Asıl gerçek alplar, Osmanlı'da ve Batı Türk kültür çevresinde görülen, alplar idiler.

1. «*ALP, ORDU İLE SAVAŞTA; BİLGE İSE, MECLİSTE*» : Bu çok derin ve güzel atasözü, XI. yüzyılda, Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenmiş ve verilmişti. Ancak ondan çok önce-leri de, herhalde bu güzel Türk atasözü, Türkler arasında söyleniyordu. Ancak Türk hakanı, hem ordu ile savaşta ve hem de meclislerdeki sohbetlerde, herkesin üstünde olmalıydı. Türk devlet teorisi, hakanlardan bu üstünlükleri istiyordu. Yine aynı yazarın verdiği diğer bir Türk atasözünde, şöyle deniyordu : *Alplar, yiğitler düşman karşısında; alçaklar da savaşta*, belli olur (MK, 3, 406). Alçakların karşısına bir yiğit çıkarmağa gerek yoktu. Savaşın gürültüsü ile panik onlara yeterdi. Ancak herkesin de haddini bilmesi gerekti : *Alplar ile vuruşma! Begler ile duruşma!* (MK, I, 101).

Alpımız denmekle o yiğit, bir topluluğa, mal edilmiş olunuyordu. *Dede Korkut* kitabında, böyle alpları, çok görmekteyiz : *Kırış günü önden tepen, Ulaş oğlu Salur Kazan* (DK, 231, 13). *Gavga günü önden tepen alpumuz kim?* (DK, 268, 12). Gerçi bir orduda, pek çok alplar ile yiğitler vardı. Ancak önde giden ve orduya öncülük edip, düşmana girenler ise, başka idiler. Bazan da kendi oğlunu öğmek için, *Alpım Uruz, arslanım oğul*, deniyordu (DK, 289, 7). Bu da *Alp Arslan* deyiminin günlük konuşmadaki bir örneğiydi.

«*Alplar Baş*» Önden tepen yiğitlere, Kazan Beg'e, *Alplar başı* tanıtması da veriliyordu : 1. *İtini avlatmayan, kedisini*

(çetüğünü) mavlatmayan, alplar başı Kazan (DK, 127, 3); 2. Tepegöz, alplar başı Kazan'a zarb urdı, dünya başına dar oldu (DK, 218, 7). Yalnız Türklerin değil, «Düşmanın alpı» da vardı. Tonyukuk Yazıtı'nda düşmanın gelişinden söz açılırken, *gelmiş, alp idi*, deniyordu (Ton. 38). Çok eski bir Türk şiirinde ise, bir Türk yiğidinden söz açılırken, *Düşmanın alpını kırarak boğdu*, diye kırmak ve boğmak gibi savaş deyimleri kullanılarak, bir giriş yapılıyordu (MK, 3, 406).

2. ALPLARI, ÖZLERİNE GÖRE TANITMA VE AD VERME : I) «İyi alp» : Dede Korkut kitabında bir yiğitten söz açılırken şöyle deniyordu : *Uşun Koca'nın küçük oğlu Segrek, eyü, bahadır, alp, delü yiğit kopdı* (DK, 256, 7). «İyi yiğit» tanıtmasını, budist Uygur Türklerinin yazılarında da görüyoruz. Bir klavuz, daha doğrusu yol gösteren bir din adamı, (yerçi) için, şöyle deniyordu : *İyi (edgü) Alp Yerçi* (Ham., 38, 8.) - II). «Bilge ve alp» : Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *alp* ile *bilgelik*, Göktürklerden beri, birbirinden ayrılmayan iki öz idiler. Göktürk yazılarıyla yazılmış, *Küli Çur Yazıtı* içinde, şöyle deniyordu : *Küli Çur... Bilge ve çab (ün) eşi idi. Alpı, bükesi idi* (KÇ, 17). Burada alplık bir tanıtma değil; Küli Çur'un, ta kendisidir. *Büke, pehlivan* demektir. Bu bakımdan Osmanlı kaynakları da, güçlendirilmiş oluyordu. Çünkü onlar, alp sözünün, «pehlivan» karşılığı olarak söylendiğini, yazıyorlardı.

ALP-ERDEM : Alp-Bilge gibi, bir fâzilet özünü, kendisinde toplayan, bir Türk unvanıdır. Çoğu zaman bir unvan olarak değil de; bir tanıtma ve özlük olarak görülür. «ALP OZAN» deyişini ilk kez, Dede Korkut kitabında görüyoruz : Dede Korkut söyledikten sonra, *menden sonra alp ozanlar söylesün* demişti (DK, 169, 11). Dede Korkut niçin böyle demişti? Veya kimlere *alp ozan* deniyordu? Bunları bilemiyoruz.

ERKLİĞ TÜRKLÜĞ ALP : Bu tanıtma, yalnızca Uygurların Altun Yaruk adlı kitabında, rastlıyoruz (Suv., 455). *Erklig Türklüg* çok üstün bir güce sahip olma veya bu güce, sahip olan

kimse, demektir, *Türk* sözünün manasını da, bu eş manalı deyimlere bakarak, öğrenebiliyoruz. *ALP ADI*: Alplık unvanını veya alp adını alabilmiş olma da, büyük bir üstünlük sayılıyordu. Bu, alplık gösteren kişiye, sonradan verilmiş, *Gâzi* unvanı gibi, bir ad ve unvan olarak görülüyordu. Uygur yazılarındaki, *Erklig Türklüg adım* da, böyle bir unvan idi. *Alp adım* deyimi, Kutadgu Bilig’de daha çok görülüyordu. Bu kaynakta, *alp adı ile alçak gönül*, yanyana getiriliyordu: *Alp adı var ise, ona ver gümüş; kılıç vursun, açsın (sana) kendler ile uluş (iller)* (KB, 5519). Buradaki ad, *ün* demektir. Ayrıca, başı boş bir alptan da, söz açılmıyordu. Kendler ile iller alabilecek bir kumandan, söz konusu idi.

ALP YÜREK: Bu tanıtmaya da, Kutadgu Bilig’de çok rastlanır. Gerçek bir alptan söz açılırken, şöyle anlatılıyordu: *Akıllı, bilgili, yiğit (tonga), alp yürek* (KB, 36). Alp yürek, o bahadırın sahip olduğu bir öz idi. Uygur yazılarında, bir *Hakan Beg*’den söz açılırken, onun da *Alp Katıg Yürek* özünden, söz açılıyordu. (Uig. 4, 162). Buna, *katı* sözü de katılarak, alplık özü, daha da güçlendirilmiş olunuyordu.

ALP ER: Bu söyleyiş bir unvan olarak da görülür. *Alp Er Tonga* gibi, Türklerin büyük ve mitolojik kahramanlarının, adında olduğu gibi. Aslında Türklerin de, düşmanların da; ordularında bulunan erlerin hepsi de, *alp erler* idiler. Eski Türkler, düşmanlarını onurlandırmakla, kendilerini de onurlamış oluyorlardı. Göktürk yazılarıyla yazılmış Turfan elyazmasında, *Alp Er Oğlu savaşa, (veya orduya, süke) gitmiş*, deniyordu (ThT, II, 84). Buradaki *Alp Er Oğlu*, herhalde bir unvan değil de; bir tanıtmaya olsa gerekti. Bilge Kağan Yazıtı’nda düşman askeri için, *alp erlerini öldürüp, balbal yapıp diktim*, deniyordu. Böylece, düşman askeri için de, alp er tanıtması yapılıyordu. «Alp er» tanıtması, Uygur yazılarında da çok geçiyordu (Suv. 395, 8). Kutadgu Bilig’de de bu deyişe, sık rastlanıyordu. (KB, 691).

AĞI KUŞLU ALPLAR, sözü ile tanıtmasına, yalnızca *Dede Korkut* kitabında rastlıyoruz : *Ağ boz atlar koşturur (çapdurur) alplar gördüm. Ağ kuşlu alpları, yanıma saldım* (DK, 206, 10). Anlaşıldığına göre Oğuz beyleri ile alplarının, elbiselerinin yanlarında veya önlerinde bir kuş resmi vardı. Bilindiği üzere Oğuz boylarının, her birinin, *ongun* denilen birer kuşu vardı. Kesin olmamakla beraber, bu da bir yorum yolu olabilir.

Öz adlar içinde de *alp* sözü, yaygın olarak yer almıştır. Çoğu, Göktürk ve Uygur kaynaklarında yer alan bu öz adlardan, birkaçını örnek olarak sunalım : *Alp Kutlug, Alp Salçı, Alp Tarkan, Alp Toğrı, Alp Turmuş, Alp Tutuk, Alp Urungu, Alp Süngüş (?)*, *Kür Alp*... Kaşgarlı Mahmud'un eserinde de, şunlar geçiyordu : *Alp Aya, Alp Er Tongga* veya *Tongga Alp, Alp Tegin*.

3. **ALPAGU VE ALPAGUT'LAR** : Alp ile Alpagut arasında, ne gibi kesin bir ayrılık bulunduğu, henüz kesin olarak açıklanamamıştır. Bu Göktürk yazıtlarındaki *Şadapıt* gibi, alp sözünün bir çoğul şekli de olabilirdi. Kaşgarlı Mahmud'a göre *alpagut*, «tek başına düşmana saldıran ve hiçbir yandan yakalanamıyan bir kişi», demektir (I, 144). Ancak Brockelmann metni daha iyi yorumluyor ve «önden hücum eden yiğit», (Vorkämpfer), diye açıklıyordu (Index, s. 7). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Dede Korkut* kitabında da, *önden tepen alpumuz*, gibi sözler geçiyordu (DK, 268, 12). Göktürk yazıtlarında, *alpagut* sözü yoktur. Yalnızca, *alpagu* vardır. Bunu da düşman erleri için söylüyorlardı : *Tonga Tegin'in yoğunda, (yani cenaze töreninde), Tongra (boyunun) alpagu'larını, öldürdük* (IK7). Thomsen de, bunu son yorumunda açıklayamıyor ve «alpagu'ları» de-yip, geçiyordu (s. 155). Bir de, Göktürk yazılarıyla yazılmış Yenisey'deki, Kara Yüz Yazıtı'nda, *alpagu* sözü görülüyordu : *Böyle çok (ançag)... alpagu* (HNO, 3, 193). Yazıtın söyleyişine göre, bunlar da düşman askeri idiler. Uygurların budist yazılarında ise, alp ile alpagut, ayrı unvanlarmış gibi görülüyordu : *Hanın*,

alpı, alpagutı, inançı, tayançı... atlanıp gittiler (Uig., III, 62). Buradaki, İnanç ve Tayanç'lar, hanın vezirleri veya yakınları idiler. Başka budist bir kitapta da, beyleri ve alp alpagut erenleri gönderdim, deniyordu (Suv., 636, 11). Bu vesikadan da anlaşılıyor ki alp alpağutlar, beyler değil; askerler, erenler idiler. Burada, birleşik ve tek bir deyim olarak görülüyordu. Ancak Uygur yazılarında, bu konuda, bir birlik yoktur. Başka bir yazıda da, şöyle deniyordu: Baranas kentinin ulu, yaşlı (karı) ünlülerinin (adlılarının), buyruk, (yani vezirlerinin), alpağutlarının... (Uig. III, 65). Burada ise alpagut, yalnızca yiğitler olarak görülüyordu.

DÜŞMAN ASKERİ OLARAK «ALPAĞUT», Kaşgarlı Mahmud'un derlediği, eski Türk şiirlerinde de, görülüyordu: Onun yiğitlerini (alpagutın) çevir! (MK, 3, 422). Kaşgarlı Mahmud, onun alpagutı sözünü, yalnızca onun yiğitleri diyerek, yorumluyordu. Başka bir yerde, Yabaku oymağının beyi Budraç veya Buzraç'ın erlerinden söz açılırken, yiğitlerini (alpagutın) ayırdı mısraında da; alpagutı, «yiğitleri» olarak yorumluyordu (1, 144). Anlaşıldığına göre, «alp alpagut», birleşik bir söz; alpagut ise, alpin 'bir çoğulu (?) olabilirdi.

E. DEVLET VE BİLGİ

Türkler, bütün çağlarda bilgiye, büyük bir değer vermişlerdi. Bundan dolayı eski Türk edebiyatı, bilgi ile ilgili sözlerle doludur. Ancak ortada bir gerçek vardır: Örnek olarak *Konfüçyüs*'ün bilgi teorilerine bakarak, «Türk devlet teorisi» içinde, bunları aramak doğru değildir. Türk devletlerinde, idare edenler de; edilenler de, günlük hayatın işleri içine dalmış, kimselerdir. Savaş ile devlet idaresi, asâyiş, onların başlıca iş ve düşünceleridir. Yukarıda verdiğimiz bir vesikada da görüldüğü gibi Hunların, çeşitli devlet protokolleri, seremonileri, törenleri ile uğraşmağa vakitleri yoktu. Onların bilgileri daha çok tecrübeye, aile ve devlet geleneklerine, töreler ile örf hu-

kukuna, halk edebiyatı ile atasözlerine dayanırdı. Dede Korkut kitabı yalnız bir hikâye değil; ahlâk, edeb, töre öğreten bir hazine gibidir. Bununla beraber Türklerde, bilgi teorisinin yok olduğu da, söylenemezdi. Göktürk yazıtları, sayısız Uygur edebiyatı, Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud'un eseri gibi, hiçbir milletin sahip olamadığı böyle geniş bir yazı dilinin, elbette ki bir bilgi teorisi de vardı. Bizim buradaki konumuz, devlettir. Bu nedenle biz yalnızca devlet ile bilgi arasındaki ilişkiler üzerinde duracağız.

1. *TÜRKLERE GÖRE, «BİLGİLİ VE BİLGİSİZ KİŞİ»* : Göktürk yazıtları, kişilerin bilgili veya bilgisiz olmalarından, söz açmıyorlardı. Yazıtlar, daha çok Türk topluluklarının bilgili veya bilgisiz, yahut da «bilmedikleri» üzerinde duruyorlardı: (*Türgeş Kağanı*), *bilmediği için (bilmedükin için)!* *Bize karşı yanıldığı, suç işlediği (yazındukın için)!* *Kağanı öldü, buyruğu (büyük memur veya vezirleri) yine öldü! (Onların) On Ok milleti, çok zahmet (emgek) gördü! (IID 16).* Bu sözlerden anlaşılıyor ki, Türgeş kağanı Göktürklerle başkaldırmıştı. Bunun sonucu olarak, kendisi ile çevresi hayatlarını kaybetmiş ve kavmi de, büyük zahmetler ile acılar çekmişti. Bütün bunlar, «bilmediği için», başlarına gelmişti. Çünkü yanılmıştı. Burada, *bilmemek, bilgisizlik ile yanılmak* anlayışları, yanyana görülüyor ve yanyana kullanılıyordu. Zaten Göktürk yazıtlarında *başkaldırmak*, yalnızca *yanılmak* sözüyle karışanıyordu. Belki de bu, hakana bağlanmama ve Tanrı'nın yolunu izlememe veya bilmeme gibi, bir anlayışla yorumlanıyordu. Belki de buradaki bilme, *Tanrı ve devlet yolunu bilme* idi. Yine Göktürk yazıtları, Türk milletinin yanlış hareketlerinden söz açarlarken de şöyle diyorlardı: *Kanın su gibi aktı, kemiklerin dağ gibi (yığılıp), yattı; beyliğe lâayk oğlun kul oldu, temiz kızların cârîye oldu, bilmediğin (b i l m e d ü k) için! kötülüğün için, Amcam kağan öldü! (ID24).* Görülüyor ki burada da, devlete bağlı kalmama, bir 'bilgisizlik olarak gösteriliyordu.

Bilge Kağan Yazıtı'nda bu söz, *bilmediükügin için*, diye yazılıyordu (IID 20).

Bilgi bilmez kişi: Devlete bağlılığın, ne olduğunu bilmeyen kişi olsa gerektir: (*Çin Türkleri armağanlarla kandırıp, yakınına çekmek istiyormuş*): *Bilig bilmez kişi*, (*Çin'in bu sözlerine kanıp*), *alıp*, (*Çin'in*) *yakınına varıp*, (*böylece*) *çok kişi öldü!* (IG7). Yazıtlar burada, yine tek bir kişiden söz açmıyorlardı. Çin'e giden Türk kitlelerinin hepsini birden, *bilig bilmez kişi* olarak anıyorlardı.

BİLGİSİZ KAGAN da Türklerde söz konusu idi: *Küçük kardeş, büyük kardeşi gibi kılınıp yaratılmadı! Oğlu babası gibi yaratılmadı! (Bunun için) bilgisiz (biligsiz) Kagan olmuş! Kötü Kağan olmuş! ... Buyruğu (yani veziri veya büyük memurları da), yine bilgisiz (biligsiz) imişler!* (ID5). Görülüyor ki Türklerde bilgi daha çok, «Tanrı vergisi» olarak görülüyordu. Babası bilgili; ancak oğlu babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz oluyordu.

YARATILIŞA BAĞLI BİLGİ, doğuşa bağlı akıl, yalnızca Göktürklerde değil; XI. Yüzyıldaki Türklerde de, devam ediyordu. Herşeyi veren ve geliştiren, Tanrı'dır! Ancak burada önemli bir noktaya, dikkat etmek gereklidir. Kaşgarlı Mahmud, çoğu zaman *bilig* sözünü «akıl» ile yorumluyordu. — *irâde ve bilgi*: *Özü bilgisiz olan, ıers davranışını (kılınçın) bilmez* (TT, VI, 15). Bu Uygur görüşü de, irâde ile bilgiyi, ilgili görüyordu. İslâmiyetle birlikte, *Bilgisiz kişi ibâdet (tapug) kılrsa, sevâp (muyan) bulmaz*, anlayışı giriyordu (KB, 186, 14). Yügneki ise, *Bilgili ile bilgisiz, nasıl deng olur*, diye soruyordu (Yüg., B, 87). XI. yüzyılda bilgi, artık herşeyin üzerine çıkmıştı.

2. «*ULULUKDA, BİLGİYE BAĞLI İDİ*»: Göktürklerde de ululuk, devlet ve ikbâli ile bilgiye ve bilgeliğe bağlı idi. Şimdi de, Uygurlarda bilgi üzerine söylenmiş, ünlü bir şiiri sunalım: *Bilig biling ya begim, bilig sanga eş bolur; bilig bilgen ol erke (ere) bir gün devlet tuş bolur! biliglig er belinge (beline), taş*

kurşansa (kuşansa) kaş bolur (olur), biligsizning yanına, al-tun koysa(n) taş bolur! (Bang-Rachmati, lieder, s. 134). Yukarıdaki eski Türk şiirinin manası, o kadar açıktır ki, yaptığımız küçük açıklamalar ile, bunu herkesin anlayabileceğini umuyoruz. Şimdi de Kutadgu Bilig'den bir örnek verelim: Bilgisiz büyük olsa bile devlet ile; bilgili daha büyüktür, şan (kü), şöhrat (çav) ve ad ile! (KB, A, 83, 5).

DANIŞMALI BİLGİ, Türklerde ayrı bir değer taşıyordu. Yukarıda kurultay ile ilgili bölümümüz içinde de, bu konu üzerinde durmuştuk. XI. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk şiirinde ise, şöyle deniyordu: *Kengeşlig (danışmalı) bilgi artar; danışmasız bilgi ise, eskir (MK, I, 197), 4). Brockelmann bu Türk atasözünün üzerinde, daha derin olarak durmuştur (Sprichwörter, Nr, 76, 80). Bilgili ve akıllı insanları izleyip, onları aramak gereklidir. Bunun için, bilgini, hikmetini izleyip aradım; akıl ve zekânı ise seçtim*, diye yine eski bir Türk atasözü, böyle diyordu (MK, III, 173, 16). Brockelmann, bu bilgi sözlerinin içinde, «hikmet ile bilgelik» de arıyordu (AM II, 39, 401). Bunda, haklı da olabilirlerdi. Çünkü Topkapı Sarayı Oğuz destanında, *Dede Korkut bilikli, yedi bilisin verdi*, deniyordu (20/21).

3. *OĞUZLARDA «BİLGİ» VE BİLGELİK*, Yukarıdaki *Dede Korkut bilikli ve yedi bilisi*, sözleri üzerinde durmak gereklidir. Bilgelik ile ilgili konumuza da, sonra geleceğiz. Ancak Dede Korkut için, *yedi bilisin versin* denmesiyle ilgili, Uygurlardan bir paralel örnek sunmadan da, geçemeyeceğiz: Uygurların tıp metinlerinde de, *Yedi biligin yarmış gerek*, deniyordu (Rah., Tıp, II, 3, 4). Bunun üzerinde daha fazla duramayacağız.

4. *DEVLETLİK VE HAKANLIK BİLGİSİ*, Dede Korkut'un bu denli *bilikli* oluşunda yatıyordu. Nitekim Topkapı Sarayı'ndaki Oğuz destanı, bundan sonra da şöyle diyordu: *Yardımcın Allah, Yalavacın Muhammed olsun! Dede Korkut*

bilikli, yedi bilüsün versin! Emir Süleyman Uğurlu, yedi uğurun versün! Salur Kazan Saadetli, yedi saadetün versün! Bayındır Han Devletli, yedi devletin versün! (20-21). Buradaki devletli ve saadetli deyimleri, Göktürk yazıtlarındaki, *kut ve kutluluk* karşılığıdır. *Bilikli* ise, *bilgelik* anlayışını karşılamış olsa gerektir. Nitekim XI. yüzyıla ait eski bir Türk atasözü de şöyle diyordu: *Kut (yani devlet ve saadet) belgüsi, (yani işaret ve nişanı), bilgidir (MK, I, 358, 4).* Brockelmann da, buradaki kut sözünü, Göktürk yazıtlarına uygun olarak, «devlet ve saâdet» (Glück) olarak yorumluyordu (Spr., Nr. 128). Yine XI. yüzyıl atasözlerinden birinde, *yolda işaret (ula) olsa yol azmaz, kaybolmaz; bilgi olsa söz yanlış olmaz,* deniyordu (MK, I, 92). Az konuşmak; ancak doğru konuşmak, Türklerin belirli bir karakteridir. «Erdem başı dildir». Bunun içindir ki eski Uygur Türkleri öğrenirken, *Bilinmek duyunmak* ile *ökünmek bilinmek*, yani pişman olup, yanlışını bilme sözlerine, kendi kitaplarında, büyük bir yer vermişlerdi (Suv., 292, 22).

5. TÜRKLERDE BİLGİ ÇEŞİTLERİ: Pek çoktur. Bunların hepsinden, burada söz açmak için, ne konumuz uygun ve ne de yerimiz yeterlidir. Ancak, bunların birkaçının, adını bile sunmuş olmamız, okuyucularımıza bir fikir vermiş olacaktır:

1. *Bilge bilig:* Bilgelere göre bilgi. 2. *Et-öz bilig:* «Can» ve vücudumuz ile ilgili bilgi. Bu, maddemiz ile ilgili bir bilgidir. Ruh dünyasıyla, bir ilişkisi yoktur. 3. *Köngül biliğ:* «Gönül» bilgisi. 4. *Köz bilig:* «Göz» bilgisi. Gözle alınan bilgi. 5. *Öd bilig:* Öğütle elde edilen bilgi. XI. yüzyılda derlenmiş bir atasözünde de, oğluna öğüt al, bilgisizliğini gider», deniyordu (MK, I, 221). 6. *Til bilig:* «Dil» bilgisi. Bu da, sözle ilgili bir, budist deyimdir (TT, VI, 398). 7. *Doğmaz batmaz bilgi:* Bu da budist Türklerin, ana bilgileri ile ilgili, bir deyimdir. (TT, VI, 127). 8. *Tuymak bilig:* «Duyma» bilgisi, budizme, erişme olgunluk, aydınlanma, (*bodhi*) bilgisidir (TT, V, A, 49). Bu birkaç örnek de gösteriyor ki eski Türkler, bilgi teorisinde, epey bir rol almışlardı.

6. *DEVLET İÇİNDE «KÖTÜ BİLGİ» YAYMA VE «KÖTÜ BİLGİ»*: Göktürk yazıtlarında bilgi, devlete ve millete bağlılığı bilme, devlet ile düzen ve asâyiş hakkında, bilgi sahibi olmaktır. Bu bir çeşit, sosyal veya içtimaî olma veya olabilme, bilgisiydi. Hakan ile vezirlerin de bilgili olmaları, devlet ile milletin idaresiyle, ilgili bir iş olarak görülmüştü. «Kötü bilgi» ise, devlet ile milletin, düzen ve birliğini bozan, bir bilgidir. Göktürk yazıtları şöyle diyordu: (*Çin Türk milletini*) *yakınına kondurduktan sonra, kötü bilgiyi (ayığ veya anyığ bilig), yayar imiş* (IG 5). Çin böylece Türk milletini, kendi devletine karşı, kışkırtıyormuş. Türkleri, kendi devletinden ayırdıktan sonra da, Türkleri yok etmeye doğru gidiyormuş. Başka bir yerde de, *Türk milleti bölünsün, parçalansın (ülesikig) (diye), kötü kişi (ayığ kişi), böyle kışkırtır imiş*, deniyordu (IG/7). Burada, «kötü bilgi» ile «kötü kişi», aynı söz tanıtımlarıyla, yanyana görülyorlardı.

Bu konunun derinliğine inebilmek için, eski türkçedeki, *anyığ*, yani kötü sözünü, tanımamız gereklidir. Göktürk yazılı A. Stein elyazmasında, *ayığ yablak* sözleri, yanyana geçiyordu (ThS, II, 55). *Yablak* veya *yavlak* da, türkçede kötü demektir. Bang, bu eş mana ile, *anyığ* sözünün derinliklerine inmek istemişti. (Muséon, 38, 36). XI. yüzyılda bu sözün manası hafiflemiş ne iyi ve ne de kötü karşılığında kullanılmağa başlanmıştı (MK, I, 84). *Ayığ yavuz* sözü ise, artık büsbütün korkunç bir şey karşılığında söyleniyordu (Uig., III, 42). Bu söz Uygur yazılarında bazan, *amg* şeklinde de yazılıyor; *korku ve korkunç* sözleri ve anlayışlarıyla, birikte geçiyordu (Man., I, 6, 9). Thomsen ise, «kötü kişi»yi, *soyu bozulmuş (entartung)*, diye yorumluyordu. çince karşılıkları bulunan Altun Yaruk'ta ise, *ayığ köngül* sözü çince, «kötülükle dolu gönül», diye yorumlanıyordu (Suv., 655, 19). (Bk. Çin. n. 55). Yine eski türkçe yazılarda bu sözün ters karşılığı ise, *iyi (edgü)* olarak geçiyordu.

Bu sözlerden bir sonuç çıkarırsak, «*kötü kişiler Türk milletini Türk devletinden ayırmak için, kötü bilgiler yayıyorlardı*». Herhalde bunlar, yalnızca Çinliler değillerdi. Bunun için Thomsen bunları, «soysuz veya bozulmuş kişiler» olarak, yorumlamağa doğru gidiyordu. Yine Göktürk yazıtlarında, şöyle deniyordu: *Türk Kağanı Ötüken Ormanında oturursa, o zaman bozulma (ayıg), devlet içinde de bun, sıkıntı olmayacaktır (IG 5)*. Buna göre, devleti bozan bilgi, fitne anlayışı da ortaya çıkmaktadır. Kötü sözünü, madde için ayrı; devlet için ise, ayrı düşünmek gerekiyordu.

7. BİLGİYİ ÖĞRENME VE ÖĞRETME: Bizim buradaki konumuz, bilgi ile bilgi teorilerini devletten soyulmuş olarak incelemek değildir. *Erdem*, yani *fâzilet*, devlet idaresinde başta gelen prensiplerden biridir. *Eskiden bilgi dağı gibi, Erdem Beyleri vardı, çok öğütler söylediler...* (MK, I, 89). Brockelmann'ında açıkladığı gibi, buradaki *Erdem*, *Fâzilet Beyi*, bir hakandır (AM, II, 42, 10). Bilgi ise, bilgelikte, dağı gibi yığılmıştır. *Eğer sen boyda, (yani halk içinde), ulu bir bilge isen; bilgini herkese dağıt böl (üle)!* (MK, I, 52, 4). Burada «boyda» denmesi de, üzerinde durulacak bir noktadır (Krşl. AM, II, 40, 4). Harezmşahlar Türk kültür çevresinde de, bilen kişi, bir *bilür kişi* idi (ME, 235a). Eski Türkler öğretmeyi yalnızca bildirmekle yetinmiyorlardı. *Bildirmek - tanıtmak, bildirmek - akla sokmak (okturmak), öğretmek - teşvik etmek (boşgurmak) - bildirmek*, gibi anlayışlarıyla öğretiyor ve yapıyorlardı (Suv. 389, 4; 298, 6; USp, 90, 8). *Bilgili, hikmet sahiblerinin (Bögülerin) sözünü dinle!* Bu da, İslâmiyetin çevresine girmiş; ancak İslâmiyetle hiçbir ilgisi bulunmayan «*böğü*», yani filozof ve sihirbaz gibi, çok eski bir şamanist Türk sözünü kullanıyordu (KB, A, 210, 7). Görülüyor ki Türkler, Müslüman da olsalar, köklerinden ayrılmıyorlardı.

F. BİLGE VE BİLGELİK

Türklerde *alplık* ile *bilgelik*, hakanların vazgeçilmez ve en başta gelen, iki özü idi. Çin'de de bilge ve bilgelik, Çin ümparatorunun bir özelliğidir. Ancak en başta gelen bir yanı değildir. *Erdem*, yani fâzilet Çin'de çok daha önde geliyordu. Ancak Göktürk yazıtlarında erdem sözü, hemen hemen hiçbir yer almıyordu. Çin'de bilgi, ahlâk kavramı ve kanunlarla ilgiliydi. Bilgi, Çin imparatoruna halk kitlelerini, kendinde tutabilmek için, gerekli ve yararlı idi. Ancak halk, bu bilgilerin derinliğine girip, anlayamazdı (O. Franke, Geschichte, I, s.121). Türklerde ise bilgelik, devlet bayrağının üzerinde duran, bir sembol gibidir. Bilgi de, halkın bilmediği veya anlayamadığı bir şey değildi. Göktürk yazıtları, ancak halk başını alıp gittiği zaman onlara, *bilig bilmez kişi* veya *bilmedükin üçün*, diyordu.

«Bilge» sözünün manası: Bir sözün gerçek karşılığını anlayabilmek için, iki dille yazılmış kaynaklara başvurmak, en doğru yoldur. Kaşgarlı Mahmud *bilge* sözünü, arapça *âlim*, *hâkim* ve *âkil* sözleriyle karşılıyordu (MK, I, 11). Batı ve Mısır türkçesi sözlüklerinden Abu Hayyan ise yalnızca *âlim* olarak, yorumluyordu (s. 30). Çin'de ise, *bilge* ile *bilgelik* (*Weise, Weisheit*) anlayışının, Çin felsefesinde ayrı bir yeri vardı. Ancak Büyük Hun İmparatorluğu ile Mete'nin devlet teşkilâtında da devlet, *Sol Bilge ve Sağ Bilge* prenslikleri diye, ikili bir düzene sahipti. (Bk. Çin. n. 56). Bu düzen, Göktürk devletinde de devam etmişti. Bilge Kağan henüz kağan olmadan önce, *Sol Bilge Beyi* veya prensi olarak vazife görüyordu. O kağan olunca, yerine küçük kardeşi Kül Tegin geçti. Ancak Mete'nin devletinde Sol Bilge Prensi veliaht idi ve hakandan sonra geliyordu. Türklerde, hakanın bilge olması, vazgeçilmez bir prensip idi. Bunun için İşbara Kağan, seçim kurultayında, *dört kağanın oğullarından en bilgesi olduğu için, kağan olarak tahta çıkartılmıştı* (SS, 84,2a; LMT, 44). Görülüyor ki Hunlardaki bu gelenek, Göktürklerde de —hiç olmazsa teori

olarak — değişmemişti. Uygur Türk kültür çevresinde «*bilgelik*» (*weisheit, wisdom*) anlayışı, yine değişmemiş ve devam etmemişti. Ancak Hun çağındaki çince «*hsien*» işaretinin yerini, Uygurlarda «*chih*» işareti almıştı. (Bk. Çin. n. 57). Hun ve Göktürk çağındaki çince «*hsien*» işareti, çok daha derin ve Çin devlet felsefesinde yeri olan, bir işaretti. Uygur çağındaki mana ve karşılıkları ise, günlük hayata ve edebiyat diline dönüşmüştü. Bu durumu, *Altun Yaruk* ile çince metnini karşılaştırdığımız zaman, açık olarak görebiliriz (Suv., 616: 660, 4...). Ancak denebilir ki *Altun Yaruk*, konfüçyanist bir felsefe değil; budist bir eserdir ve terminolojisi de, budisttir. Bu görüş doğrudur. Ancak türkçe-çince eserlerde, *bilge* sözü, *başkan*, *hoca* gibi anlayışlarla da, karşılanıyordu. Örnek olarak, *Bilge töreci* (*Bilge Törüçi*), budist Türk edebiyatında, *bilgelik kanununu bildiren*, bir kimse demektir (Uig., II, 19). (Bk. Çin. n. 58). Aslında bu söz, *yargıç* demektir. Ancak burada, hoca ve üstad karşılığıyla söylenmiştir. Bu çünkü, bir budist edebiyatıdır. Yargıç yoktur. Buda dininde *nomçı*, «vaız» demektir. «*Nomçı Bilge* ise, «vaız veren üstad» karşılığında söylenirdi. Uygur yazılarının çince karşılığında bu söz, *Başrahip* veya *Başhoca* (*shih*), olarak gösteriliyordu (HT, VII, 1787). (Bk. Çin. n. 59). Bunu, *kanun hocası* olarak da, çevirebiliriz : (Fa-shih) : Çünkü buda dininin kanunlarına, «nom» adı verilirdi. Aslında *Kutadgu Bilig*'de, büyük İslâm bilginlerine de, *bilge* adı verilmemiş değildi. Türk kültürü veya Türk düşüncesi, dinden dine atlıyordu. Ancak Türk düşüncesinin özü ile dili, kendisinden pek fazla bir şey kaybetmiyordu.

Bilge bilig, yani «bilge bilgi» eski Türk edebiyatında, çok geçen bir deyimdir. Aslında bunu, «bilgelere göre bilgi» diye de, yorumlayabiliriz. Fakat budist Uygur yazılarında, bu daha değişik bir manada, sanskritçe *prajñā* karşılığı olarak söylenmiştir. Bu da, bilge bilgi demektir. Ancak Türk düşüncesiyle bir ilgisi yoktur. *Bilge biliglig tanrı tanrısı*, tanıtımları

ise, büyük buda tanrılarıyla ilgili bir deyimdi. Daha doğrusu, *bilge bilgiye*, insanlar erişemezlerdi. *Halbuki, Göktürk yazıtlarında bilgi, yaygındır. Hakan da bilgedir, veziri de bilgedir. Herhangi bir kimsenin bilgi sahibi olarak, bilge olabilmesi için, bir engel yoktur:*

1. *TÜRKLERDE HERKES BİLGİ SAHİBİ VE «BİLGE» OLABİLİRDİ:* Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çin’de, bilgi ile bilgelik, halk için çok uzak bir yetenektir. Hakanın bunu bilmesi, yeterliydi. Halk bu bilgilerden anlamaz ve anlayamazdı. Bundan dolayı O. Franke, Çin’deki bu düşünce düzenini Platon’un *hakanlar filozof olursa, her şey düzelecektir* teorisyle, benzetmeğe çalışmıştı (Geschichte, I, 121). Hindistan ile buda dininde de, böyle bir düşünce kasti ve sınıfları, vardı. Bilge bilgisi, herkes öğrenemezdi. *Gerçek bilge bilgisi (köni bilge bilig)*, ancak en üst olgunluğa, *kemalât’a* eski türkçe deyişle, «*tükellig*» e erişebilenlere aittir. Bunlar da tanrıların arasına ve katına girmişlerdi.

Uygurlarda öğrenme, serbest idi: İslâmiyette olduğu gibi, Uygurlarda da bir hocanın yanına girip, orada okuma yazma ve o çağın bilgilerini öğrenme için, herhangi bir engel yoktu. *Sino-Turcica* adlı Çin’de basılan eserimizde, Çingiz Han devletinde hizmet eden pek çok Uygur büyüğü, böyle yetişmişti. Anlaşıldığına göre Müslüman olan öğrenciler de, budist edebiyatı ile birlikte, bütün Uygur edebiyatını öğrenbiliyordu. Güney Çin’i zapteden, Kubilay Han’ın büyük komutanı Ali Kaya, *tarlada çalışırken küreği atmış, insan olan okumalıdır diyerek, ilk derslerini dayısından almıştı*. Bundan sonra da, gerçekten gözleri kamaştıran, bir üne sahip olmuştu. Babası *Hasan Hoca*, annesi *Kutlug Hatun*, Beşbalıqlı Uygurlardı. Bu çağda buda dininin en büyük ustaları da, yine Uygurlardı. Bunları, bir örnek olsun diye sunduk. Köylerinden ve kentlerinden yetişen, bu Uygur Türklerinin herbiri, kendi alanlarında birer büyük bilge olmuşlardı. *Kozmopolit Uygur*

kentlerinde, her türlü millet, ticaret kolonileri olarak bulunuyorlardı. Ele geçen türlü vesikâlardan anlaşılıyor ki, bunlarda da okuyup, yazma, öğrenme serbestliği yaygındı.

2. TÜRK DEVLETLERİNDE «BİLGE» VE «BİLGELİK» ANLAYIŞI: Kendi yazıtı da bulunan ve üç Göktürk kağanına vezirlik yapmış olan, ünlü ve büyük Göktürk veziri Tonyukuk'un unvanı, *Bilge Tonyukuk* idi. Kendisi de büyük savaşlar yapmıştı. Ancak onun *Alp* unvanı yoktu. *Alp* ve *Bilge* unvanı, yalnızca hakanlara ait gibi görünüyordu. Çingiz Han'ın güçlenme sıralarında Uygur başbakanı veya *Ulu Ayguç*'ı, *Bilge Buka* idi. Yani bu başbakan da yine bilgelik unvanını taşıyordu ve kendisi de, *Bilge Tonyukuk*'un neslinden geliyordu. Göktürk yazılarıyla yazılmış diğer yazılarda da, *Oğuz Bilge*, *Töleş Bilge* gibi, önemli kişilere rastlanıyordu. Bu bilgelerin, *Oğuz* ve *Töleş* gibi, ünlü ve büyük boyların adlarını taşımış olmaları da, ayrı bir sorudur. Aslında, Türkmenlerin Şeceresindeki *Oğuz* destanında adı geçen, *Korkut Ata* da bir bilge idi. *Irkı* *Hoca*'nın adının da, başlangıçta *Irkı* *Koca* olduğu, düşünülmelidir. Hoço veya Koço şehrinin, sonradan Hoca'ya nasıl çevrildiğini yorumlayan P. Pelliot'nun, bu konuda hakkı vardır. Türk illerindeki *Kocalar* da, birer bilge idiler. Koca Mustafa Paşa da, bir bilgedir. Bunu, böyle geniş düşünmek gereklidir. Göktürk yazılarıyla yazılmış Küli Çur Yazıtı'nda, *Bilge eşin için*, deniyordu (KÇ, 7). Büyük bir komutan ve devlet adamı olan, Küli Çur'un eşi ve arkadaşı, ancak bilge idi. Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuz* destanında, Dede Korkut bilikli sözü de, Dede Korkut'un, *Oğuzlarca* bir bilgeliğini göstermiş olsa gerekti. XI. yüzyılda derlenmiş olan eski bir atasözünde ise, *alplar orduda; bilgeler ise mecliste* belli olurlardı. Büyük ve derin sözlerden söz açılırken de, *bilge eren savları*, deniyordu. Buna göre, *Alp erenler* olduğu gibi; Türk topluluklarında bir de, *bilge erenler* deyimi vardı, demektir (MK, 3, 155). Bununla beraber bilgelerin yanında, bir de *Uluğ bilgeler* vardı. *Boyda*, (yani halk

içinde) *Ulu bilge olanlar, bilgilerini üleştirip, dağıtmalı*, idiler (MK, I, 52, 4; AM, II, 47). Bilgeler, nelerden hoşlanırlar; nelerden hoşlanmazlardı? Bir eski Türk şiirinde de, bunları bulabiliriz: *Bilgeler, şunları yererler: Buz parçasını inci sanmak, armağanı ücret sanmak, (veya armağan edilen yemeği iş ücreti sanmak); bulmadığı şeye sevinmek!* (MK, I, 351, 3; AM, I, 38 m).

a). «Eski zaman bilgeleri»: Bu eski bilgelerin sözleri, Türk toplulukları arasına, uzun zaman yaşamış ve dinlenmişti. Zaten Kutadgu Bilig de sık sık, *bilge sözi*'nden, sözlerinden örnekler veriyordu (KB, 613). Eski zaman bilgelerine XI. yüzyılda derlenmiş olan şiirlerde, *uzakı bilge*, deniyordu. Bu deyimi Brockelmann açıklamış, ancak indeksine almamıştı (AT, I, 88): *Geçmişteki (uza) bu erenler, erdem (fâzilet) beyi idiler ve bilgileri de dağ gibi idi...* (MK, I, 88). Yine aynı çağdan, ayrı bir söz: *Bilge eri iyi tut, sözünü işit; erdemini öğrenerek, işte kullan!* (MK, I, 428). Yukarıda Kurultay bölümünde de gördüğümüz gibi, *danışma*, Türklerde kengeş ile öğüt alma, aile ile devlet düzeninin, temelini oluşturuyordu. Bunlar birer teori değil; günlük hayatta uygulanan atasözleri, idiler. Hiyerarşi ve askerlik düzeni üzerinde kurulmuş bir toplulukta işler, ancak böyle yürüyebilirdi.

b). *Bilge sözleri ve töreler*: Türklerde çok eskiden beri, ya bilge sözleri töre haline girmiş; yahut da töreler, atasözlerinin düzülmesine sebep olmuşlardı. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un derlediği atasözlerine bakılırsa, Türkler atasözleri için çoğu zaman, *bilge eren savları*, diyorlardı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türklerde, *sab* veya *şav* sözleri, hikmet, felsefe ve derinlik dolu deyişlerdir. Aynı zamanda hakanların, emir ve fermanlarıydılar. Kuzey Türk destanları, âdetâ atasözlerinin, yanyana getirilmesiyle, düzülmüşlerdir. Evimizdeki her türlü ahlâk yolları da, atasözleri üzerine kurulmuştur: *Oğlum sana, erdem (fazilet) ile öğütlerimi mirâs bırakıyorum;*

bilge bir eri bul ve onun yanına bak! (MK, I, 440). Yani Türklerde yalnızca baba öğüdü, yetmiyordu. Bilge kişileri de bulmak gerekliydi. Ayrıca her babanın bir dileği de, oğlunun bir bilge olmasıydı: *Benden öğüt al ve erdem dile; boyda ulu bilge ol, bilgini yay! (MK, I, 51).* Burada da görülüyor ki, baba ocağından alınabilecek, iki şey vardı: *Öğüt* ile *erdem*. Bundan sonrası ve kendini yüceltme, artık oğula kalıyordu. Aslında oğlan veya kız, doğduğu zaman, bilgisizdi. Bilgi ile birlikte doğmayı, Türk düşüncesi kabul etmiyordu: *Oğlan bilgisiz, oğlak iliksiz.* Bu eski Türk atasözü de «yaylacı Türkler»in, gerçekçi bir mantığına dayanıyordu (MK, I, 119). Başka bir atasözünde de, *oğlanın işi iş olmaz; oğlağın boynuzundan sap olmaz,* deniyordu, (MK, 3, 145). Bu da, yine hayvancı Türklerin mantığından alınmış, diğer bir örnekti. Ancak oğlan, öğüt ve erdem ile büyüyecek; sonra da bilgilerle yücelecekti.

c). *Devlet içinde bilgeler:* Yukarıda, vezir Bilge Tonyukuk ile Oğuz destanlarındaki Korkut Ata'dan söz açmıştık. Bunların dışında ve halk arasında yaşayan, ikinci derecedeki, birçok bilge kişiler de vardı. Göktürk yazıtlarına göre Çin, Türk Milletini yok etmek için, her türlü yola baş vuruyordu: *İyi bilge kişi yürütmez imiş, yani edgü Bilge kişi yorıtmaı ermiş.* Kül Tegin Yazıtı'nda da, böyle deniyordu. Çin politikasının amacı, Türk toplulukları içinde, seçkin kişileri ortadan kaldırmaktı. *Bilge Beg* de, Türklerde değer verilen bir unvandır. Göktürk yazıtlarıyla yazılmış bir mezar taşında, *ilde kalmış, altı bilge beg oğluna, doımadım (bükmedim)* deniyordu (HNO, 3, 144). Yalnız beglik yetişmiyor; buna, bir bilgelik özü de katılıyordu. XI. yüzyılda da Türk gençlerine, *Bilge beg,* bir öz ad olarak veriliyordu (MK, I, 428). Ayrıca Türk topluluklarında, beyler ile bilgeler yanyana bulunuyorlardı: *İnsan oğlunun (yalnguk) başları, biri b e y, diğeri ise b i l g e'dir.* (KB, 265). Bu Türk bilgesine göre, yalnız Türklerde değil; dünya ile insanoğlunda da durum, böyleydi veya böyle olmalıydı.

Eski Anadolu'da da, köylerde söz sahibi olan kişilere, *bilgiç* veya *bilecen*, derlerdi. Tarama Sözlüğü, bu sözle farsçadaki, vali veya muhtar anlayışında kullanılan *dihkan*, sözünü karşılıyordu (I, 560). Harezmsahlr Türk kültür çevresinde ise, bu gibi bilge kişiler, *Mukaddemet ül-Edeb* tarafından, *bilür kişiler* olarak anılıyordu (ME, 235a). Konuyu, daha çok uzatmıyalım.

3. BİLGELERİN ÇEŞİTLERİ İLE AD VE UNVANLARI :

Hakan unvanları arasında, bilge sözü çok geçer. Bunların hepsini burada vererek, konuyu uzatmıyacağız. Ancak bu geleneğin geliştiği bir çağ sayılan, 744 yılından sonraki Uygur kağanlarının, unvanlarının sonlarında *bilge* sözleri, şöyle yer alıyordu : 1.... *Türk Bilge Kağan*. 2.... *İl itmiş Bilge Kağan*. 3.... *İl Tutmuş Bilge Kağan* 4.... *Alp Bilge Kağan*. 5.... *Küçlüg Bilge Kağan*. 6.... *Alp Bilge Tengri Uygur Kağan*. 7.... *Alp Külüg Bilge Kağan*. 8.... *Alp Kutlug Külüg Bilge Kağan*. 9.... *Bilge Kutlug Kağan*. Bu da bize gösteriyor ki bilgelik, Türk hakanlarının en başta gelen ve vazgeçilmez özleri özellikleri idi. Aslında, *Türk Bilge Kağan* unvanı, bütün Türk kağanlarının kullandıkları, müşterek bir ad ve unvan idi. Bundan sonra, birçok beyler ile Türk büyükleri de, *bilge* unvanını kullanmışlardı. Hatta İslamiyeti kabul ettikten sonra bile bu geleneği devam ettirmişlerdi. Bunlar bey ve komutan bilgelerdi. Şimdi de bilgi ile bilgelik adını almış bilgeleri gözden geçirelim:

1). *Derin Bilge* : Bu söze bakılırsa, bunlar Oğuz bilgeleri idiler. Çünkü Oğuzlar her *derin* şeye *tering* derlermiş. Bunun için de bilgisi derin olan büyük bilgelere *derin bilge* adını verirlermiş (MK, 3, 370). —2). *Eski bilgiler (Uzakı bilge)* : Nedense bu söz, ne Brockelmann'ın ve ne de Besim Atalay'ın indekslerinde, yer almamaktadır. Bu konu üzerinde, az önce de durmuştuk. Buradaki *uzakı* sözü, gerçekten çok eski (achaic), bir öz göstermektedir (MK, I, 385). Nasıl töre ve kanunlar, eski töre ve kanunlara dayanıyorsa, atasözleri ile

hikmetler de, yine eskilere dayanıyorlardı. Bunun için eskiye karşı bir saygı vardır. 3). *Yügrük Bilge*: Bu da, Oğuz bilgeleri için söylenmiş, bir ad olsa gerektir. Zaten kaynağımız da Oğuzların bilgili, akıllı ve erdemli kişilere, böyle dediklerini yazıyorlardı. *Yügrük at*, iyi koşan ve herkesi geçen at, demektir (MK, 3, 48). Bu gelenek, eski Anadolu'da da, devam etmiştir. Dede Korkut kitabında da, *bu yiğidin sözü yügrük, eğer elinde hüneri var ise*, deniyordu. *Yügrük ok, yügrük degirmen, yügrük gemi*, gibi sözler eski Anadolu'da da söylenirdi (Bk. TS). Dede Korkut'un, *ozanın dili çevik*, sözüyle bilgenin yügrüğünü de, yorumlayabiliriz. 4). *Külüg Bilge*: Külüg Bilge, ünlü bilgin demektir. Az sonra, bu külüg sözü üzerine, yeniden döneceğiz. Bu da, çok eski bir geleneğe dayanan, bir anlayış ve deyimdir. XI. yüzyıl Türklerinde, manası biraz esnekleşmişti (MK, 3, 212). 5). *Bilge Beg*: Yukarıda belirttiğimiz gibi bu tür bilgelik'den, XI. yüzyılda, bir öz kişi adı durumuna dönüşmüştü (MK, I, 428). *Bilge Beg oğlu* sözünü, Göktürk yazılarıyla yazılmış Yenisey mezar yazıtlarında da görüyoruz. Bu bölgede, kağanlıktan çok; beylik teşkilâtı vardı.

4. «BÖGÜ KAGAN» DAN, İSLÂMİYET ÇAĞINDAKİ «BİLGE BÖGÜ» YE : Böğü Kağan, Uygur Kağanlığını yükselten ve mani dinini kabul eden, ünlü Uygur kağanıdır. Bugünkü *büyü* sözümüz de, onun adı ile adının manasından gelmektedir. Tarihçi Cüveynî'nin anlattığı, «Uygurların türeyiş efsanesi» de, yine bu kağanla başlar. Çin'de ve Ortaasya'da, çok derin bir tesiri olmuştur. Aslında bu ad veya unvan, ilk kez bu Böğü Kağan'ın adıyla da, başlamıştı. Göktürk veziri Bilge Tonyukuk da, kendi yazıtında, Türk kağanını *Türk Bögi Kagan, Türk Bilge Kagan*, unvanlarıyla anıyordu. Bu duruma göre bu iki unvan, birbirlerine yakın idiler (Ton. 50). Uygur yazıları da, bir *Böğü Kan*'dan, söz açıyorlardı (TT, II, A, 32). Mani dine ait türkçe yazılarda ise Böğü Han, *Böğü İlig* olarak anılıyordu. Kağanlık ve imparatorluk anlayışı kaybolmuş Turfan'

daki Uygur manları, ilig sözüyle bir prens gibi anılıyordu : *Siz Bögü Han (İlig), güçlü (küçlög), Işıklı (Yaruk) Tanrısınız (Man, III, 28, 6)*. Budizm'in Türklere girişiyle dindar böğüler, bilgeler çoğalıyor ve *Böğüler meclisi, (Böğüler kuvragı)*'ndan söz açılıyordu (TT, V, A, 107). Buda da, bir *bögü bilgisi* konusu haline giriyor ve böylece İslâmiyete doğru geliniyordu. Artık bundan sonra, *bögülög, böğülenmek*, yani «sihir ve hikmet ile dolma» anlayışları, Uygur yazılarında, sık sık görülmeye başlanıyordu.

İslâmiyeti kabul eden Türkler, benlikleri ile ruhlarını sarmış olan, bu milli deyiş ve anlayışları, unutamamışlardı. *Bilge Bükü*, «bilgin ve filozof» karşılığında, *Anadoluda* bile, halk arasında söylenmiş ve *Derleme Dergisi'ne* girmişti. Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda Türkler arasında, akıllı kişilere yine *Bilge Bögü* dendiğini, yazıyordu (MK, 1, 428). Başka bir yerde ise, *bögü, bilgin, akıllı ve hâkim bir kimse demektir. Bilge sözüyle birleştirilerek, «Bögü Bilge» denir*, diye açıklamada bulunmuşlardı. (MK, 3, 228). Brockelmann, bu sözü bükü şeklinde yazıyor ve *Bilge Bükü'yü de sihirbazlığı bilen (Zauberkundig)* kimse olarak yorumluyordu (Ind., s. 37). Fakat Kaşgarlı Mahmud ise bu sözü, her zaman «akıllı kişi» olarak açıklıyordu. *Bükü* sözü de, zaman zaman «akıl» yerine kullanılıyordu. Brockelmann da bu sözü çoğu yerde, «akıl» olarak yorumlamıştı (AM, II, 39, 4). Türkler İslâmîyete girdikten sonra, herhalde bu sözün, sihirbazlık manası kaybolmuştu. Kutadgu Bilig'de de, *hangisi yararlı, hangisi yararsız; sen ayır, seç de tut ey Bilge Bögü*, deniyordu (KB, A, 330, 4). Yine Türklerin İslâmîyet çağındaki bu büyük eserinde, *bögülemek*, «bilgi ile donanmak» karşılığında kullanılıyordu. (KB, 1666, 3142). Görülüyor ki Türklerin şamanizmden, mani, buda ve islâm dinlerine girmelerine rağmen, devlet ve devlet idaresiyle ilgili anlayış ve deyimleri, kaybolmuyordu.

5. «OZAN» VE DEVLET BİLGELERİ: Türkmenlerin Şeceresinde *Korkut Ata*, 250 yaşına gelmiştir. Hakanın sağında otururdu. Herşeye akıl, yön ve yol veren odur. Bu bilge ozan halkın zihni ile dininde de büyük bir yer tutmuştur. Kır-gız şamanları, *Suyun ayağı Er Korkut! Yetiş!* diye bağırlarlar. Yani bir çeşit *Hızır* rolündedir. Dede Korkut kitabındaki değerini ise, herkes bilir. Hakanların devleti ve saadeti varsa; onunda bilgeliği ve bilgisi vardır. Bunun için Topkapı Sarayı'ndaki Oğuz destanında hakanların özləri sayılırken o'na da *Dede Korkut bilikli Oğuz!* denir. Çünkü O, Oğuz'a bilgisiyle arkadır.

G. «KÜLÜG», ÜNLÜ VE ŞÖHRETLİ

Külüg unvanı tarih boyunca, *adlı, sanlı, ünlü, şöhretli* anlayışıyla, Türkler tarafından kullanılmıştır. Türkler, üne ve şöhrete çok değer veren, milletlerin en başında gelirler. Bu bir tutku, eğilim ve erişilmek istenen bir amaçtır. Göktürk devletin kurucuları olan Bumin ve İstemi kağanlar öldüğü zaman. onların *yoğ* veya cenaze törenlerine gelen milletler ile devlet büyükleri sayıldıktan sonra, *andag külüg Kagan ermiş*, yani *böyle ünlü kağanlar imişler*, deniyordu. Bilge Kağan kendi yazıtında, kendine bağlı olan Türk kavimlerinden Oğuzlardan söz açarken, *(onların) külüg (ünlü) beyleri ve milleti (budunı)* diyerek, Türk kavimlerini de beyleriyle birlikte saygılıyor ve yüceltiyordu (IIDI). Çünkü, bir kişiyi ulu veya büyük diyerek saygılama, *külüg* tanıtması kadar, yüce ve değerli bir ağırlama olamazdı. Ongin Yazıtı'nın üst tarafında da, *Külüg Er edgü Kan*, yani *(Ünlü Külüg) Er, İyi Han*, diye bir ağırlama görülüyordu (0, 6).

1. TÜRK MİLLETİNİN ADI KÜ'Sİ YOK OLMASIN DİYE: (*Kü, külüg*): Eski Türklerdeki bu *k ü* sözü, bize her zaman, *ilâhî bir ıslık, bir nefes veya bir Tanrı yelinin sesi* gibi gelir. Ancak şimdilik, hemen bunu kesinlikle gösterebilecek, durumda değiliz. Bu kökle başlayan, birçok türkçe sözler de,

insana bu duyguyu verir. Altay'daki Türk destanlarında, böyle bir ses veya sıcak bir yel ile, insanların güç buldukları olurdu. Türkleri Çin esaretinden kurtarıp, İkinci Göktürk devletini kuran *İl-Teriş Kağan*, on yedi arkadaşını toplayıp, harekete geçmişti. *İl-Teriş Kağan, taşra yürüyor, (yani Çin'e isyan ediyor) diye, (Türk Milleti) kü eşidip, 'kenttekiler dağlara (çıkılmış), dağdakiler de aşağı inmiş!* Yani Çin'in kurduğu düzeni bozmuşlar. Buradaki, *kü eşitmek* sözü ne demektir? W. Thomsen 'son yorumunda *kü* sözünü, «söylenti ve haber» (Gerücht) olarak yorumlamaktadır (s. 146). Bu söz için, söylenti karşılığı, çok hafif gelir. Burada yine, büyük bir «ün işitme», söz konusu olmalıdır. *Ün* sözü de sesle ilgili bir anlayıştır. Yine Kül Tegin Yazıtı'nın başka bir yerinde, *(Türk Milletinin) adlı, kü'si yok olmasın diye*, Tanrı'nın yardım ettiğinden söz açılıyordu (1D25). Burada, bir millet veya devletin yok olmasıyla, «adı ile Kü'sü» nün yok olması, aynı şeyler olarak görülüyordu. Yine bir başka bir yerde, *Türk Milletinin adı ve kü'si yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım*, deniyordu (IID22). Bilge Kağan Yazıtı'nda da, Çin'e giden Türkler için, *Çin'de adı kü'si, yok oldu*, diye yeni bir anlayış getiriliyordu (IID36). Yani yalnızca Türk devletinin değil, boy halindeki Türklerin de yok olmaları, *ad* ve *kü'* lerinin yok olmalarıyla, aynı görülüyordu. Küli Çur Yazıtı'nda ise, *bu kadar savaş yaptı, alplığı ve erdemi için, (veya dolayısıyla) kü, bu kadar çok tuttu* (KÇ, 12). Yani, *ün (kü)* tutabilmek için, kişiliklerde alplık ve erdemin de, bulunması gerekiyordu.

2. *ÜN (KÜ) VE ADIN YAYILMASI, TÜRK MİLLETİNİN BİR DİLEĞİ*: Bu dileğe, eski Türk yazılarında o kadar çok rastladık ki, böyle bir başlık koyma zorunda kaldık. Yukarıda adı ile *kü'si*, yani ününün yok olması, hem millet ve hem de kişiler için, bir yok olma belgesi veya sembolü gibi görülüyordu. Ad ile *üne*, *Hunlar* da, büyük bir değer veriyorlardı. Kardeş kavgalarından sonra, Hunların bir bölümü Çin'e bağlan-

mak istediler. Bu arada bunu karara bağlamak için, M. Ö. 53'de bir kurultay toplandı. Bu kurultayda Hun beylerinden bazıları şöyle dediler : ... *Hunlar, at üzerinde savaş verme yoluyla, devleti derleyip, kurmuşlardır. (Hunlar Çin'in dışında kalan) yüzlerce kavim arasında, ünlerini böyle yaparak, kazanmışlardır. Ölünceye kadar savaşmağa hazır yiğitler, bizde her zaman bulunur!...* Gerçekten bu görkemli konuşmanın bütünü bizim, «*Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*» adlı, kitabımızda bulunur (I, s. 153). Bu Hun ve Göktürk geleneği, sonradan buda dinine girmiş olan Türkler arasında da devam etmiştir : Bu yazılarda, Türk kağanlarının yerlerini, buda dininin büyükleri alıyordu : *Ünü ve adı (kü at), dört bucakta (bulungda) yayıldı* (KP, 7, 1).

a). *Adını, ününü dünyaya yayma* : Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu dilek veya bu ideal, bütün Türk kavimleriyle eski Türk edebiyatında yaygın bir düşünce idi. Adın yayılması, yalnızca dünyada değil; millet ve halk içinde de, bir dilek idi. Zaten ünlü ve adlı karşılığında kullanılan *kü* sözünü Kaşgarlı Mahmud, *halk arasında ünlü, meşhur* kişi olarak yorumluyordu (III, 140). Brockelmann, bunu yalnızca meşhur» (Berühmt) olarak alıyor; Besim Atalay ise, yanlış olarak «ün ve san» olarak karşılıyordu. Türklerde önemli olan halk ile dünya içinde meşhur ve ünlü olmaktı. Konuk tutmayı öğütlerken, şöyle deniyordu : *Konuğu tut ve ağırla, ünün (çavı)n halka yayılsın* (MK, 34). Aslında, halk arasında büyük olmayan kişinin adı, dünyaya da yayılmazdı : *Halk arasında büyük oldu... Evrende (acunda) ünü (çavı) yayıldı* (KB, 1693). Büyük kahramanların ünü, çok uzaktan da olsa, duyulurdu : *İşitim uzaktan (yiraktan) onun ününü (çavını)* (KB, 527). Zaman zaman her ikisi de ün ve şöhret manasına gelen *çav* ile *kü* sözleri, aralarında ince ayrılıklar gösteriyorlardı : *Acunda çavı bardı, hakan küsi : (Dünyada ünü yayıldı, ve hakanlık şöhreti)*, deniyordu (KB, 102). Böylece kişinin ünü ile hakanın ünü, zaman zaman birbirlerinden, ayrı gösteriliyordu. *Çavlanmak*

ile *çavıkmak* da eski Türklerde ün sahibi olma karşılığı olarak söyleniyordu. Biraz da İslâm düşüncesinin tesirleri altına giren Kutadgu Bilig, dünya ile devlet ve şöhretin, vefasız ve döne- nek olduğunu da, unutmuyor ve vurguluyordu: *Dönek (ya- yıg) Dünya ile devletin ünü (küsi), böyle ad yapar (çavıkar)* (KB, 3077). Göktürklerde de devlet, sürekli değildir. Ancak, iyi hizmete bağlıdır.

«Halkın arasında ünlü olma» ve adın yayılması isteği, Göktürk yazıtlarında görülmüyordu. Hakan zaten, ilin içindeki ve dışındaki başarılarıyla ün salmıştır ve *külüğ* idi. Şehir hayatı ile İslâmî düşüncenin tesirlerinin, Kutadgu Bilig'i felsefe düşüncelerine ve ütopiyaya doğru ittiğini görüyoruz. Şehir ve medrese hayatı Kutadgu Bilig'i, deyimler ile inanışlar bakımından eski, Türk köklerinde bağlı bırakmakla beraber, düşünce bakımından, *idealizm'e* götürüyordu: *Sen her türlü nimet ile iyilikleri buldun; adın ilde yayıldı ve böylece oldun külüğ (ünlü)!* (KB, 5782). Bazı İslâmî deyimlere rağmen, Göktürk geleneği yine de bırakılmıyor ve devlet konusunda ün, *külüğ* sözüyle karşılanıyordu.

3. «AD», UNVAN VE MEVKİ; «ADLI» İSE, ÜNLÜ DE- MEKTİ: *Ad almak, ad vermek*, Türklerde çok değer verilen bir şeydi. Türk masalları, yeni doğan çocuklar ile gençlere, ad verme törenleriyle doludur. Oğuz destanlarında ise, çocukların adları, *Korkut Ata* tarafından, belirli ve derin sözlerle verilirdi. Anadolu'da ise bu iş, *Korkut Ata'nın* izlerinde bazan *Hızır'a* bırakılırdı. Türklerde ad meselesi, çok derin ve geniş bir konudur: *Adını verince (atayınca), onun kutluluk (kut- kıv) özüne geldi* (TT, I, 116). Bu Uygur yazısında, adın atan- masında, bir kutluluk görülmüyordu. Bu inanış, Anadolu'daki inançlar arasında da, yok değildir. *Kök - Kayuk*, çok ünlü Türk men büyüklerinden biri imiş. Adı yalnızca Kutadgu Bilig'de, üç yerde geçiyordu. Başka yerde yoktur. Onun ululuğu ile yüceliği de, *Kök - Kayukluk* olarak, söylenirdi. Kutadgu

Bilig'de *Kök - Kayukluk üzerine ad almak*, bir yücelik olarak gösteriliyordu (KB, 4067). Çünkü o adı kazanmağa hak kazanmış kişi, gerçekten ulu, ünlü ve külüg bir kişi oluyordu.

a). «*Ad verme*» ve «*mevki verme*»: Bilindiği üzere Türklerde makam, mevki ve unvan, babadan oğula geçmezdi. Her ne kadar, bir XI. yüzyıl Türk atasözünde *babanın mevkii (ata orunu)* ile *adı, oğula kalır* deniyor idiyse de, bu daha çok aile terbiyesiyle ilgili bir söz ve inanıştı (KB, B, 20, 12). *Yüknekî* de, *Edib'in, (yani kendi adının) yeri yügnekdir*, diyordu (B, 493). Yani kendisi, kendi lakabına sığınıyordu. *Ad lakab vurmak* deyimi, Kutadgu Bilig'de de görülür. Nitekim yine aynı eserde Vezir Ay-Toldı, hakana şöyle diyordu: *Benim adım kul ve tapugçı (yani hizmetkârdır); yerim, mevkiim (orum)* ise, *kapıdır!* (KB, 590). Bu da, alçak gönül ve ahlâk yoluyla, söylenmiş bir sözdür.

Tayinler ise, daha çok Göktürk yazıtlarında *Ad vermek*, deyişiyle yapılıyordu: *İki oğluma Yabgu, Şad adı verdim*, yani onları yabgu ve şad olarak tayin ettim (MÇ, 19). *Burada ona biz kağan adı verdik*, sözleri ise Kül Tegin Yazıtı'nda geçiyordu. Kırğızlara, bir «*vassal devlet*» gibi, kağan tayin etmişlerdi. *Atamak* sözü de, tayinler için kullanılıyordu: *Tay Bilge Tutuk'u yabgu atadı* sözü, bize Uygur Kağanlığının, ilk çağlarından kalmış, bir vesikadır (MÇ, 12).

b). «*Ad alma*», «*ad bulma*», «*atama ve atanma*»: Bunlar da zaman zaman sembolik olarak, tayinler gibi görünürler. Buda dinindeki *Yeni Burhanların adını atama (koyma)*, budist bir anlayıştır (USp, 128, 16). Daha doğrusu eski türkçede, *atamak* ile *atanmak* sözleri de, ad almak ile ilgili deyimlerdir. *Ad bulma* aynı zamanda, bir *yol bulma* demektir. Bunun içindir ki, bazı eski Türk yazılarında, *Ulu bir ad yol dîlese* veya *Ulu bir ada yola değse, erişse*, gibi manalı sözlere de rastlıyabiliyoruz (TT, VII, 37, 11; Su; 444, 5). İnsanın adı, yoluna göre söylenirdi,. Adımız yolumuza göre düzenlenmiştir. Adımız, yo-

lumuzla değerklenir. *Erdem* ile ad da yakından ilgiliydi: *Erdemlik erdemimle, adına hizmet ettim (taptım)!*. Bu da Gökürk yazılarıylayazılmış, kuzeydeki mezar taşlarından, birinin anlayışındı. Bu insanın adına ve unvanına lâıyk olabilmek için, yaptığı iş ile bir dileğı, anlatıyordu. *Ad bulup, yadlarına, (yani kendi yakınlarının dışına) aş vermekle*, bu adı daha büyütme ve geliştirme isteğı de, yine çok eski bir Türk geleneğidir (KB, C, 272, 15). «Aş verme», ad bulmanın bir yoludur, Dede Korkut kitabında da, koyun varlığı için, *şölen* deniyordu.

4). «ADLI, ADSIZ, ÇAVLI, KÜLÜĞ, ÜNLÜ» GİBİ, ŞAN VE ŞÖHRETİ İÇİNDE TOPLAYAN AD VE UNVANLAR: «Külüg», bu unvanların en eskisidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *kü* sözünden gelişıyordu. Kül Tegin Yazıtı ile büyük Gökürk kağanları için, *böyle külüg (ünlü) kağan imişler*, deniyordu. XI. yüzyılda, yani Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerinde sonra da bu unvan, *Bilge Külüg*, yani halk arasında ünlü kimse anlayışıyla devam etmişti (MK, 3, 160). Kutadgu Bilig’de de, *Külüg Bilge ne diyor, işit* diye, yine bu ada, ayrı bir değerk verilmişti. Eski Türk topluluğunda, ister atışta, ister bilgide, isterse ozanlıkta ünlü (külüg) olan kişi, beyler arasında yer alabilirdi: *Beyler arasında büyük oldu, bu ünlü (külüg) sözü*, eski Türk toplulukları için de normal sayılırdı (KB, 1694). Bu ünlü (külüg) adına, bazı tanıtımlarda katılıyor ve eski kaynaklarda, *Adlı (atlı) Külüg* veya *Ölmez Külüg*, deyişleri de görüldüyordu (KB, 1797, 2283).

Kağan adlarında, *Külüg (ünlü)* sözü, pek çok yer alırdı. İlk Uygur kağanlarında: *Külüg Bilge Kagan, Alp Külüg Bilge Kagan, Alp Kutlug Külüg Bilge Kağan*. Bey adlarında: *Tüz Bay Küç Bars, Külüg Apa, Inançu Külüg Çigşi, Külüg Çur, İl Ügesi Küllüg Inanç Tutuk, Yegen Külüg Sangun...*

Çavlı (Çavlıg) da, ün bildiren yaygın bir unvandır. Vezir Tonyukuk, kendi yazıtında kağanı için, *bilgide eşi, ünde eşi (çab eşi) ben idim*, diyordu (Ton., 7). Küli Çur Yazıtı’nda

da, *bilge eşi ve ünde eşi (çab eşi) idi*, deniyordu (KÇ, 17). *Çav* sözünün içinde de, *kü* sözünde olduğu gibi, bir ses ve *ün* ma-na-sı vardı (MK, III, 160). Göktürk geleneği bunda da izlerini gösteriyor ve Kutadgu Bilig içinde, *Çavlıg - Külüg*, unvanı görü-lüyordu (KB, 2083), *Ersig - Külüg*, yani erkek, yiğit, ünlü de, bunun başka bir görüntüsüydü (KB, 2618).

Adlı (Atlıg) sözü de, bu anlayışın başka bir uzantısıdır. Eskiden Türk gençlerine gerçek adları, bir yiğitlik gösterdikten sonra konurdu. Bu yeteneği gösteremiyenler ise, *adsız* kalırdı. Elazığ'daki masallarda böyle gençlere *adı bellisiz* denir. Eski Uygur yazılarında ise bunlar, *adsız belgüsize* kimse-lerdir (Suv., 374, 9). Bu konuyu da, burada keseceğiz.

H. «GÜÇ VE GÜÇLÜ» OLMA

Güç ve güçlülüğe Türkler, büyük bir değer vermişlerdir. Ancak bu güç, daha çok savaş meydanlarıyla, dünya hâki-miyetinde kendini göstermiştir. Yoksa, kendi ili ile yurdunda, güç kullanmak, hoş görülmemiştir. Çok eski bir Türk atasözü, *Güç, ilden, yani (avludan) girerse; töre, yani (adâlet), bacadan çıkar*, diyordu (MK, 3, 120). Bunun için zorbaya da, *küçe* derlerdi. Bu konu üzerinde aşağıda duracağız.

1. «TANRI GÜÇ VERDİĞİ İÇİN», HAKAN DEVLETE VE MİLLETE YARARLI OLABİLİYORDU : Türklerde, güç ve güçlü *küçlüg* olma düşüncesinin, çıkış noktası da bu idi. Önemli ve değerli olan, Tanrı'nın güç vermesiydi. Yoksa kişinin gü-cünden, ne gibi bir yarar olabilirdi? Mete de, ünlü mektu-bunda şöyle diyordu : *Tanrı'nın lûtuft ve inâyeti ile, subay ve askerlerimin üstün yetenek ve erdemleri ile, dayanıklı atları-mın üstün gücü ile, Yüecileri ezerek yendim!*. Tanrı'nın izni ve verdiği güç, her şeyin üzerindeydi. Kuzey Türk destanlarında, *yiğitler savaşırken, bunların içinde erdemli olanın damarların-da, sıcak bir kan dolaşması olur veya sıcak bir yel eserdi. Bun-dan sonra yiğidin gücü gittikçe artar ve karşısındakini yenerdi*.

Türk mitolojisi, Tanrı'nın kişiye verdiği gücü, sembolik olarak, böyle anlatmak istiyordu. Bizim «*Türk Mitolojisi*» adlı eserlerimizde, bunun pek çok örnekleri verilmiştir. Göktürk yazıtlarında ise bu anlayış, büyük devlet ve imparatorluk anlayışla görünmüş ve gösterilmiştir: *Tanrı güç verdiği için (küç bertük için), Babam Kağanın askerleri, kurt gibi imiş! Düşmanın (askerleri) ise, koyun gibi imiş!* (ID12). Tanrı güç verdiği için, Türkler de güçlerini kazanmış oluyorlardı. Kuzey Türk mitolojisinde de, *Yiğit (küçlü er), alplık gücüne erişti (tüsti)* deniyor ve böylece gücün, doruk çağı anlatılmak isteniyordu (Pb, 4, 75/95). Bu da Tanrı'nın vergisi ve inâyeti idi. Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuz destanı* içinde de, yiğitlerin güçleriyle ilgili, çok güzel anlatışlar vardır: *Ağın (yani iki but arasım) bastırıp, diğ çöktüren! Divan durguran, küçlünün küçün sıran, (yani kıran)!... Gücsüze malın veren! Kâfir ellerinde kaşandıran!... (TPK, 13).*

Savaşta yenmek, güç bulmak ve güce erişmek demektir. Göktürk yazıtlarıyla yazılmış, Yenisey mezar taşlarından birinde, şu çok eski ve güzel atasözü veriliyordu: *İyi ok atarsanız yani (atsar), alp idiniz! (düşmanı) yenerseniz (ut-sar), güç (sahibi) idiniz!* İyi ok atıp savaşmak başka; düşmanı yenmek, başka bir şeydir. XI. yüzyıl Türklerinde, deyimler biraz değişiyor; ancak dilek ve istek, aynı kalıyordu: *Hile (alın) ile arslan tutarsın; güçle ise, bir sıçan (sıçgan) bile tutamazsın!* (MK, 3, 412). Eski Anadolu'da da güç kaba kuvvet hiçbir zaman hoş görülmemiştir.

2. «İKTİDAR VE MUKTEDİR» OLABİLEN TÜRK HAKANLARININ UNVAN VE SEMBOLLERİ: (GÜÇLÜ «KÜÇLÜĞ»): Güçlü, bütün Türk tarihinde, hakan ve kişi adı olarak pek çok kullanılmıştır. M. S. 821 yıllarında, tahta çıkan Uyur kağanlarından, *Gökte (veya Tanrıda) talih (ülüg) bulmuş, Küçlüg Bilge Kağan* unvanı, bunların en güzellerinden biridir. Turfan'daki şehirli Uyur beylerinden birinin güzel bir unvanı

da şöyledir : *Ulu Hakan (İlig), Tengride kut bulmuş, Erdemiy-le il tutmuş, Alp, Kutlug, Küçlüg, Bilge, Uygur Tangan (?)*, (F. W. K. Müller, Thomsen Festchrift, s. 208; Uig., II, 95). Mani dinine ait türkçe eski bir yazıda ise, şöyle deniyordu : *Alp Erdemlig Küçlüg Han (İlig)* (Man, III, 35, 22). Tanrı'nın hakana veya beye güç vermesiyle ilgili inanış, Kutadgu Bilig' de de devam ediyordu : «*Tanrı versin güç*»; *yani (Bayat bersü küç)!*, (KB, C. 54, 2). «*Tanrı gücü*»nden Bilge Kağan da kendi yazıtında söz açıyordu : «— *Biz az idik... Tanrı güç verdiği için, onları orada mızrakladım ve dağıttım (yaydım)!* (IID33) Bir Uygur yazısında ise, *Hanlarımıza güç verip, yürüdük*, diye halkın hanı desteklemesinden de, söz açılıyordu (USp, 22, 24). Ancak bu yazı, Çingiz Han devletine yakın bir çağa aittir. Türkler, mani ve buda dinlerine girdikten sonra, *Erkli ve güçlü* kimseler, artık bu dinlerin panteonundaki, Tanrılar olmuşlardı. Bunun için bir türkçe mani yazısında, şöyle deniyordu : *Erklik küçlüklere, güç ve destek (küç - basut) gelsin!* (Man., III, 35, 21). *Küç basut*, burada destek demektir. Yani, Tanrı tarafından güç verilerek yapılmış, bir destektir. Bundan dolayı, Göktürk yazılarıyla yazılmış A. Stein elyazmasında, *küçlüg men*, diye kendisini bu özle tanıtıyordu (Th S, II, 32). «*Güçsüz*» bir bey veya kimsenin sözü ve emri ise, *Küçsüz sav*, olurdu (Uig. III, 35).

3. *KABA GÜÇ, TÜRK DİLİNDE VE TÜRK İNANIŞLARINDA BİR «ADÂLETSİZLİK» OLARAK GÖRÜLÜYORDU* : Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkler, *güç avludan girince, töre (adâlet) bacadan çıkar*, diyorlardı (MK, 3, 120). Yine XI. yüzyıl Türkleri, *hile yani (alın) ile arslan tutulur; fakat güç ile bir korkuluk (oyuk) bile tutulamaz*, olduğuna da inanıyorlardı (MK, 1, 81). Bazı yerlerde, *güç ile bir sıçan bile tutulamaz*, deniyordu (MK, 3, 412). Hayvancı Kırgız Türkleri bile, *güç getirmek veya güç kılma*, sözlerini, «zulüm ve baskı» ile yorumluyorlardı (Bk. Yud.). Osmanlı topluluğu ile eski Anadolu'

da da, *güç götürmek, güçlemek, güç eylemek, güç görmek, güç değürmek* sözleri, zulüm ve baskı karşılığında söyleniyordu. Türk töresinde, hakanlar ile beylerin, nerelerde güç gösterecekleri, belirlenmiştir. Meşrû ve hâkimiyet gücünün dışındaki hareketler, kaba güç ve adâletsizlik olarak sayılmıştır.

a). *Adâlet ve eski Türkler*: Eski türkçede *küçeme*, «zorlamak, zulmetmek baskı yapmak», demektir. Nitekim bir adam, bir memura şöyle soruyordu: *Ne için küçle zorlarsın, yani (küçer) sen beni... Git de hakana hizmet et (tapın)!... (KB, C. 235, 13)*. Bir Uygur yazısındaki bir prens ise, *ben sizleri güce sokarak (küçep), idare edemem*, diyordu (KP, 32, 5). Aslında eski Türklerde *küçemek* sözü, «yağmalamak; küçeşmek» ise, yağmada karşılıklı olarak yardım etmek, manasında söyleniyordu. Her iki söz de, hoş karşılanmıyordu. *Küçemçi* ise, «zalim» bir kimse demektir (MK, 3, 121; KB, 816). *Küçek* ise, «zorba» demektir: *Töreyi, doğru ve düz yürüttüm, dünya düzene girdi; zorba ve haydutların (küçemçi) gelişine, artık rastlamıyoruz! (KB, 3108)*.

b). *Devlet gücü, «adâlet ve asâyiş» için*: Yukarıda da görüldüğü gibi, töreyi düz ve doğru yürütme, adâlet ve asâyişin korunmasına yetiyordu. Daha yukarıda Türklerin asâyişi, *tüz*, yani *düz* sözüyle andıkları üzerinde, geniş olarak durmuştuk. Bunun için, *töreyi de, düz yürütmek* gerekliydi. Töreyi yürütürken, güç kullanmak gerekliydi. Çünkü törenin kendisi, adâlet veren bir düstûr ve kanun idi: *Uygunluk içinde bulunan (yaraşık) kimseler, karıştıkları için; güç gösterip (küçendi) biri, diğerlerini tutup, bastığı için! (KB, 1053)*. Düzenin bozulması, bazılarının güçle diğerlerini bastırmasıdır. Bunu da ancak, töre ve töreyi koruyan, hakanın gücü önleyebilirdi. Bunun için büyük devlet gücüne, bazan *küç küsün*: bazan da *küçlüg katıg (katı)* denmiştir. Eski Türk yazıları, bunların örnekleriyle doludur.

c). «İş - güç» ve çalışma: Türklerde iş ile güç, çoğu zaman yanyana söylenen sözlerdir. Özellikle Göktürk yazıtlarında, kağanların hepsi, Tanrı emri ve töre gereğince, işleriyle güçlerini, devlet ve milletlerine verirlerdi. Bunun üzerinde, yukarıda geniş olarak durmuştuk. M. Ö. 162 yılında, Hun vezirinin de dediği gibi, Hunlar savaştan sonra evlerine dönerler ve işle güçlerini yalnızca kendilerine verirlerdi. Çünkü Hunlarda, devlet angaryası yoktur. Ancak askerlik vazifesi ile savaş, mukaddes bir iş gücünü, her vatandaşından isterdi. Türk geleneklerinde, insan gücüne ve çalışmaya, her zaman saygı gösterilmişti. Belirli bir iş saati, yumuş, belirli bir ücret, yani eski Türklerin deyişiyle, *ter* ile ödenirdi. Bu, bir insan gücünün, hakkı idi.

İ. «ERK», SALTANAT VE KUDRET

Erk de güç demektir. Ancak güçten daha kutlu ve daha kuvvetlidir. Hakanların unvanların da, erk sözü pek görülmez. *Erk* ve *erklig*, biraz da Tanrı'ya göre, bir öz gibi görünür. Ancak Kaşgarlı Mahmud bunu, *saltanat ve emri geçerli, infazlı*, anlayışıyla yorumlamaktadır (I, 45, 9). Brockelmann ise, erk sözünün, yalnızca, *kudret (macht)* karşılığıyla, yetinmiştir. Ancak nedense, erk sözüyle ilgili diğer türeyişler, aynı kaynağın başka yerlerinde, geçmemektedirler. Demek ki bu sözün kullanılışı azdı veya azalmıştı. Türklerin şehirli ve bir medrese eseri olan Kutatgu Bilig'de ise, durum daha değişik. *Erk* sözü, her türeyişle çok geniş olarak, kullanılıyordu. Uygurların türkçe yazılarında da, durum aynıdır. Ancak bu Türk kesimleri, büyük devlet hayatından ayrılmışlardı. Eski bu sözün, Anadolu'daki Oğuz ve Türkmen kesimlerinde de, pek fazla görüldüğü söylenemez. Yalnızca Yunus Emre'de, *sahâya sen Yunus verdin ise erk*, diye bir söz geçmektedir. Göktürk yazıtlarında da, pek görülmez. Yalnızca Bilge Kağan Yazıtı'nda, «erikli yağı (düşman)»; Tonyukuk'da ise, «erikli Oğuz», yine güçlü düşman manasına olarak, iki kez görülür.

Bu gelenek, Göktürk yazıtlarından, Kaşgarlı Mahmud'a, oradan da Oğuz Türk kesimlerine, yalnızca «*erk*» sözünün yüceliği, *Saltanat ve emri, sözü geçerli ve infazlı*, mana ve anlayışı üzerinde durularak, devam etmişti. Uygur Türk kültür çevresi ile Doğu Türk kesimlerinde ise bu söz, bütün türeyişleriyle yaşamış durmuştu. Daha batıdaki Kaşgarlı Mahmud'un ise, doğudaki bu Uygur kesimlerinden, haberi yoktu.

1. «*ERK TÜRK*» VEYA «*ERKLİĞ TÜRKLÜĞ*» SÖZLERİ, *GÜÇ VE KUDRETİN EN ÜST DORUĞUNU ANLATIR*: *Türk* sözünün o çağlardaki manasını, zaten bu iki eş anlamlı sözün, yanyana gelmeleriyle öğreniyoruz. *Türk*, demek ki «*erk*» demektir. *Erk* ise, en yüce bir güç ve kudrettir. Tabii olarak bu anlayış benzetmesi, sonradan da Türkler tarafından yapılmış olabilirdi. Sözlerin birbirlerine benzeyişi de, bu yakınlaşmayı kolaylaştırmış olabilirdi. Türk sözünün bu anlayışı, XI. yüzyılda, yani Kaşgarlı Mahmud çağında ise, *olgunluk çağı veya güçlülük çağı*, gibi bir manâ ve anlayışla, değişmeye uğramıştır. *Türk yiğit*, en güçlü çağında olan yiğit demekti (MK, 1, 353). Bu anlayış da, birdenbire ortaya çıkmamıştı. Buda dinine girmiş olan Türklerin de kitaplarında, *Türk yiğit (ve) kızlar*, dan söz açılıyordu (TT, X, 475). Demek ki başlangıçtan beri gelen bu inanış, iki ayrı Türk kolunda, yeniden ve ayrı ayrı görülmüyordu.

a). «*Erk Türk*» veya «*Erkliğ Türkülüğü*»: Bu sözler, elbette ki Türk sözünün yukarıdaki olgunluk çağı anlayışından, çok daha kuvvetlidir. Birinci söz olan *erk* burada, Kaşgarlı Mahmud'un dediği gibi, «saltanat» karşılığı olarak kullanılmış gibidir. *Türk* de onun güçlendirmektedir. *Erk Türk* sözlerinin geçtiği ve F. W. K. Müller'in bulduğu ve okuduğu ünlü yazı, şöyledir: *Hanlar (iligler), Begler, Buyruklar (vezirler ve büyük memurlar) ... Konçuy ve (Hakan) Hatunları, Tegitler (yani Teginler), İneller, Ulu Bay ve Bayagutlar, kendi kendi... erkleri Türklerin (yani saltanat ve hâkimiyet-*

lerini) bırakarak, toyın (yani buda rahibi) ve dindar olup, âzizlerin (arhant) kutunu buldular (Uig., II, 97, 4). Yukarıdaki sözlerin gidişlerine bakılırsa, hanlar, beyler, vezirler ile daha birçok devlet gücüne sahip kimseler, saltanat ve idarî hâkimiyetlerini, yani erkleri ile Türklerini, bırakıp, buda rahibi oluyorlar. Bu açıklamanın yeterli olduğunu sanıyoruz.

Erklig Türklüg sözü ise, yine bir Uygur buda metninde geçer. Din örtüsüne bürünmüş olan bir han anlatılırken şöyle deniyordu: *Erklig Türklüg Ulu Han (İlig)* (TT, X, 195). Başka bir yazıda da, Hinduizm'deki Yama'dan söz açılırken o da *Erklig Kan (Han)* olarak adlandırılıyordu (TT, VI, 91). Görülüyor ki, buda dinini kabul eden ve Hind felsefesinin en derinlerine inen Uygurlar, eski Göktürk deyişleriyle, onlara bağlı anlayışları, kaybetmiyorlardı. Anlaşıyor ki, *Türk* sözü bu çağda, *güç ve kudret* anlayışını kendi içinde toplamıştı.

b). *Erklig, Erkli Hanlar ve Tanrılar*: Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *erk* herşeyin üzerinde bir güçtür. İslâmiyetten önce de, İslâmiyetten sonra da Tanrı, erkli idi. Yusuf Has Hâcib kendi kendine, *Tanrı'nın erkliğini*, (*gücünü*), anlat diyordu (BKB, 326, 8). İslâmiyetten önceki kaynaklar ise *erklik güç* diyerek, erklik ile gücü, yanyana getiriyorlardı. Bu da Tanrı'ya göre bir güç idi. Göktürk yazılarıyla yazılmış bazı Türk yazıtları ise, *Tengri erklig* diyerek, *Tanrı'nın kadir olduğundan*, söz açıyorlardır (İA, C). Aslında bu anlayış, Göktürk yazıtlarından başlıyor ve Türk dünyasında devam ediyordu. Göktürk yazıtlarının bir yerinde, *yukarıdaki Tanrı erkli*, bile deniyordu (II. K. 12). Ancak Thomsen bunu, *yukarıdaki Gök* anlayışıyla yorumlamakla, yetiniyordu (s. 132). Fakat Göktürklerin bu sözleşmelerinin içinde, çok derin bir din ve düşünce anlayışı vardı. Buda dinine girmiş olan Türkler ise, buda dinindeki Tanrılar panteonundaki en büyük Tanrı'ya, *Tanrıların erkliği* diyerek, hem ulu Tanrı'yı ulululuyor ve hem de Göktürk geleneğini devam ettiriyorlardı (Uig., I, 24, 25). Kutadgu

Bilig de, *Tanrı erklidir* diyordu. Ancak burada ulu Tanrı'ya, Ogan deniyordu (KB, B. 217, 3). Türklerin buda dini ile ilgili diğer kitapları ise, en ulu Tanrı'ya, *Erkli güçlü baş baştaki*, (yani en baştaki) *Tanrılar* olarak adlandırıyorlardır. (Suv. 424, 23). Görülüyor ki Türkler, ne kadar dinlerini değiştirirlerse değiştirsinler, düşünce düzeni ile, Türk dilindeki mantık kaybolmuyor ve yüzyıllarca devam ediyordu. *Cehennem zebânisi* için ise, *Tamu erkliği* diyorlar ve öbür dünyadaki büyük güçlerin de, haklarını ve güçlerini kendilerine veriyorlar ve tanıyorlardı.

2. *HAKANLARIN ERKLİĞİ*, «*SALTANAT KUDRETİ*» : Yukarıda da belirttiğimiz gibi, devlet gücü ve kudreti, Türk devlet düşüncesinde birinci yeri alıyordu. Devlet ve dolayısıyla onu temsil eden hakan, *erkli* ve *kudretli* olmalıdır. Bunun içindir ki, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, *erk* sözünü, *saltanat* ile «emri ile sözü geçerli olma» anlayışıyla, yorumlamıştır. *Erklik* anlayışı, güç ve güçlü deyişinden de, biraz ayrılıyordu. Güçlü olma, yalnızca devlet düzeni ile adâletin korunmasında geçerlidir. Fazlası, zorbalık ve zulümdür. Eski bir Türk atasözünün de dediği gibi, *güç avludan girince töre ve ahlâlet bacadan kaçarmış!* Göktürk yazılarıyla yazılmış, Yenisey'deki bir beyin mezar taşında, *beg erkimden ayrıldım* diye, bir ağıt yapılıyordu (Ye, 5, 3). Görülüyorki yalnızca hakanlık değil; *beylik erki* de, söz konusuydu. Çünkü, beylik de, bir otorite ve küçük bir saltanat yeri idi. *Erk sürmek* anlayışı da XI. yy. da İslâmiyete girmiş Türklerde görülüyordu. *Erk bulmak* (*erk tapmak*) anlayışının, budist Türklerde görülmesine rağmen; İslâmiyetteki *devlet bulmak* sözü de, bu inancı karşılıyordu (Suv., 136, 1).

Dünya (acun) erki bulma anlayışı Türklerde, Dünyayı idare altına alma demektir (KB, 940). *İle ve devlete erki, ululuk ile bul!* Bu *erk* ile beğliğin, sürekli ve *berk* olsun! (KB, 942). Bu sözlerden de, devletin temelini oluşturan erkliğin, ne

demek olduğu açık olarak anlaşılmaktadır. Türkler, özellikle Göktürk yazılarıyla yazılmış Yenisey mezar taşlarında, «ölümü» de, bir *erklig* olarak kabul ediyorlardı: *Bizi erklig ayırdı, ne çare!* diye, ağıtlanıyorlardı (Ye., 15, 2). *Erklig*, bazan da sadece devlettir. *Erklig, ili ve kentleri memurları (tapugcı) ile düzer, düzene kor* (KB, B. 219, 5). Beyler ile valiler de, birer *erklig*, idiler. Karahanlıların başkentlerinden biri olan *Ordu-Balığ* ile *Türk Çigil* boylarının bey veya valileri, *Ordu-Çigil kentlerinin erkliği*, adıyla adlandırılıyordu (Man., I, 27, 7). *Erksizlik* ise Türklerde iyi bir şey değildir. Bazan Tanrı karşısında insanoğlu için, *erksiz* deniyordu (KB, A. 61, 21). Göktürk yazıtlarında bazan, *erikli yağı*, yani düşman, erikli savaş da denmiştir. Ancak bu konu, bizi burada ilgilendirmemektedir. XI. yüzyıl Müslüman Türkleri ise, «becerikli» insanlara, *erikli* derlerdi. *Erikli yüğrük* at da, bu anlayıştan kaynaklanan bir deyim olsa gerektir.

J. «ERDEM», FÂZİLET

Erdem, fâzilet demektir. Türklerde erdem sözünün en eski mana ve karşığı budur. Bunu da, çince karşılıkları olan, Uygurların türkçe yazılarından öğreniyoruz. Uygurlar, Çinlilerin *t'ê* sözünü, her zaman ve her yerde, *erdem* karşılığıyla karşılamışlardır. Çin'de Çin imparatoru saf ve temiz bir *fâzilet* (*virtue*) içinde hareket etmek zorundadır. O böyle davrandıkça, Çin felsefesine göre bütün dünya milletleri, Çin imparatoruna yaklaşıp, hepsi birden bağlanmış olacaklardır. Çin felsefesiyle yakından bir ilgisi olan bu *erdem* sözü, nedense Göktürk yazıtlarında görülüyor. Türk hakanlarının her türlü özerlerine inen Göktürk yazıtları, kağanlarının erdemlerinden niçin söz açmamışlardı. Göktürk yazıtlarıyla yazılmış Yenisey'deki türkçe yazıtlarda, *erdem* sözünü görüyoruz. Belki de bu yazıtlar azıcık daha geç çağlara ait idiler.

Erdem sözünün anlamı: Yukarıda da belirttiğimiz gibi Uygur yazılarının çince karşılıklarında erdem sözü, Çince *t'ê*, yani (*virtue*) manasıyla görülüyordu. Ancak bu erdem, «irâde ile iyi davranış» anlamında da, anlaşılabilir. «İyi davranış ve hizmet» halka karşıdır. Bunun için Uygur yazılarında, *iyi (edgü) erdemlig*, «iyi hizmet sahibi» anlayışıyla yorumlanmıştır (Uig., II, 30). *Uluğ erdemlig* ise, hakanlarla ilgili «*b ü y ü k f â z i l e t*», anlamıyla karşılanmıştır (HT, 1903). XI. yüzyılda, yani Türklerin İslâmiyeti kabullerinden sonra Kaşgarlı Mahmud, *erdem sözünü*, arapça *edeb* karşılığıyla yorumlamıştır (MK, I, 94). Brockelmann ise, eski manayı devam ettirmiş ve yine *fâzilet (tugend)* karşılığında, yoruma devam etmiştir (s. 22). Mütercim Asım Efendi *edeb sözünü*, *bir işte devamlı çalışıp emek çekmek ve âdet*, olarak yorumluyordu (Kamus, I, 234). Osmanlı kitaplarında ise, bu sözün manası, *terbiye, terbiyeli, yol, kavaid ve meşruta* olarak yorumlanmıştır (LO, 881). Bu yorumların hepsi de, haklı görülebilir. Kutadgu Bilig ise, erdem ile edebi hem ayırıyor ve hem de yakınlaştırıyordu: *Oğul kıza, hem bilgi ve hem edeb öğret* diyor-du (4506). Az sonra da: *Oğula bütün erdemleri tanı olarak öğret; çünkü ileride bu erdem ile mal sahibi olur*, diye edeb ile erdeme yer değiştiriyordu (4508). Bazan da, *küçükte edeb yok, büyükte bilgi*, diyordu (KB, A. 128, 31). Anlaşıldığına göre, Türklerin İslâmiyete girişiyle *edeb sözü*, türkçeye girmişti. Ancak her yerde, kullanılamıyordu. Bunun için de, şair zaman zaman, edeb yerine erdem sözünü seçiyordu. Yügneki, *edeblerin başı dil*, diyordu (C. 130). Kaşgarlı Mahmud ise, *erdem başı dil olarak*, bu eski Türk atasözünü yeniden anıyordu (I, 336). İslâmiyetle birlikte *edeb*, artık *erdem* sözü yerine kullanılmaya başlanmıştı. Bununla beraber Mısır türkçesi sözlüklerinden *Abu Hayyan*, çok daha geç çağlarda *erdem* sözünü yine de, *fâzilet* karşılığıyla, yorumluyordu (s. 11). Aslında *fâzilet* de, «iyi hareket ve davranış» demektir.

1. «ER ERDEMİ»: KİŞİLERİN, ERLERİN ERDEMİ :

Büyük devlet ve imparatorluk yazıtları olan Göktürk yazıtlarında, bu anlayışa rastlanmıyor. Belki de buna bir gerek görülmemiştir. Bu anlayış ve inancı, Göktürk yazıtlarıyla yazılmış Yenisey'deki kişilerin mezar taşlarında, daha çok görüyoruz. Tibet hanına elçi olarak gitmeyi, *er erdemim için*, yaptım diyordu (Ye. 16, 1), Bir başkası da mezar taşında, *Er erdemim için, on altın gümüşü sarfedip, ilde güç kazandım* diyerek, yaptığı iyiliği, erdemine bağlıyordu (Ye. 11, 4). Bir başkası ise, *erdemliğime doymadım, diye mezar taşından üzülmüyordu* (Ye. 15). Bunları anlayıp, yorumlayabilmek de güçtür. Birisi de, *Er erdemi için, ağabeyime (eçine), ne yazık*, diyerek, ağabeyine erdemi için ağlıyordu (Ye. 31). Ancak, bir gerçek varsa, iyi davranış ile fâzileti, Türklerce insanların en üstün bir özü olarak kabul ediliyordu.

Dil ve konuşma da erdemin başta gelen özelliği idi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi XI. yüzyıl Türkleri, *erdem başı dil*, yani konuşma, diyorlardı (MK, I, 336). İslâmî edebiyatın içine girmiş olan Yügneki ise bunu, *edeb başı dil* diyerek, İslâm düşüncesine uyguluyordu. *İyi erdem* ise, Müslüman olmayan Türklerde, *iyi davranış ve hizmet*, olarak anlaşıyordu (Uig., I, 30). Osmanlı ve eski Anadolu Türk topluluklarında da bu anlayış, pek değişmemiştir. *Erlik erdemini*, Tarama Sözlüğü'nde de görüyoruz. Yine aynı eserde, bazan *erdem sahibi deniyor* ve bazan da *erdem iyesi* gibi, çok eski bir Türk geleneğine kadar iniliyordu. Yani erdem anlayışını, Osmanlılar da biliyorlardı. Dede Korkut'ta da, *bu oğlana taht ver, erdemlidir*, deniyordu. Yani taht için bir erdem gerekti. Peygamberlik'ten söz açılırken de, *dükeli fâziletler, bu erenlere gelemiştir*, gibi çok eski bir türkçe söyleyiş kullanılıyordu (TS : Eren). Osmanlıların bu anlatışı, Kutadgu Bilig'deki, *bütün erdemleri öğret oğula tükel*, söyleyişini andırıyordu (KB, 4508). Edeb ve terbiye ile ilgili, bu çok eski Türk geleneği değişmeden, Osmanlılara kadar geliyordu.

2. *ERDEMİN, DEVLET VE MİLLET İLE İLİŞKİLERİ*: Göktürk yazıtları, büyük devlet yazıtlarıdır. Bunun için, kişilerin düşüncelerini, pek yansıtmazlar. Kuzeyde Göktürk yazıtlarıyla yazılmış Yenisey mezar yazıtları ise, biraz daha açık ve içtendirler. Bunlardan birinde, *erdemlig ilimden doymadım öldüm*, deniyordu. Bir başkası da, *İlime erdem için yerleşip, (kondum)*, diyordu (Ye. 15, 3). Bir diğeri ise, *erdem için il arasında, (belki iller arasında) elçi (yalabaç) olarak, gittiğinden söz açıyordu* (Ye. 29, 2). Yine bu yazıtlarda, *millet* yani (*budun*) hakkında da güzel düşünceler görülmüyordu: «*Milleti erdemli olsa, milleti erk ve (erkli olur)*» (Ye. 16, 1). Bu konuda, yarı yarıya karanlık olan, ancak bu kadar bilgiye sahibiz.

3. «*HAKANLIK ERDEMİ*»: (*KİŞİ VE HAKAN OLARAK*): Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Göktürk yazıtlarında, hakanlık erdemi ile ilgili, hiçbir vesikaya rastlamıyoruz. Yalnızca, biraz daha kenarda kalmış olan, fakat Göktürk yazıtlarıyla yazılmış Küli Çur Yazıtı'nda, *Alpın erdem için, ün ve şöhreti (kü) bu kadar (çok) tuttu (elde etti)*, deniyordu (KÇ. 12). Yenisey'deki mezar yazıtlarında ise, erdem anlayışını daha çok görüyoruz: *Alpın için, erdem için*, sözleri bu yazıtlarda çok geçiyordu. Bir diğer yazıtta da, *alp kolum, erdem yürekim*, değişini görüyoruz (Ye., 441). «*Alp 1, erdem i*» deyiiminin, manası nedir? Kaşgarlı Mahmud'a göre «*alp - erdem*», «*savaşçı bir yiğidin fâzilet ve edebi*» demektir (3, 35). Bunun için *bahadır* da, nazik ve terbiyeli olmalıydı. Türklerin mani ve buda dinlerine girmelerinden sonra da, değiş ve anlayışlarında, bir değişiklik olmamıştı. Ancak böylece, eski hakanlar ile yiğitlerin yerlerini, Tanrılar almışlardı. Hıristiyan olan Türklerde de, durum aynıdır. Uygur türkçesindeki bir mani yazısında, şöyle deniyordu: *Güzel unvanlı (körtle,) istenen, bambaşka ve ayrı (adınçığ), ışıklı (yaruk), alp erdemlig, büyük güçlü Hanımız (Man., II, 35, 22)*. Yine türkçe mani yazılarında, «*Alpı erdemiyli il tutmuş, (yani devlet idare etmiş...)*,

sözleri geçiyordu (M., III, 43). Devletin idaresi, yalnızca alplık ve şecaâtla değil; erdem ile de sürdürülmeli idi. Bu da, ayrı bir Türk devlet anlayışıdır. Nitekim, yine bir Uygur hanının unvanı, şöyle idi : *Alpı ve erdemiyle, İl tutmuş, Alp Arslan, Kutlug, Kül Bilge, Tengri Han* (Pfahl, 32, 2).

Alp ben, Erdemlig ben: Göktürk yazılarıyla yazılmış, Stein elyazmasında, böyle deniyordu. Bu, kendi kendini, bir sunuş idi. Kaşgarlı Mahmud, *Erdem Begi* diye, bir unvandan söz açıyor ve bunun, *emir ül-menâkib* olduğunu söylüyordu (I, 94). Mahmud, daha çok halkın dilinde konuşulan, sözleri derlemişti. Ancak bu deyimın ne için söylendiğini, pek anlatmıyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *erlik erdemi* ve bununla ilgili bir çok sözleri, eski Osmanlı topluluğunda da görebiliyoruz (TS).

Edeb, mehfaret ve fâzilet, yani İslâmiyetteki bu anlayışlar, Malazgirt savaşının kazanıldığı sıralarda da, bütün Türklerin değer verdikleri özlerdi. Nitekim yaygın olan atasözlerinden birinde, *erdemsizden, devlet ve ikbal (kut) uzaklaşır*, deniyordu (MK, 2, 229). Hangi alanda olursa olsun, yükselmek istiyorsan, erdemli olman gereklidir. Hele devlet ile ikbal gibi, bir yüksek mevki istiyorsan, erdemli olmak zorundasın! Türkler erdem yolunda, kişi olarak, aile olarak ve devlet olarak, binlerce yıl böyle inanmışlar ve böyle süre gelmişlerdi.

Erdem ile savaş yeteneği de ilgili görülüyorlar. Zaten alplık ile erdemin, yanyana söylenmesinin nedeni de, bu olmalıydı. Göktürk yazılı mezar taşlarında da, *er erdemim için, orduyu kuşatıp (sü egirip), vurdum. (Ondan sonra da sizlerden) ayrıldım, (yani öldüm)*, deniyordu (Ye., 43). Kendi adı ile kendi «mevkiine hizmet» de, bir erdem gereği olarak sayılıyordu. Bir insanın, geldiği mevki ile kendi adınada lâıyk olmalıydı. Bunun için yine Göktürk yazılı mezar taşlarında, *er erdemi adıma hizmet ettim (taptım)* deniyordu (Ye., 5).

IX. B Ö L Ü M

VASSAL DEVLET VE HALK İLE İLİŞKİLER

Vassal veya bağlı devletlerin, Türk tarihlerinde çok çeşitli türleri vardır. Aslında vassal sözü türkçemizdeki «bağlı» sözünün karşılığı da değildir. Çeşitli zamanlara ve yerlere göre, vassallık anlayışı da değişmiştir. Biz burada konuya, Türk devletlerinden başlayacağız. Ortaasya imparatorluklarının belirli yerleri, sınırları ve yine, belirli kavim varlığı ile komşuları, vardır. Bu bakımdan, Ortaasya imparatorluklarındaki vassallık anlayışını, uzun bir zaman ve süre içinde, incelemek mümkündür. Ortaasya'nın orta kısmı, daha doğrusu hayvancı kavimlerin yaşadıkları bölge, yaşama biçimi bakımından bir birlik gösteriyordu. Buna rağmen «Hayvancı - atlı» kavimlerin birbirlerine bağlanma biçim ve davranışları da, çağlara ve yerlere göre, hafif değişiklikler gösteriyordu. Ancak Ortaasya'da yüzyıllar boyunca süren büyük devlet otoriteleri nedeniyle, bunlar da kendi içlerinde, belirli bir düzene doğru gitmişlerdi. Selçuklu devleti çağındaki, Anadolu'yu düşünelim. Anadolu'daki Türkmen illeri ile boyları, Selçuklu sultanına hangi şartlar ile bağlı idiyeler; ondan önceki Ortaasya'daki durum da, aşağı yukarı buna benziyordu. Bu hayvancı Türkler devlete her yıl yetiştirdikleri sürülerden sayılarına göre, para olarak değil de; hayvan olarak vergi vermek zorundaydılar. Göktürk devletine bağlı Tarduşlar gibi büyük Türk boyları üzerine, kağanın küçük kardeşi veya Bilge Kağan gibi, büyük oğullar, Şad, yani komutan olarak veriliyorlardı. Böylece akraba olan bu kavimler, bir Göktürk Şad'ı ve Yabgu'sunun tayin edilmesi yoluyla, hem onurlanmış oluyor ve hem de kontrol altında tutul-

muş oluyorlardı. Bu Şadlar ile Yabguların, kağanın büyük akınlarına katıldıklarına bakılırsa, başlarında bulundukları Türk kavimlerinden, herhalde asker de getiriyorlardı. Anadolu'da ise Türkmenler, *il-başı* denilen başlarının idaresi altında, orduya katılıyorlardı. Hun ve Göktürk devletlerinde ise, otorite daha güçlüydü. Bunların başında, bir devlet memuru ve komutanı olarak Göktürk hanedanından gelen prensler bulunuyordu. Bu Türk prenslerinin, feodal yapı ve yetkileri yoktu. Devlet zayıflayınca, bu Türk prenslerini itip, kendi kendilerine bağımsız kalıyorlardı.

Anadolu'daki *İl-Emirleri* bir bakıma, Hun ve Göktürk devletindeki, boyların kontrolü için atanan, Şad ve Yabgulara benzerler. Anadolu'da da illeri kontrol için, *il emirleri* ile *Uc emirleri*, devlet tarafından tayin edilirdi. Çoğu zaman bu *il emiri*, kendilerinden olurdu. Bu durumu da Göktürk devletinde görmüyor değiliz. Ancak Göktürkler de atanan komutanlar, hanedandan olurdu. Bu bir «ıktı» değil, vazife gibiydi.

«Vassal Türk boyları»: Örnek olarak Göktürk devletine bağlı Kırgızların, bir kağanı vardı. Zaman zaman bu kağan, baş kaldırır ve bundan dolayı da ölürdü. Ondan sonra Göktürk kağanı tarafından, Kırgızların üzerine yine kendilerinden, yani Kırgız olan, yeni bir Kırgız kağanı tayin edilirdi. Yine Göktürk devletine bağlı Batıdaki *On Ok* boylarıyla; doğudaki *Oğuzların* da, kendi kağanlarından, zaman zaman söz açılıyordu. Bu kağanları belki de, Anadolu'daki Karamanoğullarının, ilkçağlarındaki durumlarıyla, karşılaştırabiliriz. Selçuklu devleti zaman zaman bunlara resmî unvanlar verme yoluyla, susturmağa çalışmışlardı. Ancak bu paralel durumlara bakarak, kesin sonuçlara gitmek doğru değildir. Yere ve zamana göre, durum ve davranışlar, değişiyordu. Ancak bir gerçek varsa, Göktürk devletindeki erk ve güç ile düzenin, Anadolu'da ancak Fatihle birlikte kurulabildiğidir.

Boyların başlarında bulunan Türk beylerinin, oğullarına, unvan vererek başkente çekme ve onları, bir çeşit rehin gibi elinde tutma siyaset veya davranışı, Ortaasya'daki büyük Türk devletlerinde de görülüyordu. Çin, bu *rehin tutma* yoluyla kendine bağlama siyasetinin uzun zaman uygulamıştır. Bu konu üzerinde az sonra, yeniden duracağız. Selçuklu devleti çağında Ortaasya'dan gelerek uçlara yerleştirilen Türkmenlerle, Göktürk sınırları içinde bulunan *On Ok*'lar, *Kırgızlar* veya doğudaki *Oğuzları*, karşılaştırmak de, mümkün değildir. Çünkü bu geniş Türk kavimleri, oldukça eski çağlardan beri, devlete benzer sağlam bir topluluk halinde, birleşmişler; Ortaasya'daki diğer Türk kavimlerine mevki ile varlıklarını kabul ettirmişler ve dolayısıyla, bir saygı kazanmışlardı. Yeni kurulan Türk devletleri de, onlar kendilerine bağlı kaldıkça, bu Türk kavimlerine devlet içinde saygı değer bir yer vermişlerdir. İsyan eden *Kırgız Kağanını* öldürmüşler; ancak onun yerine, yine Kırgızlardan yeni bir kağan tayin etmekten geri durmamışlardı. Göktürklerin söyleyişiyle, bir *Kağan verdim*. diyerek, vassal kağanlıkları tanımışlardı. *On Ok* Türk boyları ise, *Batı Göktürk* devletinin, halkı idiler. Göktürk devletinin kuruluşundan beri, bir kağana sahip idiler. Bunun için, onların da kağanlarına, dokunmamışlardı. Ancak başkaldıranları ağır bir şekilde cezalandırmışlar; buna rağmen halkı için, *Benim Türküm, milletim (budunum)*, demekten de geri durmamışlardı. Bununla beraber Göktürk kağanı tarafından onlara Yabgu ve Şad gibi atamalar, yapılmıştı. Bu tayinler, onları, içten kontrol etme amacıyla yapılmış olsa gerekti.

Uç Beyleri veya Uç Boyları: Uçlardaki, yani sınırlardaki büyük ve güçlü Türk kitlelerinin, zaman zaman Türk tarihinde görülmüş olmaları; yine Türk tarihi ile Türk kavimlerinin yapıları ve özleri gereği olarak, incelenmeli ve değerlendirilmelidir. Özellikle atlı Türk kavimleri, süreli olarak hareket halindeydiler. Kesin bir askerlik düzeni içinde oluşmuş

ve gelişmiş olan atlı Türk kavimleri, kendileri için elverişli olan her yere gidebilirler ve bundan dolayı da, kendilerine herhangi bir zarar geleceğinden, korkmazlardı. Uzun ve oturmuş bir devlet geleneğiyle donanmış olan Çin imparatorluğu ise, bunları kendine benzetme ve düzenlerini bozma konusunda, bir tecrübe kazanmıştı. Bu atlı Türk kavimleri için, Batı Türkistan ile daha güneylerinde ise, böyle bir tehlike yoktu. Bunun içindir ki Göktürk yazıtları, Çin sınırlarına gidip, kaybolan Türklerden, acı acı yakınıyorlardı. Batı Türkistan ise, kendilerine uzaktı. Göktürk devletinin Çin sınırında uç beyleri ile uç boylarına, bir gereği yoktu. Çünkü büyük bir devlet olan Göktürkler, Çin sınırlarına askerî garnizonlar yaptırmışlar ve bunların başlarına da, hanedandan tecrübeli komutanlar, *Şadlar* tayin etmişlerdi. Göktürklerdeki *Şadlar*, daha doğrusu *Sübaşılar* hakkında almanca bir yazımız vardır. Bunlara bağlı olmayan Türk boyları ise, başıboş sayılıyorlardı. *Anadolu*'daki Uç beyleri ile boylarının durumu da, bir bakıma Ortaasya'dakilere benziyordu. Selçuklu sultanları kendilerine zarar verebilecek güçlü Türkmen boylarını, Bizans sınırlarına yerleştiriyorlardı. Aslında bu uç beylerinin, kendi güçlerini, yalnızca kendi akrabaları olan boylardan oluşturdukları görüşü de yanlıştır. Güçlü prensler ile beyler, kendilerinden olmayan geniş Türk kitlelerini, her zaman çevrelerinde toplayabilmişlerdir. Bunların çok geniş örneklerini, *Büyük Hun İmparatorluğu* adlı kitabımızda, özellikle M. Ö. 60'dan sonraki hadiseler dolayısıyla, geniş olarak vermiştik. Ancak şu kadarını belirtmek gerekir ki, bu prensler ile beyler, büyük devlet tecrübesine sahip idiler. *Çingiz Han*'dan önceki, geri Moğol topluluklarında görülen, eşkiya veya komitacı Moğol beyleriyle, bunları karşılaştırmak doğru olamaz. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Göktürk çağındaki Türk boylarının başında veya içinde, *Anadolu*'daki *Uç emirleri* gibi, kağan tarafından tayin edilmiş, *Yabgu* ve *Şad* gibi büyük komutanlar vardı. Daha küçük topluluklara ise, *Ilteber* ve *Erkin* gibi daha küçük komutanlar veya Göktürk

memurları tayin ediliyordu. Bu topluluklardan bazılarının *il beyleri* ise, kendilerinden idi. Buna örnek olarak On-Ok Türk topluluklarının, başlarındaki yerli beyleri, gösterebiliriz. Batı sınırlarında ne olup bittiğini ise bilmiyoruz. Ancak Göktürk devletinin güçsüz olduğu çağlarda, Fergana ile Taşkent'te bağımsız bir halde bulunan, Fergana ve Taşkent prensliklerinin var olduğunu, da biliyoruz. Asıl *Göktürk feodalizmi* batıdaki şehirlerde görülüyordu. Önce tayin edilmiş olan prensler bağımsız oluyorlardı. Bağlı boylar ise, bu prensleri kabul etmiyorlardı.

BATININ TÜRKLEŞMESİNDE UÇ BOYLARININ ROLÜ :

Göktürkler, İstemi Kağan'dan beri gelen geleneğe uygun olarak, Batı Türkistan'daki *Semerkind*'de oturan *Soğd* kralına dokunmamışlardı. Bunların ünlü beylerinden biri olan *Gurek* uzun zaman bu bölgenin başında kalmıştı. Ancak bunun yanında *mali işleri* kontrol için, yüksek bir Göktürk memurunun, bulunduğunu da biliyoruz. Batıdaki şehirlerde oturan bu Göktürk memurları, *Tudun* unvanını taşıyorlardı. 609 yılında ise, *Tardu Kağan*'ın torunu, *Taşkent*'te vali olarak bulunuyordu. 611 yılından sonra, Batı Göktürk Kağanlığının otağı, *Bin Bulak*, yani sonradan Türkmenlerin yurdu olan, *Çimkent*'e taşındı. 630'da ise, yine bir Göktürk prensi olan *Tardu Şad*, *Toharistan*'daki *Kunduz* şehrinde oturuyordu. *Semerkind* hükümdarı ise, bu prensin eniştesi idi. 630 yılından sonra, Batı Göktürk devletinin batıda bulunan beş boyu hakimiyetini, *Belh* şehrine kadar uzatmıştı. Bu beş boyun başı olan *Kül - Erkin*, Türk geleneklerine uyararak, başlarına bir Göktürk prensini geçirmeyi de unutmamıştı. Ona karşı olan diğer Türk beyleri ise kurtuluşu, *Toharistan*'a kaçmada bulmuşlardı. 657'de Batı Göktürklerden *Esgil* boyunun başı *Tuman Bey* ortaya çıkar. Batıdaki dağınık Türk kitlelerini bir araya getirmek ister. Ancak o da *At - Baş* kalesinde Çin'e karşı yenilince, onun halkı da *Batı Türkistan* içine dalıp, giderler. Onların yerlerini ise, *On -*

Ok Türklerinin doğu beş boyu alırlar ve onlar da Türgeş devletini kurarlar.

Göktürk ve Selçuklu Uç boyları: Her ikisi de Türk olduklarından, sosyal yapı, davranış ve düşünce bakımından birbirlerine benzerler. Ancak Göktürk devletinin derin ve köklü geleneği, Göktürk devleti zayıfladıktan ve yıkıldıktan sonra bile, onları kendi tesir geleneği altında tutmuştu. *Batı Türkistan* sınırlarında oturan veya daha güneye inebilmiş olan Türklerin de başında, birer Göktürk prensi vardı. Başka bir deyimle başlarında bir Göktürk prensi bulunmayan Türk toplulukları, meşrû bir birlik olarak sayılmıyorlardı. Kaynaklardan anlaşılan budur. Göktürk devleti yıkıldıktan sonra ise, Çin bunlara sahip çıktı. Göktürk geleneğine uygun olarak, bunlara *davul ile tuğ* gönderdi. Bağımsızlıklarını, Göktürk davranışıyla tanıdı. Ayrıca Göktürk çağındaki unvanlarını da geri verdi ve böylece onları kendisine bağladı. Bu yolla Çin, Göktürk devletinin yerine kendisini geçirmiş oluyordu. Belki bu örnek, Selçuklu devletinin Osmanlılara niçin, *davul ile bayrak* gönderdiğini de, açıklamaya yardım edecektir.

Türklerle yabancı şehirli: Bunlar arasındaki ilişkiler üzerinde durmakta da, bir yarar vardır. Hayvancı ve konar göçer Türklerin yanında, şehirler ile köylerde oturan Türkler de vardı. Şehirli ve köylü Türkler hakkında, 983-985 yılları arasında Tanrıdağlarının doğusunu gezmiş olan Çinli elçi ve gezgin Wang Yen-t'e'nin gezi raporunda, sağlam bilgiler bulabiliyoruz. Ancak şunu da belirtmek gereklidir. Türkler Anadolu'da da, köyde ne kadar ziraatla uğraşmış olurlarsa olsunlar; yayla ile de ilişkilerini kesmemişlerdi. Yukarıda da adı geçen gezi raporunda bunu görüyoruz. Anadolu'da yerli Rum halkı bulunduğu gibi, Tanrıdağlarının güneyi ile kuzeyindeki ticaret ve ziraat şehirlerinde de, çeşitli milletlerden kavimler yaşıyorlardı. Bunlar da Türkler gibi, Ortasya'nın yerlileri idiler. Yazı dillerini ve okullarını kurmuş olan bu geniş

kitlenin, başlarında da kendilerinden, birer beyleri vardı. Bu belirli şartlarla, Hunlar ile Göktürklerle bağlanıyorlar ve böylece, saygı bile görüyorlardı. Çin baskısı üzerine, çoğu zaman Göktürklerden yardım istiyorlardı.

İpek yolunun geçtiği bu büyük şehirler, dünya kültürü ile medeniyetlerinin en önemli merkezlerinden biri olmuşlardı : Turfan, Beşbalıg, Kuça Karaşar, Aksu, Kaşgar ve hatta Hotan gibi ünlü şehirler, Çin ile Türk hâkimiyeti arasında, tarih boyunca el değiştirip durmuşlardır. Bunların Türkler ile geçimsizlik ve düşmanlık halinde olduklarını ise, hiçbir Çin tarihi yazmamıştır. Bundan sonra bu şehirler, Uygurların eline geçmiş ve kültür bakımından Uygurlarla, âdeta kaynaşmışlardır. Uygurların yazı dili ile medeniyetteki gelişmelerine, bu şehirlerdeki yerli halkın, -bilgi ve görgü bakımından-, büyük yardımları olmuştu. Batıda ise, farsçanın eski bir ağzı olan ve soğdça konuşan Soğdlar ile; farsça konuşan Tacikler, köyler ile şehirlerde, yine Türklerle birlikte yaşamışlardı. Karahanlı devletinin kuzeydeki önemli bir başkenti olan, Balasagun veya Kuz-Ordu kentinde karışık olarak türkçe ve soğdça konuşuluyordu. Kaşgarlı Mahmud bunu, bize kesin olarak bildirmektedir. Daha batıya gidilince Türkler, Tacikler ile Batı Türkistan'ın yerli halkı ile birlikte oturuyorlardı. Özellikle Oğuzlar, Sirderya kıyılarında dinamik bir İslam medeniyeti oluşturdular. Anadolu'daki mimarlık, edebiyat, müzik ve buna benzer birçok medeniyet dalları, hep bu çağlarda gelişip, Anadolu'ya geldiler. Fuad Köprülü'nün de dediği gibi, Anadolu'ya yalnızca konar göçer Türkmenlerin geldikleri düşüncesi, yanlıştır. Türkistan'daki köylüler köylere; şehirliler de gelip, Anadolu'daki şehirlere yerleşmişlerdi. Bu konuları, Fuad Köprülü'nün, İlk Mutasavvıflar ile Osmanlı Devletinin Kuruluşu adlı eserlerinden okumak gereklidir.

BAĞLI, VASSAL DEVLETLER İLE TOPLULUKLAR, TÛRK HAKANININ KURULTAYI İLE YEME İÇME TOYLARINA, KATILMA ZORUNDA İDİLER: Yukarıda, kurultay ile toy ve divan meclisleri arasındaki, ayrılık ve benzerlikler üzerinde, durmuştuk. Yine yukarıda, Büyük Hun İmparatorluğu'nda üç kurultay olduğunu ve bu toplantıların, baharda yapılmış olanına, Hunlara bağlı vassal devlet başkanlarıyla, toplulukların temiscilerinin, katılma zorunluğu üzerinde durmuştuk. Bütün Türk devletlerinde bu gelenekle ilgili yeni vesikalar bularak sunabilmek, çok zordur. Hun İmparatorluğu'nda *Wusun* kralı güçlenince, artık Hun hakanının kurultayı ile toyna, gitmemiştir. *Wusun* Kırallığı, Hun İmparatorluğu'nun oldukça batısında ve *Isıg Göl* çevrelerinde yaşayan, oldukça güçlü bir devlet ve topluluktur. Vesikalar, bu davranışın bir bağımsızlık ilânı olduğunu, kesin olarak söylüyorlardı. M. Ö. 70 yılından sonra, Hun prensleri arasında taht kavgaları başlamış ve bazı prensler, tahta yeni çıkan hakana güvenmişlerdi. Bunların bazıları da *kurultaya gitmediler* ve böylece, Hun hanıyla olan bağlarını, kopardılar. Bunu da, kesin olarak biliyoruz. Göktürk yazıtlarında eski hakanlar ögölürken, onların cenaze, yani eski türkçe deyişle *yoğ töreni* için gelen, devlet temsilcilerinden söz açılıyordu. Çok güzel bir dille, başta Çin ve Tibet sayılıyor ve batıdaki Bizans'ın, onların deyişiyle, *Apurımların* bile, bu cenaze törenine katıldıkları anlatılıyordu. Bundan sonra da atalarımız, *bu kadar ünlü (külig) kagan imişler*, deniyordu.

Dede Korkut kitabında, *İç Oğuz*'un verdiği toya, *Dış Oğuz*'un katılmaması üzerine, bu iki dübür topluluğun araları açılmıştı. Böylece toya gelmeyen *Dış Oğuz*, düşman ilân edilmişti. *Manas destanı* içinde de, buna benzer davranışları görebiliyoruz. *Köketey*'in destanı da, *Manas* destanının bir bölümüdür. *Köketey*, ölen birisi için, bir *ölü aş* veriyor. Bunun için herkesi davet ediyor ve davet ederken de, *benim ölü aşma gelmeyeni, yağmalarım*, diyordu. Bu benzerlik üzerinde, Prof.

Abdulkadir İnan durmuştur. Ünlü Japon bilgini K. Shiratori, Hunların kurultaylarının özellikleri üzerinde durmuştu. Şiratori'nin haklı olduğu noktalar şunlardı : Bu toplantı, Hunların yıllık, en büyük bir toplantısı idi. Bu toplantıda, Hun hakanının başkanlığında, kurban kesiliyordu. İsa'dan önceki yüzyılın yarılarında yapılan bazı törenlere bakılırsa, *hakan mukaddes bir kılıçla, beyaz bir atı bizzat kendisi kesiyordu*, Bu nedenle de, halk ile devletin ileri gelenleri, toplanıyorlardı. Bu katılanların, vassal ve bağlı devlet başkanları ile, Hun olmayan toplulukları da içindeydi. Böylece Şiratori'ye göre, «*milletin birleştirilmesi*» (*unification of nation*) ve devlet halkının hakan ile devlete bağlılığı, bu büyük tören ve gösteri yoluyla, sağlama bağlanmış oluyordu. Göktürklerde de, kağanın yaptığı büyük akınlara, Batı Göktürk kağanı dahil, devletin ileri gelenlerinin hepsi katılıyorlardı. Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde de, bu durumu görüyoruz. Çingiz Han'ın akınlarında da, Uygur büyükleriyle, Karluk Hakanı Arslan Han ve diğerleri, yanında bulunuyorlardı. İlhanlı devletinde, Gürcü kırıllarına fazla değer veriliyor ve onlar, ordularıyla birlikte hakan yanında bulunuyorlardı. Hatta Gürcü Kıralları, *Yargucı*, yani *büyük yargıç* vazifesini bile görüyordu. Tabii olarak bu, İlhanlıların, başlangıçta Hristiyanlığa Müslümanlıktan, daha fazla değer vermelerinden ileri geliyordu. Gazan Han'dan sonra durum değişti.

«*BAĞLANMA VE BİÂT*» İLE İLGİLİ, BAZI TÜRKÇE DEYİMLER : Bir hakana bağlanma ve onun hâkimiyeti altına girme ile ilgili en eski türkçe deyim, *görmek* idi. Çince de görmek sözü, bağlanmak ve itaat etmek demektir. Düşündüğümüze göre bu anlayış, daha çok halkın yüzünü çevirip, hakana bakmasından ve böylece, bağlılığını bildirmesi düşüncesinden, kaynaklanıyordu. Zaman zaman Göktürk yazıtlarında, zayıflamış ve dağılmış Türk milletinden söz açılırken, gözü *yügerü körti*, yani «gözleri yukarıya doğru baktı» ve böylece

hakanını görüp, ona yeniden bağlandı, denmek isteniyordu. Daha sonraki türkçede, *bakmak* sözü de, «devlete bağlanmak ve itaat etmek», karşılığında kullanılmıştı. *Türkmenlerin Şeceresinde*, *bakmak*, *baktırmak* ve *bakındırmak*, çoğu yerde bu manâda kullanılmıştır. Örnek olarak, *Suvarcık*, (*kendi*) *ilini bakındırdı*, dendiği zaman, beyin kendi ilini, hem kendisine bağladığından ve hem de düzene koyduğundan, söz açılmak isteniyordu. Yine *Türkmenlerin Şeceresi* içindeki *Oğuz Destanı*'nda: *Kanlı Yavı Han, hütün illeri, kendine baktırdı. Kurt koyuna, pars geyiğe, kartal tavşana, atmaca keklige, zarar vermedi... İllerini düzüb, yağılarını bozup... padişahlarını üzüb (kırıp), doksan yıl hanlık kılıp, öldü (Şec. Ter., 49)*. *Oğuz destanı*'nda göç verme de, tâbi olma ve bağlı kalma anlayışında söyleniyordu (Togan, *Oğuz destanı*, s. 73).

OĞUZ DESTANINDA, TEKFURLARIN ÜLKELERİ ALINIRKEN, İNSAN ÖLDÜRME VE KATLIÂM GÖRÜLMÜYORDU: Çingiz Han'ın akınlarının, başlıca özelliği, katliâm ve insanların çoğunun öldürülmesidir. Türklerde yağma ve katliâm gibi hareketlere, rastlanmıyordu. Prof. Zeki Velidi Togan da, bunu görmüştü (Togan, *Oğuz dest.*, s. 33). *Tekfur*, *Oğuz Han'a*, *bağışlarsanız, kulluk halkasına girer, her yıl mal ve hazine verir*im, diyordu (A. e, s. 55). Bazı yerde de, *Oğuz Han, Tekfurun ülkesine el koydu*, deniyor ve yağma ile adam öldürme gibi, hiçbir şeyden söz açılmıyordu *Şamahî kalesi'nin alınmasında* ise, şöyle deniyordu: *Oğuz Han askere odun toplatarak kaleyi yaktırdı. Kadınlarla çocukları, esir aldı ve sonra yine, geriye verdi* (A. es., 55).

TESLİM OLMA VE BAĞLANMA SEMBOLLERİ İLE DAVRANIŞLARI: «Teslim, biât» hareketleri ise ayrı ve geniş bir konudur. Prof. Abdulkadir İnan, bunların birçoklarını toplamıştır (Makaleler, s. 332 vd.) Bunlara birçok yeni ekleri de, başka bir yazımızda yapacağız. *Kılıcın veya silâhın altından geçme*, bunların içinde en yaygın olanıdır. Bu, davranış kılıç

sahibine teslim oluş ve bir bağlanış hareketiydi. *Ok kılıfı ile kılıcını boynuna asma* da *Babürname*'de görülen, bir teslim davranışıdır. (Bb., 330). *Kılıcını alarak fatihin önüne koyma* ise, Selçuk çağında görülür. «*Bayuna kuşak asma*», Hive şehri çevresindeki Türkmen bölgelerinde görülmüştür (Ebg., 332). Altınordu veya Türk - Mogol kültür çevrelerinden *Berke Han*, *boynuna sicim takarak Tanrı'ya yalvarmıştı*. Bu. Göktürk'lerin mitolojik çağlardan kalma, bir geleneklerine benziyordu. Göktürklerle ait, bazı mitolojik kaynaklara göre, *hakanlar tahta çıkarlarken, hakanın boynuna ip geçirip, sadakat ve hizmet yemini yaptırıyorlardı*. De de Korkut kitabında da bir anne, *oğlumun boynuna kıl sicim taktılar*, diye sızlanıyordu. Esir düşen oğlan, böylece *kul* durumuna düşmüş oluyordu. Moğolların Gizli Tarihi'nde görülen, teslim tâbi olma sembolleri, gelişmemiş ve geridirler. Bununla ilgili bazı davranışlar Moğolların Gizli Tarihi'nin 123. bölümünde toplanmıştır. Aynı kaynağın, 117. bölümündeki, *altın kuşak bağlama* ile *ziyafet verme*, gibi gelenekler, daha gelişmiş davranışlardır, 275. bölümdeki *atın dizginleri ele alma* sözü ise, Türklere göredir. Ancak ziyafetten sonra, *geceyi bir yorgan altında geçirme* gibi âdetler ise, Türklerin taş devrinden kalma ve yalnızca, geri Moğollarda yaşayan gelenekler olmalıydı (A. e. 117).

TÜRKLERDE, «YABANCI VE YAD» ANLAYIŞI :

TATSIZ, YANI TACİKSİZ TÜRK OLMAZ, BAŞSIZ BÖRK OLMAZ : Ortaasya ile *Batı Türkistan*'da, farsçanın bir ağızını konuşan pek çok *Tacik* topluluklarının bulunduğunu yukarıda belirtmiştik. Türkler, yüzyıllar boyunca, bunlarla birlikte yaşamışlardır. Hele şehirlerde, Taciklerin sayıları daha da çoğalıyordu. Bunun içindir ki Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda derlediği çok eski bir Türk atasözü, «*Tatsız, yani Taciksiz Türk olmaz*» diyordu. Tacikler ile Türklerin aralarında, bir kavga çıkmasına, herhangi bir neden yoktu. Aslında Taciklerin, Türk-

ler gibi silahlı ve savaşçı olduklarını, biz sanmıyoruz. Zaten Taciklerde ziraat ve zenaatla uğraşıyorlardı. Batıya doğru, *Argu'lar* gibi, Tacik tesirlerinin çok fazla bulunduğu, Türk toplulukları da yok değildi. Tacikler tüccar olduklarından, bunlara bazan *Sart* da deniyordu. Aslında *Sartlar*, yalnızca *Tacik* demek de değildir. Türkler, hem Tacikleri ve hem de *Şartları* küçük görüyorlar ve onlarla alay ediyorlardı : *Sartın azığı temiz (arık) olsa, yol üzerinde, (veya yolculukta) yer*. Diyorlardı. Bundan da anlaşılıyor ki, Türkler onların yemekleriyle temizliklerini, beğenmiyorlardı. Manas destanında da Manas Han, *Eşekli Sart*, diyor ve onlarla, alay ediyordu. Bunun üzerinde, sık sık durmuştuk.

Tat kavim adı, Türklerde *farsça konuşan bir kimseye*, söylenen bir sözdü (MK, 2, 280). Ancak aynı eser, zaman zaman Müslüman olmayan Uygurlar ile *Yağma* ve *Tohsı* gibi Türk topluluklarını da, yine *Tat* adı ile adlandırıyor. Bazan da *Tat-Tavgaç* diyerek, Uygurlar ile Çinlileri, birlikte anıyordu (MK, 2, 280). Anlaşıldığına göre *Tat* sözü, aslında yabancı demektir. Fakat Türkler bu sözle daha çok farsçanın ağızlarını konuşan Ortaasya'nın yerlilerini adlandırmışlardı. Türkçe konuşsa bile, *Tatlar* *Tat* ve *Tacik* idiler. Nitekim *Hurşidname*'de, *İlim Türktür, dilim Türktür, belim Tat*, deniyordu (Bk. TS). Çünkü onların giyinişleri ile davranışları da Türklerden ayrı idi. Türkler, *tatlanmak*, «*Tat* gibi, yabancı gibi olma veya davranma»; *teciklenme*, «*Tacik* gibi olma»; *tavgaçlanma* diyerek de, «*Çinli* gibi olma», tavır ve davranışları anlatmak için söylüyorlardı. *İş, yararlı oluşunda; Sart ise, gelirli ve menfaatli oluşundadır*. Tüccar olan *Sartlar*, bu bakımdan da Türkler tarafından küçümseniyorlardı. *Bir insan Tatlaşırsa, onun eti bile kokar ve bozulur* (MK, II, 281). Yukarıda Türklerin, Taciklerin yemeklerini beğenmediklerini göstermiştik. Brockelmann ise bu atasözünü, *Tatlaşan erin, eti de tembelleşir*, anlayışıyla yorumluyordu (Spr., 115, 5).

Taciklerin sakalı, nedense Türklerin pek hoşlarına gitmiyordu. Bilindiği üzere Türkler, sakal bırakmazlar ve sakaldan da hoşlanmazlardı. Ancak şehirde sürekli olarak oturan hocalar, İslâmiyetin bu kaidesine uyarak yavaş yavaş sakal bırakmağa bağlamışlardı. Herhalde müezzinler de, «Tacik» idiler. Çünkü Dede Korkut kitabında, sabah ve sabahın oluşu anlatılırken, şöyle deniyordu : *Sakallı Tat eri banladukda*, yani «Sakallı Tacik müezzin sabah ezanı okuduğunda». Yani Oğuzların gariblerine giden, Tacik müezzinin sakalıydı. Bundan dolayı da onu, sakalıyla tanıtıyorlardı.

«*Yad*» ve *yabancılar* : Türklerde şimdi olduğu gibi, akrabalık, köylülük ve cemaât birliği vardı. Bu nedenle bunun dışında kalanlar, *yad* olarak görülmüştü. Türk olmayanlar da, birer *yad* idiler : *Değme kişi öz olmaz; yad kişi, akraba ile bir olmaz* (MK, Br., I, 361, 2), Yadlık anlayışı, akrabalık ve evlâtlık konusunda da, önemli bir yer tutardı. Manas destanında, Manas Han'ın annesi, «*ad ı m o ğ o l c a o l a n d a n n e h a y ı r g e l i r*», diye Kös Kaman'ı kabul etmiyordu (Prof. İnan, Bak., 115). Bu da, hafif bir milliyet şuurudur. Evi koruyan ocaktaki iyi ruhlar, yeni gelen gelinlerle evlâtlıkları; yakınlarına kabul etmezler, Bunun için yeni gelinlerle evlatlıklar, ocak ruhlarına yaranmak için, saçı yaparak, onlara yaranmak isterler (A. e., 31). Türklerde gelinler, uzak boylardan alınırlardı. Evlâtlıklar ise, yakın boy ve akrabalardan seçilirdi. Çünkü evlâtlıklar, babalıklarının soyadlarını taşıyacaktı. Yaddan gelen birisi, bey veya hakan da olamazdı. Bunu, *Türkmenlerin Şeceresi* içindeki *Oğuz Destanı*'ndaki, *Suvar Kul* örneğinden de öğreniyoruz (Şec. Terak., s. 55).

Girme sözü de, dışarıdan gelip, ailenin içine veya boya, cemaâta giren, yeni kişiye denir. Bu deyim, bütün Türklerde yaygın olarak söylenir. Güyâ Oğuzların *Kınık* boyuna, *Efrasiyab* adlı birisi gelip, girmiş. Böylece Selçuklu hanedanı da, bu girmeden türemiş. Ebülğazi Han bu anlayışı çok acı bir dille

yermekteydi. Oğuzun Kınık boyunun içinde, İranlı bir girmenin ne işi vardı? Böyle bir şey olamazdı. Demek ki İran toprağında hüküm süren Selçuklu hanedanı, belkide hâkimiyeti meşrû kılmak için, böyle düzmece soy kütükleri kurulmuştu. Ebûlgazi Bahadır Han bunları eleştirdikten sonra, *Selçuklunun ne Türk'e ve ne de Türkmen'e bir yararı olmamıştır*, der ve sözünü bitirir. Aslında bu, doğru idi. Çünkü Anayurttan uzaklaşan Selçuklular, Türkistan'daki Türkler ve Türkmenler ile ilgilenelememişlerdi.

Daha eski Türkler bu girmelere veya yadlara, *adhın kişi*, yani *ayrı kişi* de derlerdi (MK, 1, 91). Tarama Sözlüğü ise, eski Osmanlı kitaplarından, yabancılar için, *ayruk tanukluğu*, *biregü* gibi, gerçekten araştırmaya değer bazı önemli sözler vermektedirler. *Akrabanın kanlı yumru (yemeği)*, *yabancıнын yağlısından daha iyidir*. Bu da, akraba yakınlığı ile ilgili, başka bir eski Türk atasözü idi. Hepsini de, Kaşgarlı Mahmud derlemiştir. Hayvancı Kırgızlar ise, aileye dışarıdan gelenlere, *kelginçi* derlerdi. Türkler, *Çin geneler* için, *Karaçı* derler ki, onları ne kendilerine yaklaşıtırlar ve ne de akraba olurlardı.

X. B Ö L Ü M

TÜRK TÖRESİ

ÖRF HUKUKU VE KANUNLAR

Göktürk yazıtları gerçek devlet idaresinin türlü güçlük ve başarılarını içinde toplayan bir devlet yazıtıdır. Yazıtı yazan da, geniş bir devlet tecrübesi içinde yoğrulmuş, Türk milletiyle Türk tarihini, çok iyi bilen bir kişidir. Tam bir bilge, hatta bilgelerin bilgesidir. Türk töreleri ile kanun ve düzenlerini, çok iyi bilmektedir. Gerçek hayattan ve gerçek devlet idaresinden gelmiştir. Kendi düşünceleriyle, teorileri ikinci plana atabilmiştir. Türk milletiyle Türk devletinin, zayıf ve güçlü olan yanlarını çok iyi bilmektedir. Gerçekten ve gerçek hayattan ayrılmamaktadır. Bütün görüşleri, tecrübe ve uygulamalara dayanmaktadır. Bu nedenle töre ile ilgili görüşleri, hayâl ile teoriden kurtulmuş olarak, en kesin bir biçimde anlatılmıştır. Biz, kesin bir sonuca varabilmek için, ilk önce Göktürk yazıtlarındaki, töre ile ilgili bölümleri birer birer inceleyerek, bundan sonra konuya girmeyi, daha doğru bulduk.

1. *TÖRELERİ DÜZENLEME, etmek, itmek*, töreyi düzen, belkide yürürlüğe koymak demektir. Etmek, itmek sözleri üzerinde yukarıda geniş olarak durmuştuk. Bilge Kağan, aşağıdaki konuşmasını, üç çağ içinde toplamaktadır.: 1). Türk milletin üzerine kağan oturdum diyor. 2). Ondan sonra, kağan olduğu çağdaki Türk milletin kötü durumunu anlatıyor. 3). Bundan sonrada, kağan olduktan sonraki durum ile yaptıklarını birer birer saymağa başlıyor :Bu çağda yaptıklarını da iki basamak içinde öz olarak vermeğe çalışıyor :

a) Ağır töreleri düzenliyor. b) Dünyanın dört bucağındaki milletleri düzene koyuyor.

Töre anlayışı, Bilge Kağan Yazıtı'nın şu bölümünde, kendisini açık olarak gösteriyordu. Yazıtın bu bölümü şöyledir :

... (*Türk Milletinin*) *üzerine kağan (olarak) oturdum. (kağan olarak tahta) çıktığımda: Ölecek miyiz diye düşünüp, (üzülen) Türk Begleri ile (Türk) Milleti, dönüp sevindiler! Bulanmış gözleri canlandı, (beni) gördü! Bu çağda ben özüm (tahta) oturdum: Ağır töreleri (düzenledim ve yürürlüğe koydum). (Dünyanın) dört bucağındaki milletleride (düzene koydum! (IID 2).* Bu bölümde, W. Thomsen'in de bazı yorumlarında, çok dikkatli olduğunu görüyoruz. Bölümün sonu ise silinmiştir. Thomsen'in yorumuna uyularak, *Dünyanın dört bucağındaki milletler için bazı en önemli (ağır) töreleri (yapıp, düzenledim)* de, denilebilir. (S. 144). Ancak bir gerçek varsa, Bilge Kağan'ın bütün töreleri söz konusu etmemiş olmasıydı. *Ağır töreler*, bir anayasa yerine geçen, atalardan kalan, ilk anda devleti düzene sokmaya yarayan, saygı değer törelerdi. Türk milletinin bulanmış gözleriyle, yukarıyı görme-siyle ilgili yorumlar ise Thomsen'in *Turcica* adlı eserinde yapılmıştır (s. 74). Ashında *ağır* sözünün, *ağır-uluğ* deyimindeki manasına bakılırsa, bunu «en önemli töreler» diye, yorumlamak da güçtür. Bu töreler, herhalde Türk milletiyle Türk devletinin, çok saygıladığı ve yüce tuttuğu, örfler ile töreler olmalıydılar. Çingiz Yasası da yüzyıllar boyunca saygılanmış yüce ve hatta mübarek tutulmuştu.

2. «*TÜRK TÖRESİNİ KAYBETMİŞ MİLLET*»: Bir bakıma Türk töresini kaybetme, Türk devletinin yıkılması ve Türk milletinin de yok olması için bir neden olarak görülüyordu. Anlaşıldığına göre aşağıdaki bölümde, örf veya yazılı bir töreden söz açılmıyordu. Buradaki töre, bir uygulama ve onun sonuçları olmalıydı. Töre burada, «devletin oturduğu te-

mel düzen» anlayışı içinde söylenmiş olsa gerektir. Yine buradan anlaşılıyor ki bu Türk töresi, Türk milletinin düşünce ve davranışları içine de işlemiş ve onları da kendi düzeni içine almıştı. Çünkü, yalnızca töre ile devletin var olması elbette ki yetmezdi. Milletin de o töreyi benimsemiş ve ona uymuş olması gerekliydi. Bundan dolayı W. Thomsen buradaki töre anlayışını, «Devletin temel düzeninin kuruluşu» (Einrichtungen) olarak anlamakta ve böyle yorumlamaktadır. Halbuki Thomsen başka yerlerde *töre* sözünü, kanun (Gesetz) olarak yorumlamıştır. Göktürk yazıtlarının bu çok önemli bölümünü şöyle yorumlayabiliriz :

«Devletini kaybetmiş, (veya devletsiz kalmış Türk Milletini)! Kağansız kalmış (Türk) Milletini! Cariye ve kul köle olmuş (Türk Milletini)! Türk Töresini kaybetmiş, Türk Milletini! Atalarını, Bumın Kağan ve İstemi Kağan'ın töre (ve düzenlerine) uygun olarak, (yeniden yaratmış), (yeniden) teşvik edip öğretmiş!» (ID 13). Thomsen son yorumunda anlatışını biraz kısa tutuyor. Ancak metni, tam olarak manası üzerine oturtuyor (S. 147). Burada Türk Milletini yeniden kurma ve düzene koyma söz konusu edilmektedir. Ancak bu yeni reform hareketi, Bilge Kağan'ın dileğince değil; eski yasaların yeniden yürürlüğe konmasıyla yapılıyordu. Yasaların yürürlüğe konması da yetmiyor; bir de milletin bunlara alıktırılması ve milletin eğitilmesi çağı başlamış oluyordu. Bundan dolayı yazıttaki «boşgurmuş» sözüne, büyük bir değer vermek gerekmektedir.

3. TÖRENİN YOK OLUP, YIKILMASI : Türk töresinin yıkılıp, bir daha gelmemek üzere gitmiş olması mümkün değildir. Göktürk yazıtları da buna, bu gözle bakmaktadırlar. Çünkü bu anlayış, bir bölümde şöyle anlatılmaktadır :

«Yukarıdaki Gök basmasa, aşağıdaki yer delinmese. Ey Türk Milleti! Senin devletini (ilini) ve töreni kim yok edebildi!» (ID22). Bu giriş, Göktürk yazıtlarının çok muhteşem

bir girişidir. Thomsen buradaki *töre* sözünü, *güç ve kudret* (*Macht*) olarak yorumlamaktadır (s. 149). Burada Thomsen ne kadar haklı olabilir, bunu iyice bilemiyoruz. Ancak sözlerin gelişi ve yaygın anlayışları, bizi de bu düşünceye doğru götürüyor. Aslında konuyu şöyle yorumlarsak, belki daha doğru olabilir. Töre, devletin temel kuruluşudur. Devletin ve milletin varlığı veya bir millet olarak kalışı, bu düzenin varlığına ve kalıcılığına bağlıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi devletin başlıca özelliği ve dayandığı tek düşünce, «*erk*», yani «güç ve kudret saltanat ve emri yerine getirilen» idi. Tabii olarak Thomsen, son yorumunda bunun farkında değildi. Ancak Thomsen'in sağduyusu, kendisini böyle bir düşünceye götürmüştü. *Gök basmasa, yer delinmese, yani kıyamet kopmasa*, hiçbir güç Türk devleti ile Türk töresini ortadan kaldıramazdı. Belki de bundan sonra, Türk devletlerinin arka arkaya kurulması ve aşağı yukarı aynı töre ve aynı devlet anlayışlarına bağlı kalmaları, bu bakımdan Göktürk yazıtlarını haklı çıkarmaktadır.

4. «*TÖREYİ KAZANMA*» ANLAYIŞI: Yukarıda, devletin millete karşı olan vazifeleri üzerinde dururken, eski Türk devlet anlayışındaki, *kazanma* sözünün derinlikleri üzerinde durmuştuk. Bir hakan, «gece uyumadan, gündüz oturmadan, bütün işleriyle gücünü vererek», devlet millet için gerekli olan her şeyi kazanma zorundadır. Bu konuda Tanrıda ona yardım eder. *Töreyi kazanmak*, ne demektir? Bunu, Göktürk yazıtlarının gerçek tecrübeye, uygulamaya ve devlet idaresinin ince-liklerine dayanan görüşlerinden öğrenelim :

A) *Böyle kazanılmış devletimiz ve töremiz vardı!* : Sözlerin kaba anlamlarına bakınca, ancak böyle kaba bir sonuca varılabilir. Thomsen son yorumunda haklı olarak, sözlerin kendisini bağlayan zincirlerinden kurtulmuş, devlet idaresiyle tarihin gelişmesi içinde, geniş ve yaygın bir sonuca doğru, ulaşmak istemiştir. Onun son yorumunda bu sözler şöyle anlaşıl-

malıdır : *Bizim kazandığımız ve düzene koyduğumuz devlet ile gücümüzün (töremizin) boyu, böyle büyük idi!* (ID22). Thomsen burada da *töre* sözünü, *güç* ve *kudret* (Macht) olarak yorumlamaktadır (s. 105).

B). *Töre* ile *güç* anlayışları üzerinde, az önce durmuştuk. Bunu anlayabilmek için, bu girişin daha öncelerini de sunalım : ...*Türk milletini böyle kondurup, (iskân ettik) ve düzene soktuk. Bu çağda (eskiden) kul olan (Türk Milleri), kul sahibi olmuştu. Cârîye olan (kızlarımız ve kadınlarımız da), cârîye sahibi olmuşlardı.... Böyle kazanılmış ve düzene konmuş (itmiş) devletimiz ve töremiz var idi* (ID21). Aynı görüşler burada ise, biraz daha değişik bir gramerle anlatılmaktadır. Devlet ve törenin iyi kazanılıp, düzene konmasını, milletin zenginlik ve refahı ile, halkın kondurulup yerleştirilip iskân edilmesine bağlanıyordu.

5. MİLLETİN TÖREYİ KAZANMASI : Göktürklerle göre, töreyi yalnızca hakanlar değil; Türk milleti de kazanıyordu. *Töre, devletin düzeni, kuruluşu ve dolayısıyla gücü demektir, anlayışı burada yine ağır basmaktadır. Buna, işleyen, güçlü devlet düzeni demek, belki daha doğru olur. Bu görüş ve yorumun sahibi olan W. Thomsen, haklı olabilir. 630 yılından sonra Türk Milleti Çin'e esir düşmüş Çin kağanı için çalışmağa başlamış ve işini gücünü, Çin hakanına vermeğe başlamıştı. Bu çabalar anlatılırken, şöyle deniyordu: (Türkler), Çin kağanı için, devletler ve töre alı vermiş (zaptetmiş)»* (ID9) Tabii olarak burada da Thomsen'in son yorumuna uyuyoruz. Thomsen burada *töre* sözünü, yine «*güç*» olarak yorumluyordu (s. 146). Bizce Thomsen bu yorumlarında, daha sonra türkçede görülen ve *hakan, baş* karşılığında kullanılan *töre* sözünün tesirinde idi. Yukarıdaki sözleri, *devletleri ve bunlar için gerekli devlet düzenini alı vermiş*, gibi bir deyişle yorumlarsak, belki daha doğru yapmış oluruz. Çünkü yalnızca devlet almak yeterli değildi. Bunları bir de, bir devlet düzenine koy-

ma, söz konusuydu. Asâyiş, düzen ve bir devlet işleyişi, bu anlayışın içinde toplanmış olsa gerekti. Ancak bu devletler, Çin töresi içinde mi; yoksa Türk töresine göre mi düzenleniyordu, bunu bilemiyoruz.

Hakana töre kazanma: Daha yukarılarda, hakanların töre kazanmaları üzerinde durmuştuk. Bunun yanında Türk milleti de hakanına bağlanma yoluyla, işini gücünü veriyor ve töre kazanıyordu. Bu konu ile ilgili ikinci vesikamızı, aşağıda sunacağız. Ancak yazıtların bu bölümünde işlerini ve güçlerini veren halk, yalnızca Türkler miydi; yoksa bunların içlerinde Göktürk devletine bağlı diğer bütün Türk kavimler de, söz konusu ediliyor muydu? Bizce aşağıda, yalnızca Türk olanlardan söz açılmamaktadır. Çünkü birinci vesikamızda da görüldüğü gibi, yalnızca Çinliler değil; Türkler de Çin kağanı için töre kazanmışlardı. Kül Tegin Yazıtı'ndaki bir bölümde, şöyle deniyordu : «Tanrı yarlıgadığı ve izin verdiği için ... ölecek olan milleti toplayarak, kalkındırdım. Çıplak milleti, elbiseli; yoksul milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım! ... Dünyanın dört bucağındaki milletleri hep bağlı kıldım! Onları düşmansız kıldım! Hepsi bana bağlandı, (baktı, gördü). Şimdi bana işlerini güçlerini veriyorlar. Bu kadar çok töre kazanıp, bana bağlandılar» : (ID29).

«Devlet gücünün» töre sözüyle anlatılması burada da görülüyor. Bunun için Thomsen son yorumunda bunuda «devlet gücü» (Macht des Reiches) anlayışıyla yorumlamıştır (s. 150). Bizce bunu, *güçlü devlet düzeni* olarak anlamak, belki daha doğru olacaktır.

6. TÖREYE UYGUN OLARAK TAHTA ÇIKMA : Bu da Türk devlet anlayışının, çok önemli olan başka bir yönüdür. İkinci Göktürk devletini kuran, İl - Teriş veya Kutlug Kağan idi. O öldükten sonra, töreye göre, İl - Teriş Kağan'ın çocukları tahta çıkmalıydı. Fakat çocuklarının, yaşları küçüktü. Bunun üzerine töreye göre, İl - Teriş Kağan'ın kardeşi Kapagan Kağan

tahta çıktı. Göktürk hanedanı içinde, böyle durumlarda ölen kağanların yerine, kardeşlerinin geçtiklerini, çok görüyoruz. Bunun için, *O töre üzerinde, amcam Kağan tahta oturdu*, deniyordu (IID14). Buradaki, *Ol törüde üze* sözü çok önemlidir. Demek ki hakanların tahta çıkmalarını belirleyen ve yine yazılı veya yazısız belirli olan, bir töre vardı. Hakanlar, *O töre üzerine*, tahta çıkıyorlardı. Aslında Thomsen bu sözün üzerine gitmiyor ve kendisi yeni bir yorum da yapmıyordu (s. 147). En iyisi bu sözü, Thomsen'in daha önceki ve daha sonraki yorumlarına göre, *O devlet düzeni ve gücü üzerine, kağan olarak oturdu*, anlayışıyla bir yorumlamaya gitmemiz, belki yerinde olur. Ancak bunu yalnızca bir «tahta çıkma töresi» olarak kabul etme, - Thomsen'in de çekinmesine bakılırsa -, belki daha doğru olacaktır. Çünkü başka bir yerde de, *O törede, amcam Kağan tahta çıktı*, deniyordu (ID17).

7. *DEVLETİ VE TÖREYİ, «TUTUVERMEK VE DÜZENLEYİVERMEK»*: Göktürklerde ve daha sonraki Türklerde, *il tutmuş, il tutmak* veya devleti tutup, idare etmek deyişlerini, çok görüyoruz. Hatta *Tutuş*, öz adının manaları da, bu anlayıştan kaynaklanmış olmalıydı. Fakat *töre tutmak*, anlayışıyla deyişini, başka bir kaynakta görmüyoruz. *Devlet ile töre*, birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak görülüyorlardı. Bu nedenle bunları, *İl-töre* şeklinde birleşik bir anlayış olarak ele almak, belki daha doğru olabilir. Yukarıda verdiğimiz diğer örneklerde de devlet ile törenini sık sık yanyana söylendiğini, yukarıda görmüştük. Bununla ilgili birkaç örneği de burada sunmak istiyoruz: *Tahta çıkınca Türk Milletinin, devletini (ilini) ve töresini, tutu vermiş, düzenleyi (iti) vermiş* (ID2). Burada da, yine töreye göre devlet gücü ile *a s â y i ş* ve *a d â l e t i n* kurulması, söz konusu edilmiş olmalıydı. Thomsen de son yorumunda, *devlet ile kanun ve töreyi, idare edip, düzenleyi vermiş*, diyordu (s. 145). Bu durumda törenin de, bir idaresi veya tutulması, söz konusu idi. Bizce buna, *kanunların yürür-*

lügü dersek, belki daha doğru olabilir. Kapagan Kağan'dan da söz açılırken, *Amcam kağan devletini (ilini) ve töresini böyle kazandı*, deniyordu (ID31).

İlimin, Hanımın töresi : Yenisey'deki mezar taşlarında görülen bu söz Göktürk yazıtlarının yüksek devlet anlayışına göre, biraz daha hafif kalmaktadır. Yenisey'deki Göktürk yazıtlarıyla yazılmış mezar yazıtları, kişilere aitti. *İl (veya devlet) töresini terketmeyin*, sözü de aynı bölgenin bir anlayışdır. (HNO, 3, 180-3). *Töre kılsa devlet ile, doğru olsa beg*, sözü ise, il, yani devlet ile beg arasındaki, ilişkileri gösteriyordu. (KB, 822).

Devlet (İl) töresi, biraz daha geç çağlarda, yani Göktürk çağından sonra görülüyordu. Göktürk yazıtlarında *il*, devlet demektir. XI. yüzyılda ise *il*, bir vilâyet veya belirli bir idare bölgesi anlayışıyla, kullanılmağa başlanmıştı. Uygur yazılarında ise *il* sözü, eskiden sahip olduğu imparatorluk anlayışını yitirmişti. *Devlet töresi*, Uygur yazılarında, *İl başlayı törü*, yani devleti idare eden, başında bulunan töre, söyleyişle geçiyordu. Bu sözün çince metinlerdeki karşılığı kuo-fa, aynı manaya doğruluyordu (Uig. I, 25). Gerçi bu çağlarda devlet küçülmüştü. Ancak sözlerde, yine de eski anlayış devam ediyordu. Zamanla *il* sözü, yurt anlayışına kadar küçülmüştü. Bununla beraber Türk kavimlerinde, töre ölümsüzdü. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un derlediği, *il gider, töre kalır* atasözü de, bunun bir örneğiydi. Yurt değiştirmekle, il değişir ve kalmazdı; fakat töre, kaybolmaz ve kalırdı. Bununla beraber Göktürk çağında «devlet gücü ve düzeni» olarak anlaşılan töre, XI. yüzyılda artık «g ö r e nek» anlayışıyla sınırlanmıştı. Çingiz Han devletinde ise, hukuk anlayışı içinde kalmıştı.

8. «TÖRE» ANLAYIŞININ, DEĞİŞMEYE BAŞLAMASI : Aslında Osmanlı kitaplarıyla bugünkü türkçemizde de; *töre* sözünün anlamı, Göktürk yazıtlarındaki *törü* sözüyle, derin olarak ayrılmış değildir. Her ikisinin de içinde, *örf, âdet, gele-*

nek anlayışları, yer almaktadır. Ancak Göktürk yazıtlarındaki törü, kaynağını yasalardan ve örflerden alarak kurulmuş, bir devlet düzeni ve gücüdür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, zaman zaman yasa ile *töre ve yol* anlayışında da görülmüyordu. Kutadgu Bilig'de ise çoğu zaman, a d â l e t anlayışında yazılır. Ç i n kültürü ile topluluklarında, büyük bir yer tutan *seremoni ve ahlâk* kaideleri, yani çinlilerin ünlü *Li ve İ* prensipleri de, Uygur Türkleri tarafından türkçemize, *törü ve törülüğ* deyimleriyle tercüme edilmeğe başlandı (Suv., 613, 6; 559, 18). Daha doğrusu Türklerin bilgi ufku genişlemişti. Yeni yeni yabancı deyimlerle karşılaşıyorlar; ancak onları ustalıkla türkçeye uydurabiliyorlardı. Buda dininin *Samskrta Dharma* âkidesini Türkler, *Süslü ve yapıcı kaideler töresi*, yani onların söyleyişle, *İtiglig nomlar törösü* gibi, gerçekten görkemli sözlerle karşılamışlardı (HT, 1970). *Erdemlig törü* sözüyle ise, Buda'nın kanunlarını, yine süsleyip yücelterek, türkçenin derin gücüyle sunuyorlardı (HT, 1893).

9. *TÜRKLER KENDİ TÖRE ANLAYIŞLARINI, YENİ DİNLER İLE DÜŞÜNCELERE BENZEŞTİREREK, SUNUYORLARDI* : Türkler Göktürklerin yüce devlet düşüncesinden geçtikten sonra, mani, buda, hıristiyanlık, hatta yahudilik dinlerini denemiş ve en sonunda İslâmiyette karar kılarak, durmuşlardı. O s m a n l ı topluluğu ile A n a d o l u'da *töre* sözü ile anlayışının, nasıl derin bir tesirle devam ettiğini görebilme için, Tarama Sözlüğü ile Derleme Sözlüğünün, *töre* sözüyle ilgili maddelerine bakmak yeterlidir. Biz burada, bunun üzerinde ayrıca durmayacağız. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Çin topluluğu ile devletini, yüzyıllar boyunca idare etmiş olan protokol ve ahlak prensiplerini, türkçe ile en güzel bir şekilde anlatabilenler de, yine Türkler olmuşlardı. Mani ve buda dinlerine girince, bu konuda tecrübeleri artmış, böylece Türkçe daha da gelişmişti. İslâmiyetteki deyim ve anlayışları, bu eski Türk geleneklerine göre, yorumlamaları ve bu konuda göster-

dikleri ustalıklar ise, *Kutadgu Bilig* ile Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinde yer almış örneklerle doludur. *Kutadgu Bilig*'de karşılıklı hikmetler ve derin sözler söyleyen ve dört kişiden biri olan Kün Doğdu ise, törenin kendisidir veya töreyi temsil ediyordu. Buda dinine inanmış olan müminler ise, *O törede, toplanıp, yığılmış kişiler* olarak anılıyorlardı. (Suv., 16, 17). Yani, bir dinin bütün kaideleri de, yine töre sözü içinde toplanıyordu. İnanmayanlar ile mümin olmayanlar ise, *törüsüz, töresiz* idiler. *Törüsüz iş veya törüsüz kılınç*, yani *âmel* ise, din ve ahlâka aykırı olan, davranışlar içinde yer alıyordu. Yani, Gök-türklerin büyük devlet geleneğindeki töre ile ilgili anlayışlar, olduğu gibi yeni din ve düşüncelere uygulanıyordu. Ancak Uygurlarda artık büyük bir imparatorluk kalmamıştı. Bunun yerini, din ve ahlâk kaideleri almıştı.

Gerçek Töre (Köni törü) : Bu Türk düşüncesi, Uzak-doğu düşüncesi ile felsefesinde, biraz daha değişik olarak görülüyordu. Bu, «Tanrı'nın insanlar ve kulları üzerinde uyguladığı» bir töre idi. Kim iyi olursa, Tanrı onu kutlar ve ona iyilikler verirdi. İyi olmayanı da cezalandırırdı. Yani ona kutsuzluklar ve mutsuzluklar verirdi. Bu, Konfüçyus felsefesinin bir prensibidir. (Bk. A. Forke, Geschichte des chin. Philosophie, I, 128). Bu düşüncelerin, Önyasya'ya da sıçramamış olduğunu söyleyenler, herhalde haksızlık etmiş olurlar. «İ d a r e, erdemle yürütülmelidir. Erdem ve töre ile idare edenler, tıpkı Kutup yıldızına benzerler. Herkes ve her şey onların çevresinde döner. C e z a ise, bir amaç değildir. Ceza, halkı ve ahlâkı iyileştirmek ve doğru yola yöneltmek için verilir. Duruma göre cezaları bazan azaltmalı ve bazan da çoğaltmalıdır. Ancak bu da, gök ve yerin düzeni ile isteklerine göre yapılmalıdır». Görülüyor ki gerçek töre, biraz da Tanrı'ya ve Tanrı düzenine dayanan, bir anlayış içinde düşünülüyordu. İslâmiyetteki *adâlet* anlayışı ve düşüncesiyle de, bu bakımdan bir yakınlık görülebilir. Gök-türk anlayışında ise, töre üzerinde bir Tanrı etkisi

veya karışması pek görülüyordu. *Töre*, devletin kurucusu tarafından konmuş ve ondan sonrakiler tarafından korunmuş bir düzen gibi görünüyordu. *Çingiz Han* yasasında da böyle bir anlayış vardı. Ancak Hakanlarda, güç ve yetkilerini, Tanrı'dan alıyorlardı.

Şeriât ile töre, zaman zaman birleştirilmek ve benzeştirilmek istenmiştir. Anadolu ve Osmanlı topluluğunda, böyle bir zorlamaya gerek görülmemiştir. Zaten büyük bir çoğunluğu İslâmiyete aykırı olmayan *Türk örf ve âdetleri*, *şeriât* ile, kendiliklerinden birleşmişlerdi. *Katip Çelebi'nin Mizân ül-Hakk* adlı eserinde, sık sık belirttiği gibi, İslamiyete aykırı düşmeyen ve topluluğa zarar vermeyen batıl inançları, zorla değiştirmeye bir gerek de yoktu. Aslında bunların çoğu, Anadolu'daki mezheplerde, İslâmiyetle kaynaştırılmış olarak yaşıyorlardı. Ancak Ortaasya Türklerinde durum böyle değildi. Orada bir *Çingiz Han Yasası* vardı. Geleneğe göre, bunun da uygulanması gerekli idi. Aslında onlar da, Anadolu Türkleri gibi, bu eski gelenekleri bilmeden ve duymadan yaşayabilirlerdi. Fakat öyle olmamış, *Çingiz Han Yasası'nı* madde madde uygulamaya kalkanlar olmuştu. Bu konu ile ilgili çatışmaları, Hocamız Prof. Abdulkadir İnan, *Yasa, Töre ve Şeriat* adlı bir yazısında, çok geniş olarak ele almıştı. Biz bu konu üzerinde ayrıca durmayacağız. Ancak gelişmiş Oğuz ve Anadolu Türk topluluğu ile, kuzeydeki büyük devlet ve büyük tarih çağları geçirmemiş olan Türkleri, her yönden karşılaştırmanın doğru olmayacağı görülmektedir.

İslam fıkıh ve muamelâtı, Türkler için birçok yönlerden, anlaşılması bakımından, gerçekten ağır gelmişti, Ancak Anadolu'da bu İslâmi kaide ve prensiplere çok aykırı olan bir konu da yoktu. Çok eski bir Türk geleneği olan *kadın babasının malından hak iddia edemez*, inancı ve töresi Anadolu'daki Türklerde zaten kalmamıştı. *Yeğen, dayısının malından birşeyler yağma edip alabilir* gibi, yine bir eski Türk geleneği ise, yal-

nızca Anadolu'da değil; Ortaasya'daki gelişmiş Türklerde bile, görülmüyordu. Ancak *talâk*, yani boşama ile ilgili bazı hükümler, Anadolu'da sessizlikle geçirtilerilebilmiştir. Buna inanan Anadolu Türkleri, uygulamaya gelince, fazla birşey yapmamışlardır. Üstelik bu prensibi yeren, âdeta bir Anadolu fıkra edebiyatı meydana gelmiştir. Ancak bu da, bir baş kaldırma gibi olma-
mış, bir mırıldanma şeklinde geçirtilmiştir.

GELENEKLER VE TÖRE

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, törelerin kaynak ve temelleri geleneklerde yatar. Türk töresinin içine aldığı başlıca konu ise, *Devlet disiplini ile topluluk ve aile düzeni*, idi. Daha doğrusu, «*iskân ve hiyerarşi*» kurulmasıydı. Diğer gelenekler ise, bunları destekleyen veya bu düzenlerden kaynaklanan, örf ve âdetler idiler. Göktürk topluluğu ile devletinden söz açan Çin kaynakları, onların geleneklerine bağlı ve tutucu olduklarını yazıyorlardı. Göktürk Hakanı Işbara Kağan, 585 yılında Çin'e yazdığı mektubunda şöyle diyordu : *Bizim âdet ve geleneklerimiz, çok eski çağlardır; beri oluşmuştur. Bundan dolayı onları değiştirmeye, benim gücüm yetmez* (SS, 84 a; LMT, 53). Çünkü bu sırada, Türklerin geleneklerini değiştirerek Çinlileşmeleri hakkında bir istek ve eğilme vardı. Burada söz konusu olan gelenekler, «topluluk düzeni ile disiplini», idi. Tabii olarak, çoğu hayvancı olan Türklerin, yiyecek ve giyecekleri de Çin'dekilerden çok ayrı idi.

1. TÜRK TÖRESİNİN TEMELİ, «TOPLULUK DISİPLİNİ İLE AİLE DÜZENİ» İDİ : Yukarıda sunduğumuz vesikada da görüleceği üzere Türk örf hukuku ile geleneklerini değiştirmeye ne Işbara Kağan gibi gerçekten çok güçlü bir Türk hakanının ve ne de başka bir devletin gücü yetmemekteydi. *Aile düzeni* de çok sert ve kesin kaidelerle belirlenmişti. Bundan dolayı bu kesin düzen, Çinlilere de garip geliyordu. Çin tarihleri, *Göktürklerin aile kanunları, çok sert ve korkunç*

tur, diyorlardı (SS, 84, 2b; LMT, 47). Aslında Türkler için ise, bu aile düzeni çok normal ve güzel idi. Yine bu ünlü ve büyük Göktürk kağanı, aynı mektubunda şöyle yazıyordu : *Bizim Kuzey bölgemizde, idare edilenlerle idare edenler arasında kurulmuş olan kaideleri yaralamağa, ben cesaret edemem.* Bu sözleri Liu Mau-ts'ai yanlış anlamıştır (s. 47). St. Julien ise, daha iyi yorumlamıştır (III, s. 501). Burada da görülüyor ki gelenek ve töre denince, akla gelen ilk şey, topluluk disipliniydi. «*Askerlikten kaçma, adam öldürme, zinâ*» gibi suçların çok ağır cezalarla karşılanması da, bunu gösteriyordu. *Hırsızlık* suçunun Göktürk çağında çok ağır bir suç olarak görülmesi de, bunun başka bir örneği idi. Biraz daha kuzeyde, *hırsızlık yapanların başı kesilir ve bu baş babasının boynuna asılırdı. Baba, hırsız oğlunun başını, ölünceye kadar, boynundan çıkaramazdı.* Bu örnek, yine türkçe konuşan ve Göktürk yazılarıyla yazıtları olan, Kırgızlara aitti. Büyük devlet otoritesinin az olduğu yerlerde, topluluk töreleri kendilerini daha sert olarak gösteriyordu.

Gelenek değiştirme, Türk tarihinde çoğu zaman, devlet disiplini ile otoritesinin azalmasına, yol açmıştı. Uygurların buda dinini kabul etmeleri bile, onlar üzerinde çok derin bir tesir bırakmamıştı. 983-985 yıllarında Uygur başkenti Beş-Balığ şehrine giden, Çinli elçi Wang Yen-t'e'nin gezi raporunda, bunu açık olarak görüyoruz. Budizm, et yemeğini yasak ederdi. Ancak bu Turfan Uygurlarında, böyle bir yasağın izlerini, kesin olarak göremiyoruz. Ünlü Göktürk veziri *Bilge Tonyukuk* da, buda dininin Türkler arasına girmesine, şiddetle karşı koymuştu. M. Ö. 162 yılında ünlü bir Çin veziri de aynı davranışı göstermişti. Çünkü buda dini, et yemeğini yasak ediyordu. Halbuki Türklerin ekonomisi, hayvancılığa dayanıyordu. Giyeceklerin yapım ve hazırlanması da, hayvan ekonomisi ile ilgiliydi. Çin gelenekleri alınırsa, Türkler Çin'e ekonomik bakımdan, bağlı olacaktı. Bu direniş, e k o n o m i k bir nedene dayanıyordu. Ayrıca buda dininin gerekleri için, manastırlar ile

şehirlerde yapılacaktı. Bu durumda zengin ve kalabalık olan Çin, kendi ordularıyla, Türkleri bu şehirlerde sıkıştırıp, kolaylıkla avlıyacaktı. Bu da direnişin, a s k e r î bir nedeni idi. Görülüyor ki, gelenek değiştirme konusundaki direnişin, tutuculukla bir ilgisi yoktu. Var olma veya yok olma ile ilgili, gerçek ve realist bazı nedenlere dayanıyordu. Çin'deki ünlü ve en büyük Tang Sülalesinin kurucusu, damarlarında Türk kanı taşıyordu. Bundan dolayı Göktürklerle karşı bir saygısı vardı. 627 yılında, Göktürk Hakanı İl Kağan için, yazdığı mektubunda şöyle di-yordu: *Tanrı'nın verdiği felaketlere rağmen, İl Kağan, Tanrı'dan (veya gökten) korkup, davranışlarını düzeltmemektedir. Türklerin geleneklerine göre, ölüleri yakıyordu. O ise, şimdi ölülerini gömüyor ve onlar için mezarlar yapıyor. Böylece, atalarının geleneklerini bozuyor ve Tanrılar ile ruhlarla, alay ediyor. Ayrıca kendisinin yakın bir akrabası olan T'u-li'ye, hücum etmek istemekle, aile bağlarını bozuyor ... Bu davranışları, onun sonunun geldiğini, göstermektedir. (Bk. LMT, 193).*

2. YABANCI GELENEKLER, YABANCI DEVLETLERİN TESİR VE BASKILARIYLA BİRLİKTE GELİYORDU: Selçuk ve Osmanlı devletleri de güçlü oldukları sürece bu kültür değişmelerine dayanmışlardı. İslâmiyet ise, onların eski düşüncelerine zaten uygundu. Ancak Anadolu Selçuk devletinin yıkılışında da, İran ve Bizans tesirlerinin payı bizce büyük olmuştu. Büyük Hun İmparatorluğu da güçlü olduğu sürece, Wei Lü, Li Ling gibi ve daha birçok Çinli generalleri ile devlet adamları, Hunlar için yararlı olmuşlardı. Ancak Hunlar üzerinde bir baskı ve tesir yapamamışlardı. Bir sığıntı ve mülteci, hatta iyi bir vatandaş olarak hizmet etmişlerdi. Bilindiği üzere M. S. 630 yılında birinci Göktürk devleti Çinliler tarafından yıkılmış, Türklerin ileri gelenleri Çin'e esir düşmüş ve Göktürk devleti ile halkı da, Çin ordularının eliyle alt üst edilmişti. Bu nedenle Çin tarihleri, Göktürk devletinin yıkılış sebepleri üzerinde uzun uzun dururlar ve gerçekten ibret dolu örnekler verirler. Gerçi

Türk devletinin otoritesini bozmak için, Çinliler de boş durmamışlardı. Ancak bütün suçu, *Batı Türkistanlı tüccarların* üzerlerine atmışlardı. Çünkü onlar, Türk devletinin töre ve geleneklerini bozmuşlardı. Halbuki daha önce, *İl Kağan, Chao Tê-yen adlı bir Çinliyi danışman yapmıştı. Bu Çinli, birçok Çin seremonilerini öğreterek, Türklerin geleneklerini değiştirmeye çalışmıştı (LMT, 603-4).*

Türk devleti ve tüccarlar : Batı Türkistanlı tüccarların ve bazı yabancıların tesirleri ve öğütlerinin baskısı altına giren İl Kağan, eski büyük Türk devlet geleneğinden ayrılmıştı. Hâris ve kazanç isteğiyle hareket eden tüccarlar, Göktürk devletini sürekli bir savaş ve yağma hâlinde tutmuşlardı. Çin tarihleri, bu konuda şöyle diyorlardı : *Türkler, değiştirilebilecek çok tarafları olmayan, yapı ve tabiat bakımından, bâsit ve anlaşılabilir geleneklere sahiptirler. İl Kağan, Çinli bilgini Chao Tê-yen'i getirterek, ondan birşeyler öğrenmek istedi ve bazı eski gelenekleri bozdu... Bu da, onun için iyi olmadı... Ayrıca İl Kağan Hu'lara, -(yani Batı Türkistanlı tüccar Soğdlulara) - çok güven gösterdi ve devleti onların ellerine verdi. Kendi akrabalarını ise, kendisinden uzaklaştırıp, (Türklere) vazife vermedi. Askerlerini daima hareket halinde tuttu; her yıl (yağma için) Çin sınırını geçti. Böylece, bu kadar çok hizmet ve (yüke) dayanamadı. (Onun danışmanları olan) bu yabancılar, çok hâris ve acımasız, düşüncesiz idiler. Ne düşündükleri bilinmez ve ayrıca onlara güvenilemezdi. Bunun için verdikleri emirler ve yaptıkları düzenler, sürekli değildi. Yıldan yıla vergiler arttı ve açlık ise çoğaldı. Bundan dolayı halk da, kağandan yüz çevirmeğe başladı (TC, XI, 109; LMT, 194 vd.).* Bu vesikanın hepsi bundan ibaret değildir. Biz burada, ancak bu kadarını sunabildik.

Türkleri ziraatçı yapma ve böylece Türk tehlikesini ortadan kaldırma girişimleri de yaptılar. Ancak bunlar, başarısızlıkla sonuçlandı. Bunu yalnızca Selçuklu ve Osmanlı

devletleri başarabilmişti. Çünkü her ikisi de Türk'tü. Ayrıca Balkanlar ile Anadolu'da, zengin ziraat alanları açılmıştı. Eski Türk tarihinde ise Türkleri eritmek için Çin'in bu konuda pek çok girişimleri olmuştu. Fakat toprak sahibi olmayan Türkler, Çin'de kul olarak çalıştırılınca, gürültü kopmuştu. Nitekim M. S. 634'de, Türkleri toprağa bağlayarak, çölün kuzeyini boşaltmak için yeni bir girişme daha olmuştu. Fakat bir Çin bakanı, Türklerin geleneklerini değiştirerek, Çin'in yakınlarına getirilmemelerini tavsiye etti. Çünkü (Türkler, toprağa bağlansalar bile) ilk fırsatta Çin'e hücum edebilirlerdi (LMT, 199). Bu kaynağın yorumu, Yakinef tarafından çok daha iyi yapılmıştır (I, s. 257-8).

3. TÜRKLERİN BAŞLICA ÖZELLİK VE KARAKTERLERİ : Biz şimdiye kadar devlet ve aile töreleriyle düzenleri üzerinde durduk. Bu sağlam ve kesin topluluk düzen ve disiplini, kişilerin karakterleriyle kişilikleri üzerinde de bazı sonuçlar doğuruyordu. İbn Hassul ve El Câhiz gibi Arap kaynaklarında da Türklerin özellik ve vasıfları üzerinde çok bilgi verilmiştir. Biz burada yalnızca Kaşgarlı Mahmud'un verdiği dokuz maddelik özleri vermekle yetineceğiz : 1). *Güzellik*. 2). *Sevimlilik*. 3). *Tatlılık*. 4). *Edep, yani erdem*. 5). *Büyükleri ağırlama*. 6). *Sözünü yerine getirme*. 7). *Sâdelik*. 8). *Öğünmeme*. 9). *Yiğitlik ve merdlik*» (MK, I, 362).

Ahlâk meselesi de, üzerinde durulması gereken, ayrı bir konudur. Aslında ahlâk, yukarıda da belirttiğimiz gibi, topluluk ve aile düzeni ile törelerin, kişilikler üzerinde yarattığı bir oluşma ve gelişmedir. Türklerin çoğu okumamıştır veya devlet içinde tecrübe görmemiştir. Fakat yine de ahlâklılırlar. Bu sonuç, yalnızca topluluk ile ailenin düzen ve töresi askerlik disiplinine dayanıyordu. Bununla beraber Türkler, yaratılış ile insan tabiatına büyük bir önem vermişlerdir. Onlara göre her insan, doğuştan kendine öz bir karakter ile kendini gösteriyordu. Bu yaratılış ve karaktere eski Türkler, *kılk* derlerdi.

Eski türkçede *kılınmak* ise, yaratılmak demektir. Bu söz, bugünkü *kılık* sözümüzden başka bir şey değildir. Kutadgu Bilig insanları çeşitli karakterlere ayırıyordu. *Kılık itig* sözü, bizim *Allahın özenerek yarattığı*, bir kimse demektir (777). *Kılık silig* ise *temiz karakter*, demektir. *Kılık tüz*, *uyusal ve doğru* bir kimsedir. Aslında her insanın karakterinde kötü olan bir yan vardır. Bunun için yaygın olarak, *kişi karakteri (kılığı) kötüdür*, deniyordu (926). *Özü ve karakteri iyi* bir insan başlıca şunları yaparak, kendini gösterirdi: 1). *Halka iyilik eder*. 2). *Yaptığı iyiliği, başkasının başına kakmaz*. 3). *Kendi yararını (öz asgını) istemez*. 4). *Başkasına yardım eder* (856-7). Görülüyor ki ahlâk da, her insanın sosyal hayatla olan ilişkilerine göre, ölçülüyordu. Ancak bunun yanında, *akıl* ile *akıllı* kişi de toplulukta ayrı bir değer tutuyordu. Eski türkçede *ukuş*, *akıl*; *ukuşlug* ise, *akıllı* demektir. XI. yüzyıldan kalma, akıl ve akıllı kişilerle ilgili, pek çok halk atasözü vardır (MK, I, 60; AT, 152, 168). Yani bir kişinin, yalnızca ahlaklı olması yetmiyor; akıllı ve anlayışlı olması da, gerekiyordu. «*Utana ve hayâ*» da ahlâklı olmanın, bir şartı idi. Bu bakımdan da elimizde, birçok eski Türk halk atasözü vardır (Spr., 47, 223). Bunun için, özellikle *uvut* ve *turkuğ* gibi, eski türkçe sözler üzerinde, yeniden durmak gereklidir.

Göktürkler de ahlâk, bir devlet ahlâkıdır. Ahlâk, devlet ile topluluk hayatına, uyma derecesiyle ölçülürdü. Çin tarihleri de, onların ahlâk durumları hakkında, şöyle diyorlardı. *Onların halkı, bâsit ve namuslu insanlardır. Her bakımdan uygunluk gösterirler. Devletleri de, iyi komşuluk ilişkilerine değer verir* (LMT, 39). Hem Göktürkler ve hem de Hunların gelenekleri için, Çinliler «bâsit», yani anlaşılır sözünü kullanıyorlardı. Halkın, -Çin'de olduğu gibi seremoni ve anlaşılmayan birçok ahlâk kaideleriyle-, bunalmış olmadığını söylemek için «bâsit ve anlaşılır» sözlerini kullanılıyorlardı. Nitekim M. Ö. 169'da Hun veziri Çin elçisine şöyle diyordu: *Çin'de ahlak yolu ile ka-*

nunlar (Li ve İ) yıpranmıştır. İdare edenler ile edilenler birbirlerine kin ve düşmanlıkla bakıyorlar! Aslında sıkı ve kesin bir devlet disiplini ile töreler de, kendilerine göre, vatandaşlar yetiştirmişlerdi.

Hunlarda ahlâk örneği; olarak, bütün Çin tarihleri, M. Ö. 121'de Çin'e esir düşen, bir Hun prensini gösterirler. Chin-ji-ti adını taşıyan bu Hun prensinin, tam bir biyografyası ve kaynak tercümeleri, bizim Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi adlı eserimizde bulunur. Esir düştükten sonra, Çin imparatorunun tavlasında hizmet eden bu genç prens, Çin hâreminde atlar gösterilirken, Çin imparatorunun gözüne çalınmıştı. Atlar gösterilirken gözünü bile kaldırıp, kadınlara bakmayan ve atları çocukları gibi koruyan bu Hun prensi, saraya alınmıştı. Uzun bir zaman Çin imparatoruna, kılasik bir nezâketle hizmet etmiş ve danışmanlık yapmıştı. Demek ki Hun sarayının prenslere böyle bir terbiye ve nezâketi verebilecek bir hayatı ve bir çevresi vardı. (Bk. HS, 68; DG, I, 132).

4. *TÖRE VE TOKU · TÖRE VE ÂDETLER* : Özellikle Kutadgu Bilig'de, *törü toku* sözleri çoğu zaman birlikte geçerler. *Toku* sözü herhalde davranış ve hareketle, *töre* sözünü tamamlıyordu. Hemen bir bölümün başında, *Beglerin hizmet işinde töreleriyle tokularını anlatır ve söyler*, diye söze başlanıyordu. Bu anlayış Kutadgu Bilig'e, eski Uygur geleneğinden geliyordu. Uygur yazılarında da «ölü töreni» için yapılan, *törü ve toku kılma*, işlerinden söz açılıyordu (TT, VI, 285). Ölü için de töre ve geleneklere göre yapılan bazı işler vardı. Çünkü yukarıdaki Uygur vesikası, bu törenleri yaptıktan sonra, bir kitap veya yazının üç defa okunmasını istiyordu. *Törelî Tokulu Beg*, töreye ve kanuna bağlı bir bey demekti.

YASA, YASAMAK VE YASAK : Bazılarına göre *yasak* veya *yasamak* sözü eski türkçede yoktu. Bu söz türkçeye moğolcadan girmişti. Bu iddia biraz da, Moğol antipatisinden dolayı ileri gelmektedir. Türkçedeki *ya-s-*, *ya-z-* köklerinden gelen bu

söz, Göktürk çağında çok sık kullanılmış olmayabilirdi. Ancak şöyle bir söz geliyordu : *Zamaru* (öd), *Tanrı yasar*, (yani takdir edip, düzenler); *insanoğlu hep ölümlü yaratılmış*, (türemiş). Çingiz Han çağından önce yazılmış olan, bir uygurca yazıda da, *yasak* sözü, *Kanun ve düzen* karşılığı olarak kullanılmıştır (Pfahl, s. 6). F.W.K. Müller bu sözü, almanca «*Gesetz*», yani kanun olarak yorumlamıştır. Aslında Çingiz Han çağı ile Moğolların Gizli Tarihi'nde de töre sözü yok değildir. Ancak daha çok, «*örf ve âdet*» anlayışıyla geçer. (Bk. Çin not. 60; YCPS, s. 263, 281). Yosun - töre ise, ahlâk ve protokol ilişkileridir. (Bk. Çin. not.). Yine Çingiz Han'dan önceki Harezmşahlar Türk kültür çevresinin, türkçesini içinde toplayan *Mukaddemet ül-Edeb* içinde, *yasadı* sözü, *süsledi ve donattı* manasında kullanılır (ME, 382). Yine aynı kaynakta *yasadı evini, yasadı sözünü, evini ve sözünü düzene koydu, düzdü* gibi, türkçede yazılmış ve söylenmiş, sözler de görüyoruz (ME, 316, 278).

Çingiz Han devletinde de *töre* sözü ile anlayışı vardır. Ancak bu söz, Çingiz Han devleti ile Moğollarda, köklü ve eski bir gelenek olarak görülmüyordu. Moğolların Gizli Tarihi'nin ancak iki yerinde geçiyordu (263, 281). Moğolların Gizli Tarihi'nin çince karşılıklarına bakılırsa, buradaki *töre* sözü, daha çok bir «*örf ve âdet, ahlâk prensibi ve doktrini*» karşılığı olarak söylenmişti. Çince (Tao - li), bu demektir. (Bk. Çin. not. 60). Terminoloji ile mana ve karşılıklarını, sağlam ve kesin olarak kurmak gereklidir. Yoksa, yorum ve sonuçlarımız, askıda kalabilirler. Aynı kaynağın özetli yorumlarında ise *töre* sözü, çince (Shung-i), yani «*ahlâklı ve terbiyeli davranış, iyi komşuluk ve vatandaşlık*», olarak yorumlanmaktadır. (Bk. Çin. not. 62). Biz burada bunu, *topluluğu ve vatandaşların ilişkilerini düzenleyen örf âdetler* olarak da, yorumlayabiliriz. *Yosun ve töre* deyimi ise, yine aynı kaynakta, Çinlilerin ünlü (t'i) sözü ile karşılanmıştır. Bu sözün karşılığı, *ilişkileri düzenleyen kaide ve kurallar*, demektir (263). (Bk. Çin not. 63). Gö-

rölüyor ki, ilk Moğol kaynaklarındaki *töre* sözünün karşılığı, Göktürk ve Osmanlı anlayışından pek fazla ayrılmıyordu. Moğolların kendilerine biraz yabancı olan bu sözü, zaten Moğollar da az kullanıyorlardı.

Yasak sözü, Çingiz Han devletinde *sürekli olarak konmuş kanunlar* demektir. Günlük emirler ise, *yarlık* sözüyle karşılanıyordu. Hakanlar öldükten sonra bu yarlıklar birleştiriliyor ve bu kanunlara ekleniyordu. Çoğu Uygur Türklerinden olan bu sekreterlerin, kanunlarla ilgili olarak tuttukları notlara ise türkçe *bilig* derlerdi. Çingiz Han ilk kez 1202 yılında verdiği bir «savaş taktiğini», *yasak* sözüyle adlandırmıştı (YCPS, 153). Aynı kaynağın çince karşılıklarında bu ilk yasak, *ordu kanunu* (chünfa) olarak yorumlanmıştır. Bundan sonra ise *yasak* sözü, diğer kanunlar ile her türlü yargılamaları da, içine almıştır (199). Başlangıçta yasak sözü, türkçede olduğu gibi eski moğolcada da, fiil olarak kullanılıyordu. *Çerig, yani orduyu düzenleme, atlar ile eyerleri düzene sokma* gibi emir ve kanunlar, hep fiil çekimleriyle yapılmıyordu (108, 266). Anlaşıyor ki, Göktürk ve Uygur çağından gelen bu anlayış, Çingiz Han'ın ordu ve savaş düzeninde, kendini yeniden bulmuştu. Sonradan, büyük devlet hayatı ve anlayışı içinde gelişmişti. Türkçede de *yasamak*, düzene koymak demektir.

Töre ve yosun sözü de Çingiz Han devletinden sonra gelişmişti. *Yosun* sözü, Moğolların Gizli Tarihi'ndeki çince karşılıklara göre (tao-li), yani «*davranış ve gelenek*», demektir (YCPS, 9, 56). Bu kaynağın başlangıç bölümlerinde, *kız kaçırma, evlenme geleneği ve bununla ilgili davranışlar*, yosun sözüyle karşılanmıştı (9, 56, 110). Daha sonda ise, örf ve âdetlere göre cezalandırmalar ile şehirlerin idaresi de, bu «*ata geleneği*» olan yosun'a bağlanıyordu (263). Böylece sözün manası, evlenme geleneğinden başlıyor ve büyük devlet geleneğine kadar gelişmiş oluyordu. Ancak bu sözün içinde, *yazılı kanun* anlayışı bulunmuyordu. *Yosun* sözü, eski türkçede görül-

müyordu. Radlof, Kutadgu Bilig içinde bir yeri *yosun* olarak okumuştı (KB, A. 95, 16). Fakat bu söze aynı eserin Rahmeti Arat yayınında yer verilmemiştir (2600). *Töre ve yosun* sözleri, Anadolu'da, Kadı Burhaneddin Divanı ile türkçe Selçuk-nâme'de de geçmektedir. Ancak bu anlayış Anadolu'ya, İlhanlılar yoluyla gelmiş olabilirdi. Eski Uygur hukuk vesikalarında, *töre, yargu ve yosun* sözleri de, zaman zaman hep birlikte geçmektedir (Usp, 98, 29). Ancak bu vesikalar, oldukça geç bir çağa ait idiler.

Eski osmanlıca ile Dede Korkut, bu yeni tesir ve akımın içine girmişti. Yasak sözü düzeni karar bir emir anlayışındaydı. Aslında bu, devlet düzeni için çok gerekli bir söz ve anlayıştı. Moğol istilâsından sonra yazılan kaynaklarda ise *yasa* sözü, şöyle açıklanmıştır: «*Moğol İmparatorluğu'nun hukuk ve askerelik işlerini düzenleyen ve yöneten kurallardır ki, Çingiz Han tarafından konmuştur*». Babürnâme'de, *yasak* olarak geçer. Bazan *Yasak-ı Çingiz Han*, bazan da *Yasanâme* denilir. Aslında bizim buradaki vazifemiz, Çingiz Han Yasası'nı incelemek değildir. Yalnız bu konuda önemli olan, tarihçi Cüveynî'nin söyledikleridir. Onun söylediklerine göre Uygurlar, Çingiz Han'ın emri üzerine, Moğol çocuklarına yazı öğretmişler ve yasa ile hükümlerini, kâğıt tomarlarına yazmışlardı. Uygurların yazdıkları bu Çingiz Yasası, güvenilir prenslerin hazinelerinde saklanmıştı. Devlet işleri görülürken o tomarlar getirilir, okunur ve bundan sonra her şey yasaya göre düzenlenirdi (Cüveynî, I, 16-18).

ÇİNGİZ HAN YASASI VE UYGURLAR: Yukarıdaki Cüveynî'nin açıklamalarına göre Çingiz Han Yasası, Çingiz Han'ın bir icadı olduğu ileri sürülmektedir. Halbuki Çingiz Han Yasası, -günlük emirler dışında-, eski Türk hakanlıklarının da yürürlükte olan ve sözle nesilden nesile geçen, töre ve örflerden başka bir şey olmasa gerekti. Her hakan ile bey, bu törelere, kendiliklerinden bazı şeyler eklemişlerdi. Prof. Abdulkadir Ünan'a

göre de, Çingiz Han bu yasaya, zamanın ve yerin gerektirdiği bazı yollar ile birçok maddeler eklemiş olabilirdi: (R. Arat Armağanı, s. 104). Hakanın ölümünden sonra toplanan bu maddelere türkçe «*bilig*» denildi. Berezin, bu yeni katılan maddeleri toplamıştır. (Reşideddin, 180 - 194). Bu «*Bilig*» ler, Hazarlar da vardır.

Uygurların, Çingiz Han'ın çevresi ile devlet içinde, büyük bir rol oynadıklarından, hiçbir kuşgumuz yoktur. Bizim «*Sino - Turcica*» (Taipei, 1964), adlı eserimiz, Çingiz Han'ın çevresinde bulunmuş ve oğullarına ders vermiş Türklerin, biyografyalarını içinde toplar. Moğol yazı dilinin, oluşup gelişmesinde de, onların büyük bir yardımı olmuştur. Moğolların Gizli Tarihi'ne göre, yasayı ilk derleyen, Çingiz Han'ın yakını ve Tatar boyundan gelen Şiki Kutuku olmuştur. Çingiz Han'ın ilk bitikçisi ise, Kereyitlerden *Bulgay Aka* idi. 1206'dan sonra ise, Nayman devletinin Uygur soyundan gelen veziri *Tata Tonga*, Çingiz Han'ın büyük vezirliğini yapmağa başlamıştır. Naymanlarda bürokrasi Uygurlardan olduğuna göre, Kereyitler ile Tatarlarda da, Uygur yazı dilinin yaygın olduğu, düşünülebilir. Zaten Reşideddin de bunların Uygur kültür çevresi içinde bulunduklarını yazmaktadır. İlgilenenler, Reşideddin'in bu kavimler hakkındaki bölümlerini, okuyabilir. Biz, Prof. Abdulkadir İnan'ı desteklemek için 'bu bilgileri veriyoruz. Çingiz Han Yasası'nın içinde, eski Türk hakanlıklarının törelerinin de bulunması normaldir. Ancak Çingiz Han da, edindiği tecrübelerle dayanarak, buna birçok maddeler eklemişti. Çingiz Han'ın ekledikleri maddeleri ayırmak ise, ayrı bir konudur.

Töre ve yasalara katkı, ancak kurultaylar yolu ile mümkün olabilirdi. Büyük olaylar veya ortaya çıkan yeni gerekler, bu gibi katkıları gerektirebilirdi. Nitekim Ögedey Han tahta çıkınca birçok yeni düzenler kurmuş ve emirler vermişti. (YCPS, 199, 278). Bunlar da yasa içinde yerlerini almışlardı. Moğolların Gizli Tarihi'nde bu emirler geniş olarak yer almış-

tır. Ancak bunlar da 'bir kurultayı gerektirmekte idi. Gök-türk devletinde de durum böyle idi. İl-Teriş Kağan ölüp de yerine Kapağan Kağan çıkınca Göktürk yazıtları, törenin yeniden düzenlediğini söylüyorlardı. Ondan sonra Bilge Kağan tahta çıkınca, o da devleti, atalarının töresince düzenliyordu. Ancak, *törü itmiş* sözünden anlaşıldığına göre, o da ayrıca ve kendisince töreyi düzenliyordu. Anayasa gibi olan törenin temel maddelerine, herhalde hiçbir kimse dokunamıyordu. «*Ka-nun-u Osmanî*» de, Osmanlı devletinin bir anayasası gibidir.

OĞUZ HAN TÖRESİ VE ÇİNGİZ HAN YASASI : Çingiz Han'ın geniş tecrübesi ile duyduğu gerekler ve kendisinden sonrakilere göstermek istediği yolların hepsi kendi yasasında, çok geniş olarak yer almıştı. Bundan hiçbir kuşgumuz yoktur. Çingiz Han gibi gerçekçi ve hiç yanılmayan bir şeften, bundan başka bir şey de beklenemezdi. Ancak kendinden sonraki soyları ile Timurlular devletinde, Çingiz Han Yasası'nın, Oğuz Han töresiyle, -hiç olmazsa *töre* sözüyle- birlikte anıldığı da bir gerçektir. Babür de, bu konuda şöyle diyordu : *Bizim ata ve ağalarımız, (yani baba ve amcalarımız), Çingiz Töresini garib (bir şekilde) riâyet kılarlar idi. Mecliste divanda, toyda ve aşda olturmakda, aykırı (hilâf) töre iş kılmazlar idi (Bk. 235, 14; Rad., Wb., 3, 1250).* Yukarıdaki sözleri, Rahmeti Arat da bugünkü türkçemize uygulamıştır (Vekâyi, s. 205). Burada da görülüyor ki, Çingiz Yasası'nın temelleri, Oğuzların «*orun ve ülüş*» törelerine dayanıyordu. Altınordu Hanlığı da, Çingiz Han devletinin bir koludur. Buna rağmen Edige Sultan, yaptığı işlerden söz açarken, «*İnce (Bârik) Töreler ile büyük yasalar*», yaptığından söz açıyordu. Gerçi devlet ve devlet yasası Çingiz Han'a dayanıyordu. Fakat bunların yanında bir de, *İnce töreler* vardı ki, bunlar çok eski Türk halk gelenekleriyle, Türk hakanlıklarının törelerine dayanıyordu. Yine Prof. A. İnan'ın bulduğu bir vesikaya göre, Altınordu devletinde bazı protokol ve rütbe alma düzenleri yeniden kurulurken,

Oğuz Han zamanından beri, elde edilmiş olan haklar da korunmağa çalışılmıştı (A. esr., 105).

Oğuz Han Töresi ve protokolü: Yani «Herkesin oturma düzeni (orun), herkesin kendi rütbe ve unvanına göre yer alması, her topluluğun yerinin yurduunun kurulması ve vazifeleri ile rütbelerinin belirlenmesi, Çingiz Han Yasası'nın da ana ve temel bölümünü, oluşturmuştu. Devlete paralel olarak kurulacak halk düzeni, elbetteki devlet disiplini bakımından her şeyin üzerinde geliyordu. Bunun dışındaki yasa maddeleri, günlük gereklere göre tamamlanabilirdi.

ÇİNGİZ HAN «KUTADGU BİLİĞ» İ: Bilindiği üzere Kutadgu Bilig, Karahanlı devrinde yazılmış, Türklerin ünlü ve büyük bir eseridir. Ancak Çingiz Han ile oğullarına yakın olan kaynaklar, Kutadgu Bilig-i Çingiz Han adlı bir eserden söz açıyorlardı. Bu eserden ilk önce P. Melioranskiy, (Çingiz Han'ın Kutadgu Biligi, ZVO, XIII, s. 15-23) adlı yazısında söz açmış ve bununla ilgili bir vesika da vermişti. Muhammed Hindu Şah'ın, Destûr-ül-kâtip fi tâyin -il-merâtip adlı eserinde, Çingiz Han'ın Kutadgu Bilig'inden söz açılmıştı. Bu farsça metni ayrıca, Prof. Abdulkadir İnan da yayınlamıştır (A. esr. s. 107, n. 14). İlhanlılar çağında Moğollar ile Türklerin hukuk işlerine bakmak üzere, Yargu Emirliği kurulmuştu. Buna başkan olarak da, sultanlar ile komutanların töre ve kaidelerini çok iyi bilen Emir Bayan veya Bayan Noyan getirilmişti. Bayan Noyan, bu kaynağa göre, Çingiz Han Kutadgu Bilig'ini görmüş ve okumuştur. Diğer Yargucuların başında ve onların gözetimini elinde bulunduruyordu. Bu vesika ile bu bilgi, hiç şüphe yok ki Çingiz Han devleti ve yasası hakkında, çok büyük bir değer taşıyordu. İlhanlı devletinde Yasa, çok daha düzenli olarak uygulanmıştı. Ayrıca Hülegü Han ile birlikte Önyasya'ya gelen ve yasaları iyi bilmeleri gereken birçok Uygur - Türk büyüklere de haberimiz vardır. İslâmiyetin yaygın olduğu Önyasya topraklarında, sonradan İlhanlı Ölceytü Han, yasanın yanında

şeriâta da yer vermişti. Prof. Z. V. Togan'ın da önemle üzerinde durduğu gibi, *şeriat, akıl ve yasa*, devletin idaresinde bir kılavuz olarak gösterilmişti. Prof. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* adlı eserinde, bu konular üzerinde, oldukça geniş olarak durmuştur (S. 220 - 271). Türkçe Kutadgu Bilig'in de, -dikkatle üzerinde durduğu gibi-, yasalara rağmen, devlet idaresinde *akıl*, her şeyin başında geliyordu. Nitekim, aynı eserde dört kişiden biri olan Ögdülmüş, akıllı temsil ediyordu. *Töre, kut, akıl ve âkibet*, Kutadgu Bilig'i oluşturan dört ana prensip idi :

TÜRKLERDE «TÖRE» İLE İLGİLİ DİĞER DEYİMLER :

Y O L V E TÖRE : Türklerde töre sözünden sonra, töre karşılığı olarak en çok kullanılan söz, *yol* idi. Aslında töre de, bir yoldur. Bir hayat 'yolu, bir ahlâk yolu, ayrıca bir düzen ve dirlik yoludur. Çünkü töre, Türklerde yalnızca devlet ile ilgili bir kanun ve düzen değildir. Yukarılarda da belirttiğimiz gibi, bir insanın kanunlar ile devlet düzenine uyabilmesi için, ahlâk bakımından kendisini geliştirmiş ve ailesiyle kendi topluluğuna uymuş olması gerekliydi. *Yol* sözü bu manâda, *Anadolu* ile eski *Osmanlı* kitaplarında çok kullanılmıştır. *Tarima Sözlüğü*'ndeki bu bilgileri, yeniden buraya almayı, gereksiz görüyoruz. Ahlâk gibi *din ve mezhep* de, bir *yol* idi. Özellikle *Türk - Uygur* yazılarıyla düşünce düzeninde, *yol* sözü ile bu anlayış gelişmiş ve oturmuştu. *Doğru - Yol* *Türk - Uygur* düşüncesinde, *köni yol* olarak adlandırılmıştı. Bu anlayış ve deyimler, Türklerin İslâmiyeti kabul edişlerinden sonra da, devam etmişti. Kutadgu Bilig, *Doğru yani (köni) yolu tut* diye, birçok yerlerde öğüt vermiştir. Doğru yol, İslâmiyetteki *Sırat-ı müstakim* anlayışının da, yerine geçmişti. Aynı eser, *özünü unutmama, yanılma yolu* diye bugünkü anlayışımıza yakın, öğütler veriyordu. *Yolu yanılma* söyleyişi de Türklerin çok eski bir anlayışı ve deyişleridir. Mani ve buda dinini kabul etmiş olan Uygurlar da, *din ve ahlâk yolundan sapmış kişilere, Yol*

yanğılmış kişi, diyorlardı (Uig., III, 50, 7). Aynı anlayış ve deyişi, İslâmiyet için de kullanmış olursak, herhalde yanlış bir şey söylemiş olmayız. Türk - Uygur kültür çevresinde, din ve ahlâk yolu için, *yol - yığnak*, *yol - oruk* gibi birleşik sözler de kullanılıyordu. Örnekleri daha fazla çoğaltmayacağız. *Kurtuluş yolu* istemek ise, bir mûmin olma dileğidir. Bu dilek bizim olduğu kadar çeşitli dinlere girmiş olan Türk - Uygur çevrelerinin de yaptıkları bir dilek idi (TT, III, 60). Bu konuda elimizde pek çok örnek vardır. *Yolcu yerci* ise, yine Türk - Uygur kültür çevrelerinde, *peygamber* veya *din kılavuzu* demektir. Yine aynı Türk kültür çevrelerinde *altı yol*, buda dininin altı kaidesiyle şartlarını belirliyordu. Osmanlılarda, *töre ile yol* artık hep birlikte söylenen deyimler olmuşlardı.

Yordam ve yöntem, daha çok Anadolu'da çok kullanılan, manalı ve güzel deyimlerdir. Bunlar gibi bazı deyimler, İlhanlılardan Anadolu'ya geldikleri gibi; Anadolu'dan Türk - Çağatay kültür çevrelerine gitmiş deyimler de vardır. Ancak *yordam* ve *yöntem*, Anadolu'nun ve Oğuzların deyişleridir. Anadolu'dan çok uzakta olan Kalküta Çağatay Sözlüğü içinde de bir *yorat* sözü görüyoruz. Bu sözün manası da, *resm ve destûr* manalarıyla karşılanmıştır (Rad., 3, 421). *Yordam* ve *yöntem* sözlerinin burada derinliklerine inmeyeceğiz. Yosun sözü üzerinde durmuştuk. Çingiz Han'ın töresi ile devlet terminolojisi içinde görülen bir sözdür. Moğolların Gizli Tarihi'nde, «temel, kök, gelenek» karşılığında da kullanılmıştır. Bunun içindir ki, sonradan *örf* ve *âdet* anlayışını karşılamak için, *yasa ve yosun* gibi iki söz birleşğinde söylenmiştir. Bu anlayış, Çingiz Han'dan çok sonra da devam etmiştir. Radlof'a göre, türkçede de, «yol, düzen ve temel» anlayışıyla söyleniyordu. Kutadgu Bilig'de, *söze düzen ve temel (yosun) verebilmek için, bilgili olmak gerek*, deniyordu (KB, A. 95, 16). Ancak bu okuyuş şüphelidir. Daha sonraki Türk - Uygur hukuk vesikalarında *yosunca* denecek «yasaca, gelenekçe» anlayışı, karşılanıyordu. Bazan da,

törü, yargu, yosunı ile denerek, bütün hukuk anlayışları yan yana getiriliyordu (Usp, 12, 16; 98, 29). Çingiz Han'dan sonra çok kullanılacak olan bu deyimın kökleri üzerinde durmayacağız.

Yong ve yang: *Yong* sözü, ortaçağ Mısır ve Anadolu türkçesinde de, *örf hukuku* karşılığında kullanıyordu (AH, 98). Türk - Uygur budist kültür çevrelerinde ise, *tarz ve davranış* manasında söylenirdi. *Yonınça* yani kendi yönünce, türeyişiyle de kullanılırdı. (Suv. 59, 18). *Yang* sözü de türkçedir ve yine bir «davranış şekli ile tarz» demektir. Özellikle devlet idaresi ile ilgili sözler arasında geçer. Kaşgarlı Mahmud'un halk arasından derlediği sözlerde, *el yangınça* deyimi, bir «*idaredeki örf*» anlayışını karşılar. Kutadgu Bilig'de de, *kılınç*, yani *iş ve âmel yang*, yöntem yanyana geçiyorlardı. Vambery, yanlış sözünü de bundan türetmek istemişti. Ancak bu görüş henüz karanlıktır. Ortaasya Türklerinde *Zang* deyimi de, arapçadaki *âdet* sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. *Zang* daha çok, eski Türk gelenekleridir. Bunun için Ortaasya'daki mollalar, *zang domuzun öz yavrusudur*, demişlerdi. Bazıları da eski gelenekleri değerlendirmek istemişler ve *töre* ve *zang şeriâtın seyisidir*, demek yoluyla benzeştirmişlerdi. Bunun üzerinde de, daha fazla durmayacağız.

YARGI VE YARGICI :

Askerlik düzeni üzerine kurulmuş bütün topluluklarda, yargı ve yargıcılık anlayışı, büyük bir değer taşıyordu. Çünkü disiplin, bu toplulukların hayatının tek nişanı ve belgesi, yaşamayı sürdürmenin de, bir garantisiydi. Dolayısıyla bu yetki de, yukarıda tek bir mercide toplanmıştı. Tarihin başlangıçlarından beri Türk toplulukları, bir *askeri birlik (military unit)* biçiminde oluşma gereğini duymuşlardır. *Atlı kavimler*, dünyanın neresinde olursa olsunlar, böyle bir düzen içinde, yaşama zorunda kalmışlardır. Çünkü bunlar, sürekli

olarak hareket halinde olan topluluklardı. Tehlikenin, ne zaman ve ne yönden gelebileceğini, kestirebilmek çok güçtü. Komşuları ile düşmanları da atlı olduklarından, tehlike veya baskın, bir anda gelip, kendilerini yok edebilirdi. Ancak büyük devletler kurulduktan sonra, bu birlikler belirli *yurtluk* sınırlarının içlerine konuyorlar ve böylece disiplin altına alınmış ve adâlet de kurulmuş oluyordu. Bunun için *orun* geleneği, yani *yerleştirme ve yurt verme* düzeni *Oğuz Han töresi* ile Selçuk ve Osmanlı; hatta Çingiz Han yasalarının, en başında yer alıyor ve törelerin, temel prensibini oluşturuyorlardı. Anadolu Selçuklu devleti ile Türkmen boylarının karşılıklı ilişkileri ve iskân, yerleştirme politikasında bu yol ve bu töre üzerine kurulmuştu.

İl Beyleri, devletin güveniyle ilgili olmayan davalara kendileri bakıyorlar ve sonuca bağlıyorlardı. Tabii olarak bu arada, ilin tecrübeli ve yaşlı kişileri de, bu davâlarda bulunuyorlar ve bir çeşit jüri veya danışman olarak rol oynuyorlardı. Orta Asya'daki «ak sakallılar» deymi, Anadolu'da pek fazla kullanılmıyordu. Bunun için de *İl Beyleri, yol*, yani *töre* bilmeliydiler. Bu yollar, ağızdan ağıza, nesilden nesile geçerek, töreler ile hayat kaideleri haline girmişlerdi. Bu töreler, eski Türk hakanları tarafından konmuş, hakanlıklardan beyliklere, beyliklerden de, ta ailelerin içleriyle, düşünce ve duyguların en derinliklerine kadar inmişlerdi. Töreler, çoğu zaman, *kısa atasözleri* halinde söylenir ve uygulanırdı. Şimdi de bu gelenek, ailelerimizde süregelmektedir.

YARGI YETKİSİ: Çingiz Han devleti ile İlhanlılar, eski Ortaasya boy ve kabile gelenekleriyle, Türk - Uygur kültür çevresinin derin tesirleri altında kalmışlardı. Büyük devlet ve imparatorluk geleneği zamanla gelişmişti. Göktürk yazıtlarının yüce devlet anlayışıyla, Moğolların gene Gizli Tarihi'ni veya Çingiz Han Yasası'nı okuyup karşılaştırırsak, bunu açık olarak görebiliriz. Bununla beraber Çingiz Han devletini incelediği-

miz zaman, Türk hukuk ve yargı anlayışının eski gelişmemiş çağlarına veya Türk geleneklerinin proto - tiplerine inmek, mümkün olmaktadır. *Af yetkisi* hakandadır. Meté çağında da Selçuklularda da, Çingiz Han devletinde de, Osmanlılarda da böyle idi. Bu nedenle adâletin sahibi ile başı ve sembolü hakandı. Halka karşı yapılan zûlüm ve haksızlıkları, hakanın kendisinin kontrol ederek bulması ve düzeltmesi, bu hakkın bir görüntüsü olsa gerektir. Dışarıda ve divanda, *mezâlim dinlenmesi* ve zûlümlerin ortaya çıkarılması, hakanın vazifeleri arasında görülmüştü. Bazı haksızlıkların düzeltilmesi için, hakan tarafından çıkarılan *adâletnâme* de, adâletin sahibi olarak, hakanın İslâmiyetle benzeşmiş bir kararı ve hükmü olsa gerektir. Bu adâletnâmelerin çoğu, Osmanlı İmparatorluğu'nda vergiler için çıkarılmıştı. Eski Türk devletleri ile Çingiz Han devletinde ise, vergi işleri çok sıkı törelere bağlanmış ve mâliyeciler de, en yetkili ve ünlü kişilerden seçilmişti. Şunu unutmamak gereklidir. Türk devletlerinde en önemli konu, ordudan sonra mâliye gelirdi. Hatta ordu ile mâliye başbaşa giderlerdi. Daha yakın bir örnek verelim : Çingiz Han ile oğullarının devletlerinde *bitikçi*, yani mâliyeciler ile noyanlar, yani komutanlar arasındaki çatışmalar hiçbir zaman bitmemişti. Hristiyan bir Türk olan *Körgüz* ile noyanların; *Argun Aka* ile *Abaka Han*'ın çekişmelerini, örnek olarak gösterebiliriz. *Bitikçi, yani mâliyeci halktan vergiyi hakan adına topluyordu.*

Vergi ve para, hakanın ve devletin idi. Para ancak hazineye girdikten sonra dağılılabildi. Göktürklerde tudun'lar ile Uygurlardaki *baskak*'lar, yani mâliyeciler, büyük kişilerdi. Bunun için, şehzâdeler ile komutanların mâliyecilerin üzerine gitmeleri, yasaya aykırı idi. Osmanlı devletinde de aynı durum devam etmiş olmalıydı. Vesikalara göre Osmanlı divanında, *baş defterdar ile sadrazam aynı sofrada yemek yiyorlardı.* Burada bilinen vesikaları yeniden sunarak, durumu bulandırmak istemiyoruz. Aynı sofrada yemek yemek, bize öyle görünüyor

ki, *Oğuz Han töresinin orun ve ülüş* geleneği ile ilgiliydi. Türk töresine göre, mevki rütbe ve derece, sofrada belirlenirdi. Eski deyimle, bu bir *mevki ve tayin-il-merâtip* meselesiydi. Konuyu niçin maliye ve vergi konularına getirdik? Hakanların adâleti yalnızca suç ve ceza mahkemelerini değil; vergi ve haraç konularını da içine alıyordu. Bunun için Osmanlı sultanlarının çıkardıkları *adâletnâmeler*, çoğunlukla vergi işleriyle ilgiliydi. Görülüyor ki, adâlet yetki ve konusu, bununla daha da genişliyordu. XI. yüzyılda derlenmiş olan çok eski bir Türk atasözüne göre, *güç, yani zulüm eve avludan girerse, töre, yani adâlet bacadan çıkar!* Adâlet anlayışı üzerinde daha sonra duracağız.

«Adâletin dağıtılması» ve kontrolü, her konuda, hakana aittir. Af da onun yetkisi içindedir. Adâlette en son merci hakandır. Bunu M. Ö. 59 yılında Hunlarda görüyoruz. M. Ö. 101 yılında ise, yargılanan Çin elçisinin intihar etmesi üzerine, Hun hakanı yargıcıdan şüphelendi ve bir kurultay veya danışma meclisi topladı ve kararı onlara bıraktı. İlhanlılarda da büyük yargılarda, küçük bir kurultay toplanıyordu. M. Ö. 101 yılındaki *Hun Yargıcısı* bir komutandı. Hunlar ile ilgili örneklerimiz hakkındaki vesikalar, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* adlı eserimizden, kronolojik sıra ile aranıp, bulunabilir. Çingiz Han devleteinde de *Ulu yargıcı Mönggeser*, Çin'deki yargıcı *Bucir*; İlhanlılarda *Yargu Emiri Bayan Noyan*, *Bay İnal* (*Baynal*) *Noyan* ile Türkistanlı *Samagar Noyan*, asker ve komutan yargıcıları. *Ehl-i seyf kadılar*, yani kılıç tutan asker kadılar, Selçuklu ve Osmanlı devletinde ne durumda idiler? *Kadiaskerlik* deyimi ve mevkii nasıl ve ne zaman ortaya çıkmıştır? Fuad Köprülü'den sonra, araştırmalar durmuştur. Bunun üzerinde derin olarak yeniden durmak gereklidir. Biz şimdiye kadar daha çok *ehl-i kalem kadılar* üzerinde durduk. Hiç şüphe yok ki, eski Türk devletlerindeki komutan kadıların yanında, töre ve hukuku iyi bilen kimseler de vardı.

Komutan, yargı yerinde hakani temsil ediyordu : Nitekim bundan önceki bölümde belirttiğimiz gibi İlhanlı devletindeki *Yargu Emirliği* veya *Yargu Komutanlığının* başkanı olan Bayan Noyan, ünlü bir komutandı. Ancak o da, sultanlar ile komutanların bağlı oldukları kaideler ile yasa ve töreleri iyi biliyordu. *Çingiz Han'ın Kutadgu Biligi*'ni görmüş ve okumuştur. Büyük Yargucılar ile hükümlerini tanımıştı. Bu töre ve yasalara göre, davaları inceler ve onlarla uğraşırdı. (Bk. bk.). *Kutadgu Bilig*, bir Türk eseridir. Burada ise *Çingiz Han'ın* adâlet anlayışını içinde toplayan, bir kitap veya yasa gibi görünmektedir. *Çingiz Han Yasası*'nın Türk - Uygur yazıcı, bitikçileri tarafından yazılıp toplandığı hakkındaki tarihçi *Cüveynî*'nin görüşü de burada onaylanmış oluyordu. İlhanlı devletinde birçok Uygur bitikçisi vardı. Bunlar, *Yargu* komutanlarının da yanlarında olabilirlerdi. Aslında *İslam fıkhnın* muamelât kısmı, özellikle askerlik işlerinde-, Türklere yabancı geliyordu. Çünkü ordu ve savaş işleri, geleneklerden gelen düzenlerle yürütülüyordu. Bununla beraber, «fetva müftünün; yargı ve hüküm ise, yargıcının hakkı» idi. Ancak temyiz ve itiraz ile; af ve bağışlanma dileme ve bunun için hakana gitme de, insanların hakkıydı. İlhanlı devletinde yargı kararlarının, *Çingiz Han İmparatorluğu*'nun başkenti olan Kara - Korum'da onaylandığını biliyoruz. Bütün bu olanları, örnek ve vesikalarla burada belirlemek için, yeterli yer ve zamanımız yoktur. Ancak burada dokunduğumuz birkaç problem de bize göstermektedir ki, derinlerine inmemiz gereken birçok meseleler bulunmaktadır.

TÖRE VE KANUNLARIN SAHİBİ HAKANDIR : Bu kitabımızda sık sık *Çingiz Han* gelenekleriyle, İlhanlı devletine inmek gereğini gördük. Ancak *Çingiz Han'ın* kurduğu devletin, geniş bir kabile geleneğine dayandığını belirtmekten de, geri durmadık. İlhanlı ve Altınordu devletleri ise yeni gerekler karşısında, kendilerini düzenleyerek, daha da gelişmişlerdi. Bu gelişme sırasında, Türklerin oynadıkları rol üzerinde de, durma-

ğa çalıştık. Fakat unutmayalım ki, bu devletlerin bürokrasilerinde, büyük bir rol oynayan Türk - Uygur yazıcılarıyla bürokratlar, Doğu Türk kültür çevresinden geliyorlardı. Selçuklular ile Osmanlı devletindeki kuruluşların gelişmesini onlara bağlamak; *Oğuz, Selçuklu* gelişmesini ve hatta Göktürklerin yüce devlet anlayışını, yok saymak olur. Göktürk yazıtlarındaki yüksek devlet anlayışının yanında, Çingiz Han'ın Moğolların Gizli Tarihi'ndeki konuşmaları, bir kabile reisi derecesinde kalır. Ayrıca ilk Selçuklu vakfiyelerindeki Oğuz türkçesinin yer ve kişi adları, -Doğu Türk kültür çevresinin dışından; Anadolu'da eski, derin ve engin bir özden kaynaklanan, bir Oğuz kültürünün varolduğunu gösteriyordu. Bu öz, zamanla daha da gelişerek, olgunlaşacak ve bugüne kadar gelecektir. Çingiz Han, Altınordu ve İlhanlı devletinden bazı örnekler sunmamız; *Anadolu* onların tesiriyle gelişmiştir gibi, yanlış bir düşünce, yaratmamalıdır. Ancak, Çingiz Han geleneklerinin de, özde, kökte ve eskilerde, Türklerinkilerle akraba olduklarını da unutmamalıdır.

Hakanın töresi anlayışı, Göktürk yazıtlarında kendisini kesin olarak göstermektedir. *Ana töre*, devleti kuran ataların, yani «eçüm apam» dedikleri Bumın ve İstemi kağanlar tarafından kurulmuştu. Ondan sonraki bakanlar, bu töre üzerine tahta çıkmışlar ve *töresini yitirmiş Türk milleti ile devletini düzene sokmuşlardı*. O zamanki deyişle *devleti (ili) tutmuş ve töreyi itmişler, (yani düzenlemişlerdi)*. Bundan dolayı töre, kanun maddeleri veya örf hukukunun gelenekleri olarak anlaşılmıyordu. Bununla, *devletin kanun ve nizâm üzerine kurulup, güç kazanması*, anlatılıyordu. Bunun için W. Thomsen son yorumlarında töreyi, *güç (macht)* olarak yorumluyordu. Ancak töre, devleti kuran ve yönetenin bir işi idi. Bunun için Göktürk yazıtlarında, *Tanrı ile töre arasında bir ilişki göremiyoruz*. Töre, devlet kurucusunun yaptığı bir düzen idi. Tabii olarak yine, milletin geleneklerine dayanıyordu. Çin'de ise *Tao*

yani evrenin düzeni, kendi kendine bir ahlâk ve devlet düzeni idi. Çinlilerin Li ve İ dedikleri, ritler ile seremoniler, birçok karışık protokoller ve devlet idaresini düzenleyen, prensiplerdi. Bunun için Hun hakanı Çin'e yazdığı mektubunda, *Tanrı'nın mağrur çocukları olan Hunlar, sizin bu seremonilerinizi (Li ve İ) sevmezler*, diyordu. Bundan dolayı da Çin vesikaları, Hunlar ile Göktürkler için, gelenekleri bâsittir ve idare edenlerle edilenler arasında, kesin bir engel yoktur, diyorlardı. Bu konular ile ilgili vesikaları yukarıda sunmuştuk. Aslında bu düzen, herşeyi askerlik olan, bir devletin duyduğu gereklerden ileri geliyordu. Daha açık söylersek töre, devletin düzeniyle ilgiliydi. Gereksiz seremoni ve protokoller ile idare, halkın içlerine inmiyordu.

OĞUZ HAN TÖRESİ : Bu törenin en ana ve temel maddeleri, *Türk boylarının, dışarıda ve divanda nasıl yer alacakları; yaylak ve kışlak gibi yurtların belirtilmesi* gibi prensipler üzerine dayanıyordu. Bunu şöyle de özetliyebiliriz : *Törenin ana prensibi, mevki rütbe, dereceler ile silsile-i merâtibin kurulmasıdır*. Yalnız beyler değil; ona bağlı olan halk kitleleri de, bu kesin ve disiplinli devlet protokolu içinde, yerlerini alıyorlardı.

a) *Kondurma ve yerleştirme* de, Türk devletlerinin en başta gelen bir işiydi. Bunun içindir bir Göktürk yazıtları, sık sık bu kondurma ve iskân işlerinden, önemle söz açmıştır. Çünkü başı boş Türk kavimleri devletin başına büyük işler açabiliyorlardı. Bunun içindir ki Fuad Köprülü, *Bizansın Osmanlı Müesseselerine te'siri*, İst., 1981 adlı eserinde, *Türkmenlerin iskânı ve yerleştirilmesi işlerine büyük bir önem vermişti* (s. 110). Nizamü'l-Mülk'ün düzenlediği askeri yurtluklar da, bu yoğun Türk boylarını yerleştirme gereğinden doğuyordu (A. esr., s. 108, n. 190). Ele avuca sığmayan ve devlete korku veren bu Türk kabilelerini kendi sosyal yapılarına göre yerleştirirken, acaba Nizamü'l-Mülk, eski Sasanî düzen teorilerini ne derece düşünebilmişti?

b). *Ana Töre veya törenin amacı*, devlet içinde protokol ve disiplinin sağlanmasıdır. Herkesin kim olduğunu, nerede duracağını, nerede oturacağını, kime koşulacağını bilmesidir. Oğuz destanına göre, bunlar yazılmıştı. (Bk. Togan, *Oğuz destanı*, s. 52). Bunların, yazılı olanı da; olmayanı da bulunabilir. Önemli olan, atasözleriyle de olsa, halkın aklına ve irâdesine mal olabilmiş olmasıdır. Mete ve imparatorluğu ile ilgili vesikalarda, böyle bir ana törenin varlığını göremiyoruz. Ancak Mete ile ilgili yarı tarih ve yarı efsane olan olaylarda, bu ana töre ve geleneklerin izlerini görebiliyoruz. Bunlar içinde, *toprak devletindir prensibi*, her zaman geçerli olmuştur. Daha sonraki Hun hakanlarının, *ben atamdan kalan toprağı başkasına veremem*, sözü de bu düşünceyi doğrular. Ancak, bundan mülkiyetin bulunmadığı sonucunu çıkarmak doğru değildir. Konar göçer Türkler için *toprak veya yurtlık, kabileye veya bir sosyal birliğe verilirdi*. Selçuklu ve Osmanlılarda da töre böyle idi. Bu boy birlikleri, *İl Beyleri* adı verilen ve kendilerinden olan, beyler tarafından idare edilirdi. Devletin güveni ile ilgili olmayan, *yargı yetkileri* bunlarla, çevrelerindeki bilir kişilere aitti.

Hun İmparatorluğu'nda, her bölgeye hanedandan bir prens atanmıştı. Belki de bu ıkta düzeni, Mete çağından beri geliyordu. Bunlar, komutan olarak görülüyorlardı. Her türlü hareketleri ve akınları da, 10.000 veya 20.000 asker sayısı ile belirleniyor ve bu sayı ile gerçekleştiriliyordu. Yani bu prenslerin akın veya bastırma hareketlerinde, yedi bin veya on üç bin gibi asker sayılarını görmek, mümkün değildir. Her askerî harekette, tam bir tümen düzeniyle, hareket ediyorlardı. Bunları, Selçuklulardaki -İl beylerini Sultan adına kontrol eden- *Uc Emirleri* ile de karşılaştıramayız. Çünkü Hun İmparatorluğu'ndaki bu düzeni, askerî ıkta yüzyıllarca devam etmiş ve yerine oturmuştu. Ikta sahibi bu komutanların ad ve unvanlarını, ancak olaylar dolayısıyla duyabiliyoruz. Etnik ve stratejik gerek-

lere göre kurulmuş olan bu düzene, Türkistan sınırında da, Çin sınırında da rastlıyoruz. Çin sınırında, bir Çin elçisinin söylediği bazı sözler, iki bin kilometre uzaklıktaki başkente hemen ulaştırılıyordu. Bu bakımdan bu devlet teşkilatını bir feodalizm olarak kabul edemeyiz. Başkentteki kurultaya gelme, bir isyan olarak sayılıyordu. Zaman zaman halkın şikayeti de, hakan tarafından göz önünde tutuluyordu. Bizce Göktürklerdeki *Şad*'lar ile *Yabgu*'lar da, Çin tarihlerinin «Wang» dedikleri, Hun prenslerine benziyorlardı. Bu Göktürk komutanları hakkında, bizim yazılarımız vardır. Çingiz Han devleti ise, birdenbire kurulmuş ve genişlemişti. Savaşlardan dolayı, böyle bir anayasa ile oturma ve hemen kondurma mümkün olmamıştı. Gerçi Çingiz Han kendi geleneğine göre, çevresinde bulunan herkesin yerlerini belirlemişti. Sürekli savaş halinde bulunan devlet, komutanların vesâyetinde idi. Oğullarına verdiği uluslar da Hunlar ile Göktürklerde olduğu gibi, kendi kendilerine oluşmuş ve gelişmiş değillerdi. Batu'nun yanında bile, vesâyeti elinde tutan Sübötay gibi, bir general vardı. Devletin oturması, ençok Ögedey Han'ın, yarlıklarıyla mümkün olmuştu.

Çingiz Han'ın devlet anlayışı, Türk devletlerine göre, geri idi. Çingiz Han'ın gençliğinde bir kendi kabilesi ve bir de kendisine bağlanan, geleneğe göre onun kulu kölesi, yani unagan bogol'u olan, bağlı kabileler vardı. Bu bağlı boylar, onun bir mal varlığı gibi kabul ediliyorlardı. Çingiz Han büyük bir imparatorluk sahibi olunca, bu defa bütün dünya, onların eski bağlı kulları ve mal varlıkları gibi sayılmağa başlandı. Gerçi Çingiz Han, klandan imparatorluğa geçmişti. Fakat düşüncesi, klan düzlüğünü aşamamıştı. İlhanlı Hakan ve komutanlarının Halep vs. gibi şehirlerin, vali veya sahiplerine yazdıkları mektuplarında, *dünya veya bu şehirler, bizim malımızdır*, demelerinin nedenleri, bu eski kabile düşüncesinden kaynaklanıyordu. Ayrıca, *Çingiz Han'ın Yasası* içinde, bazı batıl inançlar da, yer alıyordu. Askerlik gücüne dayanan devletin, temel kuru-

luşu ile ilgili ana prensipler de henüz yeterli değildi. Hunlar ile Göktürklerin devlet anlayışına uygun ilk tâyinler, ancak *Mengü Han* ile birlikte yapılyordu. *Hülegü ve Kubilay* gibi prensler, *Önasya ile Çin'de devletin sınırlarını genişletmek vazifesiyle*, tayin olunuyorlardı. Dikkat edilirse Çin ile Önasya prenslere *ulus* olarak değil; vazife bölgesi olarak veriliyordu. Bu prensler sonradan bu bölgelerde, bağımsız olmuş ve kendi hakanlarını kurmuşlardır. Bu ise, ayrı bir konudur. Devletin yerine oturmasında, Uygur Türkleri ile *Mahmud Yalavaç* ve *Mes'ud Beg* gibi, gerçekten büyük Müslüman - Türk mâliyeciler de büyük bir rol oynamışlardı. Türk - Moğol töresinin ana prensipleri de, böylece yerine oturmuş oldu.

«*Y A R G I*» *Y E T K İ S İ*: Türk devletlerinde yargı yetkisi de, düşünce ve sembol olarak, hakanlarda toplanmıştır. Çünkü hakanın, af yetkisi vardır. Yargıcı da, hakan adına yargısını yapıyordu. Selçuklu hakanlarının, *at üzerinde yargı* yaptıklarına dair, bazı vesikalar vardır. Bilindiği üzere Türklerde savaş kurultayları ile bazı anlaşmalar, at üzerinde yapıldı. Bu birazda, uzun ordu hayatı ile devletin askerliğe dayanmasının verdiği geleneklerdi. Geçen yüzyılda *evlenme ve söz kesme âkidleri* de, kız ve oğlan taraflarının, at üzerinde karşılaşmaları ve at üzerinde andlaşma veya söz vermeleriyle, sonuçlanıyordu. Radlof, bu andlaşmaların at üzerinde yapılmasını, atın insanlara en yakın bir hayvan olmasına bağlıyordu. Ancak Radlof'un bu gerekçesi, zayıftır. Biz bu konu üzerinde birçok yerlerde durduk.

T a n r ı y a r g ı s ı (ordal): Buna, *mubahele* de derler. Türkçede *karganma* denir. Konukların veya komşuların tanıklığı ile yapılıncı, bir «j ü r i» de kurulmuş oluyordu. Türkmenlerin şeceresindeki Oğuz destanında ise hakan veya bey, suçlu ve günahkâr olmamalıdır. Suç veya eski Türk deyiimiyle *yazuk* işlemiş bir kişi hakan veya bey olamazdı. Tanrı katında yargılanması gerekirdi (s. 37). *Yargu* sözü eski türkçede görülmü-

yordu. Ancak *yargılamak* gibi bu sözle ilgili kökler, pek çok kullanılıyordu. Kaşgarlı Mahmud'un derlemelerinde *tegiş* sözü, «muhakemeye alma» karşılığında ele alınıyordu. «Hüküm» ve karar manâsındaki, *kıyın* sözü ise, eski türkçede çok yaygındır. *Aklanma*, temize çıkmak sözünü de, buna katmak gereklidir. Türklerdeki hukuk terminolojisini, bir araya getirebilmek için, bu kitaptaki yerimiz ve zamanımız çok sınırlıdır. *Yargu*, Çingiz Han devletinden sonra yaygınlaşır. Ancak Çingiz Han devletinde de, bu sözün manası uzun zaman yerine oturmamıştı. Çingiz Han'ın gerçek yargıcı olan Bucir için Moğollar, *Carguçi*, yani *yarguçi* diyorlardı. Bunun yanında, Çingiz Han'ın ünlü maliyecisi *Mahmud Yalavac*'a da *Carguçi* deniyordu. Bu deyişler üzerinde, *Sino-Turcica, Taipei, 1964* adlı eserimizde, geniş olarak durmuştuk. Anlaşıyor ki, Moğollar da, bu deyim ve unvana, bir süre yabancılık çekmişlerdi. Osmanlı devletinde ise, *yargu* ve *yargu yeri* daha çok manevî olarak, çok görülüyordu. Ancak kadılara, *yargıcı* dendiği de pek duyulmuyordu. Yani İlhanlı devletinin bu konudaki tesirleri Oğuz kültür çevresine az olmuştu. Bu bakımdan Osmanlı *Kadıasker*'leri ile yargı anlayışının temellerini, Selçuklular ile Harezmsahlardaki *Kadı leşker* köklerinde aramak, Fuad Köprülü'nün de yaptığı gibi çok daha doğru olur. *Yargı*, *yargıcı* ve «*yargı yetkisi*» üzerinde ayrıca duracağız.

XI. B Ö L Ü M

TÜRKLERDE HALK VE ORDU

I. ORDU TEŞKİLÂTI İLE HALK İLİŞKİLERİ :

1. ESKİ TÜRKLERDE «HALK» VE «ORDU» ANLAYIŞI :

Eski Cermenlerin hukuk tarihini inceleyen bilginler daha söze başlarken, *Eski Cermenlerde halk ile ordu aynı anlam içinde birleşirlerdi* derler ⁽¹⁾. Tabii olarak büyük imparatorluklar kurmuş ve çok geniş sahalara yayılmış olan Türkler için, bu konuda kesin olarak bir fikir ileri sürmek, henüz erkendir. Bununla beraber Met'e'nin Hun İmparatorluğu'nu, *sol* ve *sağ* kanat olmak üzere ikiye ayırmasını, askerî zaruretlere yoramlar yok değildir. Bizce bu konuda da kesin bir fikir yürütmek henüz daha oldukça erkendir. Çünkü eski Türk devletlerinin teşkilatlanması işinde, askerî zorunluklar olduğu kadar, o çağa kadar alışlagelen, devlet an'aneleri ile devlet teşkilâtı ve hatta din ile mitoloji bile rol oynuyordu. Hatta Türk devlet teşkilâtında, boy ve aile düzeninden bile gelen temellerin bulunmuş olması muhtemeldi. Ortaasya Türk devletlerinde belirli devlet ve askerlik düzeninin, pek fazla değişmemesinin, sebeplerini bunda aramak lazımdır, görüşündeyiz. Çünkü bir devlet yıkıldıktan sonra, onun yerine kurulan diğer devlet de, veya birçok Türk devletlerinde, hemen hemen aynı teşkilâtın devam ettiği gözden kaçmıyordu. *Herhalde bu devlet ve ordu teşkilâtının temel ve çekirdeğini taşıyan muhafazakâr bir öz vardı.* Bu öz, köklerini gerçeklerden, uzun tecrübelerden ve hatta aileden bile almış olabilirdi.

Bütün bu güçlülere rağmen, *Türklerdeki halk ile ordu arasındaki bağları* belirtebilmek için, bazı denemelere girişmeğe çalışacağız. Aslında bu konuların araştırılmasına bizde çok geç kalınmıştır. Selçuk ve Osmanlı tarihlerinin de, Türk tarihinin bir devamı olarak araştırılabilmesi için, bu gibi denemelerin hemen başlaması bir zorunluk haline gelmiştir.

2. *BÜYÜK HUN İMPARATORLUĞUN'DA «ORDU TEŞKİLÂTI» NİN, HUN BOYLARINA DAYANMIŞ GİBİ GÖRÜNMEŞİ*: Çin tarihleri sistemli; fakat çok kısa olarak Büyük Hun devletinin *Devlet ve Ordu teşkilâtı* hakkında bilgi verirler ⁽²⁾. Metinlerin, meselelerin ve hatta olayların derinliklerine giremeyen birçok kimseler, bu kısa bilgileri yıllardan beri bir reçete gibi sunup durmaktadırlar. Aslında ise bu bilgiler, Çin tarihçilerinin eline belirli çağlarda verilen bir raporla geçmiş ve bu rapor da -biraz kısaltılmış ve kesilmiş olarak- Çin tarihlerinde yer almıştır. Aslında ise, devlet ve ordu teşkilâtı statik ve hiç değişmeyen bir düzen değildir. Ayrıca bu teşkilât içinde yer alan büyük devlet memurları ile komutanların, tarihlerde anlatılan kendi hayat ve hikâyeleri de vardır. Bu komutanlar hayatları boyunca, birçok savaş ve olaylara da katılmışlardır. Bu olaylar sırasında, her komutanın devlet içindeki derecesi ile yerini gösterebilecek, birçok bilgiler de bulunabilir. İşte bu eski formül ve reçetecilik zihniyetinin önüne geçmek için, Göktürklerdeki *Şad, Sü-Başı* gibi, büyük komutanlar hakkında bir araştırma yayınlamıştık ⁽³⁾. Bu araştırmadan yetmişe yakın *Şad* unvanını taşıyan komutanın biyografyasını inceleyerek, *tayin, selahiyet, verâset ve bölgelere göre değişen özelliklerini göstermeğe çalışmıştık*. Yine aynı yıl, değerli meslektaşımız Japon bilgini Prof. Masao Mori'nin, *Şad* unvanını taşıyan Türk komutanları hakkında bir yazısı da çıktı ⁽⁴⁾. Araştırmalarımız birbirimizden habersiz aynı anda çıktığı için Prof. Mori, bizim yazımızı tanıtan ve kendi noksanlarını da tamamlayan ikinci bir yazı yayınladı ⁽⁵⁾. Bu örneklerde bize gös-

teriyor ki, yeni bir metodla çalışma isteği, iki ayrı memlekette ve aynı zamanda kendini göstermiş oluyordu.

Listelerde birinci sırada yer alan komutanlıklar, bizi aldatıp şaşırtmamalıdır. Çünkü onların almış oldukları maaş, sahip oldukları asker ile olaylarda göstermiş oldukları tesirler incelendiği zaman, birçoklarının listenin sonuna düştükleri bile görülmüştür. Halbuki bir komutanın maaşı ile komuta ettiği asker sayısı, her çağda onun rütbesini ve devlet içindeki yerini gösteren en önemli bir miyâr ve mihenk taşıdır. Bu, metod, Selçuk tarihi için de, Osmanlı tarihi için de, bu tür araştırmalarda kullanılacak en emin yoldur. Yoksa memur listeleri ve formüller, bizi her zaman için, yanlış sonuçlara sürükleyebilirler.

Bu metod ile ilgili girişı yaptıktan sonra, tarihlerdeki listelerde bir asker unvanı gibi görülen birçok komutanlıkların, sonradan olaylar içinde bir boy adı olarak karşımıza çıktığını da söyleyebiliriz. Toplum adının, Türklerde bir askerî birim olarak görülmesi, daima olağan şeylerdendi.

II. İMPARATORLUK AİLESİNDEN GELEN «BAŞKOMUTANLAR» :

1. *HÜKÜMDAR AİLESİNDEN GELEN KOMUTANLAR* : Bilindiği üzere eski Türk devletlerinde, devletin ve askeri gücün esasını teşkil ve temsil eden zümre, *hükûmdar ailesi* idi. Fakat bu inanış çoğu zaman da, devlet içinde sembolik olarak görünmüş ve orduyu idare edenler, yine boylardan gelen ehliyetli beyler ve komutanlar olmuştur. Bununla beraber, ne olursa olsun Türk düşünce düzenine göre, *ordunun baş komutanı*, yine de Hun imparatoru idi. Hun ordusunun sol ve sağ kanatlarını da, Hun imparatorunun büyük oğlu, yani veliahti ile küçük kardeşleri temsil ediyorlardı. Komutanlık yetenekleri olsun olmasın, Hun hükûmdarının büyük oğlu ile kardeşleri, kendi bölgelerini ilgilendiren her akına, ordularının başında

sembolik olarak iştirâk ediyorlardı. Bu töre ve inanış, Osmanlı imparatorluğu'ndaki, *padişahın her sefere gitme zorunluğu* ile karşılaştırılabilir.

Hunlarda devletin ve ordunun *Sol kanadını*, yani *Doğu bölgesini* Hun imparatorunun büyük oğlu temsil ediyordu. *Sağ kanat*, yani devletin Batı bölgesi ile ordularını da, Hun imparatorunun kardeşleri ile yakın akrabaları idare ediyorlardı. Sivil ve askerî idare diye, bir ayırım yoktu. M. Ö. 138'den itibaren Çin orduları artık *Sol kanat* yani Moğolistan'ın içlerine doğru girmeğe başlamışlardı. Çin ordularına, Hunların eski düşmanı olan *doğudaki Proto - Moğol* kavimleri de yardım ediyorlardı. Bu suretle Hun imparatorluğu'nun sol kanadı ile Moğolistan, Hunların elinden çok erken çağlarda çıkmış oldu. Böylece, *Hun imparatorunun büyük oğlu ve veliahti, bölgesiz ve ordusuz kalmış* oluyordu. Gerçi bundan sonraki Hun tarihinde de, «Solkanat» prensleri ile onların ordularından söz açılmıyor değildi. Fakat bunların artık, *Ortadaki hükûmdar ordusu*'nun ancak bir kısmına komuta etmiş olmaları, normal ve zorunlu görülmelidir.

2. *HUNLARDA, «BİLGİN - ASKER», YANI «ALP VE BİLGE KOMUTAN» ANLAYIŞI*: Yukarıda Büyük Hun devletinin, dış görünüş bakımından *sivil*; fakat gerçekte ise, *askerî bir teşkilât*'a sahip olduğunu belirtmiştik. Çin tarihleri Büyük Hun İmparatorluğu'nun, «Sol kanadı» için «Tso - hsien - wang» ve «sağ kanadı» için ise, «Yo - hsien - wang» adını vermekte idiler. Bu çince deyimleri aynen tercüme edersek, şu anlamları çıkarırız: «*Sol Bilge Prens*» ve «*Sağ Bilge Prens*». Görüldüğü üzere devlet teşkilâtı gibi ordu komutanlığı da, «*Bilge*'liğe ve *kültüre*» dayatılmış görünüyordu. Aslında *Göktürk*lerde, *Bilge Kağan* da, bir *bilge* idi. Ayrıca onun veziri de, *Bilge Tonyukuk* unvanını taşıyordu. Burada, bildiğimiz bu gibi şeyler hakkında bir yığın kaynak ve not vererek, konunun açıklığını ve kolay anlaşılmasını önleyecek, herhangi bir karı-

şıklığa meydan vermek istemiyoruz. Aslına gelince, her ikisinin de bilge olmasına rağmen, hem *Bilge Kağan* ve hem de *Bilge Tonyukuk*, daha çok komutanlık ve askerî dehaları ile şöhret yapmışlardı.

Ayrıca burada şu önemli nokta üzerinde de durmak istiyoruz: Bilindiği üzere, *Bilge Kağan* gençliğinde, Türk Tardeş boyları üzerinde şad, yani komutan olarak vazife görüyordu. Kağan oluşundan az önce de, Çinlilerin deyimi ile, «Tso-hsien-wang», yani *Sol Bilge Prens* unvan ve mevkiine sahip bulunuyordu. Bu unvan ve mevki, çince yazılış ve deyimleri ile birlikte, Büyük Hun devletindeki veliahtlara ait bir unvan idi. Göktürk devletinde de, aynı unvanı devletin en güçlü ve saygı değer bir prensi taşıyordu. Bilge Kağan, kağanlık tahtına oturunca, yerine küçük kardeşi *Kül - Tegin* geçmişti. Kül Tegin'in tek özelliği de yine büyük bir komutan olması idi. Açıkça görülüyor ki, Büyük Hun devletindeki teşkilât, Göktürklerde de, devam ediyordu.

Göktürk yazıtlarında, eski büyük kağanlar ile çevresindekilerinin özellikleri şöyle özetleniyordu: *Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı yine bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç!*» (Doğu. 1). Zaten bugün için de açık olan bu cümlelerin anlamı şudur: «*Bilge Kağan imiş, alp kağan imiş. Veziri de bilge imiş, alp imiş!*» Burada, hayal üzerine kurulmuş nazariyelerden kaçınmamız, elbetteki vazifemizdir. Ancak belgelerden edindiğimiz bazı fikir ve hisler de vardır ki, bunları da ihtiyatla olsa bile artık söylemek zamanı gelmiştir kanısındayız. Eski türkçede *alp* sözü, «kahraman, cesur, yiğit ve aynı zamanda gâzi» anlamına geliyordu. Yukarıdaki Türk yazıtına göre, hükümdarın olduğu kadar, vezirinin de *bilge ve alp* olması gerekiyordu. Hükümdar ile halktan gelen vezir «birbirini tamamlıyan» ve birbirinden ayrılmayan özelliklere sahip idiler. Fakat şu da, üzerinde durulması gereken önemli bir nokta olsa gerektir: Büyük Hun devletinde de olduğu gibi *bil-*

gelig, «alp» olmaktan daha önce gelen bir özellik idi. Nitekim Bilge - Kağan'ın *buyruk*'u, yani veziri de *Bilge Tonyukuk* unvanını taşıyordu.

Görülüyor ki kaynaklarda açık olarak söylenmemiş, fakat hissedilen ve görülen bazı töre ve inanışlar da vardır ki, bunları da yeri geldikçe söylemek lazımdır.

III. SOYLU AİLE VE BOY KOMUTANLARI : Büyük Hun devletindeki, büyük memur ve komutanlar, başlıca iki gruba ayrılıyorlardı :

a) Hükûmdar ailesinden gelen, büyük memur ve komutanlar.

b) Hun boylarından çıkan ve boyların meydana getirdikleri büyük memuriyet ve komutanlıklar.

Hükûmdarın akrabalarından ve boylarından meydana gelen *soylu komutanlar* grubunu da, iki bölüm içinde inceleyebiliriz. Büyük Hun devletindeki *soylu komutanları* şöyle özetleyebiliriz :

I. Hun İmparatoru: *Baş komutan, devlet ve dinî işler reisi.*

II. «Dört Köşe» Komutanları :

1) *Sol ve Sağ Bilge prensleri* (2 adet).

2) *Sol ve Sağ Ku-li prensleri* (2 adet).

III. «Altı Köşe» Komutanları :

1) *Sol ve Sağ Jih - chu prensleri* (2 adet).

2) *Sol ve Sağ Wan - ku - t'ê prensleri* (2 adet).

3) *Sol ve Sağ Chan - chiang (veya Chan generali) prensleri* (2 adet).

«Dört köşe» komutanlarının hepsi de imparatorun oğlu veya kardeşleri idiler: M.Ö. 126 yılında Hun impa-

ratorunun küçük kardeşi (6), 85 yılında oğlu (7), az sonra da büyük kardeşi, *Ku-li prensliği'ne* atanmışlardı. «*Sol ve Sağ Bilge prenslikleri*» ise, istisnasız oğul ve kardeşler tarafından tutulmuşlardır.

«*Altı köşe*» *prensleri'ne* gelince : Bizim listemizde yer alan 2. ve 3. sıradaki dört büyük komutanın, tarih olayları sırasında isim ve rolleri, hemen hemen hiç geçmemektedir. M. Ö 96 yılındaki olaylar sırasında ölen hükümdarın oğlu babasının yerine geçirilmiyor ve *Sol Jih-chu prensliği'ne* atanıyordu. Kaynaklarımız bu olaydan söz açarlarken, bu memuriyetin, veliahtların tayin edilmeleri âdet olan *Sol Bilge prensliğinden* azıcık aşağısında bulunduğunu söylerler (8)

IV. KOMUTANLARIN TAYİN USÛLLERİ : Hükümdar ailesine verilen memuriyetlerin *verâset yolu ile geçtiği* de, Çin kaynaklarında söylenir. Tarih metinlerine göre bu kaide, hem Göktürk ve hem de Çingiz İmparatorluğunda bulunuyordu. Fakat soy kütükleri ise bu iddiayı doğrulamıyorlardı. Belki de baba öldükten sonra, çocukları *ıkta ve imtiyaz sahibi* olabiliyorlardı. Çünkü Göktürk ve Çingiz imparatorluklarında, bir memuriyete tayin edilen kişileri zincirleme olarak takip edebiliyoruz. Ayrıca bu mevkilerin, *komutanlığa lâîk olanlara* verildiğini de bu listeler ile olaylardan açık olarak görebiliyoruz. Bundan başka Hun tarihinde bu memuriyetlere, ölenlerin yerine çocuklarının tayin edildiğine dair, en ufak bir kayıt da bulamıyoruz.

Memuriyet ve komutanlıkların verâset yolu ile geçme iddiasını kanımızca başka türlü açıklamamız gereklidir. Bu verasetin, «*kişiden oğula*», değil de, «*aileden oğullara*» geçmiş olması, daha muhtemeldir. Büyük memuriyetlere sık sık büyük ve küçük kardeşlerin tayin edilmeleri de, bu kanıyı kuvvetlendirmektedir.

V. BÖLGE VE BOY KOMUTANLARI :

1. *HUN BOYLARINDAN ÇIKAN ORDULAR VE KOMUTANLAR* : Devleti kuran boyların, devlet içinde büyük bir imtiyaza sahip olmaları, Türk tarihinin değişmez bir kaidesidir. Devlet yıkıldıktan sonra bile, bu boylar unutulmaz ve bütün Ortaasya kavimleri tarafından saygı görürlerdi. Nitekim Mete'nin kendi boyu, yüzyıllar boyunca unutulmamış ve Ortaasya ile Çin'de saygı görmüştü. Hâtta Göktürk devletinin bile bunlar tarafından kurulmuş olduğu, yine Çin tarihleri tarafından ileri sürülür.

Hükûmlara yakın olan boyların yanında, Çin tarihlerinin deyimi ile bir de *diğer Hun boyları* vardı. Bunları da iki grup içinde toplayabiliriz.

Hun (Hsiung - nu), kavim adı altında toplanan ve bir çeşit, *Hun milleti*'ni meydana getiren aynı zamanda akraba olan geniş Ortaasya kavimleri.

Mete'nin yakın akrabası olan boylara *kız veren*, Hun boyları. Bu boylar için, *Dünür boyları* deyimi de kullanabiliriz. Bu konu üzerinde ayrıca duracağız. Bunların da, kendilerine göre orduları vardı.

Hun boyları için, yine «Sağ ve Sol» olmak üzere «*Sekiz komutanlık*» kurulmuştu. Bunların başında ise, «*Sol ve sağ Ku-tu hou*» unvanını taşıyan komutanlıklar geliyordu. Hunların yaptıkları savaşlarda adları en çok geçen komutanlar ise yine bunlar idiler. Kaynaklarımız bu komutanların *halktan çıkan komutanlar*» olduklarını ileri sürerler ⁽⁹⁾. Fakat tarih olayları ise bu iddiayı pek doğrulamıyorlar. M. Ö. 56 yılında, Çin ve Çin'e tabi olan Hunlarla büyük savaşlar yaparak yenilip, Batı Türkistan'a göçerek, orada yerleşecek olan Hun hükümdarı Chih-chih'de, daha önce bu mevkide bulunuyordu ⁽¹⁰⁾. Halbuki kendisi hükümdar oğlu idi. Zaten kendi adını da, kendi bölgesinde bulunan bir *ırmak adından* alıyordu. Bu ko-

nuda kesin olarak konuşmak doğru değildir. Çünkü kendi bölgesi, adını ırmaktan alan ve Hun hükûmdar ailesinden olmayan bir boyun, yurdu da olabilirdi. Bunun için kendisi, halka ait bir komutanlık unvanı taşıyabilirdi.

2. «BÖLGE ORDULARININ» HUN ORDU MERKEZİNE BAĞLANMIŞ OLMALARI MESELESİ : Hun hükûmdar ailesine akraba olan boyların dışındaki, Hun ordularının ve komutanlarının, unvanlarında bazı özellikler vardır. Kaynağımız bu konuda, şöyle diyordu. *Diğer büyük boylar, Sol ve Sağ Ku-tu hou'dur. Sıraya göre bunu, Sihih-chu Ku-tu hou takip ederdi. Geri kalanlar ise, Jih-chu Chii-chü, Tong-hu gibi diğer memuriyetlerdir* ⁽¹¹⁾. Metni biraz açıklayarak vermemize rağmen, yine de ağırdır.

Büyük Hun devletinde, «Başkomutanlık» ve *merkezî otorite*, devlet idaresinin en önemli bir özelliği idi. Buna rağmen devlet, *halka dayanan bir devlet* özelliğini gösteriyordu. Bu sebeple kaynaklarımızın şu cümlesini büyük bir önem vererek alalım : *Her boyun devlet içindeki durumu ve derecesi, o boyun sahip olduğu güç ile kuvvet ve nüfus çokluğuna dayanırdı* ⁽¹²⁾. İşte bu belge, yalnızca Hun tarihinin değil, bütün Türk tarihinin başarı sırrını kendinde toplar. Kim, devlet ve askerlik gücüne, ne kadar çok katkıda bulunursa, onun devlet içindeki değeri de, o kadar yüksek olurdu.

3. BÜYÜK BOY KOMUTANLIKLARININ, «BOY ADLARI» İLE ADLANDIRILMALARI : Boylara komuta eden komutanların, boy beylerinin bizzat kendilerinin olup olmadıklarını kesin olarak bilmiyoruz. Fakat beylerin bizzat kendilerinin komuta ettikleri, *düniür boyları'nı*, aşağıda inceleyeceğiz. Hun tarihinde Ku-tu-hou ve Tung-ho gibi hemen hemen her savaşta görülen komutanların, bu unvanlarını kendi boy adlarından almaları çok muhtemeldir. Ku-tu hou unvanının sonunda ki *hou* eki, bir nevi Hun «başvekili» olan «Yabgu» unvanının so-

nunda da geçer. De Groot da haklı olarak hem Ku-tu-ho ve hem de Tong-ho'nun birer boy adı olabileceğini hatırlatmaktadır (13). Fakat biz, özellikle Tong-ho unvanının, 'bir kabile adı olduğundan şüpheliyiz. Bu konuyu aşağıda yeniden ele alacağız.

4. *BOY VE BÖLGE KOMUTANLARININ, BAŞKENTE BAĞLILIĞINI GÖSTEREN UNVANLAR*: Boy ve bölge komutanlarının unvanları, özellikle memur cetvellerinde yalnız olarak geçmemektedirler. Fakat bunların başına, başkentteki hükûmdar ailesinden gelen, *Altı köşe* komutanlarından, bazılarının unvanları da eklenmektedir. Mesela boy beylerine ait olan Ku-tu-hou unvanı, başına bir merkez komutanlığının unvanını alarak «Shih-tu Ku-tu-hou» haline gelmektedir (14). Böyle iki unvanlı komutanlıkları, sonradan Uygur ve Liao çağında da görüyoruz. Bu ikili unvanlar, bize iki türlü ordu varlığı ihtimalini de hatırlatmaktadır :

1. *Merkez ordularına bağlı bölge kolorduları.*

2. *Hükûmdar ailesine ikta veya pay olarak verilmiş ulus orduları.* Bizce ikinci ihtimal daha kuvvetlidir. Çünkü Bilge Kağan, daha 13 yaşında iken, Tarduş Türklerinin üzerine *Şad* olarak tayin edilmişti. Bundan dolayı da ona *Küçük Şad* lâkabı verilmişti. Göktürklerde, *Şad* ve *Sü-Başı* ise, gerçek komutanlar idiler (15). Fakat bu mevkiye, yalnızca Türk kağanlarının kardeşleri ile oğulları tayin edilebilirlerdi.

5. *DEVLETİ KURAN HUN BOYLARINA KIZ VEREN, «DÜNÜR» BOYLARIN KOMUTANLIKLARI*: Bilindiği üzere, *Türkler kendi aile ve boylarından kız almazlardı.* Özellikle devleti idare eden boyların, kız aldıkları belirli «*dünür boyları*» bulunurdu. Bu yolla dünür boyları da, devlet içinde bir üstünlük- ve asâlet kazanmış oluyorlardı. Daha sonraki Türk tarihinde, Uygur kağanları, *Bugu* boyundan kız alırlardı. Sosyolojide bu âdete, *exogamy*, yani *dışardan kız alma* geleneği denilir.

Büyük Hun devletinde, Hu-yen, Hsü-pu, Chü-lin ve Lan gibi boylar, Mete ve çocuklarının boyuna kız verirlerdi. *Hun hükümdarlarına kız veren ve hepsi de ünlü olan bu dört boy, devletin ortasında bulunurlardı.* Kaynaklarımız böyle diyorlardı (16).

«D ü n ü r» boylardan Hu-yen adını taşıyan gruplar, sonradan Ortaasya tarihinde çok önemli bir rol oynayacaklardır. Öyle anlaşıyor ki başlangıçta devlet başkentine yakın olan bu boylar, sonradan etrafa dağılmışlardı.

T a n r ı d a ğ l a r ı n ı n doğusunda, özellikle M. S. 150 yılından sonra, önemli bir rol oynayan H u - y e n boyları, herhalde Hun hükümdarlarının bu dünür ailesinden başka kim-seler olmasa gerekti. Bunlardan bir kısmı da Çin'in kuzeyine gitmiş olmalı idiler. Nitekim bunlar da, *Toba* devletinde önemli bir rol oynamışlardı (17). *Dünür boyları içinde*, başlangıçta listelerde yer almayıp da, sonradan önem kazananlar da vardı. Bunların başında H s ü - p u adını taşıyan boy geliyordu (18). Bu boy İsâ'dan sonraki yıllarda da, Hun tarihinde önemli bir rol oynamıştır. U y g u r çağında da bu boyun adı, A l a ş a n bozkırlarından Çin'e giden yol üzerinde, yeniden görülür (19). M. Ö. 30-31 yılları arasında bu dünür boyu, yeniden büyük bir önem kazanmıştı. Ünlü Hun hükümdarı Ho-han-yeh'in *kayınpederi*, bu kabilenin reisi idi. Bu Hun hükümdarı, adı geçen boyun *iki kızını birden* almıştı. Çin egemenliği altına girişinde de, bu kayınpederinin öğüdleri, büyük bir rol oynamıştı (20). Yine Dünür boylarından biri olan Hsü-pu boyunun reisi ise, M. Ö. 13 yılında Hunların en nüfuzlu veziri olmuştu. Kendisi, *Hun imparatorunun damadı* idi. Ku-tu hou, yani halk komutanlıklarından birinin başında bulunuyordu. Bunun sebebi de pek anlaşılamıyor. Belki de, *damadlara bağışlanan ulus* olması bakımından, devletin b a t ı bölgesinde bulunuyordu. Damad olan bu reis, yeni Hun imparatorunun seçiminde de, önemli bir rol oynamıştı (21).

Hakanın dünür boyları, Çin tarihlerinde açık olarak gösterilmektedirler. Buna rağmen Chü-chü boyu gibi, büyük bir boy şeklinde gösterilen bazı boylarda da derin olarak araştırılınca, bunların da dünür özellikleri taşıdıkları görülür. M. Ö. 68 yılında, «*Hun İmparatoriçesinin babası*» Chü-chü boylarının Sol kanat reisi idi ⁽²⁾. M. Ö. 60 yılındaki Sol Chü-chü komutanı ise, *Hun İmparatoriçesinin küçük kardeşi* idi ⁽³⁾.

Görülüyor ki Hun tarihindeki bütün olayları ve kaynakları araştırmadıktan sonra, Çin tarihlerinin baş kısımlarında kısa olarak verilen liste ve özetlerin, Türk kültür tarihi bakımından fazla bir önemleri yoktur.

6. *ESKİ PRENS SOYLARININ İDARE ETTİKLERİ «BÖLGE» VE «ULUS» ORDULARI* : Her hükümdar değişikçe komutanların da değiştirilerek, yerine yeni tayinler yapıldığını söylemiştik. Aslında bu tayinler, köklü değillerdi. *Yeni bir prens hükümdar olunca, onun yerini doldurmak için, aşağıdan yukarıya doğru terfi şeklinde bir kademe değişmesi meydana geliyordu*. Bazan büsbütün *yeni tayinler* de yapılmıyor değildi. Fakat bu, daha çok büyük hanedan kavgalarından sonra görülüyordu. Bazı Hun prenslerine ise, vaktiyle bazı bölgeler *ulus* olarak verilmişti. Mesela Çin'in batısındaki *Kansu* gibi bölgeler, M.Ö. 121'de Çin orduları tarafından alınıncaya kadar, *Babadan oğula geçen ulus* özelliğini göstermişti. Öyle anlaşıyor ki Hun başkentinden epeyce uzakta olan bu beyliklerde, yarı bağımsız bir şekilde uluslarını idare etmişlerdi. Kansu'da Hsiu-tu ve Hun-ya adını taşıyan iki Hun beyliği vardı. Bu beylikler kültür bakımından da epey bir gelişme kazanmışlardı. Bu sebeple, bu Hun beylerinin başkentini zapteden Çin orduları, orada *altın bir buda heykeli* de bulmuşlardı. Bu sırada, Hun ve Çin orduları arasında çok çetin savaşlar da olmuştu. Çinliler esir düşen bu Hun prenslerini, Çin sarayına götürmüşler ve onlara karşı ayrı bir saygı göstermişlerdi.

Bu beylerin nezaket, bilgi ve vücut yapıları hakkında ögen Çin tarihlerinde, özel bölümler bulunur (24).

7. *HUNLARIN BAŞKANVEKİLLERİ : Y a b g u' lar* : Yabgular, Çin kaynaklarının verdikleri Hun memurları ile ilgili listelerde, yer almamaktadırlar. Halbuki, M. Ö. 123 yılı ile ilgili bir Çin kaydında, *Hun Hakanından* sonra gelen bir memuriyet olduğu açıkça yazılmaktadır (25). Belki de yabguluk bir memuriyet olarak bu tarihten sonra önem kazanmağa başlamıştı.

Hun çağında *Yabgu* unvanını daha çok, Hunlara bağlı Batı Türkistan ve Fergana kırılları taşıyorlardı. M. Ö. 123'de, yukarıda adı geçen Yabgu, aslında Batı memleketlerinden gelmiş —Çin deyimıyla *Hu* olan— birisi idi. Çin'e tabi olmuş ve bu tarihte, Hunlara karşı yapılan Çin seferindeki, Çin ordusunun merkez kıt'alarının, komutanı da olmuştu. Yabgu, bu savaşta Hunlar tarafından esir edilerek. Hunlara hizmet etmeğe başlamıştı. Hun imparatoru ona kızını vererek, devlet içinde kendisinden sonra gelen, bir memuriyete tayin etmişti. Bundan sonra bu Yabgu, bir Hun komutanı olarak, Çin'e karşı yapılan savaşlara girmişti. Hatta M. Ö. 120 yılında, Çin sınırında kendisinin bir kalesi bile vardı (26). Çin ordularını iyi tanıdığından, yaptığı tavsiyeler de Hun orduları için çok faydalı olmuştu (27).

Öyle anlaşılıyor ki *Yabguluk*, müessese ve unvan olarak bu tarihten itibaren başlamıştı.

VI. HUNLARIN VE OĞUZ BOYLARININ DÜZENİ :

1. *HUNLARDA «24 T Ü M E N» KURULUŞU* : Bütün Ortaasya devletleri ile Batıda kurulmuş olan Türk devletleri, Me te' nin askeri dehasına pek çok şey borçludur. Ortaasya'da sağlam bir şekilde kurulmuş olan temel düzen, daha sonraki yüzyıllarda da durmadan devam etmiştir. Hiç şüphe yok ki Ortaas-

ya'da kurulmuş olan bu temel, herhalde Mete'den önce de, her ailenin bünyesinde bile vardı. Bunları daha sonra açıklamaya çalışacağız. Fakat Ortaasya kitlelerini mükemmel bir şekilde hazırlama şerefi, herhalde yalnızca Mete'ye ait olmalıdır.

Meselenin aslına gelince, *Mete'nin kendisi de, başlangıçta bir tümen komutanı idi*. Bunun, efsanede de, tarihte de yeri vardır: *Mete, Yüe-çilerden kaçtıktan sonra bahasının yanına gelmişti. Babası da ondan hem korkup ve hem de utanarak, Mete'nin emrine bir tümen vermişti* ⁽²⁸⁾. İşte Büyük Hun devletinin temeli bu tümen ile başlamıştı.

Yukarıdaki belgeden de anlaşılıyor ki *Büyük Hun devletindeki esas ordu ve savaş birimi Tümen idi: On bin atlıdan meydana gelen Hun savaş birliklerine*, Çin tarihleri de büyük bir önem veriyorlardı. Bu On bin atlıdan meydana gelen savaş birliklerinin, bağlandığı büyük komutanlar da vardı. Bunları, yukarıda bir sıraya bağlı tutarak, açıklamaya çalışmıştık. Yukarıda «Ordu merkez teşkilâtı»nda, *Dört köşe* ve *Altı köşe* diye, iki yüksek komutanlığın bulunduğunu söylemiştik. Bunlardan «Dört-Köşe», veliaht ve hükümdarın oğulları ile kardeşlerinin komuta ettikleri, en yüksek komutanlıklardı. Sonradan, «Altı-Köşe» komutanlıklarına da büyük prensler tayin edilmişlerdir. 1947'de toplanan Türk Tarih Kongresinde, *Hunların ordu teşkilâtı ile Oğuzların boy teşkilâtını* karşılaştırmıştık. Aradan epey zaman geçmiş olmasına rağmen, bu fikrimiz hala değişmiş değildir. Bu sebeple aşağıda, bazı değişikliklerle, aynı karşılaştırmayı yapmağı faydalı buluyoruz:

a — Hun İmparatoru: (Oğuz Kağan).

b — Sol ve Sağ Bilge prenslikleri: Daha doğrusu devletin Doğu ve Batı bölümleri: (B o z o k ve Ü ç o k Oğuz grupları). Oğuzların Batı ve Doğu bölümleri.

c — «*Altı köşe*» komutanlıkları: Oğuz Kağan'ın *Altı oğlu* (?) ile karşılaştırılabilir.

d — «*Yirmidört Tümen*»: *Yirmidört Oğuz boyu* ile karşılaştırılabilir (?).

Yukarıdaki karşılaştırmalar tabii olarak yüzde yüz, kesin fikir ve sonuçlar olamaz. Bu sebeple, karşılaştırmalarımızın karşısına, soru işareti koyduk. Fakat hiç kimsé de bunların tamamı ile rastlantı olduğunu söyleyemez. Çünkü Ortaasya tarihi bu temelin, yani Mete çağının bir devamıdır.

2. ORTAASYA TÜRK ORDU TEŞKİLÂTININ «*TAKVİM*» VE «*ZAMAN*» BİRİMLERİNE DAYANMASI: Aynı konuya, başka bir eserimizde de değinmiştik. Burada da konu, yarım ve kesik kalmasın diye, kısa olarak bazı açıklamalar da bulunmağı faydalı buluyoruz (29). Yukarıdaki belgelerde verilen bilgilere dikkat edilirse, ordu birimleri ile ilgili rakamlar, lâlettayin seçilmemiştir. «*üç*», «*dört*», «*altı*», «*yirmidört*» rakamları, *takvim* ve *zaman birimleridirler*. Ayrıca bu rakamların, «*tam sayılar ile çarpımı*» da birbirlerini meydana getirirler.

VII. BİNLİ VE ONBİNLİ ORDU TEŞKİLÂTI :

1. «*ONLU*», «*YÜZLÜ*», «*BİNLİ*» VE «*ONBİNLİ*» ORDU TEŞKİLÂTININ, ORTAASYA KÖKLERİ İLE AVRUPA'DA YAYILIŞ TARİHİ: Çin kaynaklarının en eski ve orijinali olan *Shih-chi* adlı Çin kroniği, şöyle demektedir: 24 Büyük komutanın emrinde diğer komutanlar da vardır. Bunlar, binlik, yüzlük ve onluk kıt'aların komutanları idiler (30). Bu önemli ve orijinal belgede, Hun ordu teşkilâtı bütün açıklığı ile ortaya çıkmaktadır.

Boyların on bölüme bölünmesi: Bu konu doğrudan doğruya devlet teşkilâtı ile ilgilidir. Fakat eski Türklerde devlet teşkilâtının da, askerî düzen üzerine kurulmuş olduğunu, unut-

mamamız lazımdır. *Onluk boy teşkilâtı'nı*, bütün incelikleri ile, «Batı Göktürk» devletinde görüyoruz. Batı Göktürk devletinin en soylu boyları, on boydan meydana geliyorlardı. Göktürk yazıtları ise bu boylara, *On-Ok* adını veriyorlardı. Bu on boya niçin *On-Ok* dendiğini de, yine Çin kaynaklarında bulup okuyabiliyoruz. Kaynaklara göre bu teşkilât ilk defa 650 yılında Batı Göktürk Kağanı, Tu-lu Kağan tarafından kurulmuştu. On Türk boyu, adı geçen kağan tarafından «askerî bir düzenle» düzenlenmişti. *Türklerde her kolorduya ok dendiği için* de, bu boyların tümü *On-Ok* adını almışlardı ⁽³¹⁾. Bu belge, Türk kültür tarihi bakımından büyük bir önem taşır. Ancak bu belgeden bir noktada şüphelenmek ve bu konuda, bir soru sormak da, hakkımız olsa gerektir: Bu on boy, düzeni, Göktürk devletinin kuruluşundan, yani İstemi Kağandan (552-576) beri askerî, bir düzen içinde uygulanmış olabilirdi. Tu-lu kağan ise, bu eski düzeni yalnızca yenileyen biri olarak görülebilirdi. Öyle anlaşıyor ki Tu-lu Kağan, 650'de yeni bir askerî reform yaparak, eski askerî düzeni yeniden yoluna koymuştu. Doğrusu da, bu olabilirdi.

*Göktürklerin menşe efsanesi'*ne göre de, Türklerin erkek atası ile Kurttan, *on erkek çocuk* doğmuştu. Bu çocuklar, dışarıdan «kız kaçırma» (*Exogamy*) yolu ile türemiş çoğalmışlar ve bu yolla da bunlardan, *On boy* meydana gelmişti. Görülüyor ki Göktürklerdeki *Onlu boy teşkilâtı*, sonradan yapılan askerî reformlarla doğmamış, en eski an'anelerde de yerini bulmuştu.

2. «ONDALI» (DECİMAL) DEVLET VE ORDU TEŞKİ-LÂTİNİN ORTAASYA'DAN AVRUPA'YA GEÇİŞİ: Cermenlere, *onlu, yüzlü, binli ve onbinli* ordu teşkilâtı Atilla ve Hunları yolu ile gelmişti. Bu düzen, Atilla'dan sonra Cermen ordularında da görülmeğe başlandı. Fakat az sonra, Cermenlerin, köy, kasaba ve şehirleri de, bu sistemle düzenledikleri görülür. *Ondalı teşkilât* sistemi, Cermenlerde ilk defa Atilla ile

ilgili bir efsane ve rivayetle başlar. Bu belge ile birlikte ondalı düzen de, Cermenlerde tatbik edilmeğe başlanmış olur. Bundan önce Cermen teşkilât tarihi ile edebiyatında adı geçen teşkilât düzeninin izlerine rastlanmamaktadır⁽³²⁾. Bu meselenin birçok teferruatı ve incelikleri vardır. Burada yalnızca, yukarıdaki haberi vermekle yetineceğiz.

Çingiz Han İmparatorluğu ile bu «ondalı askerî teşkilât» yeniden Avrupa'da ve Anadolu'da tesirlerini gösterdi. Bilindiği üzere Çingiz orduları, da, on rakamı ile ve düzen üzerine kurulmuştu.

VIII, SELÇUKLU VE OSMANLILARDA DEVAMI :

1. SELÇUK VE OSMANLI ÇAĞINDA DEVAM EDEN DİĞER ASKERÎ TAKTİK VE DÜZENLER : Burada bu konulara, derin olarak girmek ve Türk askerî düzeninin sonraki çağlardaki devamını izlemek, elbette ki böyle bir kitapta mümkün değildir. Ancak Selçuk ve Osmanlı tarihçilerimizin de, bu konularda, artık eski Türk tarihinden örnekler alarak, tarihteki olay ve düzenlerin, eski Türk karakterini göstermek için, büyük bir çaba ve istek içinde olduklarını görüyoruz. Bu konuda bugüne kadar elde edilen sonuçları şöyle özetleyebiliriz :

a. Türk hükûmdarları ordunun *başkomutanı* idiler. Küçük bölge akınları dışındaki büyük savaşlarda, ordunun bizzat başında bulunmaları zorunlu idi.

b. Hükûmdarın oğulları ile kardeşleri de *ordu komutanı* veya *kolordu komutanı* idiler. Bu sebeple her savaşta, hükûmdarın yanında bulunmak veyahut da kanatlardaki ordulardan birine komuta etmek zorunda idiler.

c. Hükûmdar ailesinden gelmeyen, büyük profesyonel komutanlar, genellikle başkentte ve hükûmdarların yanlarında bulunurlardı.

d. Başkent dışındaki büyük bölge komutanlıkları, bir kaide olarak, hükûmdarın oğul ve kardeşlerine verilirdi. Göktürk çağındaki *şad*'lar, bu sistemin en açık ve kesin örnekleridir. Bunlar, *devleti temsil ederler*; fakat yanlarında da, yine *büyük profesyonel askerler* bulunurdu. Bunun en son örneği, şehzade *Batu-Han* ile yanındaki büyük general *sübödey*'dir.

e. Türk olmayan veya Türklerin az bulunduğu bölge ve şehirlere, yerli valiler tayin etmek de eski Türk geleneklerinden biri idi. Göktürk çağında, *yerli valilere* eski ad ve unvanlarının yanında, *İlteber, Tegin, Yabgu* gibi, bir Türk unvanı vermek de, zaman zaman usûlden olmuştu. Fakat bunların yanında ayrı bir Türk komutanı da bulunurdu. Asâyişin temini ve vergilerin kontrolü de bu komutanlara ait idi. Bunlara Göktürk çağında *tudun* ve daha sonraki çağlarda ise, *baskak* adı verilmiştir. Türk tarihçilerinin yeni araştırmaları da, *vassal vali* ve kırılların, kontrolsüz bırakılmadıklarını göstermektedir.

f. Türk olmayan vezirler ile büyük sivil memurlar da, mâiyetindeki Türkler tarafından kontrol edilirdi. Selçuk devletinin başlangıcında da durum böyle idi. Alp Arslan çağında Nizâm ül-Mülk'ün sonsuz bir salâhiyete sahip olduğuna artık kimse inanmamaktadır. Bununla beraber devlet büyüyüp kozmopolitleştikçe, bu kontrol ya gevşiyor veya da tamamı ile ortadan kalkıyordu. İslâmiyetin meydana getirdiği inanç birliği de bu kontrolü artık gereksiz kılmıştı.

IX. YABANCI ORDULAR VE KOMUTANLARI :

Ortaasya Türk devletlerinde her zaman için, hükûmdarların yanında *Türk olmayan vezirler* bulunmuştu. Özellikle Göktürk devletinde ticaret ve dış ilişkileri iyi bilen Batı Türkistanlılar, kağan otağında önemli bir yer tutmuşlardı. *İstemi Kağan*'ın elçisi *Maniah*'ı buna bir örnek olarak gösterebiliriz. Ayrıca Türk devletleri içinde ki, *Soğd kolonileri* adı ile

adlandırılan bu tüccarlar, Türk devletlerine daima fayda sağlıyorlardı. Unutmayalım ki Karahanlı devletinin Başkenti olan Balasagun şehrinde bile baskın olan dil, *türkçe ve soğdca* idi. Yabancı kolonisiz bir Türk devleti düşünmek doğru değildir.

Savaş işlerine Türk olmayanların karışması da çoğu zaman hoş karşılanmamıştı. M. S. 630'da az önce Çin imparatorunun İl Kağan'a yazdığı mektup bu konuda en ibret verici bir belgedir. Çin imparatoru, *Kağanın yanında eski (Türk) soylularının yerine, yabancılardan (Hu) görüldüğünü*, söylüyor ve bunun da Türk devletinin yıkılacağına dair bir işaret olduğuna dikkatleri çekiyordu. Gerçekten aynı yılda, Göktürk devleti yıkılmıştı.

Aslında *Vezir Tonyukuk* da soy itibarı ile bir Çinli idi. Fakat çoktan beri Türkleşmişti. Büyük Hun devletinin büyük komutanlarından biri olan ve *Yabgu* unvanını taşıyan ünlü bir asker de, yine *Soğdlu* veya *Türkistan* şehirlerinden gelmiş bir yabancı idi ⁽³³⁾. Hunlara iltica eden Çinli general Li Ling de, Hun İmparatorluğu için büyük hizmetlerde bulunmuştu. ⁽³⁴⁾.

Görülüyor ki büyük imparatorlukla da, aslen *Türk olmayan komutanlara da hizmet verilmiş ve onlardan faydalanılmıştı*. Bununla beraber devlet zayıfladıkça, bunların birçok zararları da görülmemiş değildi.

Bu girişi yaptıktan sonra, Türk devletlerindeki *Yabancı ordu ve Yabancı komutanları* başlıca iki kategori içinde toplayabiliriz :

1. TÜRK İMPARATORLUKLARI İÇİNDEKİ TÜRK OLMAYAN KOMUTANLAR : Bunlardan birkaç örneği yukarıda vermiştik. İmparatorluk güçlü oldukça ve zaferler birbirini kovalayarak, akıncılara büyük menfaatler sağladıkça, yabancı idareci ve komutanların, her zaman için devlete faydası olu-

yordu. Zaten yabancılar da Türk devletlerinde böyle hizmetler elde edebilmek için, yarış halinde bulunuyorlardı. Yukarıda da söylediğimiz gibi, daha sonraki Türk devletlerinde, islâmiyet ve müslüman olma gibi faktörler, ırk ayrılığının meydana getirdiği tehlikeleri de, ortadan kaldırıyordu.

2. *TÜRK ORDULARINDAKİ YABANCI KOLORDULAR*: Bu da üzerinde dikkatle durulması gereken, yeni bir konudur. Eski Türk devletlerindeki Türk komutanları, özellikle imparatorlukların doğu bölgelerindeki *Moğolları*, Çin'e karşı açılan savaşlarda, her çağda kullanmışlardı. *Batı Hunlarında* ve *Attila* devleti ile Hun ordularındaki *Cermen* unsurların da, ne kadar büyük bir önem kazandıklarını çok iyi biliyoruz. Attila ordusunda, o kadar çok Cermen asıllı asker ve komutan vardı ki, zaman zaman Hun ve Ortaasya savaş taktiğinden vazgeçme zorunluğuna bile, meydana çıkıyordu. Mesela Şalın meydan savaşında *Hun ve Ortaasya savaş taktiği yerine, çok kayıp veren, ağır Cermen taktiği* kullanılmıştı. Bu ve buna benzer savaşlardaki kayıpları, bu sebeple yoran tarihçiler pek çoktur (35).

Yabancı ordular ile komutanlar, özellikle *Çingiz Han ordusunda* önemli bir yer tutuyorlardı. Şimdiye kadar hiçbir *Batı* diline tercüme edilmemiş, bir Çin kaynağının şu kaydı, çok önemlidir: (*Moğollar*), *savaşlarda esir ettikleri askerleri zorla emirlerine aldılar. Bunları (yeniden) kendi (doğdukları) şehirlere taarruz ettirdiler ve oralarını da aldılar* (36). Bazan da büyük savaşlardan sonra, şehirlere girerek gençleri esir alıp, toplarlardı. *Devşirme* yolu ile meydana getirilen bu kıt'alar da, bir nevi *köle asker* gruplarını meydana getirirlerdi (37). Türk tarihinin bir devamı olarak, bu konulara bakacak olursak, Osmanlı devletindeki birçok ordu düzenlerinin de, *yeni bir keşif olmadığını*, açık olarak görürüz. Tabii olarak bu konulara, burada daha derin olarak girmeye imkân yoktur.

3. *YABANCI ASKER KULLANMAYI, TÜRK DEVİETLERİNİN BİR ZAAFI OLARAK KABUL EDEN NAZARİYELER* : Bu görüşü, haklı ve tarafsız bir düşünce olarak kabul etmek mümkün değildir. Onlara göre bu düzeni, Türklerin yalnızca tecrübesizlikleri ile açıklama imkânı vardı⁽³⁸⁾. Aynı nazariyeler, Türk imparatorluklarındaki *yabancılara karşı hoşgörü ve eşitlik* davranışını da, aynı fikir açısı ile yorarlar. Aslında ise, gerçek imparatorluk idaresi, böyle bir idare sisteminin uygulanmasını gerektirir. *Türk devlet ve hâkimiyet mefhumu* nun temelinde, *universalismus*, yani *cihânşümûl*, bütün cihânı içine alan devlet fikri bulunur. Bu inanış, Türk dininin de, mitolojisinin de temelini teşkil eder⁽³⁹⁾. Türk devlet idealini ve buna dayanan devlet düzenini iyice bilmeden, *devşirme* ve *yeniçerilik* gibi müesseseler hakkında, dar bir açı ile ileri sürülecek nazariyeler, elbette ilmî bir özelliğe sahip olamazlar.

X. ONLUK, YÜZLÜK, BİNLİK VE ON BİNLİKLER :

1. *ORDU TEŞKİLÂTI* : Büyük Hun devleti dolayısı ile, yukarıda Hunlar ile diğer Türk devletlerindeki ordu teşkilâtı üzerinde durmuştuk. Burada daha çok, *Tümen*'den aşağıdaki birlikler üzerinde, kısa olarak durmağa çalışacağız :

a) — *Tümenler* : Aslında *tümen* sözü, Orhun yazıtlarından beri «on bin» anlamına gelen bir sayıdır. Hun ordularının da en büyük birimi 10.000 kişilik idi. Bu sözü moğolcadan getirmek isteyenler ise haksızdırlar⁽⁴⁰⁾. Bu teşkilât, ancak büyük Türk imparatorluklarında görülüüyordu. Aşağıda da belirteceğimiz üzere Çingiz Han ordusu, 1206 yılında bile, henüz daha *tümen* teşkilâtına kavuşamamıştı. Hun ve Göktürk devletlerinde ise, tümenlerin Osmanlılardaki *eyâlet askerleri* gibi, *büyük Türk boylarına* göre düzenlenmiş olduklarını söylemiştik.

b) — *Binbaşılar* : Türk ordularının esas temelini *binlik* kıt'aların meydana getirmiş olmaları çok muhtemeldir.

Zaten Çin kaynakları da, *on binlik* ve daha yukarı sayıdaki askerlere sahip olan ordulardan söz açarlarken, bunların yalnızca kağanların kardeş ve oğulları tarafından idare edildiklerini de yazarlar⁽⁴¹⁾. Öyle anlaşıyor ki *binlik* askerî birlikler, daha çok *boy beylerinden ve halktan gelen komutanlar* tarafından idare ediliyorlardı. Nitekim Çin orduları, M.Ö. 119-120 yıllarında Kansu'da bulunan Hun prensliğini zaptederlerken, 83 tane Tong'hu unvanını taşıyan subayı esir etmişlerdi⁽⁴²⁾. Adı geçen komutanlar da, zaten komutan listelerinde, on binden aşağı askere sahip olan subaylar arasında sayılmakta idiler.

Çingiz Han, 1206'da Nayman devletini yıktıktan sonra, bütün devlet düzeyi içinde, yeni *binbaşılık* teşkilâtı kurdu. Bu askeri teşkilât da, yine *boylar* ile *vassal devletler*'e göre düzenlenmişti. Mesela Çingiz Han'a büyük yardımları dokunan Türk Önggüt devletinin başı *Ala Kuş Tegin* ile *Uygur* hükümdarı *Barçuk - Art Tegin* de, bu teşkilâtta bir *binbaşı* olarak yer alıyordu⁽⁴³⁾.

Tabur, yani «1000 askerden meydana gelen birlik» deymi ise, çok eski bir Türk sözüdür. Aslı «*Tabkurmak*» yani «etrafını bir çitle çevirme» anlamındadır. Eski Anadolu türkçesinde de geçen bu deyim, daha çok bir *oba* veyahut da arabaların çevrilip, çit yaparak meydana getirdikleri bir istihkâm (*Wagenburg*) şeklidir⁽⁴⁴⁾. Rahmetli Ahmed Vefik Paşa bile, bu sözün aslının, *tabkur* olduğunu biliyordu⁽⁴⁵⁾.

c) — *Yüzbaşılar*: Çin kaynaklarında Ortaasyalıların *yüzlük* birliklere sahip olduklarına dair kayıtlar vardır⁽⁴⁶⁾. Bu birlikler, Attila ordusunun da, önemli küçük birliklerinden idiler⁽⁴⁷⁾. Çingiz Han ile Timur ve oğullarının ordularında da, bu sistem çok yaygındır. Bu sebeple bu konuda fazla kaynak göstermeğe lüzum yoktur. Anadolu'daki *Yüzbaşı* deyimine, Ortaasya lehçelerinde *Yüz-beyi* ve hatta *Yüz-begi* şeklinde rastlamakda mümkündür⁽⁴⁸⁾.

d) — *Onbaşılar*: Çok eski kaynaklarda, *onluk* birlikler ile onlarla ilgili kaynaklara rastlama imkânı yoktur. Çünkü verilen bilgiler, o kadar geniş değildir. Yalnızca, daha sonrakı çağlarda ve Türk mitolojisinde *On-begi*, yani «on kişilik bir birliğin beyi veya komutanı» şeklinde söylenen deyimlere de rastlamıyor değiliz⁽⁴⁹⁾. Bu konuda başka bilgi ve görüşlerimiz de vardır. Ancak bunların hepsini burada münakaşa etmenin imkânı yoktur.

2. «*ATLI*» VE «*YAYA*» *BİRLİKLER*: Türklerdeki bu askerî birlikleri sayarken, bunların çoğunun da *atlı birlikler* olduklarını unutmamız gereklidir. Türk ordularının ana kısmını atlılar meydana getirirdi. Bununla beraber çok eskiden beri Türklerin *yaya birlikleri* de yok değildi. Göktürk yazıtlarında *yaya birlikler* için *yadag* deyimini kullanılır. Bazan bunlara *yadag sü*, yani *yaya asker* de denir. Göktürk çağında zırh giymiş piyadelere de rastlamıyor değiliz. Göktürkler bunlara, *Kedimlig yadag*, yani *giyimli*, *zırhlı yaya* derlerdi. Türk ordularındaki yayaların daha birçok önemli vazifeleri vardı. Fakat bu kitapta bu konuları geniş olarak ele alabilmek için yerimiz yoktur.

XI. SÜREKLİ «İL VE BAŞKEND» ORDULARI :

Selçuk ve Osmanlı ordularında olduğu gibi eski Türklerde de, meslekleri askerlik olan profesyonel Türk askerleri yok değildi. Büyük akınlar da, özellikle Çin'e karşı yapılan büyük seferlerde ise, büyük boylar ile eyâletlerden gelen orduların da savaşa iştirâk ettikleri görüldü. Hatta ikinci Batı Göktürk kağanı *Tardu Kağan*, ta batı bölgelerinden ordusunu alarak, Büyük Göktürk kağanı *Işbara Kağan*'ın saflarında ve emrinde olarak, Çin'e karşı yapılan büyük akına iştirak ediyordu. Eski Türk tarihinde bunun örnekleri pek çoktur. Türk ordularını özelliklerine göre ayırarak, kısa bir şekilde anlatmağa çalışalım :

1. **KAGANIN ÖZEL MUHAFAIZLARI** : Türk hükûmdarlarının etrafında bulunan özel muhafızlar, Türk tarihinde her zaman için çok önemli bir rol oynamışlardır. G ö k t ü r k çağında bunlara *eren* denirdi. Daha sonraki Türk devletlerinde ise *alp* deyimini daha çok yayılmıştır. Avrupada, bu hükûmdar mâiyet ve çevresine, (*Comitatus*) adı verilmiştir. Çingiz Han'ın, Balcuna ırmağından su içip, yemin eden 19 arkadaşı ve ailesi, imparatorluk içinde her zaman için büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Fakat Çingiz Han'ın asıl mâiyeti arasında *Dörben nokay*, yani *Dört köpeği* önemli bulmuş idi. Fakat Çingiz Han henüz daha bir eşkiya reisi iken, arkadaşlarına verilmiş olan bu deyim, sonradan değiştirilmiş ve türkçe bir deyimle, *dört küllüg* haline sokulmuştur. Dede Korkut ile Türk efsanelerinde geçen, *kırk yiğit*, *kırk kız* deyimleri de *Türk comitatus sistemi*'nden başka bir şey olmasa gerektir.

Şu önemli noktayı da unutmamak lazımdır : Yukarıda açıklamak istediğimiz hükûmdarların mâiyeti, âdi asker veya neferler değildir. Bunlar, büyük generaller ile devletin idarecisi olan *kurmay*'lar idiler.

2. **KAGANIN MUHAFAIZ TÜMENİ** : Bu birlikler Selçuk ve Osmanlı tarihinde de büyük bir rol oynarlar. Bu tümen, sulh zamanlarında, başkent ve otağ ile tuğ ve bayrakların korunması ile görevlidirler. Ayrıca bir nevi, *harp akademisi* karakterini de taşırlardı. G ö k t ü r k çağında bu birliklere *Böri* yani *Kurt* adı verilirdi. Bunlar, aynı zamanda savaşta, hükûmdarın kendi ordusu idiler. Bu birlikler hakkında bilgimiz pek fazla değildir. Fakat Çingiz Han zamanında, *keşik* denilen bu birliklere, soylu beylerin, komutanların ve hatta vassal hükûmdarların çocukları bile alınırdı. Kaynaklarımızın susmasına rağmen, en seçme savaşçıların da burada yer aldıkları, bir gerçek olsa gerektir. Tıpkı Prusya krallarının, en seçme askerleri Potsdam'da topladıkları gibi. Tarih bir tekerriürdür denince, hiçbir yerde değişmeyen insanoğlunun bu

zaaf ve istekleri de hatıra gelmelidir. Çingiz çağında, bu birliklerin görevleri hakkında, geniş bilgiler vardır. Ancak biz burada, bu konuyu özetlemekle yetinelim.

3. *SINIR VE GARNİZON TÜMENLERİ*: Bu konuyu, Central Asiatic Journal'da çıkan Şad'lar ile ilgili bir makalemizde geniş olarak incelemiştik. Türklerin Çin sınırları ile batı sınırlarında sürekli olarak, Türk garnizonları bulunuyordu⁽⁵⁰⁾. Çin sınırında Göktürk çağında, başlıca üç büyük bölge garnizonu saymıştık⁽⁵¹⁾. Çinliler böyle uç garnizonlarına, *ziraat yapan askerî koloniler* kurarlardı. Buralarda askerler hem sınırı bekler ve hem de *ziraat* yaparak, kendi ihtiyaçlarını bizzat kendileri temin ederlerdi.

4. *ÇİN SINIRINDAKİ TÜRK KOLONİLERİNİN HUKUKİ DURUMU*: M. S. 630'da Türkler mağlup olunca, Çinliler bir kısım Türkleri zorla getirerek Çin sınırlarına yerleştirmişlerdi. Romalılar da Cermenleri zorla, Roma sınırlarına yerleştirerek, *zor yolu ile koloniler*, yani Almanca (*Zwangskolonien*) denen türde, koloniler meydana getirmişlerdi. Çin topraklarında zorla yerleştirilen bu Türk kolonilerinin de, Cermen kolonileri (*Laeti*) gibi, oturdukları ve işledikleri arazi (*Agri laeti*) üzerinde, şahsi bir mülkiyete (*Privatbezits*) sahip olup olmadıklarını bilmiyoruz. Çin toprağındaki bu Türk kolonilerinin ne derece hür oldukları hakkında bilgimiz de yoktur. Avrupa'da, özellikle Franklar devrinde, boş araziye ziraat yapmaları maksadı ile getirilip, yerleştirilen Cermenler (*Landsiedler, accolae*), tam anlamı ile hür değil idiler⁽⁵²⁾. Çinlilerin bu politika ile güttükleri amaç ise, kendileri ile kuzeydeki Türkler arasında bir *tampon bölge meydana getirmektir*.

Çinliler, Türklerin büyük memurları ile komutanlarına (*gentilen*), daha iyi araziler ve memuriyetler veriyorlardı. Fakat eski Roma kolonilerindeki soylu *gentil*'ler, Latinler ile aynı hakka sahip idiler. Çin'deki Türkler için ise, durum öyle gö-

rünmüyordu. Türklerden mağlup olmuş olan Tu-li kağan bile. 630'da ancak orta derecede bir Çin memuriyeti olan, Tu-tu'luğa yükselebilmşti.

Bu söylediğimiz olaylar, Türklerin kölelik çağına, yani 630-682 yıllarına ait olaylardır. 682 den sonra *İl-Teriş Kağan*, Çin'e akınlar yapıp da, Çin içlerine doğru inmeğe başlayınca, *Çinlilerin yerleştirdikleri Türk kolonileri, Türkleri desteklemeğe başladılar*. Bu suretle Türkler, Çin topraklarının iç kısımlarında bile hazır garnizon yerleri bulabildiler.

5. *ŞEHİRLERİN ASAYİŞİ VE KORUNMASI İLE GÖREVLİ TÜRK GARNİZONLARI*: Şad, yani askerî komutanlar ile ilgili olarak yayınlanmış olan yazımızda da, bazı şehirlerin başında *şad* ve *yabgu* unvanını taşıyan bazı Türk komutanlarının bulunduğunu görüyoruz⁽⁵³⁾. Bazı Göktürk prensleri ise doğrudan doğruya, mesela Kuça ve Taşkend gibi büyük şehirlerde oturuyorlardı. Batı Türkistan ve Toharistan gibi, Türklerin azınlıkta bulunduğu şehirlerde ise, kontrolü *Tudun* unvanını taşıyan, Türk memur ve görevlileri yapıyorlardı.

XII. «BOY» VE «BÖLGE» ORDULARI :

Göktürk devleti içinde, Türk veya Türklerle akraba olan pek çok kavimler vardı. Özellikle birinci Göktürk devleti, Türk boylarının yerli reislerine dokunmadılar. Bununla beraber onların yanına *kağanın akrabası* olan birini askerî komutan sıfatı ile, birer *şad* tayin ettiler Göktürk şadlarının askerî komutan olduklarında hiçbir şüphemiz yoktur. Prof. Masao Mori, birinci Göktürk devletinde (M. S. 552 - 630), *onsekiz şad* saymıştır⁽⁵⁴⁾. Gerçi büyük bölgeleri işgal eden büyük boyların başlarında *İlteber* ve daha küçüklerin de, *erkin* unvanını taşıyan beyleri vardı. Bunlar Kağana yalnızca vergi ödemekle kalmıyor; askerî bakımdan da yardım ediyorlardı. Fakat bütün boy ve bölgelerde *kağanın ordu müfettişleri kendi soyundan gelen*

Şadlar idiler. Bu suretle, *Ordu Kağanın şahsına bağlı*, bir duruma gelmiş bulunuyordu.

Çingiz Han'ın da, *ordusu kendi şahsî malı* gibi, görünüyordu. Bunun içinde Küçük oğlu Toluy, Çingiz Han'ın ordusunun *Ulug Noyan* veya *Yeke Noyan*, yani Başkomutanı idi. Çünkü Moğollarda, *küçük oğul baba mal ve ocağının varisi* olurdu.

Göktürk devletinde başkent ve kağanlar zayıflayınca, şad ve yabguların çokluğu dolayısıyla, yeni bir *feodal* sistem de doğuyordu. Biz burada Şadların çok olması sebebiyle Göktürk devletinin *decenralisation* bir sisteme doğru itildiği iddiasına katılamıyacağız. Çünkü boylar kendi özbeyleri ile isyan ediyorlardı. Bu nazariye Prof. Møri'nindir (⁵⁵). Gerçi bölge ve boy ordularının kağanların oğul ve kardeşleri tarafından idare edilmiş olması, idarenin merkeze bağlanmasının (*Centralisation*), en güzel bir örneğidir. Ayrıca Töliş, Karluk, Tarduş gibi büyük Türk boyları, Türk kağanları zayıfladıkça isyan ediyorlar ve hemen kendileri de kendi soylarından bir kağan seçerek birer kağanlık olma yoluna gidiyorlardı. Yoksa, Göktürk prensleri ile değildi. Bununla beraber *her yeni kağanın bölge komutanlarını değiştirerek, kendi kardeşlerini tayin ettikleri* de, bir gerçek idi. Özellikle Büyük Göktürk Kağan'ı Shih-pi Kağan zamanında, *ordu idaresinde yapılan büyük reform* ve Göktürk İmparatorluğu içindeki bölge ve boy ordularını da merkeze sıkı bir şekilde bağlanması (*Centralisation*) nedeniyle (609-619), Çin'de Sui Sülâlesinin Türklere yenilip ve çökmesine yol açmıştı (⁵⁶).

SONUÇ :

Yukarıda kısa olarak açıklamaya çalıştığımız, «Türklerde ordu düzeni» ile ilgili esaslar, aşağı yukarı sonraki Türk devletlerinde de devam etmiştir. Bu düzende yer alan sistemler, zaman zaman arapça veya farsça deyimlerle değiştirilip adlandırılmışlardır. Bir gerçek varsa, bugünkü Türk tarihçilerinin inandıkları ve birleştikleri bir nokta vardır : «Türk ordu düzeni, -deyimlerin değişmesine rağmen-, türlü Türk devletlerinde, az bir değişikliğe uğramıştır. Bu görüş de Türk tarihinde yepyeni bir araştırma çağı açmıştır. Yerimizin ve zamanın azlığı dolayısıyla, ailede, boyda, ve devletteki «askerî talim ve terbiye» düzeni üzerinde duramadık. Eski Türklerdeki manevra talimleri, disiplin, ceza ve yağma usulleri de, sonraki Türk devletlerinde değişmemiştir. Hele taarruz ve müdafaa taktikleri ile, keşif ve istihbarat sistemleri, mehter ve alâmetler ise, sonraki Türk devletlerinde, çok ufak değişiklikler göstermişlerdir.

TÜRKLERDE HALK VE ORDU

NOTLAR

- 1). Schrönder - V. Künssberg, *Lehrbuch der deutschen rechtsgeschichte*, Berlin - Leipzig, 1932, s. 40. — 2). De Groot, *Die Hunnen* I, s. 55. — 3). B. Ögel, *Über die alttürkischen Schad Würde*, SAJ 3 (1963), s. 126 v. d. — 4). Masao Mori, *Eski Türk tarihi hakkında araştırmalar*, Tokyo, 1967, s. 299 - 398. — 5). Aynı eser., s. 612 - 633. — 6). De Groot, Aynı esr., I, s. 111. — 7). Aynı esr., s. 187. — 8). Aynı esr., s. 177. — 9). Aynı esr., 55, 56. — 10). Aynı esr., 212. — 11). *Hou Han Shu*, 119, s. 5, 6. De Groot, s. 56. — 12). Aynı esr., aynı yer. — 13). Aynı esr., s. 56, not. — 14). Aynı esr., a. yer. — 15). B. Ögel, JAS, VIII, s. 126 v. d. — 16). *Shih Chi*, 110 : De Groot, s. 57. — 17). Eberhard, *Das Toba - Reich*, s. 311. — 18). De Groot, Aynı esr., s. 58. — 19). *T'ang Shu*, 43B, s. 2a; De Groot, s. 57. — 20). De Broot, s. 245. — 21). Aynı esr., 267, 279. — 22). De Groot, s. 177. —

- 23). Aynı esr., 205 — 24). Aynı esr., s. 120 - 128. — 25). Aynı esr., s. 116. — 26). Aynı esr., s. 134. — 27). Aynı esr., s. 116, 119. — 28). B. Ö g e l, *Türk mitolojisi*, Ankara, 1971, s. 6, v. d. — 29). Aynı esr., 269 - 293. — 30). *Shih Chi*, 110, s. 10a; De Groot, s. 59. — 31). Bk. C h a v a n n e s, *Documents*, S, 34 ve 60. — 32). Schröder - V. Künssberg, Aynı esr., s. 20. — 33). De g r o o t, Aynı esr., s. 114 - 119. — 34). Aynı esr., s. 161. — 35). *Attila ve Hunlar*, (Çeviren: Şerif Baştav), s. 120, 129 - 133. — 36). *Hei Ta Shih Lüeh*, Wang Kuo wei yayını, s. 501. — 37). *Meng Ta Pei Lu*, (Aynı yayını), s. 8a. — 38). *Attila ve Hunlar*, s. 115 - 120. — 39). Osman T u r a n, *Türk cihan hakimiyeti mefhumu tarihi*, İstanbul, 1969. — 40). Kaşg. M a h m u d, I, s. 233, 402. *Türkische Turfan Texte*, II, s. 8, 57. — 41). De G r o o t, aynı. — 42). De G r o o t, s. 137. — 43). *Yüan Ch'ao Pi Shih*, par. 202. — 44). R a d l o f, *Proben*, V, s. 58, 15; *Wörterbuch*, III, s. 978, 980. — 45). *Lehç. Osmani*, s. 1511. — 46). De G r o o t, aynı esr., s. 55 ve 57. — 47). Schröder ve Künssberg, aynı esr., s. 20. — 48). R a d l o f, *Wörterbuch*, III, s. 616. 49) B. Ö g e l, *Türk mitolojisi*, I, s. 252. — 50). B. Ö g e l, *Schad*, CAJ, VIII, a. yer. — 51). Aynı esr., a. yer. — 52). Schröder ve V. Künssberg, aynı esr., aynı yer. — 53). B. Ö g e l, *Schad*, aynı yer. — 54). M a s a o M o r i, aynı esr., (özet), s. 12. — 55). Aynı esr., s. 16. — 56). Aynı esr., aynı yer.

A İ L E D E

«OTURMA VE YER ALMA PROTOKOLU»

«aileden devlete»

1. *AİLE, DEVLET VE ORDU TEŞKİLÂTININ TEMELİ-DİR* : Eski Türk toplulukları ile Türk devletlerinde, aile ile devlet ve ordu gelenekleri, âdeta kaynaşmış ve birleşmiştir. Ailedeki disiplin ile gelenekler, devlet ile ordudakilerin küçük bir örneği ve çekirdeği gibidir. M. Ö. 169'da Hunlara gelen Çin elçisi ile Hun veziri arasında şöyle bir konuşma geçmişti. Çin elçisi, Hun vezirine bir gün şöyle demişti: *Hunların geleneklerinde yaşlılara az değer verilmekte ve onlara karşı gerekli saygı gösterilmemektedir!* Bunun üzerine Hun veziri de, elçiye şu cevabı verdi: *Çin geleneklerine göre, Çinlilerin yerleştirildikleri yerlerde ve Çin garnizon bölgelerinde, gençler yalnızca seferberlikte savaşa gitmek için orduya girerler. Bu Çinli gençler savaşa giderlerken, Hunlar gibi onların yaşlı akrabaları arasında, sıcak tutan ve en iyi elbiseleriyle en iyi yağlı yiyeceklerinden vazgeçip; savaşa giden (genç) askerler bunları yesinler, giysinler diye, çocuklarına hediye eden bir kimse bulunabilir mi?* Bunun üzerine Çin elçisi de, *doğru, Çin'de böyleleri bulunmaz, dedi. Bunun üzerine Hun veziri konuşmasına şöyle devam etti :*

Hunlarda o r d u h i z m e t i ve savaş, açık olarak bir m e s l e k gibi kabul edilir. Yaşlılar ile zayıflar, yani çocuklar silâh kullanamazlar. Bunun için yaşlılar, yağlı ve en iyi yemeklerini kendi s a v u n m a ve korunmaları için, güçlü ve savaş yapabilecek (akrabalarına) verirler. Böylece b a b a ile oğul, gerçekten birbirlerini, karşılıklı ve sürekli olarak, korumuş ve savunmuş

olurlar. Sen, Hunların kendi yaşlılarını küçük gördüklerini ve (onlara bakmadıklarını) nasıl söyleyebilirsin?

Hunlarda tehlikeli zamanlarda, herkes atlarına biner ve savaşta, oklarını kullanırlar. Tehlike geçip de, barış gelince, herkes yeniden mutlu olur ve rahatlığa kavuşur. Onlar, (devlet içinde) karşılıklı bir anlaşma içinde olduklarından, Hunların idareleri zor değildir!....

Çin'de barış zamanında, ev ve sarayların yapımında, angarya yoluyla ve zorla çalıştırılan Çinli halkın güçleri, artık tükenmiştir. Çin'deki halk, bütün güçlerini, giyinmek ve yemek için, tarla sürme ve ipek böceği yetiştirme işlerine verirler. Ayrıca kendi kendilerini savunmak, için, savunma duvarları yapmak ve yeni kentler de kurmak zorundadırlar... Bu sözlerden anlaşılıyor ki, Hunlarda aileler, devletin savunmasını kendi korunmaları gibi kabul ediyorlar ve askere giden çocuklarını da giydirip, yedirip, silâhlendirip, böylece savaşa gönderiyorlardı. Barış zamanında ise, bir yandan kendi işlerine bakarken; diğer yandan da savaş eğitimi ile uğraşıyorlardı. Halbuki Çin'deki halk ve aileler, devlet angaryasından, rahat bir nefes alma olanağı, bulamıyorlardı. Bu vesikanın tamamı, bizim Büyük Hun İmparatorluğu adlı eserimizde vardır (s. 512). Bu konuya yeniden döneceğiz.

2. «OĞUZ KAĞAN AİLESİNDE» OTURMA VE YER ALMA PROTOKOLU : Oğuz Kağan'ın oğulları ile torunları, birbirleriyle kavga etmesinler ve aile ile devlet içinde disiplin bozulmasın diye, Oğuz Kağan'ın veziri, *orun ve ülüş* adlarıyla iki töre koydu. *Orun*, kimlerin nerede oturacağını belirleyen töredir. *Ülüş* ise, şölen veya yemekte, kimlerin koyunun neresinden veya neler yiyebileceği ile ilgilidir. *Orun* töresine göre, Oğuz Han'ın oğlu Gün Han ile ailesi otağda veya şölende şöyle oturuyorlardı :

GÜN HAN

— Vezir Irkıl Hoca

(*Batıda*)

Gün Han'ın oğlu
Sağda

Gök Han'ın oğlu
Solda

Giineyde :

Kuzeyde :

1. Kayı (Büyük oğul)
2. Bayat
3. Atlara bakanlar

1. Bayındır (Büyük oğul)
2. Becene
3. Atlara bakanlar

Yukarıda da görülüyor ki Oğuz Kağan'ın büyük oğlu Gün Han'ın yüzü ve otağının kapası da, «d o ğ u y a» çevrilmişti. Daha üstün yön olan sağda ise, kendi oğulları yer alıyorlardı. Oğuz Han, biri gökten düşen; diğeri de yerden gelen iki kızla evlenmişti. Gökten düşen kızıdan doğan en büyük oğul *Gün Han* idi. Onun büyük oğlu Kayı, devlet içinde birinci sırayı alıyordu. Yerden gelen kızıdan doğan en büyük oğlu *Gök Han* ve ondan sonra gelen onun büyük oğlu *Bayındır* ise, ikinci sırayı alıyordu. Oğuz Han'ın aldığı diğerkadınlardan doğanlar ise, atlara bakıyorlardı. Bu bölümdeki bilgiler, Prof. A. İnan'ın görüşlerine, yeni vesikalar ve katkılar olarak sunulmuştur.

3. «AĞA», *TORUNLARIN EN BÜYÜĞÜ* : (*Aile içinde torunlar mangası*) : Türk ailesinde, birlik ve disiplin, çok önemlidir. Anlaşıldığına göre Türklerde en büyük çocuk veya torun, diğerköocukların başı idi. Aynı nesilden çocuklar ile torunları, yine aynı nesilden gelen büyük çocuk ve torunların idaresine vermek, bugünkü ailelerin de bir ihtiyacıdır :

1. OĞUZ HAN

2. Gün (*ağa*), Ay, Yıldız hanlar; Gök, Dağ, Deniz hanlar

3. Kayı (*ağa*), 22 veya 24 Oğuz Han torunu

Od Tegin, yani küçük oğul, «baba ocağının prensi veya beyi», baba ocağında oturur ve onun ocağını tütürürdü. Fakat idare, büyük oğulun hakkı idi. Çingiz Han devletinde ise aile gelenekleri, devlet idaresine de yansımıştı. Bundan dolayı küçük oğullar, bazı üstün haklar almışlardı. Fakat Türk devletlerinde bu aile geleneği, devlet içinde artık rol oynamıyor görünüyordu. Attila da en küçük oğlu Ernek'i, yani «küçük parmağı» çok severdi. Fakat devlet idaresini, büyük oğlu Dengizik ele almıştı. Türkler dedeye veya ailenin en büyüğüne de, *od ağası*, yani *evin ocağının ağası*, derlerdi.

4. *AİLEDE OTURMA DÜZENİ (ORUN) VE PROTOKOLU* : Bu konuda bize Çingiz Han çağına ait kaynaklar bilgi veriyorlar. Carpini, bu çağdaki aile veya hanların oturma düzenini şöyle anlatıyordu (s. 227) :

Kuzey

Baba veya bey yeri

Sağda, batıda :

Solda, doğuda :

Akrabalar veya mâiyet

Kadın ve çocuklar

Kapı : (güneyde)

Çok kuzeylerdeki Yakut Türkleri, çok eski Türk geleneklerini saklamalarına rağmen, *ana ailesi*'nin izlerini taşıyorlardı. Bu nedenle, babanın hemen sağında, yani batıda, damatlar oturuyordu. Solunda, yani doğuda ise diğer Türklerde olduğu gibi, kadın ve çocuklar yer alırlardı. (bk. Vambery, *Türkenvolk*, 77). Prof. Abdulkadir İnan'ın Ali Rıza Yalgın'dan aldığına göre, Ayıntap çevresinde güneyi, kayınata evinin üst başına geçemezdi. (Mak., s. 247). Güneydoğu Aandolu'daki bu Türkmen ailelerinin konusu da bir örfe ve geleneğe bağlıdır :

1. Ağanın selamlık çadırı
2. Çocuklar ile gelinlerin çadırı

Güney

Kuzey

3. Ağanın kendi çadırı
4. Akrabaların çadırları
5. Obanın en yoksulunun çadırı

Güney

Misafir odası, Türk evleriyle obalarında önemli bir yer tutardı. Yukarıda da görüldüğü gibi, Güneydoğu Anadolu Türkmenlerinde, oba başının aile çadırının yanında bir *şelâm-lık* çadırı bulunuyordu. Yine Prof. Abdulkadir İnan'ın Grodekov ile Lomakin'den aldığına göre, Ortaasya'daki hayvancı Türklerinin obalarının başında, -bizce arkasında-, böyle bir konuk çadırı bulunuyordu :

Misafir obası

Babanın obası

1. Büyük oğulun obası	1. Küçük oğulun obası
2. Büyük oğulun oğlu	2. Ortanca amca obası
1. Obanın fakir akrabası	
2. At çobanları	
3. Koyun çobanları	

Burada görülüyor ki *at çobanları*, koyun çobanlarından üstün tutuluyordu. Türklerde *verâset töreleri* çok önemlidir. Verâset büyük oğula, büyük oğuldan da kendi oğluna giderdi. Buradaki «orun», yani yer alma protokolunda, babanın sağında büyük oğul ile onun oğlu yer alıyorlardı. Solda ise, sevgili küçük oğul *od Tegin*, yani *ocak beyi* oturuyordu.

Türklerde konukluk anlayışının temellerine ilk defa inen de, yine hocamız Prof. Abdulkadir İnan olmuştur (Mak., 390). Türklere göre konukluk, bir «ata mirâsı» dır. «Konuk

aşı» verilmeyenler, konuk tarafından dava edilebilirdi. Mitolojiye göre Kırgız - Kazak Türklerinin bir atası, konuklar için bir mal bırakmış ve bu, bütün topluluğun ortak malı olmuştu. Bunun için herkes kendi malından, bir *konuk çadırı* ile konuk çadırının masrafı için, bir mal ayırmıştı. Konuk gelince, bu çadırda oturur ve yemeğini -kendi mevkiine göre- yermiş. Ancak, yemeğin fazlasını veya çadırdan bir şey alıp gidemezmiş Ot alıp atına yedirebilir, ancak otu yanında götüremezmiş. Bu bakımdan Anadolu'daki, «Selâmlık odaları» da, bu eski Türk geleneğinin, daha gelişmiş bir örneği olsa gerektir.

1. 天所立匈奴大單于。 2. 天地所生日月所置匈奴大單于...
 3. 單于其國稱之曰撐犁孤塗單于。匈奴謂天為撐犁，謂子為孤塗。
 4. 單于者，廣大方貌也。言其象天單于然也。 5. 單于 6. 天上得。天上得果報天男突厥聖天骨咄祿默啜可汗三部天上得毗伽、敕可汗。

7. Tengride bulma-, 天上得). Bulayın(得), Suv. 626, 3. Bul-(獲), Suv. 638, 5. Bulgay(當獲), Suv. 609, 11.

8. Tengri-teg(天) Tengri-de(上) bulmaş (得).
 - Tengriler Tengrisi yerinte(天上): (Uig., I, 24).
 - Kün-Tengri(天): (Suv., 617, 15). - "Ustün Tengri altın yalanguk"(上天下人): (Suv. 661, 18).
 Teg(如, 若): (Suv. 650, 19...), (猶, 如): (Suv. 625, 14), (老): (a.y.).

9. 命百命的，命生 3. 10. 天生大突厥天下賢聖天子...
 11. 天地所生，日月所置... 12. ...
 賢聖天子... (沙鉢略可汗) 13. 解事天子(大度毗伽可汗) 14. 天男。
 15. 天可汗。 16. 突利耶噓地蜜施天特銀。 17. 秋馬肥，大會蹕林課校人畜計。 18. 國中將... 不服... 迎立之。 19. 部落(部人)以為賢而立。
 20. 其象奉。 21. 天所立匈奴大單于敬間，皇帝無恙。 22. 立坐。

座。 23. 起舉 24. 歲正月，諸長
 小會單于庭祠五月，大會龍城，祭其
 先天地鬼神。秋馬肥，大會蹕林課教
 人畜計。 25. 集他人水拜祭天神。
 26. ... 虛屠王... 於是二王去居其所，
 未嘗肯會龍城... 遂不肯復會單于
 庭... 昆莫... 中立，不肯朝會匈奴。
 27. 此其遺法。 28. 聞其人臣
 多勸單于北歸者。 29. 召貴人謀，
 欲與漢和親。 30. 單于怒，召諸貴
 議。 31. a. 羣臣問羣臣，羣臣皆曰：
 冒頓問羣臣，羣臣或曰：b. 問左右，左
 右皆怒曰：c. 問左右，左右皆怒曰，諸
 言予之者，皆斬之。 32. 召貴人謀，
 與漢和親。 33. 接濟本部落之窮
 乏者。 34. 會 35. 居之處
 36. 國中不附 37. 勇而得衆
 38. 供養 39. 1. 造 2. 飾 3. 修 4. 牧
 5. 嚴 40. 和 41. 振心和合
 42. 持 43. 大吉祥天女 44.
 天女 45. 命 46. 聖旨 47.
 長生天的聖旨神。 48. 神告
 49. 告說謂， 50. 言語分。 51. 議。
 52. 吉祥，少分。 53. 難。 54. 大苦
 55. 殷心 56. 左賢右賢 57. 智。
 58. 居士 59. 法師 60. 道理，能
 61. 道強 62. 忠義 63. 戰。

DEYİMLER VE KAVRAMLAR

İ N D E K S İ

Türklerde devlet anlayışı, kaynakları çok yaygın, geniş ve yeni bir konudur. Dolayısıyla çeşitli araştırma ve meslek dallarını da, yakından ilgilendirmektedir. İlgilenen herkesin, konu ve maddeleri bir arada ve kolayca bulabilmeleri için, böyle bir deyim ve kavram anahtarını yapmayı, yararlı gördük.

Acun, bk. Cihân. Acuncu, bk. Hakan. *Acun tut-*, a. i idare etmek, 11.

AD, bk. Un, 193; iyi ad, 194; *ad al-*, 271; ata adı, 271; ad bulma, 271; ad ve erdem, 273; *erlik adı*, 191; **TÜRK ADINI TUTMA**, 163; (ad verme ve ün (t a y i n), 269-3; *atama* (ad verme, tayin), 193; *adı küsi*, bk. Ün. 149, 193; Ada (üne) hizmet, 285; adlı (atlı) kişi, 194, 273.

A D Â L E T : Bk. Asâyiş, idare, 276, 295; yargı ve vergi, 273; a. ve af yetkisi, 328; a. ve Türk dünya devleti, 32; hak ve a., 328; Hakan ve Tanrı yoluyla a., 309; vergide a., 328; sosyal a., 138; adâlet-name, 328; adâletsizlik, 276, bk. Güç, zor, zulüm, yağma.

Adem, 10, 38.

Ağır (saygı değer), ağır töre, 301; ağırlama, 130, 131, 176; konuk a., 269.

A H L Â K : Bk. *Kılık*, huy, karakter, 225, 227; yordam yöntem, 315; Türklerde a. anlayışı, 73; **DEVLET** ve a. I. 316 vd.; a. ve din, 3; a. doktrini ve prensibi, bk. Töre, 318; *ethos*, 3; gök düzeni (*tao*) ve a., 169; kötü a., bk. *yabız*, *yavlak*, 169; a. ve namus, 142; a.ın özleri, 316; **TÖRE** ve a., 308; utanma ve hayâ, 316-9;

AHLÂK YOLU : Yol, yol yığnak, yol oruk, 316, 317, 325.

A i L E : Bk. Ana, baba, oğul, hatun, 40, 369. a. anlayışı, 67; a. ve devlet, 111; düzeni, 311; konseyi, 68; mitolojide 10 oğul, 37; a. ve ordu, 366; talihli, kısmetli a., 244; A. **TÖRESİ**, bk. töre; evlenme, 125, 335; bk. *Yosun*, 319; boşanma ve *talâk*, 311; a. de oturma protokolü, 369; A. **DEN DEVLETE**, 368; A. **DEN İMPARATORLUĞU**, 37.

A K I L : A., akıllı, 316; a., bilgi ve kısmet, 344.

Âlâmet ve nişan, bk. *belgü*, 255.

Âli : Yüce, üstün, 47; bk. *Ediz*.

A L P : Bk. Battal, seçi, pehlivan, 246; bahadır, yavuz. A., cihângir, 191; a., güç ve zor, 226; *Eğitmiş A. Kağan*, 126, 127; *a. erdem*, 191, 208; a. 1. ve erdemi, 248, 284.

ALP ERENLER : 83, 84, 141, 261, 364; a. ve güçlü er, 274; iyi a., *erklük TÜRKLÜĞ a.*, 248; A. Kağan, 4; alplık, 315; a. ve bilgelik 198; ok atışı ve a., 274; A. - *Yürek*, A. - *Er*, 248; şecaât, 272; şehzâdelerde, 114; *alpım*, *alpımız*, *alplar başı*, 247; *alpagu*, *alpagut*, 248.

ANAYASA, bk. Ata töresi, 239; töre.

A N D : Bk. Bağ, sadakat, âkid, 76. *And iç-*, 64, 65.

Arı : Temiz, 184, 196, 207, temizlik. *Arıg kişi*, 205; arılık ve kutluluk, 205-9., *arığ*.

ARİSTOKRASI : 93-6. Çingiz devletinde, 68; Türklerde az, 93.

Arka-destek, 177, 195, 218.

ARZETMEK, bk. ötünmek, ayıtmak, 104.

A S A Y İ Ş : 42, 113; güvenlik, 160, 295; anlaşma, 152; halk ve bey arasında, 120; *düz-*, *düzülmek*, 156; *tüz*, 156; Asâyışsizlik, *bun*, *bung*, 27; Gök ve yerin karışması, 168; 32, 157.

AŞ ve TOY : 85, bk. yeme içme, ölü aşı, 293; *aşçı (kazancı)*, 93.

AT : Barış ve savaşta, 122; beyaz at, sembol ve kurban, 294; at gücü, 273; *özlük at*, 142-4; at sürüleri ve devlet, 129; at verme (hizmet), 141, 143; güreş, yarışı, 101; at üzerinde yargı, 335; **ATLI KAVİMLERDE**, devlet ve ordu, 49, 326.

ATA : Ata adı, orunu, 271; ata geleneği, *yosun*, 11, 219; ruhu, 18; *t o p r a ğ ı*, 16; yeri ve suları, 18; *atamak*, tayin, 271.

AV : Sürek a. ları, ordu, manevra, 122.

Aziz, *tâ'ziz*, 187, 188, a. olma.

— B —

BAĞIMSIZ : Ermiş barmış, 128.

BAĞLANMAK : Bk. Biât, tâbi, teslim, 131, 295; bağılılık, sadakat, 126, 128.

BAHT : 173, 175, 210, 241; b. ve *yazgı*, 189; bk. *ülüg*.

BARİŞ : Evlenmede, b. kazanı, 84; halkın mutluluğu, 111; b. kurultayı, 84; b. ta halk, 114, 121; eğitime ve oturma, 127; refâh, 136; *ya-sama*, 171.

BAŞKENT : 49, 68, 133, 165.

BAYRAK : Bk. tuğ, 81; b. ve güneş, 22.

Bengü il : Ebedî devlet, 38.

BEREKET : 210. bk. Kut, mubarek, 213.

B E Y L E R : 84, b. ile halk anlaşması, 120; *düz, tüz*, 156, 157, 264; b. ve halkın kalbi ve sevgisi, 112, 114, 115, 122; *il beyi*, 63; b. in *karası*, halk, 195; b. katı, 192; b. ve liyâkat, yetenek, 40, 63; **TÜRK BEGLERİ**, 301; ulu b., 63; *begler üze*, 33.

B i L G E : Âlim, hâkim, akıl (Weise) : Sağ ve sol b. ler, (Hun), 258; bilgellik, 46; Çin'de b. lik, 33; Oğuzlarda b., 254; *bilikli*, 251; 255; b. *beg*, 262; b. *bilgi*, 255, 259; b. *böğü*, 257, 264; **DEVLET BİLGELERİ**, 267; b. *eren*, 261, 263; *ulug (ulu) b.*, 261.

BİLGE KAGAN : Bütün Türk kağanları, 19; bilge ve **OZAN**, 267; b. prens, 26; **B. TONYUKUK**, 4, 312; b. *töre*, 263; *B. töreci*, 259;

B i L G E L i K : 46; b., alplık, 245, 258; hakanlar ve b., 66, 67; orduda b., 341; şehzâdelerin b. sı, 114.

B i L G i : 31, 182; «*bil*!», fermanda, 239; b. ve riyâzet (*Studium*), 31; b. ve akıl, devlet, 206; **B. ÇEŞİTLERİ**, 255; Çin'de b., 33; *bilge bilgi*, 259; danışmalı b., *kengeshli b.*, 254; devletlik, hakanlık b., 251; b., doğuştan değil, 253; kötü bilgi ve fitne, bk. isyan; *kutlayıcı b.*, 187; **BİLGİ ÖĞRENME**, herkese açık, 257, 260; b. ve ululuk, 253; b. *ülüşü*, payı, 242; 7 *bilü* : (Oğuz), 255.

BİLGİSİZ : B. kişi, 252 vd.; b. kağan, 21, 252; B., isyân eden, 182, 253, 258; bk. yanılma, 252.

BİLİG : Yasa ve kanun, 320; *bilikli (bilge)*, Oğuz, 254; **BİLİNMEK**, *duyunmak*, 255; *bilinmek ökünme*, 255; bilir kişi, 264.

BİTİG : 134; *bitikçi* : mâliyecî, 328.

BOY : Bk. Cemaât, belirli topluluk, 62, 151; yurtlu, sayımlı b., çin. pu-lo, 62, 151; 10 b., *Onok*, 38; *Boz-ok*, 45; b. ordusu, 343.

BÖGÜ : Derin bilgili, hikmet sahibi, 257; *bilge b.*, 264; **B. Kagan**, 126, 264; **B. Tengri**, 60.

BUDUN : Millet, tebaâ, 169, 19-20, 105; **TÜRK Sir**, b., *Türk b.*, 27; *bul-*, 52.

BUN, BUNG : Kişide, devlette sıkıntı, 257.

B U Y R U K : Vezir, ferman, 231, 235; bk. emir, yarlıg, Tanrı b.u, 125; vezir, 342.

BÜROKRASI : Türklerde pratik, 119; b. defteri, 123; saray b. sı, 117.

CAN VE RUH : 186, bk. Tın.

CARIYE, 20, 142; bk. *küng*; halka c. verme, 142.

CEMAAT : Gemeinschaft, 3; Gemeinde, 105; krgl. kişi sürüsü, 11.

CEZA : 312; Tanrıdan c., 313; yağma c. sı, hakana Tanrı ve yer sularından c., 34.

CİHÂN : Bk. Acun, 11; c. İmparatorluğu, 2, 112; bk. universismus.

COSMOS : 11, 14.

ÇAV, ÇAVLI : Bk. Ad, *ün, kü, külüg*, 269, 272; *çavlanmak*, 193.

ÇİNGENE : Başı boş halk, (karacı), 138.

ÇOCUKLAR : Ç. ve devlet, 122; ç. ın iyi büyümeleri, 112, 118; Hunlar : «*Göğün mağrur çocukları*», 119; Göktürk kağanı, «*göğün kutlu çocuğu*», bk. Hakan.

DAMGA, 62, 81.

DANIŞMA, 262, bk. kengeş.

D A V R A N I Ş : *Kılık, kılınç, yürüyüş, yorık*, 209; d. ile iş ve âmel, 326; d. ve erdem, 282; *kılık, kılınç, yorık*, 181, 226; d. ve yang, *yosun*, 319, 326.

DAVUL : Divanda, 90 davul ve tuğ ile tâyin, 291, bk. Tuğ.

DEDE KORKUT : 64, 74, 83, 85, 102, 140; *D. K. bilikli, 7 bilüsü*, 254.

DEMOKRATİK : Oğuzlar, 68, 93, 94.

DENGİ : Dengeci, tenggeçi : Vezir, 103-6.

DERLEME : Halkı d., 127; derip toplama, 134; *derim, derilme, dernek*, 68, 75, 105. tir-.

D E V L E T : 175, 226, 228; büyük d. (*Reich*, küçük d. (*Staat*), 8; d. kavramı (*Staalsbegriff*), 14; a i l e ve d., 111; akıl ve d., 111, 206; *d. ahlaki*, 3, 316-9; Türklerde d. angaryası yok, 121; d. ve *arılık*, temizlik, 196; d. e bağlanma, 295; d. bilgeleri, 267; d. ve bilgelik, 261; d. ve bilgi, 206, 251; *d. bulma*, 187.

DEVLETİ, derip toplama, 134 vd.; d. ve din, 102, 309; d. ve rahipler (*nomcı, töreci*), 259; d. te d i s i p l i n, 311, 326; d. ve doğuş, yaratılış, 14; dualismus, 32; DÜNYA DEVLETİ, 334; d. i düzenleme, 128, 133; d. kurma, *töreyi düzenleme*, 130; «*kalemle düzmek, kılıçla tutmak*», 149;

- DEVLETLİ**, 180, bk. Kutlu, saâdetli. d. ve güçlü, 209; **DEVLETLİ SAADET**Lİ, 175, 185, 191, 233; *yedi devletli*, 255; *d. bilgi*, 254.
- DEVLET** evi, (*ül ebi*), 133; d. ve *erdem*, 60, 207, 284; Türk d. felsefesi, 16; d. ve halk geleneği, 119, 182. **DEVLET GÜCÜ**, *erk*, 277; *küç küsün*, 276; d. te güç kazanmak, 149; güçlü d. düzeni : *Töre*, 304, 305.
- DEVLET ve halk** : 110; d. ile halk kaynaşması, 123; çocuklar, yaşlılar ve d., 112, 118; d. hiyerarşisi, 92; d. i **İDARE ETMEK**, (*ül itmek*), 129; d. i *tutmak*, 130, 161; d. tek bir vücûd gibi, 114; d. ve *idea-kizm*, 13; d. ve *insan*, 14, 16; devlet ve *ikbâl*, 50, 208, 284.
- DEVLET ve isyan** : D. sıkıntı, (*bun*), karışıklık, 170, 257; d. te fitne, (169); d.- in tehlikeye düşmesi, 117;
- DEVLETİ kaza nma**, 147, 303; milletin d.i kazanması, 149; d. kuşu, 183, 204; d. ve *kutluluk*, 173, 195, bk. *Devletli*. **DEVLET MEC-LİSİ**, 73, bk. kurultay, divan; d. ve mitoloji, 9, 22, 35, 36, 44, 274
- DEVLET ve necât**, 190; d. otoritesi, 66; d. in bölünmezliği, 116; d. in *öz ü*, 43; **EBEDİ D.**, (*bengü il, devlet-i ebed müddet*), 38; iyi, (edgü) il, d., 128; d. ve süreklilik, 90; d. in temeli **TÜRKLER**, 120; d. ve üç unsur, (*moment*), 14; d. kişiye bağli değil, 116.
- DEVLET PROTOKOLU** : Oğuzlarda, 80; disiplin, 323; yer alma, 367.
- DEVLET VE SAADET**, 276, bk. *ikbâl*, *cüdd*; *sâhil-i devlet*, 241; d. kuşağı, 197; d. nevbeti, nöbeti, *kezik*, 198; d. otağı, *altınevi*, 68, bk. Otağ, 90; d. sınırı, 157; d. sırrı, 118.
- DEVLETİN ŞEKLİ** : Coğrafya konumu (geogonic), 23; güneşin gezisine göre, 225; bk. dünya, 26, 40, 334; dört köşe, 23; d. ve evren, 110; gök kültü, 6; gök-yer, 31, 33; Orta d. (Çin), 8; d. in ortası, başkent, 113; *dört bucak, dört bulung*, 13, 132; *yer ve sular*,; **DEVLET VE DİN**, 6, 19; d. ve Tanrı, 19; Tanrı yolu ve d., 252; *monotheism* ve d., 6; d. *teorisi*, 3.
- DEVLET TEŞKİLATI** : 23; ondalık, 351-4; d. ve ordu, 338; d. in organ ve uzuvları, 14; yönleri, 24-7; toprağı, 164; *universal* d., 20, 35; töresi, 307; vassalleri, 131, 271, 293.
- DEVLETİN VAZİFESİ** : Halka, 124 vd.; azı çok yapma, kalkındırma (*eğit-*), düzene koyma (*itmek*), halkı eğitme, 127, vd.; işine sahip kılma, 113; yedirme, içirme, giydirme, 124, 129; yoksulu zengin etme, 128; yaşamayı kolaylaştırma, 113;
- DEVLETİN DİLEĞİ** : Ad ve ün kazanma, 110; üstünlük, 119.

- DİL** : Dil bilgisi, (*tîl bilig*), 255; «*dîlim TÜRKTÜR*», 297; «*d. edeb başı, arı dil*», 209; *erdem başı dildir*», 255.
- DİLEMEK** : 202, *kolmak*; dilek ve hâcet toyu, 140, bk. Dua.
- DİSİPLİN** : 81, 118, 156, 311, 323 : Devlet ve halkta.
- DİVAN** : (Devlet meclisi), 75, 85, 99, 106 - 9, bk. *Kengeş*, kurultay; aile m. i, 88; kabile konseyi, 86; *Divân-ı hümayun* (*council of state*), 89; küçük kurultay, 89; otağ ve huzur 92.
- DOĞUŞ VE DOĞMA** : İnsan doğuşla başlar, 51, 188; d. ve kader, 56 - 9. - *Duyma ve duyunma*, 255.
- DÜNYA** : Devleti, 13, 40; dört köşeliği, 23, 130, 132, Türk devleti gibi; dönüşü, 26; 4 hududu, 7 iklimi, 23.
- DÜZEN VE DÜZENLEME** : 81, 156; ailenin, 367; askerin, 106; beylerin, 131; halkın, 106, 131, bk. *it-*, *et-i tüz-*; gökte, 20; orduda, 326; savaşta, 106; *TÜRK düzeni*, 131.
- E —
- EBEDİ DEVLET** : Bk. *Bengü il*; e. Tanrı 51, 185, bk. *Mengü*.
- EDEB** : Bk. *Erdem*; e. ve dil, 183, 207, 282.
- EĞİTMEK** : Kalkındırmak, onarmak, 220, 129; *Eğitmiş Kağan*, 126, 128; halkı, töreyi e. 124, 131, b. *İğit*.
- EHLİYET** : Bk. *Liyâkat*, 207.
- EKONOMİ** : Açlık - kıtlık ve devlet, 129; e. ve töre, 312.
- ELBİSE** : Bk. *Hil'at*; e. yl halka verme, 141, 143.
- ELÇİ** : Dokunulmazlığı, 118; e. kurultayı, 85; soyluluğu, rütbesi, 19.
- EMİR, EMİRNAME** : Krşl. *Buyruk*, ferman, *bildürgülük*, 236; *sab*, *sabmı*, 240; günlük e., *yarlıg*, 319.
- ER** : Adı, erdemi, 283 - 6; alp, güçlü er, 274; *erlik erdemi öğrenme*, 184; **EREN** : bilge, alp e., 261.
- ERDEM** : 281 vdd.; (*virtue, tugend*); *edeb*, 282; fâzilet, 224, 257, 258; liyâkat, 284, 115; *siyret*, gidişât, 208; terbiye, 20, 33, 176; Çin'de, 33; yol, 208; e. ve ad, 242; 280; *alp e.*, 284; *e. beyi*, 257, 262, 258; devlet ve hakanın e. i, 207, 284; dil, 255; *erlik e. i*, 4, 184, 224, 283; *sâhib-i e.*, *e. iyesi*, 181, 184, 208, 224, 283. **ERDEMLİ** : 176, 184; iyi, (*edgü*), 184; töre, 308; ulu, 282; **ERDEMSİZ**, 224.

ERK : Kudret, saltanat, emri yerine getirilen, 77; «*erklig T ü r k l ü g*, *erk T ü r k*», 278; dünya e.i, 280; töre e.i, 304; **ERKLİ**, güçlü (Tanrı), 275; e. *tamu*, (cehennem), 280.

ET - ÖZ : Et ve öz, vücûd, 119, 222, 245; bilgisi, 255; payı (*ülügü*), 222.

EVREN DEVLETİ, 5. 45, 110

EV : Kutlu e., 186; arınmış e.: *Beyt ül-Mukaddes*, 211; e.de oturma dü-
zeni, 369; e.de koruyucu ruhlar; Tanrı evi, 211; e., yapma, 132;
e. yasama, 318, krşl. *Bark*.

— F —

FİKH : 330; f. ve töre, 310.

FEODALİZM, 240.

FERMAN : Bk. Emir, yarlğ, 231, 234, 238, 240.

FAKİR : Bk. Yoksul, 106.

FAZİLET : Bk. Erdem (*virtue, tugend*), 183, 206, 257, 282, vdd.

— G —

GELENEKLER : (Tradition, Sitten), ve töre, 211; g. değiştirilmiyor, 311,
313; Bk. *Yosunca, yosun*, 325.

GENÇ KUŞAKLAR : G. lerı koruma, 112; g. lerin sabrı, 118.

GÖÇ : Kurultayı, 84.

GÖK : G.e çıkma, 65; g. ün çocuğu, 59; «*Hunlar, göğün mağrur çocukları*», 119; g., 7, 9 ve 10 kat, 10, 32; **GÖK DEVLETİ**, (*Him-
melstaat*), 7; düzeni, isteğı, 31; g. te kut ve kısmet bulma, 6, 53;
Gökler, semâvat, 10. **GÖK VE YER** : Bk. isyân, 31, vd.; g. ün
izni, yarlğı, cezâsı, 234.

GURUR : Halkın, 119 vd.; milli g., 119 vd.

GÜÇ : 3, 175; bk. töre; alp g. ü, 274; at g. ü, 84; g. desteğı, 275 (Tan-
rıdan); devlet g. ünü, kazanma, 149; töre, 303, 305; **KABA GÜÇ** :
Zülüm, zorbalık, 122, 273, 275, 283; güç bulmak, 274; **GÜÇLÜ** :
g. Tanrı, 275; g. devlet; 209; g. *Hunlar*, 119; *güçsüz söz*, 275.

GÜNAH : Töresiz âmel (*kılınç*), 309; *yazuk*, 188; *yol yanılmış*, 325.

GÜVEN : Mektubu, *yarlğ*, 226, bk. itimatnâme 226; asâyiş, 156; «*gü-
venme inanma*», 228.

GÜZELLİK : Yüz, arı, *körklü*, 184.

H A L K : H. ve millet, 110, 132; reâya, 160; h. ı derleme, 126; düzenleme, 132; **HALK İLE BEY** : Anlaşması, 110, 120, 156 vd.; h. i çoğaltma, 136; h. in gururu, 117; h. in gücünü deneme, 122; h. a iş güç verme; 165; h. in kalbi, 115, 116; kamuoyu, tepkisi, 115, 118; h. ı koruma, 42, 113, 115, 120.

HALK VE ORDU : 337; sayımı, 123; sevgisi, 113 - 5; **H. İ ZENGİN ET-ME** : 142, 144, 146; **H. İN VAZİFESİ**, anlaşma, 114; askerlik, 114; savaşta ve barışta, 121, 124; **HALKIN ÖZELLİKLERİ** : Krşl. *Budun, ilkin, el gün, kara kemik, kara*, 149, 195; ok ve yaylı (Hunlar), 21; Çin'de h. şapkalı, 120; sınıflar, 81; h. a pay verme, 241.

H A K A N (Kağan) : And içmesi, 45, 65; soylu anneden, 67; H. ve bilgi, 254; h. a **TANRI CEZASI**, 313; gök yer cezası, 313; h. ilanı, 71 - 3; h. vo insanoğlu, 110; sembol ve h. kadehi, 94; h. in kaderi, 66; h. in katı, 187; ordusu, 339; H. a sadakat, 102.

HAKAN SEÇİMİ, 62, 66 - 9; sorumluluğu, 62; toyu, ziyaseti, 64, 99; **TÖRE VE KANUNLARIN SAHİBİ**, 330; vassal hakanları, 228; **TÖRESİ**, 331; verâseti, 67, 66; **VERGİLERİ**, 336; veziri, 114.

HAKANIN ÖZELLİĞİ : İnsanoğludur, 49; Gök Kağan, 59; Göğün oğlu (Çinde), 40, 58; Gök ile yerden izinli, 21, 34; gün ve ayla ilişkisi, 40, 53, 58.

HAKANIN SALTANATI : Sürekli, süreksiz, 223; yeteneksiz, 21; davranışı ve Tanrı desteği, 223; bk. *erk, öd* (saltanat devresi).

HAKAN VE T A N R I : Tanrı gücüyle, 273; ç. T. takdiri, 68; T. kutu, 42; T. izni, 223; tahta çıkarışı, 31; Eğitişi, bk. *Yarat-*, 41; v ü c ü d u, mukaddes değil, 41 vd.

HAKANIN YETENEĞİ : Alp ve bilgeliği, 4, 152, 246, 258; *Kara Han*, kötü h., *ak - H.*, iyi h., 45, 53; *eğitmesi*, 126, 128; *erdem*i 258, 284; huy ve kılığı, 208; liyâkatı, 40, 66; ünü, 267; talihi, 242; ululuğu, 71, yüceliği, 43, 46.

HAKANIN V A Z İ F E S İ : Bağışlama, yarlıgaması, 236; barışta, 128; insanları sevmesi, 113; kurban vermesi, 294; insanları öldürmemesi, 72; *TÖRE düzmesi*, 300; ili töreyi kazanması, 303; halkla anlaşması, 120; halkın belini doğrultması, 127; halktan çekinmesi, 118; halkı çoğaltması, 106; gururunu okşamaması, halkın, 118; halka iş güç vermesi, 165; halkı iyileştirmesi, 127; halkın kalbini alması, 112, 115, 122; halkı zenginleştirmesi, 142; halkı doyurup giydirmesi, 136, 139.

HAŞMETLİ : 180, bk. Hazretleri, majesteleri.

HATUN : Bk. Aile, ana, 95. Baş Hatun, 192, krşl. *Melike*; önemi, 119; namusu, 317; saygılanması, 178; ulu h. 114; vazifesi, 117.

HAYVAN VE HAYVANCILIK : Damızlık, güreş, 105; sayımı, 123; hayvancı atlılarda devlet, 5, 297:

HAZRETLERİ : 180, bk. Majesteleri.

HAZİNE : 144; hazinedar, 146.

Hiyerarşi : devlette, 92.

HISSE, PAY : 241.

HİZMET : Bk. iş, tapmak; er erdemi, 285; h. hakkı, 141; iyi liyâkat, yetenek, krşl. *Edgü erdemlig*, 184; orduda, 366.

HUKUK : Bk. Yargu, yargu emirliği, 323; örf hukuku, 326; bk. *Töre, yang*.

— İ —

İDARE : Tut-, il tutmak, 284; dünyayı i. 163; idareci ve halk, 114 - 5; töreleri, 312; zor ve şiddetsiz, 113; i. de *idealizm*, 13, 289.

İKTA : 333, Türklerde.

İKTİDAR : Güç ve erk, 272.

İKBAL : 21, 27, 33, 50, 171, 173, 183.

İL : Bk. Devlet, 27. *İl başı*, 47, 287; ebedî (*benggü*) il, 38; *il beyleri*; 63, 333; *il emirleri*, 327; *il düzmek*, 295; il evi, 133; iyi il, 128; il itmiş, 52; *kutlu il*, krşl. *Arz-ı mukaddes*, 211; il tahtı(*örgi*) 133; il töresi, 130, 307; ill töreyi tutmak, 52, 284, 307; «*İlim Türktür*», 297.

İMPARATOR : Çin'de, Batıda, Türklerde, 43. Adem'den i. luğa, 40; aile-den imp. luğa, 37; *imperium*, 2.

İNANÇ, İNANÇSIZ : 227.

İNAYET : i. ülüg, 221, 244; i. basut, 177.

İN SAN : Bk. *Kişioğlu*, 1, 7, 11, 110; ayrılıksız, sınıfsız, 11; bilgisiz, 182; i ve devlet, 14; i. i., toprak - devlet, 16; Tanrıya karşı erksiz, 281; i. ve hakan, 49; doğuşu, yaratılışı, 21; *kâmil* 1, 11, 21, 219; i., mukaddes ve üstün yaratık, 11; kutlu i., 214, 215; i. nin sevinç ve kaygısı, 125.

İRÂDE : 162.

İSKÂN : Bk. *Kondurma*, 149; i. ve hiyerarşi, 312; i. işleri, 332; *yurtluk verme*, 151, 153, 327.

İSYAN : Fıtne, fesâd, kötü bilgi, 256; kaçma, 8; yerini suyunu bırakma, 127; *yanılma*, 242; zalime karşı gelme, 113; bk. *Bun, kamaşmak*.
İŞ : Bk. Güç, hizmet. Türklerde angarya yok, 121; halkın, «kendi işi gücü», 121; *arı iş*, 185; askerlik işi, *kutlu iş*, 277; *iş güç tut-*, 163; *iş güç verme*, 165; iş gücü ve yabancı köle, 167; işine sahip kulma, 113; iş ücreti, 262; iş yararında, 297.
İTİMATNAME : Bk. Güven mektubu, *yarlıg*, 236.
İZİN : Bk. Rıza, Tanrı, gök - yer, *yarlıg*, 234.

— K —

KADER : 56, 57, 66, 179 - 4. K., kısmet, nasib, tâlih, 240 vdd.; doğum ve k., 57; hakan ve şehzâdede k., 116; k., Tanrı desteği, 195; bk. *Yazgı*, 179 - 2, 210.
KADI : *Ehl - seyf, ehl - kalem, kadı leşker*, 329.
KADIN : Bk. Hatun, dul, 144.
KAMİL : Bk. *Kemâlât, tükellig*, 9, 11, 21.
KANUN : 81; bk. Töre, düstûr, 164; sürekli kanunlar, töre, 319; günlük emirler, *yasak*, 319, bk. *Yasak; bilig*; kanunnâme, 223, 330; *Kanun-u Osmanî*, 80, 319 - 4.
KARAKTER : Huy, *kalk, kılık*, 181, 316; temiz k. (*kalkı silig*), 316; Tanrının özendiği k., 316; *arı kılık*, 205.
KARA, halk 195; bk. Han; *karacı*, çingene, başı boş halk, 138, 299.
KAZANMA : 142, 146, 303, bk. 11, töre,
Kengeş : Danışma, 103.
KENTLER : 322; ipekyolunda, 292; k- liler, 292; Türk olmayan tebaâ, 291.
KEMALAT : (*Volkommenheit*), 219; *insan-ı kâmil*, bk. *ermiş*, 221; 9, 33, 21, 183; krgl- *toldi, tolun, tükellig*.
KILIK; Bk - Ahlak, huy, karakter, *kalk*, 225; *arı k-*, 184; iyi, (*edgü*) *k-*, 208; âmeli, işi, davranışı, *k. kulıncı*, 208.
KISMET : Bk. Nasib, ülüg, 220, 240.
KİŞİOĞLU : (*İnsan*), (*çift?*), 7, 12; *yalınguk oğlani*, 11; akıllı 316; bilgili, bilgisiz, 252, 258; kişi ve işi, 205; kötü ve iyi, 256; *kişi sürüsü*, 11; *kişioğlu üze* (üzerine), 70; *kişiliksiz*, 11.
KOMUTAN : Bk. Şad, sübaşı, 338, 346; baş k., 345; tümen ve k. 1, 345 - 49; k. hıkta verâset yok, 343; yagıcı 45; yabancı k., 355.
KONMA KONDURMA : Konma, 8; kondurma, 150, bk. İskân; **KONUK**; 369; k. ağırlama, 369; *k. hakkı*, 98; k. ve kut, 215.

KORKUT ATA : 46, 95, 261, 267.

KÖTÜ : Bk. *Anıg, yablak, yabıs, 256.*

KÖTÜRMEK : Tahta çıkarmak, 33, 77, 48, 71; *kötrüm*, taht, 33.

KUL : 20, 33, 140, 142, 166, bk. *Câriye*, mevâli. *K. lar üze*, 33; k. ın iş gücü, 166; kullu 140, 142.

KURAKLIK : 129. **KURBAN** : 17.

KURULTAY : 15, 73, 83, bk. *Dıvan*; barış k. 1, 84; büyük, küçük k., 75 vd.; k. a çağırma, 86; elçi k. 1, 85; festival ve k., 43, 64; göç k. 1, 84; k. ve kurban, 64, 77, 78; savaş k. 1, 77, 82; sayım k. 1, 77, 83; seçim k. 16, 65, 89; tâbi olma k. 1, 85.

TÖRE KURULTAYI : 80; vassallerin k. 1, 79 vd. yargı, k. 1, 86, 329; zafer k. 1, 80.

KUŞAK : Devlet sembolü, 198; kut k. 1, 197.

KUT : 21, 56, 179, 232; *k. ve arılık*, 205; bereket, 15; bilgi, 187; *k. bul*, 52, 193, 201; dönek, inançsız 224, 227; geçici, 190; gökte, 53; *idi-kut*, 217; kaçmış, 225; k. ve hakan, 49, 52; *kut - kav, kut - kwanç*, 189 - 2; k. ve konuk, 215; kut sahibi, 183; *Tanrı - kut*, 42; k. verme, 21; *kutal-, kutlan-*, 186.

KUTLU : Ferhunde, 188; *sâhib üd-devlet*, 188; kutlu av, 212; çağ, 212; k. dileme, 202; kutlu doğuş, 188; k. gün, 212; k. kış, sürü, 212; *kutluğ ülüglüğ*, 186; kutlu yağmur k. yaz, 212 - 16.

KÜLÜĞ : Ünlü, şöretli, krşl. *Çav, kü*, 267; *küllüğ - Bilge*, 264.

KÜR - HAN : Dünyanın hakanı, 44.

— L —

LİYÂKAT : Bk. Ehliyet, yetenek, 206. Krşl. alplık, bilgelik, 190; erdemli, kutlu, 258; edgü erdem, 206, 279.

— M —

MAĞFİRET : *Yarlıgamak*, 231.

MAJESTELERİ : Bk. Haşmetli, hazretleri, 180, 185, 191, 193.

MAİYET : (*Comitatus*), bk. *Alp eren*, 142.

MAKAM : Bk. Kat, mevki, rütbe, protokol, 27, 271 323; *kazık*, 198.

MALİYECİLER : Krşl. *Bitikci*, baş defterdar, 328; mâliye, 146, 290; krşl. *Baskak, tudun*.

MECLİS : 99; askerlerin m. i, 107 vd.; beylerin, 107; bilgelerin, 261; danışma vd.; 73, 102, 156; Bk. *DıVAN*, 103; Tanrıların m. i, 73, 108; krşl. *Derig, derilme, derim dernek, terim kuvrag, kengeş, kuvrag, 105 vd; yğmak, yğılgu, 73, 107, 108.*

MESRÜİYET : 36, 38.

METE : 15, 40, 52, 88, 126 vd.

MEVKİ : 81; *orun*, makam, 271; *tâyin ül - merâtib*, 329.

MİLLET : Bk. Halk, 132; «Milletim», 135; m. e, 143-5; «m. olsun», 133; «m. e Türküm e», 148; bk. *Türk milleti*, 128; m. i derip toplama, 134; doyurma 129; düzenleme, yaratma, 132; töre ile düzenleme, 130, 132; m. ve *erdem*, 284; az, kötü m., 138; m. in birleşmesi, 102, 294; m. ve halk, 110; m., «*göğün mağrur çocukları*», 119; güçlü m., 119; m. in devleti kazanması, 149; kutlu m., 194; talihli m., 242; m. i toplama, 136; töreyi kazanması, 305; yaratma, m. i, 132; m. i giydirme zengin etme, 135- 139.

MİLLİ : M. gurur, 119 vd.; m. şuur, 298.

MUKADDES : Anlayışı, (*heiliger, gesegnet*), 34; m. yer ve sular, 16, bk. Vatan, yurd; m. ve mübarek ayrıcalığı, 178.

MUKTEDİR : Güçlü, erkli, 274; krşl. *Kadır*.

— N —

NAMUS : Anlayışı ve kadın, 317; n. ve Türkler, 314, 316.

Nizâm-ı Âlem : 66.

Nomos : 1, 3, 7; krşl. Hayat yolu.

NÖBET : Devlet n. i, 198; krşl. *Kezik*.

— O —

OĞUZ DESTANI : 35, 38, 65, 66, 68, 80, 91, 94, 160, 274; İç ve dış Oğuz; 74, 85, 89 - 2. Oğuzlar, 38, 42, 73, 287;

OĞUZ HAN, TÖRESİ : Yasası, protokolü, 322, 327 O. yurdu, 44.

OĞUL : 37, 98; baş hatundan.

OK VE YAY : 38, 39; kilise tavanına ok atma, mülkiyet, 99; ok sembol, 12; ok ve yaylı kavim, Hunlar, 120; Onoklar, 37, 152.

ORDU TEŞKİLATI : 363; töre ve geleneği, 363; o. ve «*Tanrı gücü*», 135, 151; at ve don, 142 - 4; atlı kavimlerde o., 326; sürek avları, 122, 128; barışta, 122; boy ve askerî birlikleri, 343; *çerig*, 106; o. da ceza, 312; o. ve devlet, 29; düşman, 248 - 3; o. düzeni, 133; o. ve hakan, 339; o. ve halk, 121; o. hizmeti, 365; o. komutanı, 247; o. mâliyesi, 328; manevrası, 122; silahı, 143; idaresi, 364.

ORDU TEŞKİLATI : 363; töre ve geleneği, 363; o. ve «*Tanrı günü*», 273; birlikleri, 62, 156, 158; kolordu, 352; Oğuz destanında, 350;

ÜNİFORMA, 120 - 2; yabancı o., 355; o. *yargıcın*, 330; emirler, *yasak*, 319.

ORUN : 80, 271, 323, bk. *Makam*, *mevki*, *ülüş*.

OTAĞ : *Altın o.*, 43, 68, 69, 90 - 3, 95, 143; *gümüş göklü*, *bargahlu*, *bân ev*, 42; *ül ebi*, 133; o. *gökyüzü* gibi, 22; *sarayda o.* 76, 164.

OTLAK : 28; *kutlu o.*, 186.

OTORİTE : 66; **OTURMA DÜZENİ**, 323; **OZAN**, 267.

ÖĞRENME : 184; bk. *Edeb*, *erdem*, 207; *Riyâzet*, (*Studium*), 50; *bilgi* ö., 257; ö., *serbest*, 260.

ÖĞÜT : 263; **ÖLÜ AŞI** : 293; **ÖTÜKEN**, 38.

— P —

PAROLA : (*Uran*), 62; **PAY** : Bk. *Ülüş*, 241.

PROTOKOL : 114; *evde*, *ailede*, 368; *bürokraside*, *az*, 119; *Oğuz Han'*ının, 323; *sırası*, *kezik*, 198; *Osmanlıda*, *sofrada*, 328, bk. *Orun - oluş*; *töresi*, 322; *ahlâk ve p.*, 318, bk. *Töre*, *yosun*.

— R —

RAHİM VE GAFFAR : 231, *yarlığa-*. **REHİN** : 287.

RIYAZET : 50, bk. *Öğrenme*. **RUH** : 82, 173, 222.

— S —

SAÂDET : Bk. *Devlet*, *kut*, 21, 173, 226, 228; *saâdet-i uhreviye*, bk. *Kut*, 192 (*Beatitude*); «*devletli saâdetli*», *yedi saâdetli*, 255.

SADAKAT : Bk. *Bağlılık*, 126 - 9.

SÂHİB : Bk. *İdi*, *idhi*, *tye*, 132; *yer ve subarın s. i*, 18, 19; *sâhib üd - devlet*, *krşl. Kutlug*, 188.

SALTANAT : 33; *krşl. Erk*, 277; *saltanat devresi*, *öd*, 130.

SAV, SAB : *Derin söz*, 235, 237; bk. *Emir*, *ferman*, *söz*, 240; *savcı*, 238.

SAVAŞ : S. ta *ad ve ün*, *kazanma*, 269; s. ta *sıkıntı (bun)*, 171; s. *düzeni*, 106, 115; s. ta *idealizm* *şehâdet*, 120; s. ta *güç ve hile*, 276; s. ta *halk*, 114, 121; s. *kurultayı*, 82; *devlet*, *sürekli s. içinde değil*, 128; s. ve *Tanrı*, 273; *Tanrı rızası*, s. ta, 233; s. *taktikleri*, bk. *yasak*, 319; *yenme*, 274; s. ta *yetenek ve erdem*, 284.

SEÇİM : 62; s. *kurultayı*, 29, 64, 89; s. ve *bilgelik*, 258; s. *otağı*, 59, 68; s. de *Tanrı takdiri*, 68.

SEMBOLLER (DEVLETİN) : Altın, 145; at, beyaz at, 121; at eyeri (*üstem*), 96; damga, 96; davul ve boru, 115; sarı *edük*, 145; elbise, hil'at (*kedüt*), 96; kemer, kuşak, 144, 197, 294; kadeh, 96; kılıç, 294.

SINIF (sosyal) : 81, 93, 94; işareti Türklerde az, Çin'de çok, 120 vd.
SINIR : Bk. *Sıngar*, uç, 27; s. da asayiş, 112; s. evleri, işaretleri, 133; uçlar, boy ve beyleri, 288.

SOĞDLULAR VE SOĞD KOLONİLERİ : 249; Türkler ve S. tüccarlar, 314; Türk kentlerinde, S. lar 292, bk. *Soğdak*, 131.

SOSYAL ADALET : Dayanışma, reform, 138; Bk. Fakir, yoksul, zengin, devlet ve hakanın vazifeleri.

SOYLULUK : 12, 16, 81, 93; s. u bozulmuş, 256, bk. kötü kişi; hakanda, s. 66; baş hatunda, veliahtta, s. 117.

Suç : Bk. Ceza, isyân, yanılma.

— Ş —

ŞAD : Bk. Komutan, *sübaşı*, 131, 289, 334.

ŞEHADELER : Ş. ve halk, 114, 168; ş. rekabeti, 117.

ŞERİAT : Ş. akıl ve yasa, 125; ş. ve töre, 310.

ŞÖLEN : Ş. ve âyin, 96; ş. koyunu, 97, 98, 141; «domuz şölenli kâfir», 97; ş. vergisi, 98; yiyecek vergisi ve ş., krşl. *Şılân*.

— T —

TÂBİ VE TESLİM OLMA : 85; kurultayda, 85, 293, krşl. *Gör-*, *bak-*, 295.

TAHT : Altın t., 146; *ül örgi*, 133; *ediz orun*, 43, 70; *kötrüm*, 33; taht kavgası, felsefe ve doktrini, 111; **TAHTA ÇIKMA :** Ve töre, 31; *olurmak*, oturmak, 69, 306; ve Tanrı, 70; *kişi oğlu üze*, 70.

TÂLİH : Bk. Nasib, kısmet, 173, 175, 210, bk. *ülüg*, 120, 211; t. ve fırsat, 189.

TANRI : Yaradan, bakan, besleyen, 123; T. buyruğu, sevinç ve kaygı veren, 124; bağışlayan, *yarlıgayan*, 231; *Tengri Bögü*, 60; cezası, 113; T. ve TÜRK DEVLETİ, 9, 19, 232; ebedi T., 235; T. emri ve kaderi, 219; isteği, 174; T. evi, 211; güç veren T., 270; T. ve hakan, 31; T. nun hükümü, kaderi, 133; inâyeti, 244.

TANRININ İZİNİ : Rızası, 229, 232; tasvibi, 223; tayinde izni, 232; *Kan Tanrı*, 9; *Tanrı kutu*, 217; T. ve TÜRK KAĞANI, 198; T. ve Türk Milleti, 173; TÜRK TANRISI, 17 - 9; yargısı, 337; yarlığı, emri, 57, 119, 183, 231, 235, krşl. *Emr-i Rabbenâ*, 125, 231; T. ve TÜRK YURDU, 19; T. yeri, *ârş*, 11, 36.

TAŞRA : Krsl. iç-re, 28.

TAYİN : Ad, atama, 271; ad verme, 131; davul ve tuğ ile, t. 288, 291; komutan t. i, 343; t. de, Tanrının izni, 253.

TEBAA : Anlayışı 110, Türk olmayan t., 296.

TEMİZLİK : Bk. Arı, sülû, 184, 196; yaratılış ve karakterde, 184.

TERBİYE : 124, 208, 283, bk. Edeb, erdem; oğul, kız ve halkı, bk. Eğit-mek, 115.

TEŞKİLÂT : 24, 174, 350; ondalık, 351 - 4; yönlerle göre, 24 - 22; zaman ve takvim birimlerine göre, 351.

TOPRAK : Bk. Yer; t. ve devlet, 14; bk. Vatan yurd; t. ana, doğduğum t., 28; ata t. 1, 16; devletin t. 1, 13, 15, 333; t., insan ve devlet, 16; t. ve halk, 15.

TOY : Bk. Kurultay, yeme içme, ziyaret; dernek düğün, 75, toy, 122, 123, 293; t. aş. 85; hâced ve dilek t. u, 140; t. da cirit ve güreş, yarış, 101; toylama, 86, 88.

TÖRE : Anlayışı, 300 - 3, 331; değişmesi, 305; t., (macht), erk, 303; ağır, uluğ t., 301; t. yi ağırlama, 131; T., örf adet, 308; t. bir ahlâk prensibi, 318; t. li, ahlaklı, iyi vatandaş, 318; AİLE T. Sİ, 311; t. ve kut, akıl ve akıbet, 324; t. alıverme, 304; t. ve toku, bk. davranış; t. kalır, 307; t. ve din kaideleri, 29, 131.

TÖREYİ DÜZENLEME : Bk. it-, et-, 129, 300; t., güçlü devlet düzeni, 304; t. yi düzme, yürütme, 276; düstûr ve kanun, 164; t. ve ekonomi, 312.

TÖRE VE GELENEKLER : 29, 311; erdemli töre, 308; t. ve fıkâh, 310; örf hukuku, 300; idareci - halk t. si, 312, 317; t. ve il, 130, 307; ince t., 322; t. yi kazanma, 147, 303, 304, 306; t. yi kaybetme, 301; t. kurultayı, t. ye katkı, 80, 320; t. ve nomos, 7.

OĞUZ TÖRESİ : 80; oturma t. si, 322; t. nin sahibi hakan, 330; seçim t. si, 305 - 8; t. ve şeriât, 310; t. ve TANRI, 331; Tanrı t. si, köni törü, 309; t. yi tut-130, 162, 306.

TÜRK TÖRESİ : 130, 300; t. ve yargu, yosun, 320; t. ve zor, 273; töreci, 259; töresiz, 309.

TUĞ : Bk. Bayrak; devletin sembolü, 65; t. ve tâyinler, 291; t. dikme, 71; 7 ve 9 tuğ, 72.

TÜCCARLAR : Türk devleti, içinde kendi yararlarında, 314, bk. Soğdlular.

TÜRK MİLLETİ : 38; adı ünü, 268; 159, 268; TÜRK BEGLERİ, 301; TÜRK BİLGE KAĞAN, 264; TÜRK böğü k., 264; TÜRK budun, 11, 17; Türk devleti, 30, 128; «Dilem Türktür», 297, Türk düzeni,

131; «*erk ve türk*», 248, 279; Türk gelenekleri, 314; «*ilim Türktür*», 297; TÜRK MİLLETİ, 9, 31, 111, 128, 133, 302; birleşmiş T. m. i, 161.

TÜRKÜME MİLLETİME : Kazanma, 144, 148, 288; Türk Tanrısı, 133; TÜRK TÖRESİ, 201; Türkler ve yabancılar, 314.

— U —

UÇLAR : Bk. Sınır, 288 - 91, 333; u. halkı, 153.

UĞUR : Uğurlu, 7 uğur, 255; uğurlu, 180, 187; u. ve kutluluk, 210;

ULU, ULUĞ : 23, 42; u. ad, 271; töre, 301; u. bilge, 261; u. huk ve bilgi, 253; u. bey, 63; u. erdem, 282; ulu hakan, 70; ulu yargıcı, 86; ULULUK, (azamet), 27, 173, 190, 241; ululama, 127.

UNIVERS, UNIVERSAL, UNIVERSİSMUS : 1, 13, 20, 31.

ÜLÜĞ : Bk. Tâlih, kısmet, nasıf, 52, 53, 56, 186, 221, 232, 252 : Can üllüğü, et - öz ü. ü, inâyet üllüg, kutlug - üllüg.

ÜLÜŞ : Bk. Devlet protokolu, mevki, makam, toy, 80, 241 - 4, 328; üllüş - orun, 92.

ÜN : Bk. ad, küü, çav; 149, 193, 220, 268.

ÜSTÜN : ÂLİ. 48. ÜZE : Üze - re, 21, 32, 47, 48.

— V —

VACİB, bk. Kergek, gerek.

VACİB ÜL - VÜCÜD, 10, 53.

VAHDETİ - İ VÜCÜD, 11.

VASSAL : 20, 48, 131, 271, 286, 354, 393; v. boylar, 111, 287; v. leri düzenleme, 132; v. kurultayı, 79 - 2; v. e yapılan tâyin, 287.

VATAN : Bk. Yer, 27; yurd, 14; yer - su, 16; toprağı, 26; V. TOPRAĞI MUKADDES, 16; v.a kurban, 17; v., Tanrı armağanı, bk. Toprak, yer, yurd.

VERASET : V. de bilgelik, 258; Hakanlarda, 66 - 68; ve. de kader, 116; hiyâkat, 115; mevki ve unvanda v. yok, 57; v. önceliğı, 18; baş hatun ve v., 114; TÖRE ve v., 305.

VERGİ : V. de adâlet, adâletname, 328; v. yi artırma, 314; hakan ve v., 328; hayvan, yiyecek v. sl, 96; şölen ve v., 96.

VEZİR : 88, 168; ayguç, 261, 345, 349; buyruk, 342; danışıkçı, kengeşçi, 103; hakan ve v., 114, 117; halk ve v., 156; v. ilk sembolleri, 96.

VÜCÜDUMUZ : Et ve öz, 219, 222, 245.

- YABANCI** : Y. il, 28, bk. *Yad*; y. ordu, 355; y. tüccarlar, 314; Tacikler, 292; y. tebaâ, 291, 296 - 9, *yad*, *Tat*.
- YAD** : Y. el, 28; y. kişi, 298; girme, 299; bk. *Yabancı*, *kelgirçi*.
- YAĞMA** : Kişilere yasak, 114, 353; yağmalamak *küçemek*, zorbalık, haydutluk, 276; Y. töre dışı, 314.
- YANILMA** : Bk. *Günâh*, *ısyân*, 242.
- YARATILIŞ VE DEVLET** : 13, 14, 30, 50, 181; *kılınma*, 31; y. ve bilgi, 253; yerin göğün y. 1, 8, 32; yaradan, 8, 9, 32; yaratmak, (*hâlik*, *ibda*) 55 - 8, 130.
- YARDIM** : Ahlakta, 316. **YARIŞMA** : 99 - 3.
- YARGI** : 86, 326; *cargu*, 335; askeri y., 330; at üzerinde y., 335; y. yet-kisi, beyin, 327; *yargu emirliği*, 323 - 31; y. kurultayı, 86, 329; TAN-RI y. sı, *mübahale*, *ordal*, 327; y. temyizi, 330; *yargıcı*, 86, 89, 259, 294, 326, 329 - 2; y. *yeri*, 336; yetkisi, 327, 330.
- YARLIĞ** : 95, 174 - 7; bk. *Buyruk*, 231; y. Tanrısı, 235; y., günlük emir, 319; Çin'de, 234; kader ve emir, 232; Tanrı emri, 232; bağışlama, 236.
- YASA** : 318; y., *yasandme*, 320; Tanrı y. sı, 183; y. ve töre (Çingiz), 310; *yasamak*, 318; **YASAK** : 320, 322; y., kanun ve düzen, 318; günlük emir, savaş taktiği emri, 319.
- YAYLA** : 29; *kutlu y.*, 29; *yaylak*, 153.
- YAZICI** : 89; **YAZIT**, bitig, 131.
- YER** : Yurd, vatan; yer ve devlet, 33; yer - gök devleti, 31; *yerli göklü yaradan*, 37; *yer - orun*, 36; *Tanrı y. i*, 11; TÜRK MİLLETİNİN YERİ, 27; yeryüzü, Türk devleti, 7.
- YER VE SULAR** : Bk. Yurd, vatan, toprak, 132; ataların, 18; yer ve suların sâhibi, 18 - 9; kurban, 17; mukaddesliği, *ıduk*, 17, 32; yer ve sulardan ayrılma, 28; **YERİM SUYUM**, 28; y. s. dan ayrıldım, *y. s. a konma*, 29.
- YETENEK** : Bk. *Liyâkat*.
- YOKSULLAR** : 104, 370; Y. için vergi, 96, 140; yoksulu zengin yapma, 128, 157.
- YOL** : Töre, *siyret*, *edeb*, *erdem*, hayat yolu; *düstür ül-âmel*, 3; din, mezheb, 224; *yol*, *yıñnak*, ahlak, 325; Tanrı ve devlet yolu, 252; töre ve yol, 307, 324; *yol yanılma*, 323 - 7; *yordam yöntem*, 325.

YOSUN : 319; bk. Gelenek, davranış, örf hukuku, *yasa*.

YURD : 19; bk. Vatan, yer, yer - sular, toprak; aile yurdu, 28; ana y., 155; y. dan ayrılma, 28; *y. başçısı*, 155; doğuş yeri, 20; *y. karısı*, yaşlısı, muhtar, 47; *kutlu y.*, 186, 211; *orun yurt*, 153; «*yertm su-yum*», 28; **YURD TOPRAĞI**, mukaddes, 12, 16, 26; y. a kurban, 17; atalarımızın y. u 132; sahipsiz, (bağımsız), 155; *y. ülişü*, payı, 153; *y. verme*, 49, 153, 333; *yerli sulu yurd*, 154; *y u r t ç u*, 154; yurtluk, 327; *yurtla -*, *yerle -*, 154.

YÜCE : (*Supreme*), bk. *Ediz*, 48, 50, 54.

— Z —

ZENGİNLİK : *Bay*, *barım*, *kut*, 214.

ZİRAATÇILARDA DEVLET : 5, 297; toprağa bağlanma, 314.

ZOR : (*Usurpation*), 63, zor ve töre, 275, 273; **ZORBA**, krşl. *küçemek*, *güç*, 275; krşl. *yağma*.

ZULÜM VE BASKI : Bk. *Güç*, zor, 275.

250 LIRA